ГАБДУЛЛА ТУКАЙ: тормышы һәм иҗаты
ГАБДУЛЛА ТУКАЙ: жизнь и творчество

III

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ
тормышы һәм иҗаты

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ
жизнь и творчество

АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
имени Г. ИБРАГИМОВА

МАТЕРИАЛЫ
К ХРОНИКЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА
ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ

В трех книгах

Книга третья

1911–1913

Казань
2021

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ исемендәге
ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

ГАБДУЛЛА ТУКАЙНЫҢ ТОРМЫШ ҺӘМ ИҖАТ ХРОНИКАСЫ ӨЧЕН МАТЕРИАЛЛАР

Өч китапта

Өченче китап

1911–1913

Казан
2021

УДК 821.512.145
ББК 83.3(2Рос=Тат)
Г 12

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
Гыйльми советы карары нигезендә нәшер ителә

Редакцион коллегия

Д.Ф. Заһидуллина, К.М. Миннуллин, М.И. Ибраһимов,
Л. Р. Надыршина, Г.М. Ханнанова

Фәнни редактор

М.И. Ибраһимов

Г 12 **Габдулла Тукайның тормыш һәм иҗат хроникасы өчен материаллар:** 3 китапта. 3 китап: 1911–1913 **= Материалы к хронике жизни и творчества Габдуллы Тукая:** в 3 кн. Кн. 3: 1911–1913 / М.И. Ибраһимов, Л.Р. Надыршина, З.З. Рәмиев, Г.М. Ханнанова, Ә.Х. Алиева, И.К. Заһидуллин, Н.И.Таиров, М.А. Подольская, Э.К. Сәлахова, Ф.Г. Фәйзуллина, Э.М. Галимҗанова; М.И. Ибраһимов, Л.Р. Надыршина редакциясендә. – Казань, 2021. – 368 б.: ил. Примечание: на обл. назв.: Габдулла Тукай: тормышы һәм иҗаты = Габдулла Тукай: жизнь и творчество.
ISBN 978-5-93091-383-5

Китапта бөек татар шагыйре Г. Тукайның 1911–1913 еллардагы тормыш һәм иҗат юлы күзәтелә. Күптөрле чыганаклар нигезендә, Тукайның Казандагы тормышының икенче чоры яктыртыла. Шагыйрьнең даирәсе, милли матбугаттагы эшчәнлеге, сәяхәтләре, шигъриятенә хас үзенчәлекләр турында тәфсилле мәгълүмат бирелә.

Китап татар әдәбияты һәм мәдәнияте белән кызыксынучыларга тәкъдим ителә.

В книге представлены материалы о жизни и творчестве великого татарского поэта Габдуллы Тукая в период с 1911 по 1913 гг. На основе исследования произведений поэта, многочисленных свидетельств эпохи (архивных материалов, писем, воспоминаний современников, публикаций в периодической печати) освещаются биография, литературная и общественная деятельность Г. Тукая в контексте социальной и культурной жизни татарского народа.

Книга адресована широкому кругу читателей, интересующихся татарской литературой и культурой.

УДК 821.512.145
ББК 83.3(2Рос=Тат)

ISBN 978-5-93091-383-5

© Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты, 2021

I бүлек

«ЗУР ТӘРӘЗӘ БАР ДИП АҢЛА ДӨНЬЯГА КҮКРӘКТӘ СИН»

Тукайның тормыш һәм иҗат юлын өйрәнүгә зур өлеш керткән И. Нуруллин 1911 елда шагыйрьнең иҗат активлыгы сүрелә төшүенә игътибар итә: «Яңа елны шагыйрь күтәренке күңел, дәрт һәм якты өметләр белән генә каршы алмаган. Аз язган, аз эшләгән. Саулыгы да үзенекен иткәндер: җилле, яңгырлы көз кердеме, Габдулла өши-калтырый башлый, бик еш салкын тидерә, ютәле көчәя»[1]. Шагыйрьнең бу чор иҗатындагы төшенкелек рухын галим аның хасталыгы белән генә түгел, ә бәлки чорга хас иҗтимагый вазгыять белән дә бәйләп аңлата: «Ә бит ул теләгән революциянең беренче дулкыннары инде күтәрелде. Ни өчен шагыйрь күңелендә бу өмет чаткысы кабызмый? Биредә ике сәбәп бар: үзәктә купкан дулкыннар чагыштырмача тыныч култык булып яшәүче татар дөньясына әле килеп җитмәгән, икенчедән, татар демократик интеллигенциясенең игътибарын, социаль мәсьәләләрдән бигрәк, милли мәсьәләгә юнәлткән бер зур вакыйга була»[2]. Сүз бертуган Габдулла һәм Гобәйдулла Бубилар җитәкләгән атаклы Иж-Бубый мәдрәсәсенә бәйле вакыйгалар турында бара. Җ. Вәлиди билгеләвенчә, ул югары дәрәҗәдәге башка җәдиди уку йортлары – Казандагы «Мөхәммәдия», Оренбургтагы «Хөсәения» һәм Уфадагы «Галия» мәдрәсәләре белән бер югарылыкта торган. Биредә дә

---

[1] *Нуруллин И.* Габдулла Тукай. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. Б. 173.

[2] Шунда ук. Б. 174.

дөньяви гыйлем төрек дәреслекләренә нигезләнеп бирелгән, мөгаллимнәрнең дә күпчелеге Төркиядә белем алган шәхесләр булган[1].

1911 елдагы Буби мәдрәсәсе белән бәйле вакыйгаларны җентекле өйрәнгән М. Мәһдиев Г. Бубиның мөселман хәйриячеләре ярдәме белән 8 класслы тагын бер мәктәп салдыруы, мөгаллимнәрнең белемен камилләштерү курслары ачуы турында яза. Мәктәптә дини гыйлем белән бергә дөньяви фәннәргә дә (физика, химиия, тригонометрия, зоология, астрономия, медицина, икътисад) зур игътибар бирелгән; 1–5 сыйныфларда рус теле атнага 12 сәгать кергән, шуңа өстәп, укучылар француз телен дә өйрәнгән[2]. Мәдрәсә эшчәнлеге хакимиятне дә, татар мәгарифендә яңа алымнарга каршы чыгучыларны да хафаландыра: беренчеләре, мөгаллимнәр һәм шәкертләренә төрек йогынтысы зур булуы сәбәпле, пантөркичелек идеяләренең таралуыннан курыкса, икенчеләре исә яңарыш дулкыннары мөселман дини тәгълиматларын җимерер дип саный. Соңгылары арасыннан Тукайның сатирик иҗатында еш кына һөҗү утына тотылган Ишмөхәммәт Динмөхәммәтов (Ишми ишан) мәдрәсәнең эшчәнлеген туктату эшендә аеруча тырышлык күрсәтә. Нәкъ менә Ишми ишан мәдрәсә җитәкчеләренең төрек флотына акча җыюы турында Вятка жандарм идарәсенә шикаять яза. Шушы яла нигезендә, 1911 елның гыйнвар азагында мәдрәсәдә тентү үткәрелә, мөгаллимнәрнең бер өлеше кулга алына һәм Сарапул төрмәсенә озатыла. Шау-шулы хөкем процессы нәтиҗәсендә (Бубиларны танылган адвокатлар – Дәүләт Думасы әгъзасы Н.А. Маклаков, А.Г. Бать, И. Әхтәмов яклыйлар) Габдулла һәм Гобәйдулла Бубилар панисламчылыкта гаепләүләрдән азат ителсәләр дә, Җинаять Уложениесенең 132 маддәсе нигезендә төрле срокка: Габдулла Буби – алты, Гобәйдулла Буби ике айга иректән мәхрүм ителәләр.

Әлбәттә, башка татар зыялылары кебек үк, Г. Тукай да бу вакыйгалардан читтә кала алмый. Аның 1911 елның 4 мартында С. Сүнчәләйгә язган хатында мондый юллар бар: «Эчем, тышым Ишми вә игъванына (иярченнәренә) злоба белән тулды. Бөтен көтепханәләрне, матбагаларны вә газеталарны ябып бетерсәләр,

[1] *Валидов Д.* Очерк образованности и литературы татар (до революции 1917 г.). Москва-Петроград, 1923. С. 67.

[2] *Мәһдиев М.* Тарихның бер тармагы // *Мәһдиев М.* Сызып ак нур белән (Шәхесләребез тарихыннан). Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. Б. 115.

бу көннән яңа киемнәремне җыртып ташлап, яланаяк чыгып йөгерәчәкмен. Күз алдым караңгыланды, милли тормыш, милли хәяттән вә үземнең хыялларымнан тәмам өмид кистем»[1]. Шунысын да истә тотыйк: бу чор – милли матбугатта, әдәбиятта милли үзаң, милли мәдәният, туган тел мәсьәләләре яңа көч белән үсеп киткән вакыт. Татар зыялылары арасында ике төркем – төркичеләр һәм татарчылар барлыкка килеп, алар арасында матбугат битләрендә шактый үткен бәхәсләр алып барыла. Төркичеләр (И. Гаспринский, Р. Фәхреддинов), гомумтөрки мәдәният идеясен алга сөреп, аерым төрки халыкларның үзбилгеләнүләренә каршы чыгалар, төрки дөньяны бербөтен буларак карыйлар. Моңа каршы фикердә торучылар – Г. Ибраһимов, Г. Баттал, М. Гафури, Ш. Мәрҗани фикерләрен үстереп, «татар» атамасын яклап чыгалар, аның башка халыклар арасында киң таралуын ассызыклыйлар.

Бу бәхәстә Тукай турыдан-туры катнашмаса да, журналист буларак ул һәртөрле сәяси мәсьәләләргә карата үз фикерен әйтми калмый. Мәсәлән, IV Дәүләт Думасына депутатлар сайлауга багышланган «Хаксызлыктан котылдык» фельетонында[2] Тукай, «Бәян әл-хак» газетасы мөхәррире М. Сәйдәшевнең кияве Ш. Иманаевның Думага сайланмавына куанып, болай дип яза: «Хәзерге вакыт шигырьдәге мөнәсәбәтләрне тикшерү вә аңа килүе мөхтәмәл бәхәсләргә җавап биреп маташу вакыты булмыйча, дахилдә Думага сайлау, хариҗдә Балкан сугышы кеби әһәмиятле вакыт булганга, янәдән мәкаләгә күчәргә тиешлеге исемә төшеп: “Хаксызлыктан котылдык”, – дия тәкрар итәмен, сүзне бетерәм»[3].

Күргәнебезчә, биредә Тукай Балкан сугышын да телгә ала. Шунысын искәртү мөһим: шагыйрь иҗатында тышкы сәясәт мәсьәләләренә игътибар иткән үрнәкләр аз түгел. М. Мәһдиев «Тукайның иҗтимагый-политик карашларында тарихилык» дигән язмасында түбәндәге фикерне яңгырата: «XX йөз башы татар әдәбиятын һәм публицистикасын өйрәнгәндә Тукай, Әмирхан, Ибраһимов, Камал кебек язучыларның иҗатындагы бер сыйфат белән очрашасың: ул – әлеге

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 221.

[2] «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 45 нче санында (5 ноябрь) басылган.

[3] Тукай Т. Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 239.

язучыларның катлаулы халыкара һәм дәүләткүләм мәсьәләләрдә тарихи-дөрес ориентация тотулары, бу вакыйгаларга объектив рәвештә, демократик позициядә торып бәя бирүләре»[1]. Галим Италия һәм Төркия арасындагы, шулай ук Балкан сугышларына (1912–1913) Тукайның мөнәсәбәте турында фикер йөртә. Уральскида язылган «Борадәранә нәсыйхәт» шигырендә Г. Тукай, «яшь төрекләр»гә мөрәҗәгать итеп, аларны солтан Габделхәмит II гә актив каршылык күрсәтергә өнди. Дүрт ел үткәч, шагыйрь, татар әдипләреннән беренчеләрдән булып, Италия һәм Төркия арасындагы сугышка мөнәсәбәтен белдерә: «Ялт-йолт» журналында «Италия-Төркия сугышы мөнәсәбәтилә» дигән аңлатма белән «Тәмсил» әсәрен бастырып чыгара. Мәсәл жанрында иҗат ителгән (бу жанр шагыйрьнең башлангыч чор иҗатында ук зур урын алып тора – И.А. Крыловтан күпсанлы тәрҗемәләр шуны раслый) әлеге тезмә әсәрдә Тукай Төркия белән сугышта союздаш илләрнең (Германия – Арыслан, Австро-Венгрия – Юлбарыс, Италия – Мәче) үзара икейөзле мөнәсәбәтләрен фаш итә. Шагыйрь Европаның көчле дәүләтләре булган Германия белән Австро-Венгриянең, шәхси колониаль мәнфәгатьләрен генә кайгыртып, Италиянең язмышына битараф булуын ассызыклый:

Зар җылый безнең Мәче: «Сез туйдыгыз, – ди, – мин ач ич!
Нигә тик мин ач калырга, мин – великий держав ич!»

«Былтырның хисабы» фельетонында[2] да Тукай шушы сугышка һәм аның милли матбугатта яктыртылышына мөнәсәбәтен җиткерә: «Былтыр Һади әфәнде Италия-Төркия сугышының безгә нәмәгълүм бер сәбәбен ачты. Аның фикеренчә, Казанда, мәсәлән, дүрт Гали бар. Аларның икесе бай, икесе ярлы. Төркия белән Италия икесе бер мәҗлестә очраганнар да, араларында мәзкүр дүрт Гали тугърысында сүз башланган. Сүз арасында Төркия: “Мин ул Казандагы Галиләрне беләм. Ул Галиләр бик бай”, – дип әйткән, ди.

Италия, моңар каршы төшеп: “Юк, син белмисең; ул Казандагы Галиләр икесе дә ярлы Гали!” – дип кычкырган да Төркиягә һөҗүм иткән, ди. Менә шуннан киткән сугыш, киткән сугыш. Әмма

[1] *Мәһдиев М.* Тукайның иҗтимагый-политик карашларында тарихилык // *Мәһдиев М.* Габдулла Тукай турында хезмәтләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. Б. 44.

[2] «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 45 нче санында (5 ноябрь) басылган.

сәбәп – нинди юк эш! Берсе ярлы Галиләрне белгән, икенчесе – байны»[1]. Бу фельетон Һади Атласи мөхәррирлегендә нәшер ителгән «Йолдыз» газетасында Төркия-Италия сугышын яктырткан күпсанлы язмалардан көлеп язылган.

Бер елдан соң, 1912 елның 7 ноябрендә, «Вакыт» газетасында Тукайның «Тәмсил» дип исемләнгән тагын бер шигыре басылып чыга. Бу әсәрдә шагыйрь Балкан сугышына бәйле караш-фикерләрен белдерә[2]:

Ошбуны «изге, кирәк бер кан» диләр,
Сугыша Инҗил белән Коръән диләр,
Алдый алмаслар халыкны юк белән,
Монда хәзрәтләр сугышмый поп белән!

1905–1907 елгы инкыйлабтан соңгы реакция елларында хакимият халык арасындагы һәртөрле үзгә сәяси фикерләүне тыярга тырыша, күп кенә татар зыялылары яшерен күзәтү астында яши; 1907 елның 1 гыйнварында оешкан Казан Матбугат эшләре буенча вакытлы комитеты да үз эшен тоткарлыксыз башкара[3].

1911 елның 23 июлендә Казан Матбугат эшләре буенча вакытлы комитетына, «Сабах» нәшриятын оештыручыларның берсе Габделвәли Әхмәдуллин йортында 1911 елның 25 маенда оештырылган тентү вакытында кулга төшерелгән китаплар буенча белешмә әзерләп бирүләрен сорап, аерым жандармнар корпусы полковнигы К.И. Калинин мөрәҗәгать итә[4]. Бу нәшриятта Г. Тукайның 8 кита-

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 221.

[2] М. Мәһдиев фикеренчә, Г. Тукай язучы һәм журналист Фатих Кәрими язмаларыннан Балкан сугышы турында яхшы хәбәрдар була (*Мәһдиев М.* Тукайның иҗтимагый-политик карашларында тарихилык. Б. 51). Г. Тукай «Тегендән-шундан» дип исемләнгән сатирик мәкаләсендә Ф. Кәриминең «Вакыт» газетасында басылган фельетоннары турында яза: «Әнә “Вакыт” мөхәррире Фатих әфәнде Төркиядәге вакыйга вә хәбәрләрне, гүя тере җанварлар тоткан кеби, җанлы итеп Кара диңгез аркылы йөздереп җибәргән диерлек фельетоннар яза. Аларны “Вакыт” идарәсендә пешереп, халык өстәленә җан азыгы иттереп куялар» (Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 4 т. Б. 240).

[3] М.Н. Пинегин җитәкләгән бу комитет әгъзалары арасында Н.Ф. Катанов (татар китаплары буенча) һәм Н.И. Ашмарин (татар матбугаты буенча) була.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т.: Г. Тукай төзегән җыентыклар, архив материаллары, документлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 316.

бы басмага әзерләнүе мәгълүм: «Алтын әтәч», «Балалар күңеле», «Җуаныч», «Күңел җимешләре», «Мияубикә», «Халык әдәбияты». Комитетка тикшерүгә җибәрелгән китаплар исемлегендә ике данә «Габдулла Тукаев шигырьләре» булуы күрсәтелгән[1].

Казан Матбугат эшләре буенча вакытлы комитетының 1911 елгы 13 ноябрь утырышы беркетмәсе нигезендә Тукайны Җинаять Уложениесенең 129 маддәсе 6 пункты нигезендә җаваплылыкка тартырга дигән карар кабул ителә[2]. Казан Суд палатасы прокуроры исеменә язылган хаттан күренгәнчә, Матбугат эшләре буенча комитет тарафыннан шагыйрьнең «Китмибез!», «Хөррият хакында», «Тавыш», «Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр» шигырьләре «җинаятьчел» дип табыла[3]. Нәтиҗәдә, Матбугат эшләре буенча комитет прокурорга әлеге китапка арест салуны һәм авторы Габдулла Тукаевны хөкемгә тартуны сорап мөрәҗәгать итә: «В виду

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 317.

[2] Шунда ук. Б. 317. Җинаять Уложениесенең 129 нчы маддәсе 6 нчы пунктында каралган җинаять билгеләре түбәндәгеләрдән гыйбарәт: бунт яки хыянәткә өндәгән әсәрләр уку, иҗат итү яки тарату, иҗтмагый стройны кире кагу, хакимияткә һәм законга буйсынмау.

[3] Хатта «Китмибез!» шигыре турында мондый шәрехләмә бирелгән: «Во втором стихотворении встречаются следующие слова: Негодные позвали нас на неподходящее дело, говоря: здесь нет вам воли; уходите в землю султана. Мы не уйдем – дело там для нас труднее здешнего: если здесь 10 шпионов, то там их 15.

Как и здесь, там есть казачьи войска, нагайки те же, что и прежде.

Там есть и казнокрады, ей Богу, есть, ей Богу, отнимающие у мужика последний кусок.

При сравнении общественного строя России и Турции указывается, что в России только и есть, что шпионы, нагайки и люди, отнимающиеся у мужика последний кусок.

Указание на эти именно стороны общественного строя имеют целью вызвать к нему враждебное отношение.

В виду этого Комитет находит в этом стихотворении признаки преступления, предусматриваемые 1034 ст.3 п. Уложения наказания» (*Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 319.). Ә «Хөррият хакында» шигыре болай бәяләнә: «Ввиду того, что под молодыми людьми, умершими за свободу, деятельность которых так восхваляется и становится в пример шакирдам и студентам, подразумевающее революционеры, восхваляется их кровавая борьба, то в этих стихах Комитет усматривает возбуждение к опровержению существующего в государстве общественного строя (129 ст.2 п. Уголовного Уложения)» (шунда ук. Б. 319).

всего вышеизложенного казанского Временного Комитета по делам печати имеет честь покорнейше просить Ваше превосходительство, во 1-х, внести на уважение Суда об утверждении ареста на означенную брошюру. Во 2-х, о привлечении к судебной ответственности по указанным статьям закона автора брошюры Абдуллы Тукаева»[1].

1911 елның 16 декабрендә Казан Суд палатасы прокурорыннан Казан Матбугат эшләре буенча вакытлы комитетына мондый җавап килә: «Имею честь уведомить Временный Комитет по делам печати, что Судебная палата не согласилась с мнением Комитета, выраженным в отношении от 26 ноября с.г. за №1856 и не утвердила ареста на брошюру "Стихотворения» Абдуллы Тукаева", ввиду отсутствия в ней признаков преступления, предусмотренного уголовным законом»[2].

Бу вакытта «Свет» кунакханәсенең салкын номерында азапланып яткан Тукай, Өчилегә, агасы Кәшфелкәбир йортына кайтып, бер-ике ай җылы авыл йортында яшәргә, бераз сәламәтлеген ныгытырга карар кыла. Рабига Әмирова (аның беренче ире шагыйрьнең әнисе Мәмдүдәнең бертуган абыйсы булган) истәлегендә әйтелгәнчә, Тукай, аларда яшәгән чакта, үзе артыннан күзәтүләреннән шикләнгән: «Ничектер, ул бездә торганда һаман үзен тикшерәләр дип шикләнеп йөри иде. Бездә бераз торгач, авылга килеп, аны сорап китүчеләр булган. Ләкин, минем иремнең әйтүе буенча, "монда андый кеше юк" дип әйтеп җибәрә торган булганнар. Анда-монда киткәндә, ирем һәрвакыт аны сорап килгән чит кеше булса, "юк дип әйтегез, янына беркемне дә кертмәгез" дип әйтеп китә иде. Шунлыктан, сорап килүчеләр булса да, без аның янына беркемне дә кертми идек»[3]. «Ялт-йолт» журналы мөхәррире Әхмәт Урманчиевка язган хатында да Тукай Өчиледәге адресын «кем сораса да бирмәскә» дип искәртә[4]. И. Нуруллин фикеренчә, шагыйрь үз шигырьләре тирәсендә барган шау-шудан хәбәрдар булган. Өчилегә дә «авыруы көчәю өстенә, шул хәвефле хәбәрләрне ишетеп торган

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 320.

[2] Шунда ук. Б. 321.

[3] Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 58.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. 229 б.

вәсвәчел Тукай, бераз хәл алу ниятеннән тыш, охранка күзеннән гаиб булып торырга теләп китеп барган», дип яза галим[1]. Хәер, бу галимнең шәхси фаразлары гына булырга да мөмкин, шулай да, жандармериянең демократик фикерле татар зыялылары арасындагы караш-фикерләргә бик игътибарлы булуын исәпкә алганда, әлеге фаразны бөтенләй нигезсез дип әйтү дә дөрес булмас иде. Р. Нәфыйковның «Тукай һәм аның даирәсе» дигән хезмәтендә Саратов өлкәсе Дәүләт архивы фондларында сакланган кызыклы документ китерелә. 1912 елның 31 июлендә Казан жандарм идарәсеннән Саратов губерна жандарм идарәсе башлыгына җибәрелгән мәгълүматка караганда, Казандагы «Татар әдәбият түгәрәге»нең 1912 елның 26 июль җыелышында катнашучылар (Гәрәй һәм Барый Хәсәновлар, Габдулла Тукаев, Фатих Әмирханов, укытучы Гафур Коләхмәтов) рус журналлары шикелле бер калын әдәби, сәяси журнал чыгарырга карар кылалар[2]. Биредә сүз «Аң» журналы хакында бара. Бу җыелышта Фуат Туктаров, Габдулла Гыйсмәтуллин, Исмәгыйль Аитов, Гыйльметдин Шәрәф, Гыйльметдин Ибраһимов, Габдерахман Кәрамнар булуы да мәгълүм. Боларның барысы да – XX йөз башы милли хәятында зур роль уйнаган зыялы татар яшьләре: Казан татар укытучылар мәктәбен һәм соңрак, 1915 елда, Казан император университетының юридик факультетын тәмамлаган Ф. Туктаров – «Таң» газетасын оештыручы, социал-демократик юнәлештәге «Таңчылар» оешмасы җитәкчесе; эшмәкәр И. Аитов – хәйриячелекләре белән дан тоткан[3] атаклы Аитовлар нәселеннән күренекле сәүдәгәр Сөләйман Аитовың улы, Ф. Әмирханның якын дусты, «Әл-ислах» газетасын чыгаруда даими матди ярдәм күрсәтүчеләрнең берсе; Г. Кәрам – күренекле театр тәнкыйтьчесе, журналист. Бу шәхесләрнең һәрберсе үз истәлекләрендә Тукай шәхесен һәм иҗатын татар милләтен берләштерүче бер фактор буларак бәялиләр.

Әлеге язмаларда Тукай тормышында Казанның роленә карата әйтелгән фикерләр дә игътибарга лаек. Г. Тукай иҗатының икенче чорына (1908–1910) багышланган китапта Казан татар дөньясының

---

[1] *Нуруллин И.* Габдулла Тукай. Б. 250.

[2] *Нафигов Р.* Тукай и его окружение. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. С. 186.

[3] Аитовлар көче белән 1909 елда беренче татар кызлар гимназиясе (Фатыйха Аитова гимназиясе) ачыла.

мәдәни үзәге буларак каралды, аның Г. Тукайның иҗади офыгын киңәйтүдәге роле билгеләнде. Шул ук вакытта татар мәдәниятенең аерым әһелләре, шагыйрьнең дус-якыннары Казанны, Тукайга милли шагыйрь буларак танылу алып килгән шәһәр булу белән беррәттән, аның талантына бөтен тулылыгы белән ачылырга ирек бирмәгән кала буларак бәяли. Ф. Туктаров язуынча, Казан – Тукайны милли шагыйрь дип танытткан шәһәр, ләкин шул ук вакытта «аңардан (Тукайдан. – *М.И.*) көтелгән энҗеләрнең йөздән туксанын югалттыручы»[1] кала да. Бу сүзләрне Ф. Туктаров татар яшьләренең шагыйрьгә тискәре йогынты ясаган аерым бер төркемен («Казанның бер груһ яшьләрен») күздә тотып язган.

Г. Тукайның 1911–1913 еллар иҗатына күз салсак, Казан образының үзгәрүен дә күрми мөмкин түгел. Ул инде 1907 елгы «Пар ат» шигырендәге кебек «дәртле Казан, моңлы Казан, нурлы Казан» гына түгел[2] – аның нурлары бар өязгә чәчелгән булса да, үз өязенә җитми кала:

Бер борыл да, и Казан, син бу Казан артын кара:
Нур чәчәсең бар өязгә, үз өязең кап-кара.
(«Казан вә Казан арты»)

Бу сүзләрне шагыйрь, бәлки, 1911 елның ахырында Өчилегә барып кайту тәэсирендә язгандыр. 1912 елның 1 гыйнварында Тукайның Әхмәт Урманчиевка хатында мондый юллар бар: «Казанның арты бигрәк кара. Берничә авылга кереп күрдем. Минем хәзерге торган мулла братыма (Кәшфелкәбир. – *М.И.*) ир вә кыз балаларга иҗек укытырга мәҗбүр. Бу якта һәркайда мәхәллә халкы мулланы авызлыклаган»[3].

---

[1] *Туктаров Ф.* Габдулла Тукаевның Казанда үткәргән еллары // Ялт-йолт. 1913. № 55 (Мәкалә «Усал» псевдонимы белән басылган).

[2] «Балаларымызда миллият вә милләт мәхәббәте тудыру» нияте белән язылган «Яңа кыйраәт» китабындагы «Казан шәһәре» әсәрендә Г. Тукай, Казан тарихыннан аерым сәхифәләрне китереп һәм мәркәзебезне татар мәдәниятенең үзәге итеп күрсәтеп, түбәндәгеләрне яза: « Әйе, бу шәһәр – безнең кадерле сөекле шәһәремез. Ул шул көе калсын, шул хәлендә һаман алга барсын!». *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 132.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 229.Тукай шул чорда күпчелек крестьяннарның яңача укыту ысулын – аваз методын кире кагуларын күздә тота. Авыл муллалары, шул исәптән Кәшфелкәбир дә, иске – иҗекләп укыту ысулы белән эшләргә мәҗбүр була.

«Казанга кайтыш» язмасында Тукай Өчиледән Казанга кайту юлында очраган якын-тирә авыллар турындагы фикерләре белән уртаклаша: «Юлда әллә нинди гаҗиб, тыштан караганда мөһмәл (мәгънәсез) кеби күренгән исемдәге авыллар очрый. Мәгънәсе мәгълүм Тимерче[1] атлы авылны да чыктык. Бу авылның мулласы «Әннәсолул хәдидә»че һәм әллә нинди исемнәр белән ысуле җәдидәгә каршы китаплар чыгарган каһәрмане дин икәнлеген сөйләделәр. Авылны дикъкать беләнрәк карадым. Күрдем ки, моңарча килгән авылларның һәммәсеннән ярлы, һәммәсеннән чокырчакырлы. Өйләренең һәммәсе карчык кеби бөкрәйгән, кайсы ачык, кайсы тишек. Авылның тыш ягында дикъкать итәрлек хәл: бер данә диярлек арыш, богъдай кибәне булмаса да, печән кибәне бик күп дәрәҗәсендә. Моны күргәч: "Мулласы "Дин вә мәгыйшәт"-че булган бу авылның халкы да печән ашый мәллә? Һәм "Дин вә мәгыйшәт" айгырларына печән шушы авылдан доставить ителә микән әллә?" – дигән фикерләр килде»[2].

Тукайның Оренбургта басылган «Дин вә мәгыйшәт»[3] журналына карата әйткән сүзләре очраклы түгел. М. Мәһдиев билгеләвенчә, Г. Тукай, Ф. Әмирхан фельетоннарында «Дин вә мәгыйшәт»челәрне «айгырлар» дип атау еш очрый[4]. Моңа төгәллек кертеп, галим түбәндәгеләрне искәртә: «Кадимче муллалар, мәзиннәр, искелек тарафдары булган кешеләрнең бик күбесе журналны шәригатькә кагылышлы сорау белән күмеп ташлыйлар. Журнал бу мәсьәләдә шулкадәр популярлашып китә ки, бервакыт инде анда, шәригатькә таянып, ир белән хатын арасындагы тормыш, патология мәсьәләләренә кереп китәләр. Әйтергә кирәк, бу мәсьәләдә бик

---

[1] Хәзерге вакытта – Татарстанның Биектау районында Казансу елгасы ярында урнашкан авыл. Авылның исеменә бәйле иронияле фикер йөртеп, шагыйрь яңача укыту ысулына катгый каршы чыккан авыл мулласы Гыйләҗетдин Мөхетдиновны, аның «Әннәсолул хәдидә ли-ибтатыйль осулел җәдидә» («Ысулы җәдидәне юкка чыгара торган тимер кебек нык китап») китабын күздә тотып яза.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 161.

[3] Атналык «Дин вә мәгыйшәт» журналы 1906 елдан 1918 елга кадәр Оренбургта нәшер ителә. Наширләре: Ш. Шәфигуллин, М. Дәүләтшин; мөхәррирләре: В. Хөсәенов, З. Хәйруллин, Ф. Даутов.

[4] *Мәһдиев М.* «Дин вә мәгыйшәт» // *Мәһдиев М.* Габдулла Тукай турында хезмәтләр. Б. 38.

тәмләп, иркенләп җаваплар урнаштырыла. Болар барысы да дин исеменнән, әхлак төзәтү исеменнән алып барыла»[1]. Шуңа күрә дә күп кенә фельетоннарында Тукай журналдан мыскыллы көлә. Әйтик, төрле социаль катлауларны хайваннарга тиңләштереп язылган «Кеше-хайваннар» фельетонында шагыйрь журналны (язмада ул «Дин вә мишәйт» дип бирелә) «гомерендә бер мәртәбә дә <...> тәрәккый күкләренә күтәрелеп карау мөяссәр (насыйп) булмас, һаман шул чүплегеннән борынын күтәрә алмас» дуңгыз белән чагыштыра[2]. Ә инде мәчетләрдә укылган хөтбәләргә пародия буларак уйланылган «Керешү хөтбәсе» дип аталган памфлетында Тукай «Дин вә мәгыйшәт»тә эшләүчеләрне «айгырлар» дип тамгалый[3].

Тукайның 1911–1913 еллар иҗатында Казан образының үзгәрешен «Казан вә Кабан арты» (1912) һәм «Казан» («1913) шигырьләреннән дә күреп була. Беренче әсәрдә шагыйрь Кабан күле турындагы риваятьләр белән бәйле образларның яңача укылышын тәкъдим итә.

Әйтик, татар әкиятләренең традицион персонажы – Убырлы карчык – бәхетсез татар кызлары язмышы белән уйнаучы фахешханә хуҗабикәсе итеп сурәтләнә.

Ике юлдан гына гыйбарәт «Казан» шигырендә фабрика-заводларда меңнәрчә кешенең саулыгын йоткан кансыз шәһәр образы тудырыла:

Ут, төтен, фабрик-завод берлә һаман кайный Казан;
Имгәтеп ташлап савын, сау эшчеләр сайлый Казан.

Шигырь А. Блокның «Фабрика» әсәренә аваздаш яңгырый. Әлбәттә, монда әдәби йогынты турында сүз бара дип әйтү дөрес булмас, чөнки Тукай, нигездә, XIX йөз рус классиклары: А. Пушкин, М. Лермонтов, А. Майков, А. Кольцов иҗаты белән кызыксынган; ә инде модернизм кысаларында иҗат иткән рус шагыйрьләре әсәрләренә бик сирәк мөрәҗәгать иткән[4]. Шулай да шагыйрьнең

---

[1] *Мәһдиев М.* «Дин вә мәгыйшәт» // *Мәһдиев М.* Габдулла Тукай турында хезмәтләр. Б. 37.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 118.

[3] Шунда ук. Б. 119.

[4] Моның бердәнбер мисалы – К. Бальмонтның «Грех» шигыренең Тукай тарафыннан ясалган ирекле тәрҗемәсе – «Гөнаһ» шигыре.

1910 елның 9 ноябрендә Сәгыйть Сүнчәләйгә язган хатында XX йөз башы әдәбиятында гаять популяр булып киткән С. Надсон турындагы фикер дә яңгырый: «Мин моңарча жизнерадостный кеше булганга, бөтен гомерен җылап үткәргән Надсонны сөймәдем. Белмим, хәзер укысам – ни булыр»[1].

Казан образы үзгәрешен, бер яктан, шагыйрьнең дөньяга карашлары үзгәрү белән бәйләп аңлатып була: татарның Мәккәсе дип саналган шәһәрдә биш ел гомерен уздырган Г. Тукай аның бөтен якларын да танып белергә өлгерә, һәм шуңа нисбәтле, аның иҗатында реалистик сурәтләүгә өстенлек биргән социаль мотивлар да көчәя. Икенче яктан, әдәби мохит үзәгендә кайнаган шагыйрьгә еш кына тәнкыйть сүзләре дә ишетергә туры килә, һәм табигате белән үпкәләүчән Тукай, тәнкыйтьчеләрнең сүзләрен йөрәгенә якын алып, күп очракларда аларга кискен, урыны белән зәһәр-чәнечкеле җавап кайтарган.

Иҗат әһелләре арасында үзара көндәшлек еш очрый. Тукай күпвакыт сатирик язмаларында – фельетон, памфлет, пародияләрендә – әдәби көндәшләренә карата ирония яки сарказм алымын кулланган. Әйтик, югарыда искә алынган «Казанга кайтыш» очеркында мондый юллар бар: «Әлкыйсса, инде шигырь язудан туктыйм. Чөнки мине күптән инде, башына сөртергә эзләпме, май таба алмаган бер “критик” сүнгән шәмгә охшатты. Мәхмүт бай мәрхүм кантурында ташландык майлар беткәндер шул!»[2]. Биредә телгә алынган «критик» – күренекле татар язучысы, публицист, галим һәм җәмәгать эшлеклесе Галимҗан Ибраһимов. «Йолдыз» газетасының 1912 елгы 15 һәм 22 гыйнвар саннарында дөнья күргән еллык әдәби күзәтүендә Г. Ибраһимов, Г. Тукайның әдәби активлыгы кими төшүгә игътибар итеп, аны сүнеп барган шәм белән чагыштыра[3]. Үзенә карата һәртөрле тәнкыйтькә сизгер Г. Тукай бу чагыштыруны һәм

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 213.

[2] Шунда ук. Б. 160.

[3] «Тукаев та бу елга хас китабыннан «Мияубикә»не генә бирде. «Күңел җимешләре» бу ел чыкса да, аның җыелуы гына бу елга гаид (караган. – *М.И.*) булып, эчендәгедән күбе алдынгыныкыдыр. <...> Мин шагыйрьләр хакында уйлый башласам, хәтеремә янып торган шәм килә: ул яна-яна да мае беткәч кенә сүнә. Ни эшләмәле, табигать шулайдыр», – дип яза Г. Ибраһимов. Кара: *Ибраһимов Г.* Әсәрләр: 15 томда. Академик басма. 6 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1914). Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. Б. 96.

Г. Ибраһимовның 1911 елда «Сабах» нәшриятында басылган «Мияубикә» поэмасына («Мәктәп китапханәсеннән» сериясенә керә) тәнкыйди рецензиясен[1] дә игътибарсыз калдырмый. Г. Ибраһимовка җавабын Г. Тукай «Ялт-йолт» журналында басылган «Былтырның хисабы» фельетонында җиткерә: «Былтыр Габди[2] үзенә “шәкерт” диючеләргә мисле булмаган дәрәҗәдә бер үткен сүз әйтте. Гыйбарәләре тәкърибән (якынча) шушылай бугай: “Торалар да, Габди шәкерт ул, диләр. Соң, “Ля тәнзыр иля мән каля вәнзыр иля ма каля” дигән мәкальне һәр бала да белә ләбаса!»[3]. Биредә шагыйрь әдәби даирәдә Г. Ибраһимовка тагылган «шәкерт» кушаматына ишарәли. «Ялт-йолт»ның 30 нчы санында (1911ел, 13 декабрь) «Габди аркадашыма мәктүбем» мәкаләсе басылып чыга, анда иронияле: «Ах, китапчы сәүдәгәр! Бер әдипнең (!) китапларыны тәнкыйть иткән була бит, ә! Шәкерд, яшь шәкерд дигән була бит, ә!

Студент дисә ни булган инде! Ул да бит барыбер шәкерд дигән сүз, нинди һәйбәт булыр иде, бер дә ачуың да килмәс иде, шатланыр гына идең бит, юк шул, каһәр төшкән, әйтмәгән», – дигән сүзләр бар[4].

Мәкаләдә Г. Ибраһимовның «Вакыт» газетасында басылган «Казан китапчылары» язмасына[5] күренекле татар матбагачылары – Шиһабетдин Әхмәров, Гыйльметдин Шәрәф һәм Әхмәт Урманчиев биргән җавапка ишарә сизелә: Казан каширләре эшчәнлегенә таш аткан (аерым алганда, әдип аларның мәктәп укучыларына йөз тоткан басмаларга артык зур игътибар күрсәтүен билгели) Г. Ибраһимовның тәнкыйди фикерләренә алар «Сөйләү ансат, эшләү

---

[1] «Йолдыз» газетасының 1911 елгы 21 июнь санында басылган бу рецензиясендә Г. Ибраһимов Тукай әсәренең рус шигыренә ияреп язылуын искәртә (хәер, Тукай үзе дә шигырьнең рус әдәбиятыннан алынуын яшерми, китап ахырында: «Живописное обозрение» журналыннан икътибас ителеп (файдаланып) шигырьгә әйләндерелде», – ди) һәм шулай ук Тукайның балалар өчен әсәрләр язуын кабул итмичә, шагыйрьнең бу төр иҗатын җиңел табыш мәнфәгате белән аңлата. Кара: *Ибраһимов Г.* Күрс. хезм. Б. 257.

[2] Габди – Г. Ибраһимов тәхәллүсләренең берсе.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 222.

[4] Шунда ук. Б. 386–387.

[5] «Вакыт» газетасының 1911 елгы 1 октябрь санында «Габди» имзасы белән басылган.

читен»[1] дигән мәкалә белән җавап кайтара. Наширләр Г. Ибраһимовның әсәрләре басылмауның сәбәпләрен дә аңлатып китәләр: «…Соңгы елларда кулына каләм тоткан азмы-күпме яза белгән рус мөхәррирләренең әсәрләрендән бәгъзе бер отрывкалар укып, андан-бондан чүпләргә икътибары булган бер шәкерд якуд хәлфә бернәрсә язып чыгара да, милли роман вә әдәби рисалә исеме биреп, китапчыларга басарга китерә. Ул үзенең шул нәрсәсене бик шәп дия игътикад итдекдән (инанып), аны бастыру мотлакан тиеш, бастырганда, милләткә зур файда вә татар әдәбиятына зур бер талчук була дип, чын кальбдән (күңелдән) ышана. Менә шул игътикад вә ышану сәбәпле китапчыларның аны бастырмауларыны, аларның тәмизлекләрендән-наданлыкларындан татар әдәбиятыны агымына ияреп җитә алмаганлыкларындан дия хисап итә»[2]. Наширләр фикеренчә, Г. Ибраһимов әле «шәкердләр» фикереннән ерак китмәгән, ягъни тормыш чынбарлыгы кушканча яшәүне аңлап бетерми.

Шунысын да искәртик: Г. Тукайның «Мөнтәкыйд» шигырендә сатирик яссылыкта ачылган тәнкыйтьче образының да прототибы – Г. Ибраһимов[3].

Г. Тукай һәм Г. Ибраһимовның үзара мөнәсәбәтләре Тукай һәм аның даирәсе арасындагы каршылыкның иҗтимагый яки фикер каршылыгына гына кайтып калмавын раслый. Еш кына аның нигезендә әдәби-мәдәни, эстетик күзаллаулар төрлелеге яткан. Уфадагы «Галия» мәдрәсәсен тәмамлап, 1909 елда Казанга килгән Г. Ибраһимов үзенең әдәби әсәрләре белән генә түгел, тәнкыйть һәм әдәбият теориясе өлкәсендәге нәзари хезмәтләре («Татар матбугаты», 1910, «Әдәбият мәсъәләләре», 1910), «Тәрҗемә һәм аның шартлары», 1910) белән дә җәмәгатьчелек игътибарын яулап ала. Аның Тукай иҗатына кагылышлы тәнкыйди фикерләре (бигрәк тә 1913 елгы «Татар шагыйрьләре» хезмәтендә) әдипнең эстетик

---

[1] «Йолдыз» газетасының 1911 елгы 29 ноябрь санында басылган.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 403.

[3] Шигырь «Җан азыклары» китабында басылган. «Ялт-йолт» журналының 1913 елгы 53 нче саны тышлыгында ат койрыгы тотып торган кеше сурәтләнгән карикатура урнаштырылган. Рәсем асты итеп «Мөнтәкыйд» шигыреннән өзек китерелгән:

Ул тота ат койрыгын да: «Бу – озын сач!» – дип куя.
«Тик нигә башта түгел, тәнкыйтькә мохтаҗ!» – дип куя.

мәсләге, шигърият һәм сәнгатьне аңлауда үз карашы булуы белән аңлатыла, күрәсең.

Казанда әдәби-мәдәни тормышның киңкырлы булуы, матбагачылык һәм нәшриятлар эшчәнлеге үсү, милләт язмышы турындагы бәхәсләр, милли яшәешкә бәйле карашлар төрлелеге – болар барысы да Тукайның дөньяга карашын, әдәби иҗат өлкәсендәге эзләнүләрен, публицистик язмаларының эчтәлеген үзгәртүгә зур өлеш кертәләр. Әмма, нинди генә фикер каршылыклары кичермәсен, шагыйрьнең татар халкы тәрәккыятенә ышанычы беркайчан какшамый, аның Россия мәдәни киңлегенә кушылып, Шәрык һәм Гареб мәдәниятләре казанышларын бергә үреп үсеш алачак милләт турындагы хыяллары сүрелми.

«СИНЕ МИН ҺӘР ТУГЪРЫДА САДӘДИЛ КЕШЕ ТАПТЫМ»
(Габдулла Тукай һәм Сәгыйть Сүнчәләй)

1929 елда кулга алынып, 1931 елда Соловкига озатылган, 1937 елда атып үтерелгән күренекле шагыйрь, тәрҗемәче, җәмәгать эшлеклесе Сәгыйть Сүнчәләй исеме әдәбият белгечләре тарафыннан узган гасырның 60 нчы елларына кадәр телгә алынмый. Шагыйрь 1958 елның 8 мартында СССР Югары суды карары нигезендә реабилитацияләнгәннән соң гына, аның иҗат мирасын барлау һәм XX гасыр башы татар шигъриятендәге урынын ачыклау юнәлешендә беренче адымнар ясала.

1961 елда шагыйрьнең зур булмаган «Сайланма әсәрләр»е басылып чыга. Әлеге китапка язган кереш сүзендә Гали Халит шагыйрьнең Тукай белән мөнәсәбәтләре турында да сүз алып бара, Сүнчәләйне «Тукай иҗатында, аның шәхесендә үзләренә зур таяныч, рухи куәт тапкан», «Тукай традицияләренә тугрылыклы булуны, халык шагыйре ихтирамына һәм игътибарына лаеклы дәрәҗәгә күтәрелүне... үзләренең изге бурычлары итеп санаган» бер төркем яшь язучылар арасында күрә[1].

Бу ике үзенчәлекле шәхесне бер-берсенә якынайткан өлкә – билгеле ки, шигърият. Тукай, инде Уральскида яшәгәндә үк, Камил

---

[1] *Сүнчәләй С.* Сайланма әсәрләр: шигырьләр, пьесалар, истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1961. Б. 5.

Мотыйгый белән берлектә чыгарган газета-журналларда басылган күпсанлы шигырьләре аша талантлы яшь шагыйрь буларак дан казанса, аннан өч яшькә яшьрәк булган Сүнчәләйнең иҗади юлы башкачарак корыла.

Булачак шагыйрь 1889 елның 2 августында Саратов губернасының Хвалын өязе Иске Мастак авылында ярлы крестьян гаиләсендә туа. 1891 елгы ачлык вакытында атасы Хәмидулла агай, гаиләсен алып, Әстерхан каласына килеп төпләнә. Сәгыйть биредә 1906 елга кадәр яши, «Вәһһабия» мәдрәсәсендә белем ала.

1906 елның августында Казанга килеп, бер ел Шәрифҗан Хәмиди мәдрәсәсендә укып, Казан татар укытучылар мәктәбенә күчә[1]. Бу вакытларда ул Уральскидан Казанга килгән Тукайны күргәләгән, ләкин аның белән якыннан танышырга омтылмаган (Тукай – инде мәшһүр шагыйрь, ә ул гади укучы гына бит).

1908 елда, экстерн рәвештә имтихан тотып, С. Сүнчәләй укытучылык хезмәте белән шөгыльләнү хокукы ала. Шуннан соң җиде ел дәвамында ул Пермь губернасының Сараш һәм Солтанай авылларындагы земство мәктәпләрендә рус теле укыта. Нәкъ менә шушы елларда аның беренче әсәрләре нәшер ителә: үзе язган «Күл – күз яше» дигән хикәясе, Л.Н. Толстойның «Ильяс, яки бәхет малдамы» һәм «Кавказ әсире» әсәрләреннән тәрҗемәләре басыла. Иҗатының башлангыч дәвере хакында Сүнчәләй болай дип яза: «Дүрт тәрҗемә кисәгемне ... – дүрт китапны мин үземнең дәртем бәласе белән дип әйтимме, яисә бигрәк тә тугърысы, икътисад тарлык белән әйтимме, төн йокламыйча тәрҗемә иттем»[2].

С. Сүнчәләйнең бүгенгә мәгълүм беренче тезмә әсәре – «Әҗәлгә хитаб» шигыре – 1909 ел ахырында иҗат ителгән. Әсәрдә Сүнчәләйнең – хатыны Сәлимәнең бала тапканда вафат булуына

---

[1] Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек: 2 томда. 2 т. / төз.: Р.Н. Даутов, Р.Н. Рахмани. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. Б. 405 б. Сүнчәләй укытучылар мәктәбендә укуын төгәлли алмый. Бутырка төрмәсеннән 1929 елда Сталинга язган хатында мондый юллар бар: «Я был сыном рабочего – грузчика в Астрахани, где провел молодость. Жили и росли в крайней бедности. И учился я в последние годы (1907–08 гг.) в Казани, голодая. Не мог закончить и Учительскую школу по бедности». Кара: *Сүнчәләй С.* Әсәрләр һәм хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 284.

[2] *Сүнчәләй С.* Әдәби журнал кирәк // Йолдыз. 1909. 24 декабрь.

бәйле хис-кичерешләре үзәккә куела. Тукай белән танышкан вакытларында аның «Учитель Сәгыйть Сүнчәләй» имзасы белән әле берничә шигыре генә басылып чыккан була.

С. Сүнчәләй хатирәләреннән мәгълүм булганча, алар Тукай белән 1911 елның көзендә танышканнар. Аңарчы бер ел элек ул Тукайны күргән булуын искәртә: «Көтепханәдә күрешкәндә дә мин исемемне әйтмәдем, чөнки аңа, ул елны минем шигырь язуымның башлангыч елы гына булганга, бу мөһим булмас кук күренгән иде»[1]. Үз чиратында, С. Сүнчәләй үзе дә Тукай иҗатына мөкиббән булмаган: «Шушы күрешүгә кадәр мин Тукайның ни шигырьләренә, ни үзенә гашыйк була алмаган идем. Әмма бу күрешү хинендә мин Тукайны бик яраттым. Сөйләшеп утырмасак та, ул сыны, кыяфәте, сабыры һәм илтифаты белән миңа гаять ошады», – дип яза ул Тукай белән беренче очрашулары турында[2].

Авылга кайтып беркадәр вакыт үткәч, С. Сүнчәләй Тукайга хат яза (үзе билгеләвенчә, бу – 1910 елның көзе була). Тукай яшь шагыйрьгә шактый озын җавап хаты юллый, аның иҗатында «милләткә яки шөһрәткә бик кызу мәхәббәт бар»лыгын таный[3], шул ук вакытта аңа киңәшләрен дә бирә: «Борадәр! Мөмкин кадәр, шигырьне аз язсагыз да, матур вә хуш иттереп языгыз. Сәнаигы нәфисә аз гына бер хата сәбәпле тупас һөнәрләрдән булып китүе бар»[4].

Тукай С. Сүнчәләй әсәрләренең кайбер кимчелекләренә дә кагылып уза, аерым алганда, шагыйрьнең теленә игътибар итеп: «Сезнең шигырьләрегездә мин провинциальный һәм төп халык телендә булмаган сүзләр табам. Аларны катыштырмасагыз икән… Мин Казанны тәхте пай һәм Казан арты татарларын шушы көнгә кадәр милләтен югалтмаган вә киләчәктә дә югалтмаячак төп халык дип саныйм», – дип яза[5].

---

[1] *Сүнчәләй С.* Тукай турында истәлек // *Сүнчәләй С.* Әсәрләр һәм хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 251.

[2] Шунда ук.

[3] Әле яңа иҗат итә башлаган шагыйрьне рухландырып, Тукай аның «Бәян әл-хак»та чыккан бер шигырен яратып кабул итүен әйтә. Монда сүз С. Сүнчәләйнең «Мин-минлек» шигыре турында бара.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 212.

[5] Шунда ук. «Төп халык» дигәндә, С. Сүнчәләй Казанда һәм Казан арты территориясендә яшәгән этник төркемнең татар мәдәниятендә уйнаган ролен күздә тота.

Хатта Тукай үзенең күңелендәге шәхси кичерешләрен дә яшерми, үзенең әле язылып бетмәгән «Өзелгән өмид» шигыренең баш өлешен (алты юлын) китерә һәм: «Мин моңарчы жизнерадостный кеше булганга, бөтен гомерен җылап үткәргән Надсонны сөймәдем. Белмим, хәзер укысам – ни булыр», – ди[1].

Шулай ике шагыйрь арасында хатлар йөри башлый, С. Сүнчәләй истәлекләреннән мәгълүм булганча, үзара хат язышу ел буе дәвам итә. Хатларында әдәби мәсьәләләргә генә тукталып калмастан, Тукай үзенең шәхси уй-кичерешләре белән дә уртаклаша. Мәсәлән, 1910 елның 4 декабрендә язган хатында Тукай гаилә тормышы турында фикерләре белән уртаклаша: «Рәфыйкаңның (хатыныңның) хакын бөтенләй үк тәләф итмәгән (юкка чыгармаган) булсаң, син – аны, ул сине якындан белеп яратышсаң, шуның өстенә, шәрмәндәи гыял (гаиләне оятка калдыру) булмасын өчен, иң азында җыл тәүлегеңә 5 йөз тәңкә килерең булса, һәркемгә өйләнү тиеш»[2]. Тагын бер хатында Тукай кызлар белән мөнәсәбәтләрдә үзе уйлап тапкан кагыйдә турында әйтә: «Бер кыз, үзе танышырга теләп, миңа яучы җибәрмәсә, мин һичвакыт танышырга эзләп, ваксынып йөрмим. Әмма үзе кул бирсә, тагы да “үзе бирде” дип горурланам, кадерлим ул кулны!»[3]. «Мин шундый малай инде, әфәнде, алма бакчасында да, мәхәббәт бакчасында да би-и-ик акыллы», – дип шаяртып та ала Тукай[4].

Аерым бер хатларда Тукайның әрнүле уйлары да урын ала. Мәсәлән, 1911 елның 15 ноябрендә язган хатында ул иҗатыннан файда алырга теләүчеләргә мөнәсәбәтен белдерә: «Алар миңа ты-

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 213. Бу – Тукай С. Сүнчәләйгә язган хатлардан сакланып калганнарының беренчесе. Аларны С. Сүнчәйләнең агасы Шәрифҗан саклаган һәм, шагыйрь реабилитиацияләнгәч, «Совет әдәбияты» журналының 1960 елгы 4 нче санында бастырып чыгарган.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 214.

[3] Шунда ук. Б. 218.

[4] Шунда ук. Әлеге хатның башында Тукай: «Мин кечкенә чагымда малайлар белән алма бакчасы тирәсенә бара идем. Миннән бүтән малайлар алманы коялар һәм урлыйлар иде. Әмма мин һичбер данәсенә тимидер идем. Бакчачы, минем яхшылыгымны белгәнгә, ул алманы миңа үзе бирәдер иде. Мин шул “үзе биргән” алманы, урлаган алманы ашап торган малайлар алдында: “Менә үзе бирде!” – дип, мәгърурланып ашыйдыр идем», – дип яза һәм кызлар белән мөнәсәбәттә шушы ук кагыйдәгә таянуына ишарә ясый.

нычлык бирмәделәр: “Син бу язганыңны безгә бир, фәлән нашир сиңа аз биргән, ул – вөҗдансыз!”. Менә шулар мине тәмам ваксыттылар, изделәр… Алар миңа дүрт ел буе “киләчәкне тәэмин!”, “кеше”чә тору, киенүне, тагы әллә нәрсәләрне лыгырдадылар. Шул тавышлардан миндә бер колак шаулавы пәйда булды. Башым эшләми, хиссиятем тупасланды; беттем, һавада очкан кошлар шаһы – шаһинәне атып төшерделәр»[1].

Болай итеп эч серләрен, әлбәттә, иң якын ышанычлы кешегә генә сөйләргә мөмкин. Тукай хатларыннан күренгәнчә, С. Сүнчәләй аның өчен нәкъ менә шундый якын дус булып китә. С. Сүнчәләй истәлекләренә караганда, ике шагыйрь 1911 елның августында «Болгар» номерында күзгә-күз очраша. С. Сүнчәләй Казанда үткәргән аз гына вакыт аралыгында Тукай белән чын дуслар булып китүе турында яза: «Тукай белән без әллә ничек килешә идек. Күп кеше белән тыныша алмаган Тукай белән без иптәш идек. Күп вакытларны икәү генә үткәрә идек. Ул үзе утырышырга, сөйләшергә һәм тик торырга гаять интересный иде. Ул миңа әллә ник бик снисходительный иде. Кичләрдә мине җибәрми, төнгә калдыра, хәтта күбесенчә кундыра да иде»[2].

Тукайның холкын тасвирлап, С. Сүнчәләй аны үз-үзенә бикләнгән («Ул, гадәттә, серләрен кешедән гизләп йөртә, әмма үзенә бик якыннарга гына, шулар арасында һәм миңа, кайвакыт кайбер серләрен, күңеленең рәнҗүләрен сөйли, зарлана, ахырында кодрәт табып, көлеп сүзен бетерә иде»), сабыр («Никадәр авырса да «аһ» та димәде. Авыруын сораша калсалар, хәтта ачулана да иде»), көчле рухлы («Тукай куәтле иде... Нинди козырьлар алдында да «мин»леген кимсетми, горурын, гыйззәте нәфсен (үз-үзен сөю. – *З.Р.*) җуймый иде. Ул дәүләтле кешеләргә түбәнтен югары карамый иде. Бер кешене дә дус дип атамады. Иптәш дисә, гаҗәп түгел (миңа биргән китапларына “иптәшем Сәгыйтькә” дип яза иде») дип бәяли[3].

Тукай С. Сүнчәләйгә язган хатларда әдәбият турында да кызыклы фикерләр урын ала. Мәгълүм булганча, Тукай белән хатлар алыша башлаганчы ук, Надсон, Плещеев, Тургенев, Крылов

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 226.
[2] *Сүнчәләй С.* Күрс. хезм. Б. 252.
[3] Шунда ук. Б. 253.

әсәрләренә ияреп язуда азмы-күпме тәҗрибә туплаган С. Сүнчәләй, мәшһүр инглиз романтик шагыйре Байронның «Шильон тоткыны» поэмасын татарчалаштырырга алына. 1910 елның 4 декабрендә язган хатында Тукай моңа карата фикерен җиткерә: «“Шильон мәхбүсе”нә, минемчә, иртәрәк, көчегезнең микъдарын үлчәмичәрәк тотынганга охшыйсыз. Әүвәлдә 4–5 сәтырлык (юллык) шигырьләрне асыл шагыйреннән калышмаслык дәрәҗәдә гүзәл вә нәфис чыгарырга тырышырга кирәк иде. Менә Сәгыйть Рәмиев – Пушкин “Пәйгамбәр”ен, мин фәкыйрь дә Лермонтов “Пәйгамбәр”ен тәрҗемә иттек. Безнең икебезнеке дә шактый шома чыктылар. Шулай да без әле олуг поэмаларга тотынырга батырчылык итә алмыйбыз»[1].

1911 елның 1 гыйнварында язылган икенче бер хатында Г. Тукай шигырь төзелеше турында фикерләре белән уртаклаша: «Әле без татарларда “Теория словесности” вә шигырьләр өчен хорей, дактиль-фәләннәр ясалмаган чакта, вәзен вә гармонияләр төрлечә булса да зарар юк, фәкать мәгънә кирәк, гүзәл ифадә (аңлата белү) кирәк»[2]. Шагыйрьнең тагын бер фикере кызыклы: «Тургеневның көйсез язылган “Отцы и дети” әсәре прозамыни? Анда вәзен рамкалары бер дә юк. Ә между прочим – поэзия!»[3]. Күргәнебезчә, Тукай шигъриятне ритмик сөйләм дип кабул итүдән ераклаша, аның өчен поэзия идеяләр, мәгънәләр гармониясенә әйләнә.

Бу җәһәттән С. Сүнчәләй белән Тукай арасында шигырь төзелешенә мөнәсәбәтле килеп чыккан бәхәс игътибарга лаек. С. Сүнчәләйнең Тукай иҗат иткән «Мияубикә» шигыренә рецензиясе (шагыйрь аны «Шура» журналының 1911 елгы 4 нче санында «Сәгъ_де Ваккас» имзасы белән бастыра) сүз көрәшен башлап җибәрә. Тукай әсәренең сәнгати казанышларын ассызыклап («“Мияубикә” камил мәһарәт (осталык) белән, шагыйранә һәм татарча ачык язылган»), укучылар өчен әһәмиятен танып («Мөхтәрәм Тукаевның бер тоткан юлы бар ки, ул да – милләтемезнең балаларын асрау, аларга китап, шигырь белән рухани азык, көлке шигырьләр белән күңеллелек тудырудыр»), С. Сүнчәләй аның үзе җитешсез дип санаган бер ягына игътибар итә: «“Мияубикә”нең җитешмәгән урыннары

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 214.
[2] Шунда ук. Б. 215.
[3] Шунда ук.

булса, сәҗегъ-рифмаларның... ямьле оеша алмаулары өстән-өстенлектер. Мәсәлән: нәрсәсен – нәрсәчөн, кәгазь – эшләмәс, нәрсәгә – мәсьәлә...»[1] Моңа җавап итеп, «Ялт-йолт»ның 29 нчы санында (1911 ел, 18 ноябрь) Тукай «Сәгъде Вәкъкас әфәндегә» мәкаләсен бастырып чыгара. Татарларда әле «кавагыйде лисан» – «теория словесности» мәйданга килмәгән булуын билгеләп, Тукай, рус, гарәп, татар шигърияттеннән мисаллар китереп, Сүнчәләйнең рифма турындагы фикерен кире кага: «Һичбер шагыйрь, шигыренең бер юлы ахырын "такмак" дип язгач та, каләмен колагына кыстырып, мич арасыннан кыштыр-кыштыр "шакмак" эзләп йөрергә мәҗбүр түгелдер»[2]. Мәкаләсен Тукай Сүнчәләйнең ялгыш фикер йөртүен көлкеле рухта сурәтләп биргән шигырь юллары белән тәгәлли:

Бер үлчәүдә кырау, сорау, мияу, мырау,
Һәм кылтырау, һәм шылтырау, һәм кыңгырау;
Вә «өркетик», вә «беркетик», вә «куркытыйк»,
«Бетик», «көтик», «сатыйк», һәм «кыт-кытыйк».

«Менә, – ди Тукай, – шигырьдә юл ахырлары вәзен җәһәтеннән дөрест булса да, шигырьнең эчендә мәчеләр кычкырып, тавыклар кытакларга тотынсалар, бер дә күңелле түгел инде!»[3]

1911 елның 4 мартында язган хатында Тукай Сүнчәләйгә инде күптәннән татар телендә А. Пушкинның «Евгений Онегин»ы рухындагы әсәр иҗат итү турында хыяллануын хәбәр итә. Шуннан соң ул И. Никитин белән А. Пушкинны үзара чагыштыра («Никитинның фитрый таланты, минемчә, Пушкиннән ким түгел. Фәкать ул, тәртипле образование алып, гакылын вә рухын кирәгенчә тәрбия итә алмаган»[4]). И. Никитинга бирелгән шушы югары бәя С. Сүнчәләйгә тәэсир итми калмаган, күрәсең: ул, рус шагыйренең «Гайбәт» шигырен татарчага тәрҗемә итеп, «Йолдыз» газетасында (1911, № 664) бастырып та чыгара.

Тукайның С. Сүнчәләй белән дуслыгын тагын бер факт раслый: «Шильон мәхбүсе» Тукайның кереш сүзе белән басылып

---

[1] *Сүнчәләй С.* «Мияубикә» // *Сүнчәләй С.* Әсәрләр һәм хатлар. Б. 231.
[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 216.
[3] Шунда ук. Б. 216.
[4] Шунда ук. Б. 219.

чыга[1]. Анда Тукай Байрон әсәрендәге мәгънәләрнең «үз милләте вә үз мәмләкәте чигеннән үтеп, бөтен көррәи әрызның (Җир шарының) хәссас (сизгер) вә көчле күңелләрен сил ташуы кебек» басуы, инглиз шагыйренең Пушкин, Лермонтовлар иҗатына тәэсире көчле булуы турында яза һәм Сүнчәләйнең Байронны татарчага тәрҗемә итәргә алынган беренче шагыйрь булуын ассызыклый.

Ике шагыйрьнең үзара мөнәсәбәте хатлар белән генә чикләнми. С. Сүнчәләй «Бәян әл-хак» газетасының 1910 елгы 9 ноябрь санында басылган «Шагыйрьгә мәктүб» исемле шигырен Тукайга багышлап яза. Әсәрнең лирик герое Тукайга мөрәҗәгать итә:

Бир арык кулыңны, дустым, әйдә, бергә атлыйк,
Җырлаек иркен киләчәкләр хакында, ятмыек!

Зур мохиттә тоздай эреп, юк булырбыз, билгеле, –
Әмма алда һәм табигать әмер итә, шуны тели.

Шигырьнең романтик пафосы милләткә хезмәт идеясе белән бәйле:

Бер өмид берлә яшим мин, ул да булса; бу – татар!
Мин тырышма, син булышма, кем аны асрар, ачар?

Тукайга багышлап С. Сүнчәләй тагын бер шигырь дә иҗат итә һәм аны, «Хат кисәге» дип атап, «С. Сүнчәләй шигырьләре» (1913) китабында урнаштыра. Бу юлы инде шигырь исеме астында «Г. Тукайга багышлап язылган иде» дип тә искәртелгән. Экзистенциаль эчтәлекле шигырь Тукайның «Өзелгән өмид» әсәренә аваздаш яңгырый. С. Сүнчәләйнең Казаннан, андагы дусларыннан ерактагы лирик герое ялгызлыктан һәм гомер узуын аңлап сызлана:

Кыскара гомрем... Мине монда аяучы кем дә юк,
Якты тормыш, ямь, сәгадәтне минем күргән дә юк.

«Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 22 нче санында (1 май) «Сөенче Алаев» имзалы «Шигъҗрият һәм нәсер» шигыре дөнья күрә. Р. Гайнанов, әлеге тәхәллүснең Тукай иҗатында шушы шигырьдән гайре кулланылмавын искәртеп, әсәр үзе С. Сүнчәләй-

[1] Поэма 1911 елда «Мәгариф» нәшриятында дөнья күрә.

гә пародия итеп язылган дип фаразлый[1]. Шигырь төзелешендә ике стиль – С. Сүнчәләй иҗатына хас булган (Шәрык романтизмыннан килгән традицион образлар һәм мотивлар: ай, йолдыз, сандугач, Аллаһ бөеклеге каршында баш ию һ.б. нигезендә тудырылган) югары стиль һәм милли яшәешнең төрле өлкәләрен үтә реалистик итеп күрсәтүгә нигезләнгән өслүб капма-каршы куела. Әйтик, җиденче строфада Аллаһка табыну мотивы һәм җәдитчелеккә каршы чыккан Ишми ишан (Ишмөхәммәт Динмөхәммәтов) образы янәшә сурәтләнә:

Төн буе мин Аллага әйтәм хәмед, –
Тын галәмне бар кыйлучы Тәңремә.
Мактана Ишми: «Кидердем бит камыт!
Күп җәдидне мин җибәрдем кабренә».

Шигырьнең соңгы строфасы да игътибарга лаек:

Күктә шаулап кошлар үтте бер көтү,
Тиз булыр күл һәм кояшның каушуы.
Бетмәде шул «Мөхбире» дә «кых, тефү!»
Һәм Рәмиевнең шигырьдә шау-шуы.

Биредә Тукайның «Казан мөхбире» газетасы һәм С. Рәмиевнең татар шигырь төзелешенә багышланган фикерләренә мөнәсәбәте романтик шигърияткә хас булган таң ату мотивына каршы куела.

С. Сүнчәләйнең Тукай белән икенче мәртәбә очрашкан, эчкерсез аралашкан, «бергә көйләшкән» көннәре 1912 елның көз башларына карый. «Ул көзне аның хәле тәмам беткән иде. Үзе гаять гасабиланган (борчылган, нервлары какшаган) иде. Кечкенә генә нәрсәгә кәефе китә, ачулана иде. Юк-бар нәрсәдән дә шикләнә, курка, берәүне дә күрәсе килми, хәтта язасы да килми иде», – дип искә ала бу очрашуны С. Сүнчәләй[2]. Бу истәлектә Тукайның наширләр белән мөнәсәбәтенә ачыклык кертердәй вакыйга да бәян ителә. С. Сүнчәләй язганнарга караганда, бер нашир шагыйрьгә әсәрләрен

---

[1] Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 348.

[2] *Сүнчәләй С.* Тукай турында истәлек. Б. 252.

бастыру бәрабәренә килешү төзергә тәкъдим иткән («ай саен үзенә бер микъдар «мәгаш» (хезмәт хакы) бирергә, вак-төяк йомышларын үтәргә, мәсәлән: үзенә вак-төяк әйберләр алып җибәргәләргә, керләрен юдырырга вә гайре…»), һәмТукай бу тәкъдимне кабул иткән, имеш, әмма, күпмедер вакыт үткәч, килешүне өзгән (С. Сүнчәләй әйтүенчә, «бүтән нашир моны белеп, килеп котырткан икән»)[1].

С. Сүнчәләй истәлегенә караганда, алар Тукай белән ул соңгы тапкыр авылга кайтып китәренә бер көн кала очраша. Иртәгесен кайтып китәргә әзерләнеп йөргән С. Сүнчәләй, саубуллашу нияте белән, Тукай яшәгән «Болгар» номерына килеп керә. Әмма бу юлы аларның очрашулары күңелсез башланып китә: ике арада «юк кына әйбер өчен бер-ике сүз» чыга, һәм С. Сүнчәләй Тукай белән беренче мәртәбә ачуланышып чыгып китә. Бу хәлне ул үзе бик авыр кичерә, «ничә айлар, ничә еллар иптәш булып яшәгән» шагыйрь белән «юк нәрсә өчен ачуланышып, балаларча үпкәләшеп» китәчәгенә күңеле әрни. «Киттем Тукайга. Кердем. Ул караватына сузылып яткан, йокымсырап, хәлсез ята. Саргайган, сулган йөзенә карап, минем күңелем гаять нечкәрде, елыйсым килде…», – дип яза С. Сүнчәләй бу хакта һәм Тукайның, үпкә-ызгышны онытып, үзенең көмеш сәгатен бүләк итүе турында бәян итә[2].

Хәер, С. Сүнчәләйгә Тукай белән тагын бер тапкыр очрашырга насыйп булган. Бу турыда ул «Тукай бәйрәме» исемле язмасында[3] искә ала. Язмадан мәгълүм булганча, алар 1912 елның көз азакларында «Болгар» номерында очрашалар. Бу көн Ураза гаетенә туры килә, Тукай дустын табын янында каршы ала: «Тукай өстәле катына, караватына утырган. Яңа күлмәк кигән, кәләпүштән, алдында Кәляме шәриф, бүлмәсе ару; өстәле! өстәле!». Ике дус рәхәтләнеп сөйләшеп чәй эчәләр. Тукай сүз арасында С. Сүнчәләйгә дуслык хисләрен җиткерә: «Менә яратам ичмасам сине! Син, гадәттә, күп сөйләмисең, утырасың да утырасың». Шул ук вакытта башкаларның авыруы турында сорашулары, дару эчәргә кыстаулары, үз-үзен тотарга өйрәтүләре аңа һич тә ошамаганлыгын

---

[1] *Сүнчәләй С.* Тукай турында истәлек. Б. 253.

[2] Шунда ук. Б. 254.

[3] «Ил» газетасының 1913 елгы 20 декабрь санында басылып чыга. Кульязмасы шагыйрьнең ТР Милли музеендагы шәхси архив фондында (төзәтмәләр белән) саклана.

белдерә. «Күзләрендә ут ялтырый; янгын иде аның сүнә башлаган күзләрендә! Ялкын иде аның күкрәгендә – ачу янгыны, каһәр ялкыны иде... Әллә кемнәргә ачу, каһәр...» – дип яза С. Сүнчәләй, әрнүле, газаплы хатирәләргә бирелеп. Бу – ике дусның соңгы күрешүе була...

С. Сүнчәләй, дустына багышлап, берничә шигырь иҗат итә. Мәсәлән, «Йолдыз» газетасының 1912 елгы 29 май санында дөнья күргән «Азан» шигырен ул «Габдулла Тукаевка багышлыйм» дип искәртә. Биредә ул Тукайны, мәзингә тиңләп, милләтне уятырга, яңа тормыш башлануы турында хәбәр итәргә өнди:

Моң белән әйткән азаныңны ишеттер халкыңа,
Әйт! Азаның яктылык җиткәнне сөйләп чыңласын!
Төнге золмәт утлары сүнсен, аларның урнына
Милли рухлар нурга чумдырсын татарның дөньясын!

Тукай вафаты алдыннан иҗат ителгән «Г. Тукаев» шигырендә[1] С. Сүнчәләй сүнеп барган шагыйрь образын тудыра. Ялгызлык мотивы шигырьне иңләп уза. Беренче строфада караңгы кунакханә номерында ялгызы яткан шагыйрь сурәтләнә:

Ул караңгы бүлмәдә ялгыз сүнә, ялгыз кибә;
Ни түзем берлән йөрәге рәнҗүсез, аһсыз тибә!

Йөдәгән-йончыган шагыйрьнең кәеф-хәләтенә аның иҗади куәте, илаһи таланты каршы куела:

Әллә кайларда гизә нурлы мөкатдәс уйлары,
Нинди дәрт берлән чыгадыр күкрәгеннән җырлары!

Әллә кайда – әллә кайда ул матур таңнар күрә,
Ул сүнә ялгыз, бетә ялгыз... көлә һәм җөткерә.

Тукай вафатыннан соң басылып чыккан «Иңеш» шигырендә[2] шагыйрьнең бакый дөньяга күчүен С. Сүнчәләй гаять тәэсирле табигать күренеше – әкрен генә баеп барган кояш ярдәмендә

---

[1] Шигырь, Г. Тукай вафатына бер ел тулуга мөнәсәбәтле, «Йолдыз» газетасының 1912 елгы 2 апрель санында басылып чыга.

[2] «Кояш» газетасының 1913 елгы 20 май санында «Тукай хатирәсе» дигән исем асты белән басылып чыга.

символлаштыра. Бу – XX йөз башы татар әдәбиятында киң таралган образлы сурәт булып тора.

Шул ук елны Сүнчәләйнең «Бер газетага» дип исемләнгән шигыре басыла. Н. Гафиятуллина билгеләвенчә, әлеге шигырь Тукайга карата әйтелгән тәнкыйди фикерләргә (аларны «Татар шагыйрьләре» мәкаләсендә Г. Ибраһимов башлап җибәрә) җавап буларак иҗат ителгән: «Билгеле булганча, бәхәс Тукайның шәхесен генә түгел, аның иҗади мәсләген, халыкчанлыгын, халыкчылыгын һәм миллилеген аңлау тирәсендә куера. С. Сүнчәләй, тәнкыйть ияләренең исемнәрен атап, катгый рәвештә каршы чыкмаса да, фикерләрнең урынсызлыгын ассызыклый, шигырьнең эчтәлеге тәнкыйть фикерләрен кире кагуга, шагыйрьне яклауга кайтып кала»[1].

Сүнчәләйнең «Мәрхүм Тукай турында» исемле мәкаләсе[2] шагыйрьнең вафатына 15 ел тулу мөнәсәбәте белән язылган. Мәкаләдә Тукай шәхесен һәм иҗатын бәяләүдә 1920 елларның икенче яртысында формалаша башлаган социологик караш йогынтысы сизелә. С. Сүнчәләй Тукай даирәсен шагыйрьне тиешенчә кайгырта алмауда гаепли («...үзен һич кайгыртмадылар, ач тоттылар, җәмгыятьтә кактылар, аны үз бүлмәсендә ябылып яшәргә мәҗбүр иттеләр»). Шунысы кызыклы: С. Сүнчәләй шагыйрьне һәлак иткән бу мохиткә Тукай иҗатының кыйммәтен аңлаучы гавамны каршы куя: «Татар гаммәсе (массасы) Тукаевны ярата. Чөнки ул шул гаммәнең эчендә туган иде. Чөнки ул гаммәне үзенчә сөйде, кайгыртты. Бөтен фикерен, тойгыларын шул гаммәгә багышлады»[3].

Дусты вафатыннан соң тагын чирек гасыр гомер кичергән С. Сүнчәләйнең язмышы фаҗигалы төгәлләнә. 1915 елда ул Уфага күчеп килә, «Авыл халкы» һәм «Көрәш» газеталарында хезмәт куя. 1910–1920 еллар чигендә Кырымда Милләтләр эшләре буенча халык комиссариаты вәкиле була, 1920 еллар уртасыннан – Башкорт-

[1] *Гафиятуллина Н.М.* XX гасыр татар шигъриятендә Тукай. Казан: Матбугат йорты, 2002. Б. 47.

[2] Сүнчәләй үзе исән вакытта бу мәкалә басылырга өлгерми кала. Мәкалә архив материаллары нигезендә шагыйрьнең З. Рәмиев тарафыннан әзерләнгән әсәрләр җыентыгында (2005) урын ала. Кара: *Сүнчәләй С.* Әсәрләр һәм хатлар. Б. 255–257.

[3] Шунда ук. Б. 256.

стан АССРның Мәгариф халык комиссариатында, соңрак, 1926–1927 елларда Төркиядә Генераль консуллыкта эшли. 1929 елда, «солтангалиевче» мөһере тагылып, кулга алына, үлем җәзасына хөкем ителә. 1931 елда үлем җәзасы Соловкида урнашкан лагерьга ун еллык сөрген белән алыштырыла[1], әмма сигез елдан соң, 1937 елда, 1929 елгы хөкем карары тормышка ашырыла.

«УЛ БӨТЕН ГОМЕРЕН, ТОРМЫШЫН НӘШРИЯТ ЭШЛӘРЕНӘ, КИТАП БАСТЫРЫП ТАРАТУ ХЕЗМӘТЛӘРЕНӘ БАГЫШЛАДЫ»
(Габдулла Тукай һәм Әхмәтгәрәй Хәсәни)

Тукайның замандашы, фикердәше, якын танышы Әхмәтгәрәй Хәсәни – XX гасыр башындагы иҗтимагый-мәдәни үзгәрешләр башында торган, бер төркем алдынгы фикерле татар яшьләрен үз тирәсенә берләштергән күренекле шәхесләрнең берсе. Ул 1883 елның 15 декабрендә Казан өязенең Әтнә волосте Олы Әтнә авылында сәүдәгәр Сибгатулла Гайнулла улы гаиләсендә дөньяга килә. Әхмәтгәрәйгә 5 яшь тулганда, аларның гаиләсе Казанга күченеп китә, Сенная урамында Каюм Насыйри күршесендәге йортка килеп урнаша (ахыр килеп, Әхмәтгәрәйнең дөньяга карашлары формалашуда күренекле мәгърифәтченең йогынтысы шактый зур була). Сибгатулла абзый улларын – Әхмәтгәрәй һәм аннан ике яшькә кече Габделбарыйны – аң-белемле, фикерле итеп үстерергә омтыла: аларны өйгә мөгаллимнәр чакыртып укыта. Аннан соң Әхмәтгәрәй «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә белем ала, рус, төрек, алман, гарәп, француз телләрен өйрәнә. Егетнең дөньяга карашы киңәя, кызыксыну даирәсе милли хәяттан тыш Шәрык, рус һәм Европа мәдәниятләрен иңләп ала, ул әдәбият һәм сәнгатьне тирәнтен аңлаган шәхес булып формалаша.

---

[1] Архивта С. Сүнчәләйнең 1929 елның 10 августында Мәскәүдәге Бутырка төрмәсеннән Сталинга язган хаты сакланып калган. Хатта шагыйрь халыклар юлбашчысыннан үзенә ягылган нахак гаептән азат итүне сорый.

1903 елның 1 ноябрендә Әхмәтгәрәй сәүдәгәр Ногман Габделкәримовның[1] кызы Зәйнәп белән гаилә кора. Игелекле гамәлләре белән халык күңеленә кереп калган Ногман бай да балаларын тәрбияле, белемле итүгә зур игътибар биргән, кызы Фатыйма искә алуынча, аларның өйләренә «Дин вә мәгыйшәт», «Ялт-йолт» журналлары, «Вакыт» һәм «Йолдыз» газеталары, балалар өчен «Ак юл» журналы килгән һәм малайлар-кызлар аларны әтиләренә кычкырып укый торган булган[2]. Зәйнәп тә, башлангыч белемне кызлар мәдрәсәсендә алганнан соң, әтисе тырышлыгы белән дөньяви белем ала: өйләренә килеп укыткан Мария Павловна атлы укытучы ханым кызга рус гимназиясе программасы буенча белем бирә. Кыз, рус телен бик әйбәт белеп, рус һәм чит ил әдәбияты үрнәкләре белән яхшы таныш була. «Татар мәдәнияте тарихында искитчеч зур роль уйнаган»[3], аң-гыйлемле, киң фикерле, зыялы Зәйнәп – татар милли-мәдәни тарихында зур эз калдырган шәхес – матди кыйммәтләрдән бигрәк, рухи-милли яшәешне өстен куйган Әхмәтгәрәйнең иң төп таянычы, киңәшчесе, фикердәше, мәсләктәшенә әйләнә[4]. Бу ике зыялы затның тырышлыгы белән 1907 елда китап басмаханәсе оештырыла. Зәйнәп Хәсәния үзе бу хакта болай дип

---

[1] Ногман Габделкәрим улы Габделкәримов (1840–1918) хәзерге Әтнә районы Түбән Көек авылында туа, 15 яшеннән Казанга китеп, беренче гильдия сәүдәгәр булуга ирешә. Сәүдәгәр Мөхәммәтсафа Галикәев кызы Рабигадан (1866–1931) дүрт кыз, ике ир баласы туа, Зәйнәп (1886 –1967) – аларның олы кызы. Ногман бай дистәләп мәчет салдыра, туган авылында ирләр һәм хатын-кызлар мәдрәсәләре төзетә, авылдашларын аң-белемле итүгә зур көч куя. Үзе бу мәдрәсәләргә матди ярдәм күрсәтсә, кызы Зәйнәп укыту-тәрбия эшләрендә катнаша.

[2] Бу турыда: *Нигъмәтҗанов Г.* Игелекле бай Ногман хаҗи // Шәһри Казан. 2001. 1 март.

[3] *Мәһдиев М.* Мөхтәрәмә Зәйнәп ханым... // Социалистик Татарстан. 1987. 8 август.

[4] Зәйнәп Хәсәния гомеренең ахырына кадәр татар әдәбияты, мәдәнияте белән кызыксынып яши, аның аерым татар зыялылары белән әдәби-мәдәни мәсьәләләр буенча хатлар алышуы шуны раслый. Зәйнәп ханым Әхмәтгәрәй Хәсәни һәм XX гасыр башының башка күренекле шәхесләре: Габдулла Тукай, Мулланур Вахитов, Фатих Әмирхан, Хөсәен Ямашев, Гафур Коләхмәтов, Галиәсгар Камал турында кыйммәтле истәлекләрне саклап кала, Г. Әпсәләмов, Р. Нәфыйгов, М. Мәһдиев кебек әдәбият һәм тарих әһелләренә шушы хатирәләрен бәян итә.

искә ала: «Әти-әни язу эшенә каршы килделәр. Җитмәгән сумманы минем бриллиант, энҗе, йөзекләрне сатып әзерләдек. Башта китаплар бастырдык»[1]. Әбрар Кәримуллин билгеләвенчә, бу басмаханә 1907 елның 25 февраленнән эшли башлый, беренче елны ук биредә 13 китап басылып чыга[2]. Үз чорындагы күпчелек алдынгы карашлы милли тәрәккыятьчеләр кебек үк, жандармерия күзәтчелеге астында эшләүгә дучар булган, полиция тентүләре кичергән[3] Хәсәни каршында, китап сәүдәсенә рәсми рөхсәт алып, үзенең китап кибетен ачу ихтыяҗы килеп туа. 1908 елның февралендә шушы юнәлештә башланган эш нәтиҗәсендә, 30 июньдә «Гасыр» дип исемләнгән басмаханә ачуга рөхсәт алына һәм 1909 елның 1 гыйнварыннан Евангелистовская урамындагы бертуган Ибраһимовлар йортында нәшриятның китап кибете дә эшли башлый. Бу хакта мәгълүмат Казан губернаторына 1908 елның 23 декабрендә Әхмәтгәрәй Хәсәни белән Габдрахман Рәхмәтуллин тарафыннан язылган гаризада урын алган:

Его Превосходительству
Господину Казанскому Губернатору
Купеческого сына
Ахмеда-Гарея Сибгатулловича Хасанова и

---

[1] Әхмәтгәрәй Хәсәни: Фәнни-популяр җыентык. Казан: Җыен, 2011. Б. 196.

[2] *Каримуллин А.Г.* Книги и люди. Исследование. Казань: Татар. кн. изд-во, 1985. С. 136.

[3] ТР Дәүләт архивында бу фактны раслаучы акт саклана. Анда 1908 елның 28 февралендә «Сарай» кунакханәсе номерларының берсендә һәм Екатеринская урамында Чукиннар йорты подвалындагы тентү нәтиҗәләре турында әйтелә: «При осмотре найдены книги на татарском языке, частью беллетристического, частью же популярно-научного содержания, связанные кипы и назначенные по словам самого Ахмеда-Гарея Хасанова к отправке иногородним заказчикам. Все книги оказались изданным самим Хасановым с ведома Казанского Комитета по делам печати. Кроме означенных произведений, найдены два сочинения (одно по математической географии, другое по пчеловодству) в корректурных оттисках, по видимому еще не изданные в свет. В помещении на Екатерининской улице, кроме печатных книг, оказались кипа несброшюрованных листов тех же изданий, которые были найдены у Хасанова и в готовом виде» (ТР ДА. 1 ф., 4 тасв., 5375 эш, 31 б.).

Казанского мещанина Абдрахмана
Хабибулловича Рахматуллина

Честь имеем довести до сведения Вашего Превосходительства, что на основании выданного нам 30 июня текущего года свидетельства за №6036 и открывается с 1 января 1909 года книжный магазин под фирмой «Гаср» (Век) на Евангелистовской ул. в доме Бр. Ибрагимовых под ответственность заведованием Ахмеда-Гарея Хасанова.

Казанский купеческий сын Ахмед-Гарей Сибгатуллович Хасанов.

Казанский мещанин Абдрахман Хабибуллович Рахматуллин
Казань, 23 декабря, 1908 года[1].

«Гасыр» көтепханәсе ачылу хакында «Әл-ислах» газетасының 1909 елгы 20 гыйнвар санында түбәндәге белдерү басыла:

«Гасыр» көтепханәсе ачылды! Казанда, Евангелистовский урамында, Ибраһимовлар йортында.

Хөрмәтле укучылар!

Без, ике сәнәгә (елга) якын дәвам иткән нәшрият эшемезне тагын да мөкәммәл сурәттә тәрәккый иттерергә иҗтиһад итеп, «Гасыр» көтепханәсе исемендә бер китап мәгазәсе ачарга мөвәффәкъ улдык (ният кылдык). Нәшриятымызга матди вә мәгънәви ярдәмче булган мөхтәрәм укучыларга тәшәккер (рәхмәт) итеп, көтепханәмезнең ачылганын белдерәмез.

Әхмәтгәрәй Хәсәни вә шөрәкәсе.

«Гасыр»да Г. Ибраһимов, Г. Камал, Г. Коләхмәтов, Ф. Әмирхан, С. Рәмиев, Г. Алпаров, Х. Бәдигый, Г. Рәхим һ.б. кебек татар әдипләренең хезмәтләре, тәрҗемә әсәрләре, сүзлекләр һ.б. эчтәлеге һәм эшләнеше ягыннан югары сыйфатлы китаплар дөнья күрә. Г. Тукайның «Габдулла Тукаев диваны» җыентыгы да 1909 елда нәкъ менә «Гасыр»да нәшер ителә («Шигырьләр көтепханәсе»ннән 8 нче дәфтәр. 3 нче кыйсем, Казан, «Гасыр» көтепханәсе, «Үрнәк» матбагасы, 48 б., 6000 данә). «Вакыт» (15 гыйнвар), «Йолдыз» (6 февраль), «Әл-ислах» (18 февраль) газеталарында бу хакта

[1] ТР ДА. 1 ф., 4 тасв., 5375 эш, 31 б.

игълан-реклама да бирелә. Нәшриятта Тукайның фоторәсеме почта открыткасы рәвешендә бастырып чыгарыла[1].

Зәйнәп Хәсәния истәлекләренә краганда, «Гасыр» урнашкан бүлмәдә Әхмәтгәрәйнең дус-фикердәшләре еш җыела, әдәби бәхәсләр, фикер алышулар гадәти күренеш була: «“Гасыр” нәшриятының хәзерге Татарстан урамында ике бүлмәсе бар иде. Эчкәреге бүлмә – редакция, эш бүлмәсе, алгы бүлмә – китап кибете. Менә шул эш бүлмәсе һәрвакыт гөр килеп тора иде. Анда Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Х. Ямашев, Г. Коләхмәтов, Г. Рәхим һ.б. бик еш булалар иде. Алар һәр әдәби яңалык турында сөйләшәләр, үзләренең яңа әсәрләрен укып фикер алышалар иде»[2]. Шул рәвешле, Ә. Хәсәни татар матбагачылыгы эшенә кереп киткән елны Казанга күчеп килгән Тукай аның белән тиз арада якыннан аралаша башлый.

Ике шәхеснең дустанә мөнәсәбәтенә, һичшиксез, «Шәрык клубы» эшчәнлеге дә зур этәргеч ясаган. Клубның идарә әгъзлары итеп сайланган шәхесләр арасында Әхмәтгәрәй Хәсәнов та булган[3]. Д. Заһидуллина билгеләвенчә, «шушы клуб Ә. Хәсәнинең аралашу формалашуга йогынты ясаса, бу даирә рус мәдәниятендәге “Весы”, “Золотое руно” тибындагы, үз укучысын заман сәнгате белән таныштыруны, шулай гакълый-мәдәни яктан камилләштерүне

---

[1] Шагыйрьнең әлеге фоторәсеме 1912 елның март ахыры – апрель башларында ясалган. «Гасыр» көтепханәсендә почта открыткасы рәвешендә нәшер ителгән фотосы артына шагыйрь үз кулы белән: «Мөхтәрәм Әхмәтгәрәй вә Габдрахман әфәнделәрләргә ядкәрем. 5 август, 1912 ел. Г. Тукай» дип язган. Ул Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Музыкаль һәм язма мирас үзәге бүлегендә саклана (9 ф., 3 тасв., 49 эш). «Гасыр» көтепханәсе эшчәнлеген өйрәнгән Ә. Кәримуллин фоторәсемне шагыйрь «Гасыр» наширләре Әхмәтгәрәй Хәсәни һәм Габдрахман Рәхмәтуллинга бүләк иткән булырга тиеш дип фаразлый (Карагыз: *Каримуллин А.Г.* Книги и люди. Исследование. Казань: Татар. кн. изд-во, 1985. С. 137)

[2] *Хәсәния З.* Хәтер түрендә // Азат хатын. 1967. № 4. Б. 16.

[3] Гомумән, Хәсәниләр гаиләсе клуб эшчәнлегендә һәрвакыт актив катнаша. Мәсәлән, 1913 елның 5 ноябрендә Гайшә Терегулова, Өммегөлсем Казакова һәм Зәйнәп Хәсәнияләрнең тырышлыгы белән Казан мөселман җәмгыяте хәйриясенең вилядәтханәсе, ягъни бала тудыру йорты файдасына «Сәйяр» труппасы артистлары тарафыннан Я. Вәлинең «Оят, яки Күз яше» исемле дүрт пәрдәлек пьесасы уйнала (Кара: *Миңнуллин Җ.М.* Шәрекъ клубы. Казан: Татар. кит. нәшр., Заман, 2013. Б. 31–32).

максат итеп куйган, XX йөз вакытлы матбугаты мәйданында иң эчтәлекле һәм иң югары сыйфатлы “Аң” журналы тууга сәбәпче була»[1].

Аннан тыш, клуб эшчәнлегендә XX йөз башы милли хәятендә күренекле урын тоткан Ф. Әмирхан, Г. Әхмәров, бертуган Апанаевлар, Г. Баттал, М. Корбангалиев, Г. Кәрам, Г. Коләхмәтев һ.б. шәхесләрнең роле бик зур. Һәм, әлбәттә, Тукайны да, замандашлары билгеләвенчә, «редакцияләрдә, көтепханәләрдә, “Шәрык клубы”нда, үзенә якын торган яшьләр – иптәшләре җыелып кала торган урыннарда» еш очратырга мөмкин булган[2]. Тукай биредәге әдәби-музыкаль кичәләрне тамаша кылырга ярата, үзе дә аларда бик еш чыгыш ясый. 1910 елның 15 маенда үзенең мәгълүм «Халык әдәбияты» дигән лекциясен дә Тукай нәкъ менә «Шәрык клубы»нда укый.

Гомумән, оешма үзенчәлекле милли-иҗтимагый үзәккә әверелә, биредә төрле-төрле мәдәни чаралар, лекцияләрдән тыш, теге яки бу иҗтимагый-сәяси мәсьәләләрне күтәргән җыелышлар да үткәрелә башлый, 1910 еллардан клуб эшчәнлеге жандармериянең игътибарын җәлеп итә, Ф. Әмирханов, Г. Коләхмәтев, Әхмәтгәрәй һәм Габделбарый Хәсәневләр, Газиз һәм Кадыйр Гобәйдуллиннар, Ш. Әхмәровларның «Шәрык клубы»н мөселман яшьләре учагына әйләндерергә омтылулары турында жандармериягә хәбәр дә бирелә. Жандармнар: «Алар ике куллары белән “Шәрык клубы”на тотындылар һәм аны үзәк пунктка әверелдерергә телиләр», – дип хәбәр итә, Татар яшьләр оешмасының «Шәрык клубы»н татарларны иҗтимагый эшкә тарта алырлык агарту учреждениесенә, үзенә күрә «халык университеты»на әверелдерергә омтылулары билгеләнә[3]. 1911 елның 25 августында жандармериягә хәбәр ителгән мәгълүматта Әхмәтгәрәй Хәсәни катнашкан түгәрәк турында әйтелә: *«Казанда мөселманнарның түгәрәге бар. Түгәрәк-*

---

[1] *Заһидуллина Д.Ф.* XX йөз башы татар яңарышының фикри лидеры // Әхмәтгәрәй Хәсәни: Фәнни-популяр җыентык. Казан: Җыен, 2011. Б. 12.

[2] *Рәмиев И.* Хәтеремдә сакланганнардан // Тукай турында замандашлары: Истәлекләр, мәкаләләр һәм әдәби әсәрләр җыентыгы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. Б. 138.

[3] *Гарәфетдинов Р.* Татар яшьләренең демократик хәрәкәте тарихыннан (1910–1914 еллар) // Казан утлары. 1967. № 5. Б. 87–88.

нең башында: Казан университеты студенты, бай баласы Газиз Гобәйдуллин, уфалы Хәнәфи Кайбышев һәм Нәҗип Хәлфин торалар. Түгәрәккә кергән кешеләр татар әдәбиятын өйрәнәләр. Газиз Гобәйдуллин, Нәҗип Хәлфин түгәрәктә панисламизм, ә Кайбышев анархизм тәэсирен уздырырга тырышалар. Бу түгәрәктә учитель Коләхмәтов, типография тотучы Шәрәф, китап бастыручы Хәсәнев тә бар. Вә түгәрәк үзе урта мәктәпләрдә укучыларның түгәрәген төзеде»[1].

1912 елның 26 июлендә җибәрелгән доноста түгәрәк вәкилләренең Хәсәневләр йортында җыелуы турында мәгълүмат теркәлә, Гәрәй һәм Барый Хәсәневләр, Фуат Туктаров, Габдулла Гыйсмәтуллин, Габдулла Тукаев, Фатих Әмирхан, Гафур Коләхмәтов, Исмәгыйль Аитов, Гыйльметдин Шәрәф, Гыйльметдин Ибраһимов, Габдерахман Кәрам катнашында үткән бу җыелышта әдәби, сәяси бер журнал чыгару турында карар кабул ителүе мәгълүм була[2]. Монда Әхмәтгәрәй Хәсәни наширлегендә чыгачак «Аң» журналы хакында сүз бара.

Әхмәтгәрәй һәм Зәйнәп Хәсәниләр Тукайның якыннан аралашкан дусларына әйләнә, шагыйрь аларның өендә, дачаларында кунак булгалый. Бу очрашулар турында Ф. Әмирхан, Габделбарый Хәсәни (Әхмәтгәрәйнең энесе), Зәйнәп Хәсәния истәлекләрендә мәгълүмат саклаган[3]. Мәсәлән, Зәйнәп Хәсәния бу очрашуларны якты-җылы хатирәләр белән искә ала, Тукайның холык-фигылен, кешелек сыйфатларын югары бәяли: *«Ул гаҗәеп тапкыр телле, акыллы, шул ук вакытта гади, тыйнак, искиткеч ягымлы кеше иде. Г. Тукай үзенә якын, күптәнге танышлары белән тартынмыйча ачык сөйләшсә дә, чит кешеләр белән, бигрәк тә хатын-кызлар белән бик оялып, тартынып кына сөйләшә, яки бөтенләй сөйләшми иде. Бервакыт хәтеремдә, безгә кунакка килгәч, чәй янында ул үзен бик иркен тотып сөйләшеп утырды. Бу чәй табыны дачада, террасада керосин лампасы яктысында*

---

[1] *Мансуров Г.* Татар провокаторлары. М., 1927. Б. 47.

[2] Бу турыда: *Мансуров Г.* Татар провокаторлары. М., 1927. Б. 51.

[3] Кара.: *Әмирхан Ф.* Сайланма әсәрләр: 2 томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. Б. 498–499.; Хәсәни Г. Шагыйрь Габдулла Тукаев турында кечкенә генә истәлек // ЯhММҮ. 9 ф., 4 тасв., 146 эш; *Хәсәния З.* Хәтер түрендә // Азат хатын. 1967. № 4. Б. 16–17.

гына үтте. Мөгаен, аңа бик якты булмаганлыктан, ул үзен иркенрәк тоткандыр. Шунда Ф. Әмирхан сүз арасында Г. Тукайга бер гарәпчә шигырь укыды. Шигырьнең төп фикере болай иде: "Кеше дус сайлаганда гакыллырак, тотнаклырак кешене сайларга тиеш, чөнки күп вакытта дус-дуска ияргүчән була, шуңа карап, кешенең кемлегенә бәя бирәләр". Г. Тукай шул минутта ук Ф. Әмирханга шулай ук гарәпчә шигырь укып җавап бирде. Тукай укыган шигырьнең мәгънәсе менә нинди иде: "Берәүнең яман яклары күп булыр, шуңа карап аның дустын да яманларга кирәкмени!!" Г. Тукай шулай тиз генә уйлап, шигырь белән җавап бирүчән, тапкыр кеше иде»[1].

Тукай һәм Хәсәниләр мөнәсәбәтен «Аң» журналын нәшер итү вакыйгасы тагын да ныгыта. Исемен Тукай тәкъдим иткән әлеге журналның 1912 елның 15 декабрендә дөнья күргән беренче саны шагыйрьнең шул исемдәге шигыре белән ачыла, шуннан соң да Тукай журнал белән тыгыз хезмәттәшлек итә: вафатына кадәр һәр номерында аның әсәрләре дөнья күреп килә. Шагыйрь сәяхәтләрдә булган вакытларында да басманы кулына төшереп, Әхмәтгәрәй Хәсәнигә үз тәкъдимнәрен җиткереп тора. Клячкин хастаханәсендә ятканда да, Тукай Хәсәниләр белән эшлекле хатлар алыша. Мәсәлән, 1913 елның 20 мартында Әхмәтгәрәй тарафыннан шагыйрьгә түбәндәге хатны юллаган[2]:

Мөхтәрәм Габдулла әфәнде!

Мин ун көнгә Мәскәүгә сәфәр иттем. Сезнең янга барырга вакытым булмады. «Аң»ның 8 нче санына кертү өчен «Бер мөхәрриргә» исемле шигыреңезне бирергә вәгъдә иткән идеңез. Шуны бу записка белән барган әфәндегә биреп җибәрсәңез, мәмнүн булыр идем. Әлегә хушың. Шигырьнең төп язмасын җибәрдем.

Ихтирам илә Әхмәтгәрәй Хәсәни
20 март, 1913 ел

---

[1] *Хәсәния З.* Хәтер түрендә // Азат хатын. 1967. № 4. Б. 16.

[2] Әлеге хат ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә, Тукай фондында саклана (9 ф., 2 тасв., 17 с. б.). Аның икенче ягында Тукайның Ә. Хәсәнигә язган җавап хаты урын алган.

Тукайның җавап хатында түбәндәгеләр әйтелә:

«Мөхтәрәм Гәрәй әфәнде!

“Бер мөхәрриргә” шигыремдә “Аң”га лаек дәрәҗәдә үк нәфасәт (кыйммәт) күрмәгәнемә күрә, “Мәктәб”[1] *журналына бирдем. Анда да ул шигырьне баш сәхифәгә керттермәдем. Ахырда вә незаметныйрак җирдә китәчәк. 7 нче санда минем шигырь бик аз вә кешегә сизелерлек аз кергән. Өстәп йибәрергә бер нәрсәм бар иде. Инде, әлбәттә, соңдыр. Иншалла, 8 нчедән дә гафил калмам (абайламый калмам). Бер шәй (нәрсә) язармын. Шулай да 7 нчегә өстәргә материал алып китсәң ярыйдыр иде. Көн дә сине көттем. Хәер ула»*[2].

Тукайның Клячкин хастаханәсеннән язган соңгы хаты да «Мөхтәрәмә Зәйнәп ханыма» – Зәйнәп Хәсәниягә аталган[3]:

«Мөхтәрәмә Зәйнәп ханым!

8 нче санга бар кадәремне җибәрдем. Беренче корректурын үземә күрсәтсәңез икән. Аннан соң шушы язылган микъдар шигырьнең һәммәсе бер номерга кереп бетсә иде. Шулай булганда, ул шактый көч булырлык. Хәер, “Толстой сүзләре”нең бер-икесен синзур бозар кеби сизәм. Ул вакыт һәммәсенең басылуы мәҗбүри үк булыр»[4].

Әхмәтгәрәй Хәсәни – Тукайның соңгы сәгатьләрендә аның янында булган шәхес. Шагыйрь вафаты көнендә Клячкин хастаханәсенә килгән Әхмәтгәрәй бу көн турындагы хатирәләрен, Тукайның вафатыннан соң, «Аң» журналында «Тукаев үлем көткәндә» дигән истәлек язмасында бәян итә[5]. Гомеренең ахыр мизгеле

---

[1] «Мәктәп» – Казанда 1913 елның 21 февренннән 1914 елның 17 октябренә кадәр айга ике тапкыр чыгып килгән педагогик журнал.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 239 б.

[3] Бу хат та ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә, Тукай фондында саклана (9 ф., 1 тасв., 8 с.б.).

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 241.

[5] *Хәсәни Ә.* Тукаев үлем көткәндә // Аң. 1913. № 10. Б. 176–177.

якынайган, «күптәннән дучар булган чахотка хәстәлегенең җәфасын чиккән» шагыйрьнең Әхмәтгәрәй белән сөйләшерлек тә хәле булмый («Мин, билгеле, бу авыр хәлне күреп, Габдулла әфәнде белән күп сөйләшмәдем, фәкать: “Габдулла әфәнде, сәламәтләнәсезме?” – дип, хәлен генә сорадым. Соравыма Габдулла әфәнде җавап бирмәде»), әмма Тукай шундый хәлендә дә «Аң»да басылачак шигырьләренең корректурасы белән кызыксына: *«Мин кереп, чирек сәгать кадәр торгач, Габдулла әфәнде көтмәгән җирдә миңа бер сөаль бирде, авыз эченнән ишетелер-ишетелмәс кенә, карынкы вә зәгыйфь бер тавыш белән:*

– Актык корректура кайчан? – диде.

Габдулла әфәнде “Аң”да бастырган шигырьләренең соңгы корректураларын үзе караучан иде. Бу юлы да 8 нче сан “Аң”да дәрҗ ителгән (теркәлгән) өч шигыренең матбага хаталарын тасхих итәргә (редакцияләргә) теләп соравы иде.

Шул хәтле авыру, авыр хәлдә яткан Габдулла әфәнденең бу соравыннан мин бик тәэсирләндем, аңар ни дип җавап бирергә бераз аптырап та тордым. Ул сораган корректура ул вакыт минем янында булса да, бирсәң, я шул минутта ук торып төзәтә башлар да, үзенең сәламәтлегенә тагын да зарар итәр дип, бирмәскә уйладым.

– Корректура иртәгә була, – дидем.

Ул шуның белән бетте. Габдулла әфәнде, минем җавабыма канәгатьләнеп, сөкүт итте (тын калды)[1]*».*

Дустының вафатыннан соң да Әхмәтгәрәй Хәсәни аның исемен, иҗатын мәңгеләштерүгә зур өлеш кертә: «Аң» журналында Тукай шәхесе, иҗаты һәрдаим игътибар үзәгендә була.

Кызганыч, Октябрь инкыйлабыннан соң, бик күп татар зыялылары кебек үк, Әхмәтгәрәй Хәсәнинең язмышы да фаҗигалы тәгаллянә. 1917 елда журнал чыгару өчен оештырылган «Аң» типографиясе 1918 елда хөкүмәткә арендага бирелә, 1919 елда дәүләткә бөтенләйгә тапшырыла. Эшсез һәм матди таянычсыз калган Әхмәтгәрәй Хәсәни иптәшләре (Ф. Бурнаш, К. Нәҗми, М. Гали, К. Тинчурин, С. Җәлал, Ш. Байчура, Ф. Әмирхан һ. б.) белән 1926 елда «Яңа китап» дигән басмаханә оештыра, өч елдан ябылган бу басма-

[1] *Хәсәни Ә.* Тукаев үлем көткәндә // Аң. 1913. № 10. Б. 177.

ханәдә эшләгән өчен, Ә. Хәсәни 1913 елда кулга алына. 1932 елның маенда, 3 елга хөкем ителеп, Беломор каналын төзергә җибәрелә. 1933 елда ул тиф авыруыннан үлә, кабере кайда икәнлеге билгесез. Озак еллар онытылуга дучар ителгән шәхеснең милли идеалларга хезмәте, киңкырлы иҗтимагый-мәдәни эшчәнлеге игътибарга лаек дип табылмый, Тукай белән мөнәсәбәтләре дә күләгәдә кала. 1959 елда Әхмәтгәрәй Хәсәни эшен яңадан каратып, аның исемен аклауга ирешкән Зәйнәп ханым үзләре аралашкан даирә шәхесләре турында да кыйммәтле мәгълүматларны халыкка таныту юнәлешендә эшли. 1956 елда ул Татарстан Республикасы Дәүләт музеена (хәзер Татарстан Республикасының Милли музее) шушы чорга кагылышлы кыйммәтле чыганаклар: фотолар, спектакль программалары, хатлар һ.б. тапшыра, анда Тукай җеназасы күренешләре дә бар. 1967 елда «Азат хатын» журналында аның «Хәтер түрендә» дигән истәлек язмасы бастырыла, анда Хәсәниләрнең Тукай белән аралашуы, уртак эшчәнлекләре, шагыйрьне шәхес буларак ачкан фактлар да яктыртыла.

II бүлек

Г. ТУКАЙНЫҢ 1911–1913 ЕЛЛАР КАЗАН ВАКЫТЛЫ МАТБУГАТЫНДАГЫ ЭШЧӘНЛЕГЕ

«“ЯЛТ-ЙОЛТ” КӨЛӘЧӘК, ТОРМЫШЫБЫЗНЫҢ БӨТЕН ГАЕПЛӘРЕННӘН КӨЛӘЧӘК...»

(Габдулла Тукай «Ялт-йолт» журналында)

1906 ел уртасыннан Җаек шәһәрендә чыга башлап, «Уклар» дип аталган беренче юмор-сатира журналы татарның мәдәни мәркәзе булган Казанда көлке журналлары туугa юл ача. Төрле газеталарда («Азат», «Азат халык») мөхәррирлек вазифасын башкарган, 1906 елның ахырларында ук Казанда сатирик журнал булдыру нияте белән янган Г. Камалның да хыялы тормышка аша: 1908 елның августында аның мөхәррирлегендә «Яшен» журналы чыга башлый. Әмма аның ун саны гына дөнья күрә – матди кыенлыклар һәм цензура кысрыклаулары нәтиҗәсендә, 1909 елның 24 июнендә журнал ябыла.

Озак та узмый, нашир һәм журналист, «Юл» нәшрияты хуҗасы Әхмәт Урманчиев татар телендә «Ялт-йолт» исемле көлке журналы чыгару нияте белән эш башлый. Ул бу теләген Г. Тукай белән уртаклашкан, бу хакта фикер алышкан була. Алар «Болгар» номерларының күршесендә генә урнашкан китап бастыру һәм сату ширкәте «Сабах»та танышалар. Ә. Урманчиев шагыйрьдән яңа көлке-сатира журналы чыгару хакында киңәшләр ала. Соңрак бу хакта: «...Ул, бу эшкә бик әһәмият биреп, минем күңелне уйлаганнан артык күтәрде. Әлеге журналга ахыргы минутларына кадәр хезмәт

итәчәгенә вәгъдә бирде», – дип яза[1]. «Яшен» ябылып, сигез ай узгач, 1910 елның 4 февралендә, демократик яшьләр һәм Г. Тукай тырышлыгы белән, Ә. Урманчиев журнал чыгаруга рөхсәт ала[2]. Шул рәвешчә, «Яшен»нең дәвамы сыйфатында, 1910 елның 15 мартыннан Казанда рәсемле сатирик «Ялт-йолт» журналы басыла башлый.

Журналның беренче саны тышына «Унбиш көндә бер чыгар» диелсә дә, ул 1910 елда гына шул тәртиптә дөнья күреп килә: ел ахырына кадәр барысы 19 саны басыла. 1911 елда – 11, 1912 – 18, 1913 – 16, 1914 һәм 1915 елларда – 19 ар сан, 1916 елда – 20 саны дөнья күрә. 1916 елның 25 ноябрендә чираттагы 120, 121, 122 нче саннарны берләштереп чыгарганнан соң, журналның эшчәнлеге туктала. «Хәзер журнал айга бер мәртәбә чыгадыр. Мөмкин булу белән ике ясалачактыр»[3] дигән аңлатма белән, 1918 елның июнендә «Ялт-йолт»ның соңгы 123 нче саны басыла.

Журналның вакыт-вакыт туктап торуы, әлбәттә, бер сәбәпсез дә булмаган. 1911 елның 1 гыйнварында 20 нче сан чыккач, киләсе 21 нче сан бары 20 апрельдә генә басыла, идарә моны: «Бу номер пасха мөнәсәбәтилә вакытыннан кичекте», – дип аңлата[4]. Г. Тукай вафатыннан соң да журнал ике айдан артык басылмый. 56 нчы санда (20 июнь[5]) идарә журналның тоткарланып торуы өчен укучылардан гафу үтенә. 1915 елның башында Ә. Урманчиев журналны Мәскәүгә күчерү омтылышлары да ясап карый, ул «Ил» газетасы карамагында чыгарга тиеш була. Нашире күченү мәшәкатьләре белән йөргәндә, журнал ике ай чыкмый тора. Бу хакта «Ил» газетасының 31 декабрь (55 нче) санында: «Биш елдан бирле дәвам итеп килә торган "Ялт-Йолт" журналы 85 номердан башлап, Мәскәүдә чыгарыла башлаячакдыр», – диелә. Шунда ук Мәскәү адресы да күрсәтелә: «Москва, Мещеринское подворье Ахмеду Урманчееву». Шулай да, безгә мәгълүм булмаган сәбәпләр аркасында, журнал Мәскәүгә күчерелми кала. «Ил» газетасының 4 февраль (69 нчы)

---

[1] *Урманчиев Ә.* «Ялт-йолт» һәм Тукай // Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 14.

[2] ТР ДА. 420 ф., 1 тасв., 166 эш.

[3] Ялт-йолт. 1918. № 123. Б. 15.

[4] Ялт-йолт. 1911. № 21. Б. 2.

[5] Журналның 56 нчы санының титул битендә басылу датасы «20 май» дип куелган. Ләкин бу дөреслеккә туры килми, чөнки 55 нче сан 10 июньдә чыга. Дөресе: «20 июнь» булырга тиеш.

санында басылган белдерүдән тыш бу хакта бернинди дә мәгълүмат юк: «Гәзитәмезнең кантора мөдире Әхмәд әфәнде Урманчиевның 1 февральдә, игътибаран, "Ил" идарәсе берлә мөнәсәбәте бетерелгән, хисап ителәдер. Моннан соң идарәгә мөнәсәбәт вә эшләре булган кешеләрнең турыдан-туры идарә берлә эш күрүләре үтенеләдер».

«Ялт-йолт» журналы баштарак «Харитонов» типографиясендә, 1915 елның 15 апреленнән – «Өмид» лито-типографиясендә бастырыла.

Рәсми мөхәррире һәм нашире Ә. Урманчиев дип күрсәтелсә дә, журналда төп рольне «Уклар»да, «Яшен»дә чыныгу алган Г. Тукай уйный. Журналга исемне дә ул тәкъдим итә: яшен образыннан аерылырга теләмичә, бик оста рәвештә аңа тиңдәш исем таба[1]. Үзенең «"Яшен" мәрхүм» дигән мәкаләсендә, ике журнал арасындагы бәйләнешне күрсәтеп: «Заман кичте. Сулар акты. Менә көннәрдә бер көн мәйдане матбугатка "Ялт-йолт" журналы килеп чыкты. Ул ялт-йолт итте, һәм руи зәмин (җир йөзе) яктырып китте.

"Ялт-йолт" чыгып ялтырагач, табигый уларак, минем исемә мәрхүм "Яшен" килеп төште. Чөнки "Яшен" дә ялтырый иде бит...

Һәм вакыйган, сез бу "Ялт-йолт"ны кайдан ялтырый дип беләсез? Ул һаман да шул яңадан терелгән "Яшен" нурыннан ялтырый», – дип яза[2]. «Ялт-йолт» журналының 4 нче санында «Яшен»гә язылучыларга киләчәктә «Ялт-йолт» җибәреләчәге турындагы белдерү дә әлеге сүзләрнең дөреслеген раслый.

Г. Камал, К. Бәкер истәлекләрендә дә бу журналның Тукай инициативасы белән чыгарыла башлавы һәм шагыйрьнең үлгәнче журналда берүзе эшләве әйтелә[3]. 1912 елның декабрендә журнал редакциясе берникадәр вакыт «Амур» кунакханәсенең Тукай яшәгән 9 нчы бүлмәсенә күчеп тора. Журналның 48 нче (1912 ел, 22 декабрь), 49 нчы (1913 ел, 1 гыйнвар), 50 нче (28 гыйнвар), 51 нче (15 февраль) саннарында журналга материаллар җибәрү өчен кунакханә адресы күрсәтелү (Казань, №№ Амур, 9 А, Тукаеву) – Тукайның фактик мөхәррир булуына ачык дәлил. Әмма Тукай үзе

[1] *Халит Г.* Тукай үткән юл. Казан: Татар. кит. нәшр., 1962. Б. 78.
[2] *Догачы: Шүрәле.* «Яшен» мәрхүм // Ялт-йолт. 1910. № 2. Б. 2.
[3] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлек // Совет әдәбияты. 1933. № 6. Б. 62.

яшәгән урында озак эшли алмый, сәламәтлеге начарлану сәбәпле, ул 26 февральдә Клячкин хастаханәсенә кереп ятарга мәҗбүр була. 1 мартта чыккан 52 нче санда: «Язучыларымыздан мөхтәрәм Тукаев җәнаплары докторлар киңәшенә бинаән (киңәше буенча) хастаханәгә кергәнлектән, идарә исеменә җибәреләчәк нинди генә язу булса да, журнал исеменә адрес язылырга тиештер»[1], – дип, журнал адресының үзгәрүе турында хәбәр ителә (53 нче санда (15 март) хәбәр кабатлана). Шагыйрьнең хастаханәгә ятуы турындагы хәбәрдә Г. Тукай «Язучыларымыздан» дип күрсәтелгән булса, соңгысында «Мөхәррирләребездән» дип, аның дәрәҗәсе тагы да арттырыла. Тукай хастаханәдә яткан вакытта, журнал үз укучыларына басмага җибәрелгән материалларның мөмкин кадәр кыска һәм ачык булырга тиешлеген шарт итеп куя («Ялт-йолт». 1913. № 54).

Барлык көлке журналлары кебек, «Ялт-йолт» та «милләтнең хәзерге тормышына, алга атлавына, киләчәгенең якынлыгына нәрсәне зарарлы дип белсә, шуннан көлүне» үзенә мәсләк итеп ала[2]. Журналда басылган язмалар аерым рубрикаларга тупланып тәкъдим ителгәннәр: «Телеграф хәбәрләре», «Идарәгә мәктүбләр», «Идарәдән җаваплар» һ.б. Шулай ук һәрбер санда диярлек «Казан хәбәрләре», «Әстерхан хәбәрләре» кебек исемнәр астында төрле шәһәрләрдән килгән кызыклы язмалар басылган. «Гәзитәләрдән» дигән рубрикада исә төрле газета битләрендә басылган язмалар урын алган. Мәсәлән, «Вакыт» газетасыннан басылган җитди хәбәрне «Ялт-йолт»: «“Ватык” гәзитәсе Казанда Галиәсгар Камалетдинов тарафыннан “Яшен” чыгарылмаячак икән... дип язганның соңында Әхмәд Урманчиев тарафыннан “Ялт-йолт” журналы чыгарылачак вә мөхәррире арасында Фатих Әмирхан, Галиәсгар Камал, Габдулла Тукаевлар да бар... дип хәбәр бирә.

Ә без: “Ватык” гәзитәсе артык шәбәеп киткән дә, Казан хәбәрләрен язып торырга Габдрахман әфәнде Мостафин илә Гыйльметдин Шәрәфне тәгаенләгән дип, хәбәргә каршы хәбәр бирәбез»[3], – дип, җитди хәбәрне көлкегә әйләндерә.

«Ялт-йолт», Казанда, Идел буенда яшәүче татарлар арасында гына түгел, Уралда һәм башка төбәкләрдә яшәүче төрки телле

---

[1] Ялт-йолт. 1913. № 52. Б. 2.

[2] Мөкаддимә // Ялт-йолт. 1910. № 1. Б. 2.

[3] Гәзитәләрдән // Ялт-йолт. 1910. № 2. Б. 11.

халыклар арасында да таралган. 1910–1911елларда аның тиражы 1200 данә тирәсе була. Аннан соң һәрбер сан 950 данә булып басыла. Журналның халык арасында популярлык казануы аңа нигез салган, идея җитәкчесе һәм даими авторы булган Г. Тукай белән бәйле. Журналның беренче санында ук Г. Тукайның «Шүрәле» имзасы белән «Сабын ашаганнар», «Ике хәзрәт һәм извозчик» дигән юмористик мәкаләләре, «Исабәтченең тәүбәсе» исемле рәсем-карикатура[1], «Гөмберррт» имзасы белән Муса Бигиевнең «Рәхмәте илаһия гомуми» («Алланың рәхмәте барлык кешегә дә») китабы тирәсендәге шау-шудан көлеп язылган «Зур бәшәрәт!» шигыре һәм имзасыз Әхмәтһади Максуди, Габдрәшит Ибраһимов, Шәрәфетдин Шәфигуллин «талантларын» сатирик рәвешле фаш иткән «Гаҗәп талантлар» фельетоны басыла.

Журналның шушы санында «Гәзитәләрдән» дигән исем астында «Йолдыз» газетасының шушы елгы 23 февраль (508 нче) саныннан алынган түбәндәге хәбәр китерелә: «Бездә кәҗә асраган кешеләр, бик начар нәселләрне генә асрап, һәрбер төрле карамаганлыктан, елына 10–25 чиләктән артык сөт ала алмыйлар. Хәтта җәй көнендә, “ул үзенә ашарга таба” дип, бер дә ашатмыйлар да. Шуның өчен кәҗә һәртөрле караклыкларга бирелеп, “нәфрәте гомумия”гә мөстәхикъ (бөтен кешенең нәфрәтен казануга лаек) буладыр (“Сөт кәҗәсе”)»[2]. Шуннан соң эре хәрефләр белән «Бу хосуста кәҗәнең үз фикере» дип, Тукай бу сүзләргә җавап итеп, «Шүрәле» имзасы белән үзенең Кәҗә авызыннан әйтелгән «Кәҗә тугрысында» шигырен тәкъдим итә.

«Ялт-йолт» битләрендә Тукайның 91 язмасы басылып чыккан. Шулардан 49 ы – шигъри әсәрләр.

Тукайның шушы елларда дөнья күргән проза һәм публицистик әсәрләре барысы да диярлек (берничәсен исәпкә алмаганда) «Ялт-йолт» өчен язылганнар. Юмор-сатира белән сугарылган әлеге язмалар барысы да шул чор татар халкының милли-мәдәни тормышын яктырталар.

---

[1] Карикатурада Чыгтайга охшатып ясалган бер чалмалының күп кенә үзе ише кешеләр алдында күл күтәреп, тәүбә догасы укып утырганлыгы сурәтләнгән. Рәсем астында Тукайның «Мәҗрух указ» шигыре басылган.

[2] Ялт-йолт. 1910. № 1. Б. 7.

Журналда Тукай һәрвакыт яшерен имзалар белән яки имзасыз басыла. Башка матбугат битләрендә инде танылып өлгергән, яратып кулланылган «Шүрәле» дигәне белән бер рәттән, шагыйрь язмаларын «Гөмберт» («Гөмберрт», «Гөмберррт»), «Догачы: Шүрәле», «Имам хатиб», «Фәйләсүф», «Олуг Фәйләсүф», «Шүрәле» дию белгәйсез», «Имзасыз да Ярәретдинев», «Телсез телеграф», «Шәп кеше», «Мөхәррир мин түгел», «Салам Торхан», «Счет төймәсе», «Түнтәрев», «Сөенче Алаев» имзалары белән дә бастыра.

Хезмәте матди яктан тиешенчә бәяләнеп җитмәсә дә[1], Г. Тукай «Ялт-йолт» журналында яратып эшли. Казаннан читкә киткәндә дә, Өчиледә абзасында дәваланып ятканда да, Ә. Урманчиевка, журнал белән кызыксынып, хатлар яза, яңа чыккан саннарын җибәрүне үтенә.

Тукай журналны тирән эчтәлекле итеп чыгару, язышучыларның даирәсен киңәйтү өчен шактый көч куя. Ул «Яшен» битләре аша танылган сатирикларны «Ялт-йолт»ка тарту юлларын эзли. Фатих Әмирхан белән уртак эшчәнлек аның өчен аеруча мөһим була. 1912 елның 1 гыйнварында Әхмәт Урманчиевка (Өчиледән Казанга) язган хатында: «...Фатихтан, бер дә ялыкмыйча, “Ялт-йолт”ка язгалаштыруын просить ит. Колагын тондырганнан соң гаҗиз калып, бер-ике нәрсә язса да файда...» – ди[2]. Чынлыкта Ф. Әмирхан журналның даими актив авторларыннан берсе була. Аның татар тормышының тискәре якларыннан көлгән язмалары журналның беренче саныннан ук күренә башлый. Журналда бик күп язмалар яшерен имзалар белән басыла. Ф. Әмирхан үзенең хикәя, фельетоннарына «Ташмөхәммәд», «Т. Д.», «Зәмзәметдинов», «Әүлияуллаһдан бер залим» кебек имзалар куя.

Журналда шулай ук «Яшенче» (Галиәсгар Камал), «Исәнбай», «Бакыркүз» (Фатих Сәйфи-Казанлы), «Өй анасы» (Нәҗип Думави),

---

[1] М. Сабитов истәлегенә караганда, журналга язган шигыре өчен аңа утыз алты тиенлек бакыр акчалар китереп биргәч, Тукай үзирония белән: «Менә эшкә бәһа, күпер башында чәркә тотып, кулыңны сузып утырганнан ким түгел», – ди. Кара: *Сабитов М.* Габдулла Тукаев турында истәлек // ЯһММҮ. 9 ф., 4 тасв., 117 с. б.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 239.

«Астыртын» (Хәлим Искәндәров), «Әкмәли» (Ибраһим Биккулов), «Дәҗҗалов» (Садыйк Галимов), «Әүлия» (М.Укмасый), «Тимер Калтаев» (Тимергали Мирвәлиев), «Тутый»ларның (Зариф Бәшири) күп кенә язмалары дөнья күрә.

Тукайның вафатыннан соң да «Ялт-йолт» журналында шагыйрь рухы яшәвен дәвам итә. Вафатының икенче көнендә үк, ягъни 3 апрельдә чыккан 54 нче санда Тукай үлеме турындагы хәбәр урнаштырылып өлгерми, чөнки бу сан ул исән вакытта ук төзелеп, басмага киткән була инде. Алдагы 55 нче сан бары тик 10 июньдә генә оешып җитә һәм тулысы белән шагыйрьгә багышлана. Әлеге санның тышлыгында һәм соңгы битендә «“Ялт-йолт” мөәссисләреннән (нигезләүчеләреннән*)* Габдулла Тукаев. Мөтәваффы (үлүе) 2 апрельдә 1913 елда, мәдфүне (күмелүе) 4 апрельдә» дигән исем асты белән Г. Тукайның портреты урнаштырыла. Титул битендә басылган «Габдулла Тукаев хатирәсе» дигән язмада «Габдулла Тукаев “Ялт-йолт” журналын тәэсис итүчеләрнең (оештыручыларның) берсе иде һәм дә “Ялт-йол”ның беренче номерыннан башлап, үзенең вафаты көненә кадәр журналда хезмәт итеп килде... Габдулла Тукаевның вафаты “Ялт-Йолт” идарәсе өчен гомергә онытылмаслык бер югалту вә гаять зур бер хәсрәт булды»[1], – дигән сүзләр белән Тукайның журналда тоткан урыны бәяләнә.

Истәлек язмалары белән бергә журналда «Казанда мәрхүм шагыйрь Габдулла Тукаевның дәфен көне» дигән баш астында җеназа мәрасименнән фотолар урын алган.

Бу номердагы иң күләмле язмаларның берсе – Фуад Туктаровның «Габдулла Тукаевның Казанда үткәргән еллары» мәкаләсе («Усал» имзасы белән басылган). Ул шагыйрьнең иҗат юлын, эшчәнлеген өч дәвергә бүлеп карый: беренчесе – туганнан алып, Уральскига киткәнче үткәргән гомере (балачак); икенчесе – Уральскида яшәгән еллар (Ф. Туктаров бу дәверне «Тукаевның шәкертлек заманы» дип билгели); өченчесе – Казанда үткәргән алты ел гомере[2].

Зәки Вәлиди «Тукаев илә сохбәтләремнең хатирәсе» истәлегендә Г. Тукай белән очрашу вакытында бер мизгелне хәтер-

---

[1] Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 2.

[2] *Туктаров Ф.* Габдулла Тукаевның Казанда үткәргән еллары //Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 2.

гә ала. «Бер килгәнемдә гәзитәләр эченнән “Йолдыз”ны эзләп алып, Галимҗан Ибраһимовның “Төрек-татар-рус тарихыннан” исеме илә язылган мәкаләләрен укып күрсәтте», – дип яза автор һәм Тукайның анда әйтелгән фикерләре белән килешмәвен ассызыклый[1].

Сәйфи-Казанлының «Исәнбай» имзасы белән язылган «Г. Тукаев – татар халкының олуг каһарманы» исемле мәкаләсе Тукайны юксыну хисе белән сугарылган: «Безнең Тукаебыз да татар тарихының ае, ае гына түгел кояшы иде. Ул үзенең милләте өчен чиксез гайрәтләр күрсәтте, киләчәктә бәхете өчен ул юлда корбан итте»[2]. Солтан Рахманколый да «Тукай» язмасында: «Үзенең “Сөялгәнсең чатта” диеп, һәм “Ишеттем мин кичә берәү җырлый” дип башлана торган җырларын Тукай иң әүвәл миңа (үтенеп) җырлатты»[3], – дип, Тукай белән очрашу хатирәләренә бирелә.

Ахырда «Әхмәди» имзасы белән журналның нашире һәм мөхәррире Әхмәт Урманчиевның «“Ялт-йолт” һәм Тукай» исемле мәкаләсе урнаштырыла. Ул, Тукайның «Ялт-йолт» журналы өчен әһәмиятен ассызыклап: «Милләт өчен бер көлке журналы кирәклегенә ышанып җиткәч тә, бу турыда башлап киңәшкән кешеләремнән берсе Тукай иде», – ди[4].

Журналда шулай ук Тукайны югалту кайгысын уртаклашып идарәгә җибәрелгән берничә телеграмма да урын алган. Аның берсендә «Тукайның үлүенә бу көн татар баласы егъласа, “Ялт-йолт” һәйәте тәхририясе һич шөбһәсез үкерергә тиешледер. Ул, гомумән, татар әдәбиятының рухы булса да, хосусый “Ялт-йолт” өчен бигрәк тә әһәмиятле кеше иде. Чөнки “Ялт-йолт”ның өстенә йөкләдеге авыр вә мәсьүлиятле (җаваплы) хезмәттә – көлү вә көлә белүдә ул бу көндә бөтен әдәбият дөньябызда беренче урынны ала иде... Аның көлүендә хосус бер үткенлек була; анда башкалар тәгъбир итә алмый торган мәгънәләр укыла иде», – дип язылган.

---

[1] *Вәлиди З.* Тукаев илә сохбәтләремнең хатирәсе // Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 3.

[2] *Исәнбай.* Г. Тукаев – Татар халкының олуг каһарманы // Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 6.

[3] *Рахманколый С.* Тукай // Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 11.

[4] *Әхмәди.* «Ялт-йолт» һәм Тукай // Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 14.

Журналның шуннан соңгы апрель саннары да шагыйрь истәлегенә багышлап чыгарыла. «Ялт-йолт» журналының әлеге саннарында, сатирик юнәлеш читкә куелып, Тукай эшчәнлеген, иҗатын яктырткан мәкаләләр, хатирә-истәлекләр туплана. Әйтик, 1914 елгы 71 нче сан тышлыгына – Тукайның рәсеме, титул битенә Г. Харисның 1914 елның 4 апрелендә Казанда язылган «Бөек шагыйрь мәрхүм Тукаевка» дип исемләнгән 3 строфалы шигыре урнаштырыла, шулай ук «Син һәммәсеннән югары» (Таян), «Урыс әдәбиятында Тукай» (В. З.), «Җир асты дөньясында Габдулла Тукай» (Кәнҗә бикә), «Тукай» (Лачын), «Тукайда көлү кабилияте» (Тиктормас) исемле 5 күләмле мәкалә дөнья күрә.

Журналның 1915 елда чыккан 88 нче санының тышлыгында да Тукай рәсеме басыла. Әлеге санда «Тимерләң»нең 1915 елның 4 апрелендә язылган «Тукай рухына» исемле зур гына шигыре урнаштырыла һәм «Тукаевка багышлап» (имзасыз), «Юксынабыз» (Әкмәли), «Сәясәтләр (Тукаевның вафатына ике ел тулу мөнәсәбәте илә)» (Бакыркүз), «Г. Тукайның йир асты дөньясы» (К. һәм К) мәкаләләре басыла.

«Ялт-йолт» журналының 1916 елның 109 нчы (12 апрель) саны да, Тукайны искә алу максатыннан, өлешчә Тукайга багышлана. Аның тышлыгына – «Олуг шагыйремез Габдулла Тукаевның вафатына өч ел тулу мөнәсәбәте илә» дигән баш асты белән кечкенә форматтагы рәсеме, 8 нче биткә – зур портреты, 9 нчы биткә Тукай кабере өстенә куелырга тиешле дип табылган һәйкәл рәсеме[1] урнаштырыла. Шулай ук әлеге махсус санны «Коллы» имзалы берәүнең «Тукай рухына (үлгән көненә махсус)» шигыре һәм «Татар малае»ның «Олуг Тукай» мәкаләсе дә тулыландыра.

«Ялт-йолт»ны оештыручылар журналның бизәлешенә зур әһәмият биргәннәр: уналты битле журналның җиде битен рәсем-карикатуралар алып торган (14 нче саннан башлап, цензура кыскартулары аркасында, рәсемле битләр кими, 4 кә генә кала). «Яшен»дәге рәсемнәрнең барысы да Г. Камал тарафыннан ясалган булса, «Ялт-йолт»ка башка рәссамнар да җәлеп ителә. «Ялт-йолт»ны тикшерүчеләр фикеренчә, журнал белән сигез рәс-

[1] Әлеге һәйкәл рәсеме Тукай үлеменең икееллыгына багышланган 88 нче (1915) санда да басылган.

сам хезмәттәшлек иткән: Г. Камал (ул үзе «Ялт-йолт» журналына карикатуралар ясап бирүе турында искә ала[1]), С. Яхшыбаев[2] һәм инициаллары гына куелган берничә рәссам – «И. А», «Б. Э», «W»[3]. 1915 елның соңгы ике санында һәм 1916 елның беренче яртысында «Пумала» псевдонимлы рәссамның иллюстрацияләре күренә башлый.

Журналның Г. Тукайга һәм И. Гаспринскийга багышланган (1915, 89 нчы сан) махсус саннары рәсем-карикатураларсыз бастырыла, бары тик әлеге шәхесләр белән бәйле фотосурәтләр генә урнаштырыла.

Журналның соңгы, 123 нче саны 18 ай тукталып торганнан соң гына дөнья күрә. «Яңару мөнәсәбәте белән» исемле баш мәкаләдә редакция укучыларга мөрәҗәгать итә: «Без халыкка үз файдасына ишеттерәсе килгән сүзләребезне яза алмаган бер заманда, ничек җитте алай аңлатып, 7 ел буена дәвам итеп килдек. Ул вакытта телләргә – сөйләргә, кулларга язарга ирек юк иде. Мөмкин булса, ул кара көчләр күңелләребезгә дә хуҗа булырлар иде»[4]. Һәм инде яңа шартларда, цензурадан курыкмыйча, «без хәзер ни уйласак, аны язарга, ни теләсәк, аны сөйләргә иреклебез» дип, киләчәккә зур өметләр баглый. Ләкин бу өметләр акланмый: 123 нче сан «Ялт-йолт»ның соңгы чаткысы булып кала.

---

[1] *Камал Г.* Габдулла. Тукай турында истәлек // Совет әдәбияты. 1933. № 6. Б. 62.

[2] Сабит Габделбасыйр улы Яхшыбаев (1890–1930) – беренче татар нәкышчеләреннән, татар театрының беренче рәссамы. Г. Кариев чакыруы буенча «Сәйяр» труппасында рәссам булып эшли (1912–1920). Һәр спектакль өчен махсус бизәлеш әзерли. Г. Кариев һәм Г. Камал аны Тукай белән таныштыралар һәм яшь рәссамга сәнгать училищесына укырга керергә дә ярдәм итәләр. «Ялт-йолт»ның 1912 елгы ахыргы саннарында аның эшләре дә күренә башлый. 1913 елда чыккан 57 нче сан тулысынча С. Яхшыбаев иллюстрацияләре белән генә бизәлгән.

[3] *Ваһапова Ф.Г.* «Яшен» һәм «Ялт-йолт» сатирик журналларының рәссам-бизәүчеләре // Фәнни Татарстан. 2016. № 2. Б. 161–163.

[4] Ялт-йолт. 1918. № 123.Б. 2.

«ИНДЕ ЭШЛИК САФ, АЧЫК КҮЗЛӘР БЕЛӘН – ЧЫН “АҢ” БЕЛӘН...»

(Габдулла Тукай «Аң» журналында)

Евангелистовская урамында бертуган Ибраһимовлар йортында «Гасыр» басмаханәсе урнашкан зур булмаган бүлмә XX йөз башында яңалыкка сусаган хөр фикерле милли зыялыларны берләштергән үзенчәлекле әдәби салон булып китә[1]. Биредә Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Камал, Н. Хәлфин, Г. Гобәйдуллин, Х. Ямашев, Г. Коләхмәтов һ.б. еш була. 1912 елның 26 июлендә узган җыелыш-фикерләшүләрнең берсендә булачак журналның эчтәлеге, төзелеше, юнәлеше билгеләнә (әлеге җыелышта катнашучы зыялыларның төгәл исемнәре жандармерия агенты җиткергән мәгълүматта саклана[2]).

Ике ай үткәч, 1912 елның 12 сентябрендә Әхмәтгәрәй Хәсәни губернаторга үтенеч язуы (прошение) белән мөрәҗәгать итә[3], анда нәшер ителәчәк журналның егерме пункттан торган программасы бәян ителә. Программага караганда, журналда, әдәбият-сәнгать, фән-тарих, дин-әхлак, мәгариф мәсьәләләреннән тыш, хакимият карарларын һәм боерыкларын, сәяси-иҗтимагый һәм икътисади

---

[1] XX йөз башы татар әдәби-мәдәни мохите нәкъ менә нәшрият, редакцияләрдә, «Шәрык клубы» кебек милли-иҗтимагый оешмаларда берләшә. «Гасыр», «Мәгариф», «Сабах» һ.б. көтепханәләр, «Әл-ислах», «Йолдыз» кебек газета редакцияләрендә татар мәдәнияте белән бәйле фикер алышулар гел булып тора. Шулай ук әдәби түгәрәкләр эшли башлый. Мәсәлән, Гыйльметдин Шәрәф «Татар әдәбиятын сөюче иптәшләр түгәрәге» эшчәнлеге турында болай дип яза: «“Түгәрәк”кә катышкан иптәшләр атналык мәҗлесләрдә үзләренең әсәрләрен укыйлар, башкалары тәнкыйть итә, үзгәртәсе урыннарын күрсәтәләр яки бөтенләй яраксызга чыгаралар, яки күтәреп каршы алалар иде» (*Шәрәф Гыйльметдин.* Тукай тугрысында истә калганнар // Аң. 1914. № 7. Б. 131).

[2] Җыелышта булган кешеләр исемлеге түбәндәгечә бирелә: Гәрәй, Барый Хәсәневләр, Фуад Туктаров, Габдулла Гыйсмәтуллин, Габдулла Тукаев, Фатих Әмирхан, учитель Гафур Коләхмәтов, Исмәгыйль Аитов, Гыйльметдин Шәрәф, Гыйльметдин Ибраһимов, Габдеррахман Кәрам. Кара: *Мансуров Г.* Татар провокаторлары. М., 1927. Б. 51.

[3] Прошение тексты ТР Дәүләт архивында саклана (1 ф., 4 тасв., 3575 эш), беренче тапкыр киң катлам укучыга Әбрар Кәримуллинның «Книги и люди» (1985) хезмәтендә тәкъдим ителә.

мәсьәләләрне, хәтта медицина һәм гигиена, авыл хуҗалыгы кебек өлкәләрне дә яктырту күздә тотылган: *«На основании ст. 1 отд. VII отд. Временных правил о повременной печати от 24 ноября 1905 года имею честь заявить ВАШЕМУ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ, что я желаю издавать в гор. Казани журнал на татарском языке под наименованием "АНГ" (сознание) по программе: 1. правительственные распоряжения и узаконения; 2. вопросы религии и нравственности; 3. вопросы воспитания и педагогики; 4. учебное дело (школа и самообразование); 5. литература (родная, русская и иностранная); 6. наука и история; 7. политика; 8. общественно-экономичексие вопросы; 9. сельское хозяйство (земледелие, скотоводство, пчеловодство, садоводство); 10. за недели (хроника местная, иногородняя и зарубежная; 11. вопросы гигиены и медицины; 12. искусство (театр, музыка, скульптура и др.); 13. юмористический отдел; 14. торгово-промышленный отдел; 15. библиография; 16. письма в редакцию и ответы; 17. смесь; 18. моды (выкройки и проч.); 19. задачи, загадки и ребусы (шахматы, шашки и др.); 20. объявления с рисунками, изображениями и карикатурами»*[1].

Ә. Хәсәни тарафыннан журналның программасына шул дәрәҗәдә төрле мәсьәләләрнең кертелүе милли юнәлешле әдәби-сәнгати басманы чыгаруга рөхсәт алуның кыенлыгы белән бәйле булса кирәк. Асылда, журнал һәрвакыт милли-мәдәни эчтәлекле булып кала, әдәбият, фән, сәнгать, тарих өлкәләрен яктырткан басма буларак үсеш ала, анда сәяси-иҗтимагый язмалар да шактый урнаштырыла.

Тагын ике айдан, 1912 елның 7 ноябрендә, Әхмәтгәрәй Хәсәни журнал нәшер итүгә рөхсәт ала һәм 1912 елның 15 декабрендә «Аң»ның беренче саны дөнья күрә. Беренче биттә журналның юнәлеш-мәсләге турында кыскача болай диелә:

«Аң»*да милли әдәбиятымыздан шигырьләр, хикәяләр вә романлар дәрҗ ителеп (кертелеп), рус әдәбиятына вә чит мәмләкәт әдәбиятына да тиешлесенчә урын биреләчәкдер.*

«Аң»*да әдәбияттан башка тәнкыйди, сәяси-иҗтимагый, икътисади, фәнни, сәнәгый, тыйби (медицина) вә әхлакый*

[1] Әхмәтгәрәй Хәсәни: Фәнни-популяр җыентык. Казан: Җыен, 2011. Б. 216.

мәкаләләргә дә урын бирелеп, көлке вә һәҗүви кыйсем (сатирик бүлек) дә кертеләчәктер.

***«Аң»**да каләм илә ярдәмләшер өчен атаклы шагыйрьләр, мөхәррирләр һәркайсы чакырылдылар. Анларны журналда берләшдерергә вә шунларның язган әсәрләре белән укучыларны таныштырырга тырышылачакдыр.*

***«Аң»**да мөхәррирләрнең һәм мәшһүр кешеләрнең рәсемләре, мәшһүр рус вә чит мәмләкәт рәссамларының мөселман вә башка халык тереклекенә даир (бәйле) рәсемләре һәм мәнзарәләре (күренешләре) басылып, урыны белән шунларга даир мәгълүмат бирeләчәкдер.*

***«Аң»** ачык татар телендә, яхшы кәгазьдә, нәфис зурлыкта, яңа чыгарылган матур хәрефләр белән басылачакдыр. «Аң»ның матди җәһәттән дәвамы тәэмин ителмешдер*[1].

1913 елның 10 гыйнварында Зәйнәп һәм Әхмәтгәрәй Хәсәниләр Казан губернаторына тапшырган гаризаларда, берәр төрле сәбәп белән Әхмәтгәрәй Хәсәни үзе журнал мөхәррире вазифаларын башкара алмаганда, аны вакытлыча Зәйнәп Хәсәния алыштырып торуга рөхсәт сорала[2].

Алдынгы карашлы, укымышлы, гыйлемле, зыялы Зәйнәп Хәсәния «Аң» журналында гаять әһәмиятле роль уйный. Аның белән аралашкан Мөхәммәт Мәһдиев, Зәйнәп ханым сөйләгәннәргә таянып, болай дип язып калдыра: «Ул авторлар белән эшли, корректура укый, һәр санның планын төзи. Ире Әхмәтгәрәй Хәсәни кәгазь, буяу, шрифт, машина мәсьәләләре буенча ерак шәһәрләргә йөри, “Гасыр” нәшриятының китапларын сатуны оештыра. “Аң” журналының язмышы еш кына бер Зәйнәп кулына бәйле булып кала»[3]. Ә. Кәримуллин билгеләвенчә, инкыйлабка кадәр татар матбагачылыгы тарихында Зәйнәп Хәсәния журналистлык һәм мөхәррирлек эше белән шөгыльләнгән хатын-кызлардан беренче була[4].

---

[1] Аң. 1912. № 1. 1 б.

[2] Әхмәтгәрәй Хәсәни: Фәнни-популяр җыентык. Казан: Җыен, 2011. Б. 220.

[3] *Мәһдиев М.* Мөхтәрәмә Зәйнәп ханым... // Социалистик Татарстан. 1987. 8 август.

[4] *Каримуллин А.Г.* Күрс. хезм. 158 б.

Журнални нәшер итү эшендә күренекле татар театр тәнкыйтьчесе Г. Кәрам (Габдрахман Рәхмәтуллин) да катнашкан. Зәйнәп Хәсәния кебек үк, ул да, 1913 елның 26 апрелендә бирелгән таныклык нигезендә, Әхмәтгәрәй Хәсәни шәһәрдә булмаган очракларда, журнал мөхәррирлеген үз өстенә алу хокукына ия булган.

«Аң» журналы редакциясе татар укучысын Европа мәдәнияте белән таныштыру максатын күздә тотып эшли. Д.Ф. Заһидуллина фикеренчә, журналда язышкан «яшь авторлар Европа фәлсәфәсе тибындагы яңа өйрәтү, Яшәеш хакында милли концепция табарга телиләр»[1]. Беренче санда ук Ф. Әмирханның «Шәрык йоклый» нәсере басыла. Аңа иллюстрация итеп француз рәссамы Леконт де Нойльнең «Шәрык йоклый» дип аталган картинасының репродукциясе урнаштырыла. 1915 елда редакция тарафыннан күренекле картиналарның репродукцияләре тупланган «Альбом (Сәнаигы нәфисә мәҗмугасе)» да нәшер ителә һәм «Аң»га язылучыларга бүләк итеп таратыла.

Татар укучысын дөнья сынлы сәнгате казанышлары белән таныштыру журнал эшчәнлегенең тагын бер юнәлешен хасил итә. Анда Рафаэль, Микеланджело, Рембрандт, Леонардо да Винчи, Репин, Айвазовский һ.б. күренекле сәнгать әһелләренең картиналары һәм скульптураларының репродукцияләре урын ала.

Журналда Европа фәлсәфәсенә зур игътибар бирелә, рус һәм Европа әдәбиятларыннан аерым үрнәкләр татар теленә тәрҗемә итеп бастырыла. Боларның барысы да «Аң» журналын XX йөз башында рус телендә нәшер ителгән модернистик юнәлешле «Золотое руно», «Весы», «Аполлон», «Мир искусства» журналлары белән янәшә куярга мөмкинлек бирә.

Шуның белән беррәттән, журнал сәнгать мәсьәләләре белән генә чикләнеп калмый. XX йөз башында ул татар милләте, аның үткәне, хәзергесе һәм киләчәге турында фикер алышу, бәхәсләшү мәйданына әйләнә. Мәсәлән, 1913 елда журналда татар зыялыларының «Миллиятне ничек аңлыйсыз?» дип аталган анкетага биргән җаваплары бастырыла[2].

---

[1] *Заһидуллина Д.Ф.* Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. Б. 26–27.

[2] Кара.: Аң. 1913. № 21–24; 1914, № 1–3.

Журналда язмалары басылган авторлар даирәсе бик киң: Габдулла Тукай, Галимҗан Ибраһимов, Газиз Гобәйдуллин, Фатих Әмирхан, Сәгыйть Рәмиев, Фәтхи Бурнаш, Шәехзадә Бабич, Нәҗип Думави, Нәкый Исәнбәт, Мөхәммәт Хәнәфи, Гали Рәхим, Сәгыйть Сүнчәләй, Шәриф Камал, Кәрим Тинчурин, Мәҗит Гафури, Габдрахман Сөнгати, Фәрит Ибраһимов, Гали Рәфикый, Габдулла Харис һ.б.

«Аң»ның һәр саны саен милли әдипләрнең яңа рухлы, әдәби-сәнгати эшләнеше ягыннан югары кимәлдә иҗат ителгән әсәрләре белән бергә рус һәм чит ил әдәбиятларыннан үрнәкләр дөнья күрә, шул рәвешле, татар укучысы А.И. Куприн, А.П. Чехов, А. Амфитеатров, А. Франс һ.б. иҗаты белән таныша.

Тукай вафатыннан соң журналда басылган некрологта аның әлеге басманы дөньяга чыгарудагы роле ассызыклана: «Милләтнең бу әдибе заегъсы (үлеме, юкка чыгуы) “Аң” өчен хосусый сурәттә бер заегъдыр: Габдулла Тукаев “Аң”ның исем бирүчесе, мөәссисләреннән (нигез салучыларыннан) берсе һәм аның даими мөхәррирләрендән берсе иде»[1].

Басманың 1912 елның 15 декабрендә дөнья күргән беренче саны да Тукайның «Аң» шигыре белән ачыла. Бу үзе үк – игътибарга лаеклы факт:

Без Бишенче елны бер көнне уяндык таң белән,
Эшкә дәгъвәт итте безне кемдер изге нам белән.

Шигырь укучы игътибарын беренче рус инкыйлабы һәм аңа бәйле милли үзаң үсеше, мәгърифәт һәм милли тәрәккыять мәсьәләләренә юнәлдерә.

Бу номерда шигырьнең, цензура үткәрмәү сәбәпле, икенче строфасы төшереп калдырылган була:

Кем бу гафләттән итә файда, шуны күрдек торып,
Шундый төнге аучыларның өстенә йөрдек торып,
Галибанә качырдык, барчасын сөрдек торып,
Чөн дә Чыңгызча сугышка башладык дошман белән.

---

[1] Аң. 1913. № 8. Б. 126.

Цензорлар бу юлларда иҗтимагый каршылык мотивы күргән булса кирәк. Әмма, асылда, монда сүз идеологик каршылык турында гына бара ала: Тукай беренче рус революциясе елларында кадимчеләргә актив рәвештә каршы чыккан җәдитчеләрне күздә тоткан.

Журналның 1917 елгы берләштерелгән 3–4 нче саннарында Тукай рухын яд итеп, редакция «Аң» шигырен яңадан бастырып чыгара. Бу вариантта инде беренче басмада цензура төшереп калдырган дүртенче строфа да өстәп бирелә, аның тарихы да китерелә.

Тукай вафатына кадәр журналның 7 саны чыгып кала, аларның һәрберсендә шагыйрьнең әсәрләре урын ала: «Йокы алдыннан» (1913, № 2), «Хәстә хәле», «Шиһаб хәзрәт» (1913, № 3), «Толстой сүзе» («Зур бәхет инсанга...»), «Даһигә» (1913, № 4), «Кыйтга» («Көчләремне мин...»), «Шөһрәт» (1913, № 6), «Тәфсирме? Тәрҗемәме?», «Толстой сүзе» («Кирәк анчак...») (1913, № 7), «Толстой сүзләре», «Буш вакыт», «Мәктәп» (1913, № 8[1]).

Тукай «Аң» журналын татар телендә дөнья күргән башка басмалардан аерып куя. Мәсәлән, «1912 елның онытылгандан калган гына хисабы» (1913) мәкаләсендә[2] ул болай дип яза: «1912 елда бәлеш, пылау исе килә торган “Шура” белән хәез-нифас аңкытучы “Дин вә мәгыйшәт”кә каршы укыганда хуш ис иснәү хисе бирә торган “Аң” чыкты»[3].

Тукайның «Аң» журналын оештыруга керткән фидакяр хезмәте чордашлары тарафыннан һәрвакыт югары бәяләнә, аның вафатыннан соң да журнал битләрендә шагыйрь шәхесе һәм иҗаты турындагы җылы-сагышлы язмалар бирелә. 1913 елгы 8 нче санда, мәсәлән, шагыйрьнең үз әсәрләре белән бергә аның вафатына бәйле матәм телеграммалары да урнаштырыла. «Шагыйрь Тукайҗанның үлемендән килгән кайгымызны тел белән әйтеп бетерә алмыйм.

---

[1] Журналның бу саны шагыйрь вафатыннан соң дөнья күрә. Үләренә берәр сәгать вакыт калганда, шагыйрь нәкъ менә шушы өч шигыренең корректурасы турында белешә. Журналның бу санында Тукайның 1912 елның 26 июлендә төшкән фотосурәте дә урнаштырыла һәм шагыйрьнең вафаты хакындагы хәбәр җиткерелә, матәм телеграммалары бирелә.

[2] Ялт-йолт. 1913. № 49 (10 гыйнвар).

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 247.

Фәкать бу көн суынган даһи маңлаен үбү белән иктифа кыламын (канәгатьләнәм). Хуш, кыйммәтле шагыйрь, гафу ит, син безнең тереклекнең корбаны. Рухың тыныч булсын, Тукайҗан», – дип яза Сәгыйть Рәмиев. «Гаяз» имзасы белән җибәрелгән телеграммада мондый сүзләр бар: «Олуг шагыйремез Тукаевның вафаты сәбәпле тирән кайгыга төшкәнем хәлдә күп хәсрәтләр күргән халыкны саф күңелем белән тәгъзия кыйлам»[1].

1913 елгы 9 нчы санда Вакыйф Җәләлнең «Тукаев вафаты илә» шигыре бирелә. Тулысы белән сентименталь-экзистенциаль укылышта иҗат ителгән бу әсәрдә шагыйрь үлеме табигать кичерешләре фонында ачыла, лирик геройның хәсрәтле-сыктаулы күңел халәте традицион образлар ярдәмендә җиткерелә:

Ялтырап тормый кояш та, күк йөзендә нурланып,
Нурлары сүнгән, тора хәсрәтләнеп һәм моңланып,
Балкыган ай берлә йолдызлар да моңланган кебек,
Бу кара йир өстенә күз яшьләре тамган кебек.

Журналның шушы ук санында Фатих Әмирханның «Тукай тугрысында искә төшкәннәр» һәм Ягъкуб Байбуринның «Габдулла Тукаев хатирәсе» дип аталган истәлекләре китерелә[2], Гали Рәхимнең «Тукаев – халык шагыйре» дигән мәкаләсе урын ала. «Тукаев шикелле аз гына вакыт эшләп, шулкадәр зур шөһрәт казанган мөхәррир яки шагыйрь бик аз булыр» дип белдереп, Г. Рәхим Тукайның шөһрәтен аның иҗатының халыкчанлыгы белән бәйләп аңлата. Шагыйрьнең «бөтен төзелеше, бөтен тарзы ифадәсе (стиле) белән халык теле» белән иҗат итүен, халык әдәбиятын бөтен рухы белән белүен, аңлавын ассызыклый, «шигырьләренең укучыны мөсәххәр итә (сихерле) торган хосусиятләреннән берсе тагы – аларның гадәттән тыш музыкальный» булуын, халык җырлары вәзенендә иҗат ителгән әсәрләрендә «җырның техникасын мөкәммәл белүдән өстен, никадәр аның рухын аңлау куәсе күренеп торуын» билгели. Тукайның дөньяга карашлары халыкныкына охшаш булу-

---

[1] Аң. 1913. № 8. Б. 126.

[2] Кара: *Әмирхан Ф.* Тукай тугрысында искә төшкәннәр // Аң. 1913. № 9. Б. 147–149; *Байбурин Я.* Габдулла Тукаев хатирәсе // Аң. 1913. № 9. Б. 153–154.

ны да Гали Рәхим аның халык шагыйре булып китүендә зур роль уйный дип күрсәтә: «Тукаев әсәрләрендәге бөтен мәгънә – халык аңларлык мәгънәләр генә. Анда әллә нинди рухани куәтләре гади кешеләрнекенә караганда югарырак булган кешеләр генә аңларлык нечкә хисләр, әйтелеп бетмәгән сүзләрдән аңлануы тиешле булган назик мәгънәләр күп табылмый. Аның гамәлгә, тормышка, дингә карашлары халыкның шуларга карашыннан күп аерылмый»[1]. Шуңа бәйле рәвештә, Гали Рәхим «халык шагыйре» Тукай һәм «индивидуалист» Сәгыйть Рәмиев иҗатларын каршы куя.

Мәкалә-истәлекләрдән тыш, «Аң» битләрендә шагыйрьгә бәйле фотоматериаллар да урын ала. Мәсәлән, 1913 елгы 10 нчы санда Тукайның Клячкин хастаханәсендә төшкән соңгы фотосы («Шагыйрь Габдулла Тукаев вафатыннан бер көн элек» дигән исем белән) һәм «Казанда мәрхүм шагыйрь Габдулла Тукаевны дәфен көне» дигән баш астында җеназа мәрасименнән өч фотосурәт урын ала. Шулай ук бу номерда шагыйрьнең чәчәкләргә күмелгән кабере фотосы да китерелә. «Аң» журналының нәкъ менә шушы санында Әхмәтгәрәй Хәсәнинең дусты, фикердәше Тукайның соңгы көне турындагы хатирәсе урын ала. Шушы номерда ук «Аңчы» тәхәллүсе белән «Казанда Тукаевны җирләү көне» дигән язма басыла. Бөтен татар дөньясы өчен иң кайгылы көн – Тукайны мәңгегә озаткан көн турындагы бу мәкаләдә, шагыйрь вафатына шактый вакыт үтсә дә, аның «Казанда җирләнү көне тугрысында язып китүне “Аң” үзенең үтәргә тиеш бурычы дип саный». Әлеге язмадан күренгәнчә, Тукай мәрасиме бөтен милләт өчен матәм көне була: «3 апрель көнне иртәдән үк татарлар арасында үзенә бер тулы хәрәкәт күренә: мәктәп вә мәдрәсәләрнең бик күбесендә бу көн кайгы көне булганга күрә, шәкертләр дәрестән тукталалар. Яшьләрнең шактые ул көнне Тукайны җирләргә хәстәрләнә. Казан көтепханәләре <...> бу көн ябык. Көтепханәләрнең тәрәзәләрендә Габдулла Тукаевның зур рәсеме кара рамкалар белән куелган. Бу көн Казандагы татар газеталары мәрхүм Тукаев тугрысында мәкаләләр вә шагыйрьнең рәсемләре белән чыккан. <...> Урамларда иртәдән үк Тукайны җирләргә хазирлек күренә: яшьләрнең күбесе хәстәрләнә, дәфен эше

[1] *Рәхим Г.* Тукаев – халык шагыйре // Аң. 1913. № 9. Б. 152.

артыннан йөри, булыша»[1]. Мәкаләдән күренгәнчә, җеназа мәрасиме үтәчәк Вознесенский урамы һәм Клячкин шифаханәсе тирәләре халык белән тула («Бу вакыт Габдулла Тукаевның үлгән йорты, Вознесенский урамга, Клячкин хастаханәсенә урамның төрле ягыннан халык килә башлый. Килгән халык арасында яшьләр, шәкертләр, укучы яшьләр, балалар күп күренәләр. Картлардан шактый кеше бар. Хатын-кызлар да аз түгел...»[2]) , шагыйрь җәсәден чәчәкләргә күмәләр (чәчәк тасмаларында аларның «Шәрык клубы» идарәсе, «Гасыр», «Мәгариф» көтепханәләре, татар хатынлары, Казандагы татар студентларыннан һ.б. булуы язылган), халык ташкыны шагыйрьне зиратка кадәр озата бара, аннан да кешеләр тиз генә таралышмый әле. Шул рәвешле, әлеге мәкалә Тукай мәрасиме көнен хронологик төгәллек, җентеклелек белән торгыза, халыкның шагыйрьгә хөрмәтенең никадәр зурлыгын, аның вафатының милләт өчен нинди зур югалту булуын раслый.

Шагыйрьнең үлеменә бер ел тулгач, 1914 елның апрелендә дөнья күргән номер тулысы белән Тукайның якты истәлегенә багышлана. Журналның титул битендә янәдән шагыйрьнең 1912 елгы фотосы бирелә, шулай ук Тукайның икенче бер фотосы, вафатыннан соң алган маскасының фотосурәте, җеназасыннан күренеш тә урын ала. Бу сан Габдулла Харисның[3] «Тукай рухына» шигыре белән ачыла. Шушы номерда Тукай рухына багышланган тагын бер шигырь – Рокыя Ибраһимиянең[4] «Китте шагыйрь!» әсәре китерелә.

---

[1] *Аңчы.* Казанда Тукаевны җирләү көне // Аң. 1913. № 10. Б. 177–178.

[2] *Аңчы.* Казанда Тукаевны җирләү көне // Аң. 1913. № 10. Б. 178.

[3] Габдулла Харис (1893–1931) Тукай белән иҗади элемтәдә тора. Иптәше Шәриф Байчура белән 1913 елның 1 апрелендә Клячкин хастаханәсендә авырып яткан Тукайның хәлен белергә бара һәм ун-унбиш минут кына сөйләшеп, тизрәк сәламәтләнүен теләп саубуллашып чыга. 1914 елның апрелендә Габдулла Харисның Тукайга багышланган тагын ике шигыре матбугатта дөнья күрә: «Өн» шигыре «Сөембикә» журналында басыла (1914, 1 апрель), «Бөек шагыйрь мәрхүм Габдулла Тукаевка» әсәре «Ялт-йолт» журналында дөнья күрә (1914, 18 апрель).

[4] Берничә шигыре генә басылган бу шагыйрәнең тормышы һәм иҗаты хакында мәгълүмат юк дәрәҗәсендә. Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Мирасханәсенә тапшырган Тукай турындагы истәлегеннән күренгәнчә, 1911 елда ире белән Казанга килгәч, алар ике көн рәттән Тукай янына да керәләр.

Журналның бу санында Тукай турында истәлекләрдән Габдулла Кариевның «Тукай Мәкәрҗәдә» (134–135 б.), Гыйльметдин Шәрәфнең «Тукай тугрысында истә калганнар» (136–142 б.) язмалары басылган. Кариев истәлегендә Тукайның 1908 елгы Мәкәрҗә ярминкәсенә сәяхәтенә кагылышлы сәхифәләр тергезелә. Ул үз труппасының «Двухсветная» кунакханәсендәге «гастрольләре», анда Тукайның катнашуы хакында җентекләп бәян итә: артистларның Тукай әсәрләрен, аерым алганда, «Бәхилләшү» шигырен җырга салып башкарулары, кунакханә хуҗасы Тимерша Соловьевның парадный тәрәзәсенә «Милли шигырьләр укыла, халык җырлары җырлана» дип бер кечкенә генә плакат элеп куюы, чыгыш ясаучылар өчен алты данә кызыл, бер данә зәңгәр фәс (анысы сәхнәдә капельмейстер вазифасын башкарган Тукай өчен була) алдыруы турында яза.

«Аң» журналының Тукай вафатына бер ел тулуга багышланган әлеге санында дөнья күргән тәнкыйть мәкаләләре дә игътибарга лаек. Аерым алганда, «Габдулла Тукаев» мәкаләсендә (авторы – Г. Кәрам) шагыйрь иҗатының халыкчанлыгы тел-стиль белән мөнәсәбәттә карала. «Тукаев шикелле халык арасыннан чыккан вә 6–7 ел эчендә шулкадәр күп язган вә ул нисбәттә шөһрәт казанган шагыйрь, бездә генә түгел, башка милләтләрдә дә сирәк табылыр», – дигән фикерне җиткереп, мәкалә авторы: «Тукаев шигырьләренең бу дәрәҗәдә шөһрәтенә, минем белүемчә, ике сәбәп булырга кирәк: берсе – аның теле халис (саф) татарча булуы, икенчесе – ифадә вә өслүбенең җиңеллегедер», – дип күрсәтә[1]. Тукай шигырьләрендә «татар рухы аңкып тору», аның «халыкның эченнән сизеп тә, теле белән әйтә алмаган хисләрне, шул ук халыкның үз теле белән матур итеп, табигый итеп әйтеп бирә алу» сәләте иҗатының шөһрәтен билгели торган фактор буларак аерып чыгарыла. «Моннан башка Тукаевның иң зур хассасы (үзенчәлеге) – заманның килешенә вә фикер мәйданына карап каләм йөртә белүедер», – диелә.

[1] Кәрам Г. Габдулла Тукаев // Аң. 1914. № 7. Б. 132.

Гали Рәфикыйның[1] «Тукайны тәхаттыр (хәтерләү)» язмасында да Тукай иҗатының халыкчанлыгы турындагы фикер әйдәп бара: «Тукайның язган әсәрләре – безем хәятыбызның эчен һәм тышын ачык күрсәтүче якты көзгеләр. Тукай тормышыбызның төрле табакасыннан (катлауларыннан) мәүзуглар (темалар) алып, һәрберсен арттырмый, яшерми, вакыйгада ничек булса, шулай язды. Ул муллаларны да, шәкертләрне дә, гавамны да, яшьләрне дә – барын да язды. Хатын-кыз турында аз язды. Ләкин нечкә хис белән аларның аяныч хәлләренә сызланды. Ул үзебезнең халык теле белән, халык рухында язды»[2]. Шагыйрьнең тел-өслүбенең аныклыгы, ачыклыгы билгеләнә: «Тукайның телендә (стилендә) үзенә махсус бер шомалык вә матурлык бар. Аның шигырьләрендә вәзенгә тутырыр өчен кыстырылган артык сүзләр бик сирәк очрый. Ул сүзгә бай, вәзен (ритм) вә сәҗгыга (рифмага) бик оста иде. Аның шигырьләрен һәркем тотлыкмый-нитми, җип-җиңел укый, хис вә ләззәт белән укый»[3].

Шулай итеп, Тукай вафатыннан соң беренче елда ук татар әдәби тәнкыйтендә аның халык шагыйре булуы хакындагы фикер ныклап урнаша, «Аң» журналында дөнья күргән басмалар шуны раслый.

Соңрак, журнал ябылганчыга кадәр (аның соңгы саны 1918 елның мартында дөнья күрә), аның сәхифәләрендә Тукайның тормыш һәм иҗат юлы турында мәкаләләр басылып килә[4]. Әйтик, журналның 1916 елгы 6 нчы санында Мәрьям Мөхетдиниянең[5] «Габдул-

---

[1] Гали Рәфикый (1890 –1944) – педагог, язучы, тәрҗемәче. «Мөхәммәдия», «Галия» мәдрәсәләрендә белем ала, Кыргызстанның Пишпек шәһәрендә «Иҗтиһад» исемле мәктәптә география һәм табигать белеме буенча дәресләр бирә. Шунда ул үсемлекләр дөньясы, кеше организмының физиологиясе буенча кызыклы итеп язылган утызга якын фәнни-популяр мәкаләләр яза. 1912 елның көзендә, үзлегеннән әзерләнеп, Казанның Татар укытучылар мәктәбенә укырга керә. «Аң», «Ак юл» журналларында 1913–1915 елларда бер-бер артлы егермедән артык әдәби әсәре дөнья күрә.

[2] *Рәфикый Г.* Тукайны тәхаттыр // Аң. 1914. № 4. Б. 143.

[3] Шунда ук.

[4] Әлеге язмаларның библиографиясен кара.: Әхмәтгәрәй Хәсәни: Фәнни-популяр җыентык. Казан: Җыен, 2011. Б. 385–386.

[5] Мәрьям Мөхетдиния (Мөхетдинова Мәрьям Фәсәхетдин кызы) – укытучы, журналист.

ла Тукаев әдәбияты (Вафатына өч ел тулу мөнәсәбәте илә)» дигән мәкаләсе басылып чыга. Тукайны, «тормышның бер генә ягын көйләүләре белән хәят агымыннан аерылган» шагыйрьләргә каршы куеп, мәкалә авторы аның «шигырьләрендә җырланмыйча калган нәрсә, аның күңелендә искә төшермичә үткәрелгән хәятның һичбер тармагы юк; ул кышларны, җәйләрне көйли, шәһәр вә авылларны, иске мәктәп вә мәдрәсәләрне искә төшерә; дус вә дошманнарны, кайгы вә хәсрәтне, гашыйк вә мәгъшукларны берсен дә калдырмый шигырьләрендә яд итә» дип яза[1].

«Аң»ның соңгы саны 1918 елның мартында дөнья күрә. Шул ук елда «Аң» типографиясе хөкүмәткә арендага тапшырыла, 1919 елда хуҗалары Әхмәтгәрәй Хәсәни белән Габдрахман Рәхмәтуллин аны рәсми рәвештә дәүләткә тапшыралар. Шул рәвешле, XX йөз башы милли матбугат тарихында иң әһәмиятле урыннарның берсен алып торган, гаҗәеп зур әдәби-мәдәни мирас булып калган «Аң» журналы заман давыллары эчендә югала.

[1] *Мөхетдиния М.* Габдулла Тукаев әдәбияты // Аң. 1916. № 6. Б. 104.

III бүлек
«БЕЗ БАРАСЫ ЮЛЛАР – ОЛЫ ДА ЮЛ...»

Казанда яшәгән алты ел дәверендә Г. Тукай шәһәрдән берничә мәртәбә генә китеп тора. 1908 елда ул дусты Г. Камал белән Мәкәрҗә ярминкәсенә бара; 1909 елда шагыйрь фабрикант Хәсән Акчурин чакыруы буенча Сембер губернасының Гурьевка бистәсенә сәяхәт кыла; 1911 елның ахырында Идел буйлап Әстерханга, дусты Сәгыйть Рәмиевкә юл тота, биредә ай ярым тирәсе яши; 1911 елның декабрь азагында, кунакханә бүлмәсенең салкыныннан качып, Өчиле авылына кайта һәм ике ай чамасы абзасы Кәшфелкәбир йортында тәрбияләнеп тора; 1912 елда исә Тукай Казаннан Уфа, Петербург, Троицк шәһәрләре буйлап иң дәвамлы сәфәренә чыга.

Үзенең «Кечкенә сәяхәт», «Мич башы кыйссасы», «Казанга кайтыш», «Мәкаләи махсуса» дип аталган юлъязмаларында әдип шушы сәяхәтләре выкытында булган вакыйгаларны кыскача тасвирлый, үз тәэсирләре белән уртаклаша. Шагыйрь сәяхәтләре хакында замандашларының истәлекләре дә сакланып калган.

Әстерхан, Уфа, Петербург, Троицк – Россиянең төрле урыналарында урнашкан шәһәрләр. Аларның һәрберсендә элек-электән татарлар яшәгән. Алар аерым бистәләргә тупланып, үзләренең мәчет-мәдрәсәләрен тотканнар, татар телендә газета-журналлар чыгарганнар. Тукайның бу шәһәрләргә килүе анда яшәүче милләттәшләребез өчен зур вакыйга булган. Ләкин тыйнаклыгы белән аерылып торган шагыйрьнең зур, шау-шулы чараларны яратмавы сәбәпле (өстәвенә Тукайның сәламәт булмавын да онытмыйк), аның хөрмәтенә зур тантаналар уздырылмаган. Аның өчен татар дөньясында күренекле әдәбиятчылар (М. Гафури, С. Рәмиев, К. Бә-

кер, М. Бигиев) һәм яраткан шагыйренә кадер-хөрмәт күрсәтергә ашкынып торган гади шәһәр халкы вәкилләре белән ихластан аралашу күпкә кыйммәтрәк була. Тукайны сәяхәт вакытында күргән, аның белән аралашкан кешеләрнең истәлекләре шагыйребезнең тормыш һәм иҗат юлын өйрәнүче белгечләр өчен зур кыйммәткә ия.

«ЯХШЫ БЕР ТАТАР МУЛЛАСЫ КАДӘР ГОЛҮМЕ ГАРӘБИЯ ВӘ ГОЛҮМЕ ИСЛАМИЯДӘН ХӘБӘРДАР»

(Габдулла Тукай Хәсән Акчуринда кунакта)

1909 елда фабрикант, мәшһүр хәйрияче Хәсән Акчурин Г. Тукайны Сембер губернасы Карсун өязе Гурьевка авылына кунакка чакыра. Әдәбият сөюче, китаплар җыючы буларак танылган бу шәхес, газета-журналларда Тукай шигырьләре күренә башлауга, яшь әдип белән шәхсән танышырга тели. Үз теләгенә ирешү өчен, фабрикант сәүдәгәр иң башта Бәдретдин Апанаевка мөрәҗәгать итә: Апанаев Казандагы татар зыялыларын яхшы белә – алар аша эшне җайлап булмасмы, дип өметләнә ул. Апанаевка язган хатында Хәсән Акчурин, әгәр дә Тукай аңа кунакка килергә ризалашса, шушы сәяхәте белән бәйле барлык чыгымнарны үз өстенә алачагын әйтә. Фабрикада мөгаллимлек иткән Кыяметдин Кадыйри истәлекләреннән мәгълүм булганча, Апанаев бу эшне Ф. Әмирханга йөкли (күрәсең, ул Тукайның байлар белән йөрешергә яратмавын яхшы белгән). Шагыйрьнең якын дусты Ф. Әмирхан үз дигәненә ирешә – Г. Тукай Гурьевкага барырга ризалаша. Шунда ук Апанаев Хәсән Акчуринга телеграмма да юллый: «Габдулла Тукаев сезгә кунакка барырга ризалык бирде, фәлән числода мин Эрбеткә китәм, Тукайны үзем берлә бергә алып барачакмын, чыгудан телеграмм бирермен»[1].

Беренче гильдия сәүдәгәр, Сембер губернасындагы Гурьевка һәм Самайкино постау фабрикалары хуҗаларыннан берсе Хәсән (Мөхәммәдхәсән) Акчурин – Сембердәге атаклы татар сәүдәгәр-

[1] Акчуриннар фабригы мөгаллимнәреннән Кыяметдин Кадыйри истәлеге // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 675.

ләре һәм эшмәкәрләре нәселеннән. Фабрикант Акчуриннар (алар арасында, Хәсән Акчуриннан тыш, беренче гильдия сәүдәгәр Тимербулат Акчуринны һәм Сембер шәһәре думасына гласный итеп сайланган Ибраһим Акчуринны аерым атарга кирәк) татарлар арасында уңышлы эшмәкәрләр буларак кына түгел, хәйрия гамәлләре белән дә ихтирам яулыйлар. Бу күренекле шәхесләр мәктәп-мәдрәсәләр салдырып, аларның барлык чыгымнарын үз өсләренә алалар, Сембер губернасының Карсун, Сөнгәләй, Сызрань өязләрендәге рус-татар мәктәпләренә матди ярдәм күрсәтәләр, сәләтле татар яшьләренә Мәскәү, Санкт-Петербург, Казан, Троицк, Сембер, Кырымда һәм хәтта чит илләрдә дә уку мөмкинлеге тудыралар. Халык мәгарифен кайгыртуы өчен Тимербулат Акчурин 1893 елда Казан уку округы попечителенең рәхмәт хатына лаек була. 1907 елда, Хәсән һәм аның туган абыйсы Ибраһим Акчурин тырышлыгы белән, Сембердә мөселман (татар) кызлары мәктәбе ачыла.

И. Гаспралының җәмәгате, аның белән бергә Бакчасарайда «Тәрҗеман» газетасын оештырган беренче татар хатын-кыз журналисты Зөһрә Акчурина, әсәрләре «Шура» һәм «Сөембикә» журналларында басылган язучы Мәхбүбҗамал Акчурина да – шушы нәселдән чыккан күренекле татар ханымнары.

Хәсәннең этисе – беренче гильдия сәүдәгәр Тимербулат Акчурин – Сембер һәм Россия хәйрия оешмалары эшендә актив катнашкан кеше. XIX йөзнең 80–90 нчы елларында ул Сембер һәм Саратов губерналарында ачлыктан интеккән халкы өчен Зөябаш (Старотимошкино) авылында бушлай ашханәләр ачтыра. Тимербулат һәм Хәсән Акчуриннар милли мәгарифне И. Гаспралы тарафыннан нигезләнгән «ысулы җәдит» кысаларында реформалау яклы булалар.

Хәсән Акчурин милли тарихка багышланган йорт музее хуҗасы, төрле басма һәм кулъязма хезмәтләрне туплаган гаять бай китапханәсе белән дә, нумизмат буларак та дан тоткан. 1914 елда Акчуриннарда кунакта булган күренекле мәгърифәтче Ризаэддин Фәхреддин дә йорттагы экспонатлар җыелмасын күреп гаҗәпкә кала, бу хакта үзенең истәлекләрендә дә язып калдыра: «Хәсән Акчуринда китап байлыгы, хосусән Европада басылган мөселман әсәрләре белән язма китаплар әйтеп бетергесез. Аның борынгы акчалар коллекциясе шулкадәр байдыр ки, өстән генә карап бетерү

өчен дә көннәр кирәк. Петербургтагы “Эрмитаж” коллекциясе Акчуриндагы акчаларның бик күбесенә ия түгелдер. Аның коллекциясендә гарәп, төрек, Мисыр хакимнәре, татар ханнары акчалары һәрберсе диярлек бардыр»[1].

Акчуриннар коллекциясе һәрдаим тулыланып торган, шул максаттан хәтта XX йөз башында музей өчен кирпечтән сигез почмаклы итеп махсус бина да салдыралар. Йорт хуҗасының горурлыгы булган музей һәм китапханәдә үз чорында күп кенә күренекле татар зыялылары (Р. Фәхретдин, Ф. Әмирхан, М. Бигиев һ.б.) булып китә.

XIX йөз ахырында Акчуриннарда булган А.П. Родионов үз истәлегендә болай дип яза: «Был вчера в Гурьевке у Хассяна Тимербулатовича Акчурина. Он повел меня показывать свою суконную фабрику, весьма обширную и богатую разными машинами новейших систем… Акчурины живут очень хорошо, чисто и даже роскошно. Дом у них очень хорош»[2]. Шул ук вакытта Акчуриннар үз фабрикаларында хезмәт куючыларның мәнфәгатьләрен дә кайгыртканнар: алар өчен мунча, хастаханә, зур клуб (биредә татар һәм рус театр коллективлары һәм китапханә оештырылган) төзегәннәр, эшче балалары өчен мәктәп ачканнар.

15000 нән артык борынгы тәңкәләр җыелмасы Акчуриннар музееның горурлыгы була. Шулар арасында габбасилар һәм әмәвиләр хәлифәлеге заманында сугылганнары һәм Аксак Тимер чорына кагылышлы берничә уникаль тәңкә аеруча зур кыйммәткә ия. Х. Акчурин Россиянең танылган нумизматлары белән аралашкан. Шуларның берсе – күренекле археолог, нумизмат, XX йөз башында Эрмитажның нумизматика бүлеген җитәкләгән Алексей Константинович Марков. Х. Акчуринга хөрмәт йөзеннән, ул аңа 1910 елда Санкт-Петербургта дөнья күргән «Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических)» китабын да бүләк итә, китап тышлыгына «Глубокоуважаемому Хасану Тимурбулатовичу Акчурину на добрую память от автора 16/X1910» дип язылган була.

---

[1] *Рәми И.Г., Даутов Р.Н.* Әдәби сүзлек (элекке чор татар әдәбияты һәм мәдәнияте буенча кыскача белешмәлек). Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. Б. 13.

[2] Ульяновская областная научная библиотека. Редкий фонд. Дневник А.П. Родионова. Тетр. № 6, 4–5 июля 1892 г.

Акчуриннар музее Россиядәге барлык укымышлы төрки-татарларга мәгълүм була. Шунысы да игътибарга лаек: 1917 елгы инкыйлаб давыллары чорында да фабрика эшчеләре музейны саклап кала алган.

Г. Тукайның Гурьевкага сәяхәте турында сөйләүче төрле чыганаклар сакланган. Мәсәлән, «Ил» газетасында, шагыйрьнең үлеменә бер ел тулу уңаеннан, апасы Газизә Зәбировага язган хатыннан өзек бастырыла: «Казаннан бер дә читкә чыкканым юк дияр идем, әле шул арада гына Сембер янындагы Хәсән Акчурин дигән фабрикантка барып, биш кич кунып кайттым. Бер дә көтмәгәндә, аңсыздан хәбәр бирделәр… Сыйлауларыннан каләм гаҗиз. Бару-кайту расходы аңардан. Шуның өстенә, киткәндә 50 тәңкә акча һәм киемлекләр биреп җибәрделәр. Бер белмәгән, танымаган кешенең кисәктән шундый хөрмәт күрсәтүе гаҗәп түгелме?»[1].

Г. Тукайның бу сәяхәте турында Г. Камал түбәндәгеләрне яза: «Тукайның Казаннан икенче чыгуы аның Сембер губернасындагы фабрикант Акчуриннарга кунакка баруы була. Фабрикант Хәсән Акчурин, мөселманча зур “укымышлы” кешеләрдән саналып, яңа әдәбиятны да сөючеләрдән булганга, Тукайның шигырьләрен укый һәм аның үзен дә күрәсе килә. Казандагы дусларына Тукайны кунакка җибәрүләрен сорап хат яза һәм акча да җибәрә. Алар, Тукайның үзенә акча мәсьәләсен белдермичә, Тукайны барырга күндереп, аны баштанаяк киендереп озаталар»[2].

К. Кадыйри истәлекләреннән мәгълүм булганча, Мәскәү-Казан тимер юлындагы Барыш станциясенә (ул фабрикадан өч чакрымда урнашкан була) Тукайны, зурлап, ике тройка белән каршы алырга баручылар арасында Хәсән Акчурин үзе дә була, шагыйрьне, кадерле кунак итеп, Гурьевкага алып кайталар[3].

Шул ук кичтә Акчуриннарның иркен китапханәсендә Тукай хөрмәтенә тантаналы мәҗлес оештырыла, анда, йорт хуҗасының гаилә әгъзаларыннан тыш, фабрика хезмәткәрләре, мәктәп укытучылары һәм мөгаллимнәр дә катнаша.

---

[1] Ил. 1914. 2 апрель.

[2] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 299–300.

[3] Акчуриннар фабригы мөгаллимнәреннән Кыяметдин Кадыйри истәлеге // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 675.

Шагыйрь Акчуриннарда 7–10 көн тирәсе (кайбер чыганакларда 5 көн дип күрсәтелә) кунак була, йорт хуҗалары аңа тирән ихтирам күрсәтә. Шигърият сөюяче, әдәбиятны яхшы аңлаучы Х. Акчурин Тукай хөрмәтенә узган мәҗлесләргә, үз гаиләсеннән тыш[1], фабрикада эшчеләрен, мәктәп укучыларын һәм укытучыларны да чакыра. Шулай ук Тукайга Акчуриннарның инкыйлабка кадәр Россиядә иң эре мануфактуралардан саналган фабрикасын да күрсәтәләр.

Ф. Әмирханның Тукай аша К. Кадыйригә җибәргән хатында «Күлмәкләрен, киемнәрен киендерү-чишендерү, Тукайны матур итеп күрсәтү, Тукайга күрергә тиешле булган урыннарны күрсәтү, Тукайны кунакта рәхәтләндереп тоту, йөртү, озату эшләре сиңа йөкләнә», – дип язылган була[2]. Бу «фәрманны» К. Кадыйри үтәргә тырышкан, әлбәттә. Хуҗалар да шагыйрьнең күңелен күрү өчен бөтен көчләрен куйганнар: сыйлаганнар, күңел ачу мәҗлесләре оештырганнар. Ләкин...

Драматург Г. Камал, Гурьевкадан әйләнеп кайткан шагыйрь белән әңгәмәсен искә төшереп, үзенең: «Нихәл, бик шәп йөреп кайтынмы, бик шәп сыйладылармы?» – дип соравына Тукайның: «Сыйлавын шартлаганчы сыйладылар, шулай да үземнең кроватымны сагынып кайттым әле, безгә кул кешеләр түгелләр алар, әллә ничә горничный нәнке шикелле ашаталар, нәнке шикелле эчертәләр, нәнке шикелле йоклаталар, үзең теләгәнчә йокларга ирек тә юк. Сыйлары да гел коньяк та шампанский, безнең шикелле кара корсакка кул нәрсәләрмени алар», – дип җавап кайтаруы турында яза[3]. Мондый җавап беренче карашка гаҗәп тоелырга да мөмкин (йорт хуҗалары кадерле кунакка хөрмәт күрсәтергә тырышканнар бит!), ләкин Тукайның туры, үз фикерен ачыктан-ачык әйтүче кеше булуын исәпкә алганда, аның бу җавабында нәкъ менә күңелендә булганын турыдан әйтеп бирүен күрәбез. Чынында, ан-

---

[1] Акчуриннар татар халкының бик күп күренекле нәселләре белән туганлык мөнәсәбәтендә торганар: Дәбердиевләр, Солтановлар һ.б., атаклы дин эшлеклесе, галим Г. Баруди – Х. Акчуринның баҗасы.

[2] Акчуриннар фабригы мөгаллимнәреннән Кыяметдин Кадыйри истәлеге // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 675.

[3] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлек // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 300.

дый затлы тормышка күнекмәгән шагыйрь үзенә күрсәтелгән артык игътибарны кабул итә алмаган, күрәсең.

Кызганыч, Тукай үзе әлеге сәяхәте турында язып калдырмаган, тикшерүчеләргә шагыйрьнең замандашлары хатирәләренә генә таянырга туры килә. Тукай шигырьләрендә дә бу вакыйга чагылыш тапмаган, шулай да аның 1909 елда иҗат ителгән «Кярханәдә»[1] шигыренең Акчуриннар фабрикасында булып кайту тәэсоратында язылганлыгы турында фаразлар бар[2]. Шунысын да искәртергә кирәк: Акчуриннар нәселенең башка вәкилләре Тукайның аерым әсәрләрендә телгә алына. Алар арасында шагыйрьнең игътибарына аеруча лаек булганы – сәясәтче һәм җәмәгать эшлеклесе Йосыф Акчура[3]. Мәсәлән, «Кемнәрнең ни дисәң котлары чыга?» дигән фельетонында Тукай аны «Рисаләңә яңлыш бер татарча сүз кергән» дисәң, коты чыгучы итеп күрсәтә[4]. Биредә ул Акчураның, озак вакытлар Төркиядә яшәү сәбәпле, сөйләмендә төрек теле йогынтысы сизелүеннән көлә.

«Кем төшендә ниләр күрә» фельетонында Тукай Йосыф Акчураны «Иттифак әл-мөслимин» фиркасенә мөнәсәбәтле телгә ала: «Йосыф Акчура угылы "Иттифак әл-мөслимин"нең тәпәгә йөри башлаганын күрә»[5]. Монда, сәяси эзәрлекләүләрдән качып, Төркиягә күчеп киткән Йосыф Акчураның 1906 елда оештырылган, үзе юлбашчыларыннан булган «Иттифак әл-мөслимин» партиясенең яңадан торгызылачагына өметләре күз алдында тотыла, күрәсең.

Акчуриннар нәселеннән башка шәхесләр Тукай иҗатында сирәк телгә алына. Шуңа мөнәсәбәтле, аның «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» хрестоматиясенә Р. Фәхреддиннең «Мәшһүр

---

[1] «Кярханә» фарсы теленнән «завод, фабрика» дип тәрҗемә ителә.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 328.

[3] Йосыф Акчура (1876–1935) – «Иттифак әл-мөслимин» партиясен оештыручыларның һәм җитәкчеләреннән берсе, фирканең Үзәк комитеты әгъзасы. 1908 елда Төркиягә күчеп китә. Анда «Төрек йорты» журналының нашире һәм мөхәррире була. Шуның белән бергә, Истанбул университетында һәм хәрби училищеларда сәясәт һәм яңа чор тарихлары укыта. Кара: Татар энциклопедия сүзлеге. Казан: Татар энциклопедиясе институты, 2002. Б. 25.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 79.

[5] Шунда ук. Б. 105.

хатыннар»дан Зөһрә Акчуринага багышланган язмасын кертүен искәртергә кирәк.

Моннан тыш, сатирик эчтәлекле «Шыер» әсәрендә халык арасында Тимай бай исеме белән йөртелгән Тимербулат Акчурин телгә алына. Бу шигырь журналист, язучы һәм педагог Фәхрислам Агиевнең, күренекле татар җәмәгать эшлеклесе Хөсәен Ямашев үлеменә мөнәсәбәтле, М. Лермонтовның «Ангел» әсәренә ияреп иҗат ителгән шигыренә пародия итеп язылган:

Их, малай, вафасыз да бу мир!
Бак вана: Хусаен дә помер!
Әмән безнең күк алаша кебек
Ашый, кәбәм, һич туймый бу йир.
Нишләсен вет, Азраил килсә, бар кеше үләр,
Тимай бай булсаң да – азанчы күмәр.
Вет праруклар да, малай, вафат булды,
Сахабалар: Али, Усман, Үмәр.

Акчуриннар Тукай иҗатына һәрвакыт игътибарлы булган. Шагыйрьнең вафат булуы турында хәбәр алганнан соң, алар ачкан мәктәптә дәресләр туктатылып, мөгаллимнәр һәм укучылар катнашында матәм митингы үткәрелә. 1916 елның язында, Россиядәге төрки-татар галәме шагыйрь үлеменә өч ел тулуга бәйле кайгылы датаны билгеләп үткән көннәрдә, «Каспий» газетасы Акчуриннар фабрикасы каршындагы хатын-кызлар мәктәбендә шагыйрь истәлегенә кичә үткәрелүе турында яза. Кичәдә Казанның татар зиратында җирләнгән шагыйрьнең каберенә таш куяр өчен 97 сум акча җыелуы хәбәр ителә[1].

Акчуриннарга сәфәре турында истәлек язмалары калдырмаган Тукайдан аермалы буларак, шагыйрьнең дусты, татар әдәбияты классигы Фатих Әмирхан, 1913 елның көзендә фабрикантларда булып кайтканнан соң, «Милли көтепханә һәм музәханә» һәм «Кыска бер сәфәрдә» мәкаләләрендә тәэсирләре белән уртаклаша. Әдип Хәсән Акчуринны гыйлемле, ислам тарихына зур әһәмият биргән шәхес буларак югары бәяли: «Хәсән әфәнденең күп китаплы әгъләә көтепханәсе һәм иҗтиһады (тырышлык) вә мәгърифәте белән җыелган, иске мөселман мәмләкәтләрендә сугылган тарихи тәңкәләр

[1] Каспий. 1916. 22 апрель.

коллекциясе бар икән. Яхшы бер татар мулласы кадәр голүме гарәбия вә голүме исламиядән (гарәп һәм ислам гыйлемнәреннән) хәбәрдар, ислам тарихы белән күп шөгыльләнгән бу татар фабрикантының сирәк көтепханәсе вә сирәк тәңкәләр коллекциясе – яхшы тәфтиш (эзләнү) вә голүм (гыйлем) белән жыелганга күрә, кыйммәтле нәрсәдер <...> Милли көтепханә вә музәханә ачылса, көтепханә вә тәңкәләр колекциясенең әһәмиятле бер кыйсемен шул мөәссәсәләргә һәдия итәргә Хәсән әфәнде әзер тора вә вәгъдә итә»[1].

«МӘШҺҮР ШАГЫЙРЬЛӘРЕМЕЗДӘН ГАБДУЛЛА ӘФӘНДЕ ТУКАЕВ ШӘҺӘРЕМЕЗДӘ МОСАФИРДЫР»
(Габдулла Тукайның Әстерханга сәяхәте)

1911 елның апрель азагында, «Тургенев» пароходына утырып, Идел буйлап Әстерханга чыгып киткән яшь шагыйрь Г. Тукайның максаты, кызганыч, татарлар яшәгән гүзәл шәһәр белән хозурлану, дусты Сәгыйть Рәмиев белән күрешү генә булмый, ул бирегә дәваланырга, хәл җыярга дип килә. Сәгыйть Сүнчәләйгә 1911 елның 4 мартында юллаган хатында ул әлеге сәяхәткә чыгарга нияте барлыгы турында язган була: «Җитәрлек акча табып булса, җәен түгел, язын беренче парахуд илә Әстерханга Сәгыйть Рәмиевкә кунакка китмәкче булам, вә аннан икәүләшеп кыргыз арасына кымызга бармакчы булабыз. Ният җәй буе Идел өстендә йөрү һәм, мөмкин булса, Истанбулга да бер-ике атнага заглянуть. Алла ни бирә инде»[2].

Озын юлны узганда, шагыйрь, рәхәтләнеп, юлчыларны күзәтә, алар белән аралаша. Өченче класста үзе белән сөйләшеп утырырлык кеше тапмагач, гадирәк кешеләр җыелган дүртенче класслы урынга чыгып, халыкны шагыйрь күзлегеннән карап күзәткәннәрен «Кечкенә сәяхәт» дип исемләнгән зур булмаган юлъязмасында аерым бер күңелле дөнья итеп тасвирлый: кемдер җырлый, кемдер

[1] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 3 т.: публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. Б. 239.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 219.

бии, кемдер гармун уйный. Һәр кешенең үз дөньясы, һәр кешенең үз үзенчәлеге, шагыйрь боларны үз иҗатындагы аерым үрнәкләр белән чагыштырып та куйгалый: «Мин дә эчемнән бу кешенең хиссияте минем "Ялт-Йолт"та язган "Нечкә хиссият"емнән дә дәкыйкрәк (нечкәрәк) икән дип уйлыйм», – дип искә ала[1].

Үз шәхесенә карата артык игътибар, шау-шу яратмаган Тукай шәһәргә хәбәр итми генә, моннан зур вакыйга ясамый гына килә. «Идел» газетасында хәреф җыючы булып эшләгән Габдерәхим Үтабалиев истәлекләре буенча, Г. Тукай, Әстерханга килеп төшкәч тә, иң беренче булып «Идел» редакциясенә килеп керә, җырлый-җырлый эшләп утырган С. Рәмиев, Тукайны күреп, «Әй, Тукай-җан!» дип кочаклап ала.

XX йөз башында Казан, Уфа, Оренбург кебек татар мәдәнияте үзәкләре янәшәсендә Әстерханның да үз урыны була. Монда татар сәүдәгәрләре күпләп сату иткән, милли типографияләр эшләп торган, татар телендә газета-журналлар чыгып килгән («Туп», «Борһане тәрәккый», «Идел», «Хамият», «Мәгариф», «Мизан», «Хак»), җәдиди уку йортлары ачылган (арада иң танылганы – 1895 елда дин эшлеклесе, тарихчы, этнограф Габдерахман Гомәров тарафыннан оештырылган «Низамия» мәдрәсәсе), иҗтимагый оешмалар: «Җәмгыяте хәйрия» (1896 елда оеша), «Шура мәҗлесе» (1905) барлыкка килә[2]. XX йөз башында Әстерханда татар милли театры оеша һәм зур уңыш белән эшләп китә. Труппа тамашаларына халык агыла гына. Сәхнәдә Г. Камал, Г. Ильяси, К. Тинчурин кебек татар драматургларының көн үзәгендә торган проблемаларны калкыткан пьесалары, шулай ук кайбер рус әсәрләренең татарчага тәрҗемәләре буенча куелган спектакльләр күрсәтелә.

Татар дөньясында инде танылу алган шагыйрьнең Әстерханга килүе андагы татарлар өчен зур вакыйга булса да, бу турыда киң җәмәгатьчелеккә хәбәр ителми. Тукайның үз теләге шундый булгандыр, күрәсең. Авыру шагыйрьне артык игътибар алҗытачагы көн кебек ачык, нәкъ менә шуңа бәйле булса кирәк, шагыйрьнең Әстерханга килүе турында вакытлы матбугатта мәгълүмат

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т. Б. 150.

[2] История татар с древнейших времен: в 7 томах. Т. VI. Формирование татарской нации XIX – нач. XX в. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани, 2013. С. 78–79.

күренми, бары «Идел» газетасының «Мосафирлар» дигән бүлегендә, кыска гына итеп: «Мәшһүр шагыйрьләремездән Габдулла әфәнде Тукаев шәһәремездә мосафирдыр», – дигән хәбәр басылып чыга[1]. Г. Тукай Әстерханда булган дәвердә газета битләрендә аның турында башка искә алынмаса да, бу хәбәр татарлар арасында бик тиз таралып өлгерә, Тукайга халык мәхәббәтенә, аның игътибарына иярләнергә туры килә.

Әстерханлыларда сакланган хатирәләр буенча, килүенең беренче көннәрендә шагыйрь «Идел»дә хезмәт иткән Кәлимулла Курамшин фатирында (ул «Идел» газетасы урнашкан бинаның икенче катында урнашкан була) яшәп ала. Кәлимулла абзыйның кызы Зәйнәп Курамшина, әнисе хатирәләренә таянып, Тукайның аны, үзенең «Сабыйга» шигырен укып, тирбәтеп йоклатуы турында да бәян итә.

Кунакчыл гаиләне артык борчудан уңайсызланып, Г. Тукай «Люкс» кунакханәсенә күчеп китә, әмма анда озак яшәргә өлгерми: Сәгыйть Рәмиевнең фатир хуҗасы Даут Мөхәммәдев аннан Тукайны үз йортында яшәп торырга күндерүен сорый. Шулай итеп, Тукай ай ярым С. Рәмиев белән бер фатирда яши. 1911 елның 5 маенда «Ялт-йолт» мөхәррире Әхмәт Урманчиевка юллаган хатында: «Квартирам да ничава. Сәгыйть белән бергә торабыз», – дип яза[2].

Ике шагыйрьне сыендырган йорт хуҗасы Даут Мөхәммәдев, көймәләр күтәрүче һәм мүкләүче эшчеләр бригадиры булып эшләсә дә, мәдәнияттән, мәгарифтән хәбәрдар, татар дөньясындагы яңалыклар белән кызыксынучы алдынгы карашлы кеше була. Ул – киләчәктә язучы булып танылачак, Галимҗан Ибраһимовның җәмәгате булачак Гөлсем Мөхәммәдеваның атасы.

Әстерханга килгәндә, Г. Тукайның сәламәтлеге начараю инде йөзенә чыккан була – аның «Идел» газетасы редакциясенә кереп килгәнен күргән Габдерәхим Үтабалиев бер авыру рус малае килә, дип уйлый. Даут Мөхәммәдев белән Сәгыйть Рәмиев Г. Тукайны Әстерханга сөргенгә җибәрелгән азәрбайҗан язучысы, дәүләт эшлеклесе һәм шул ук вакытта табиблык итүче Нариман Нарима-

[1] Мосафирлар // Идел. 1911. 29 апрель.
[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 222.

нов белән таныштыралар[1]. Табиб, аны карагач, берничә ел алданрак килү кирәк булганлыгын әйтә, кымыз эчәргә, күбрәк ит ашап хәл тупларга дип киңәшләрен бирә. Ул аны Калмык Базары авылына, үзенең дусты – рәсем укытучысы Шәһид Гайфетдинов йортына кымыз эчәргә җибәрә.

Шәһид Гайфетдинов – оста рәссам, Әстерханда чыгып килгән «Туп»[2] журналындагы карикатуралар авторы буларак билгеле шәхес. Аның энесе Хәнәфи Гайфетдинов, Тукайның үзләрендә торган вакытлары турында искә төшергәндә: «Безнең абый <...> “Туп” журналына ясаган рәсемнәре өчен бик нык эзәрлекләнүенә, хәтта жандармнар кулга алудан калмык далаларына качып котылуына карамастан, карикатуралар һәм рәсемнәр ясаудан тукталмады. Ул аларны Тукайга, “Ялт-йолт” журналына да җибәреп торды», – дип яза[3].

Шәһид Гайфетдинов Тукайга аерым бүлмә әзерләп куя, энесе Хәнәфине, тарантас җигеп, пристаньнан каршы алырга җибәрә. Шуннан соң Хәнәфи көнаралаш Тукайга кымыз китереп тора. Кымызны яратып эчмәсә дә, шагыйрь үзен ихластан кайгыртуларына

---

[1] Нариман Нариманов 1870 елда Тифлис шәһәрендә туа, Укытучылар семинариясен тәмамлаганнан соң, табиблыкка укый. Үпкә авыруларын дәвалауда зур уңышка ирешкән табиб Әстерханда һәм аның тирә-ягында дан казана. Ул ел саен, ромашкалар чәчәк аткан көннәрдә, Губернатор бакчасында «Ак чәчәкләр» дип аталган чара үткәрә торган була. 1911 елда бу чарада Г. Тукай да катнаша. Җыелган халык каршында әлеге чараның әһәмияте, үпкә авырулары белән көрәшнең зарурияте турында нотык тотканнан соң, Нариманов Тукайны атаклы татар шагыйре буларак тәкъдим итә һәм аңа сүз бирә. Болай олылаудан бер мәлгә югалып калган Тукай, үзен бик тиз кулга алып, татар әдәбияты, мәгарифе һәм мәдәнияте турында сөйли.

[2] Әлеге журналның язмышы шактый катлаулы була. 1907 елның 2 мартында дөнья күргән беренче номеры, И. Искәндәров дигән цензор тырышлыгы белән, тулаем конфискацияләнә. Икенче саны да цензура игътибарыннан мәхрүм калмый: берничә карикатураны кире кагу нәтиҗәсендә, журналның 11–12 битләре буш килеш басыла. Журналның өченче (соңгы) саны беренчесенең язмышын кабатлый. Журналның нашире К. Ирембәтовка карата җинаять эше кузгатыла. Нәтиҗәдә, Әстерхан губернасының округ суды карары белән, ул ике айга төрмәгә утыртыла, журнал ябыла.

[3] Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 691.

бик рәхмәтле була. Чынлап та, кымызның шифасы тия: Тукайның йөзе алсуланып, түгәрәкләнеп китә.

Хәнәфи Гайфетдинов истәлекләреннән мәгълүм булганча, Тукай янына көн саен шәһәрдән кем дә булса кунакка килеп торган. Мәсәлән, шул көннәрдә Әстерханда гастрольдә булган Камил Мотыйгый, шәһәрдән ерак түгел генә үзенең Җаек дусты дәвалануын белгәч, аны күрми китә алмаган. Ә фотограф И.М. Бочкарев килгән көн турында Хәнәфи Гайфетдинов болай дип искә ала: «Ул килгән көнне Шәһид абый Тукайның берничә шигырен җанландырып күрсәтте. Бу күренешләрне Бочкарев рәсемгә төшерде. Шәһид абый – Хаҗи булып, ә җиңгәм Нурбиби яшь кыз булып киенделәр. Идәнгә җәелгән табынга Шәйхегали бай биргән ат казылыгы, тутырган каз һәм бер табак кымыз куелды. Бу рәсем соңыннан русча һәм татарча язулы төсле открытка итеп таратылды. Аңа Габдулла Тукайның “Бер шәехнең мөнәҗәте” шигыреннән беренче куплет язылган иде»[1].

Х. Гайфетдинов Тукайның, Идел ярына утырып, тирә-якны үч төбендә кебек күзәтүләре, судан үтүче пароходларга, көймәләргә, су керүче балаларга озак карап утыруы, шунда моңланып авыз эченнән генә көйләп алуын да хәтерендә саклаган[2].

1911 елның 5 маенда «Ял-йолт» журналы мөхәррире Әхмәт Урманчиевка юллаган хатында Тукай, Сәгыйть Рәмиев белән бергәләп, кунактан-кунакка йөрүе, сыйлануы турында яза: «Әле хәзер кунакка йөрүдән бушаганым юк. ... Кымыз эчәм. Ит ашыйм. Һава яхшы. Хәзердән үк үземдә җисмән вә рухән бер көч хис итә башладым»[3]. Әстерханның шифалы һавасы, шагыйрьгә күрсәтелгән дустанә мөнәсәбәт аңа көч-куәт, хозурлык биргән, күрәсең.

Г. Тукай Әстерханга килгән вакытта, шәһәрдә «Идел» һәм «Борһане тәрәккый» газеталары чыгып килә. Бу ике басма арасында еш кына каршылыклар туып торган. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 23 нче (4 июнь) санында аларның бу каршылыгына багышланган карикатура да басылып чыккан. Анда ике әтәчнең та-

---

[1] Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 690.

[2] Шунда ук. Б. 691.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 222.

лашуы сурәтләнгән, рәсем астына Тукайның икеюллык шигыре урнаштырылган:

Приемныйның ишекләре тар ләхеттән тар икән;
Әстерханда ике әтәч –“Борһан”, “Идел” бар икән.

Г. Үтабалиев истәлекләреннән мәгълүм булганча, «Борһане тәрәккый» битләрендә Тукай үзе дә һөҗү утына тотыла. «Тагын шул истә, – дип яза ул, – “Борһане тәрәккый” газетында Сәгыйть Рәмиев блән Тукайга карата карикатура урнаштырылды. Аның астына болай дип язылган иде: “Милләтебезнең яшь хәдимнәре сыраханәләрдә эчеп-исереп, сугышып, бозыклык эшләп йөресәләр, милләтебезнең киләчәге бигрәк шәп булыр”»[1]. Тукай моңа «бурычлы калмыйча», газетаның нашире һәм мөхәррире Мостафа Лотфыйга («Ширванский» тәхәллүсе белән билгеле) атап, «Мостафа» дигән шигырен яза[2]. Бу шигырь инде басмага җыелып беткән булса да, Тукай аны бастыру ниятеннән кире кайта. Соңрак ул шигырь, үзгәртелгән вариантта, «Һазиһи касиләтен фи мәдхи Мостафа» исеме белән, «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 37 нче (15 апрель) санында дөнья күрә. Биредә Тукай Рабгузыйның татар халкы арасында бик популяр булган «Кыйссасел-әнбия»сен нигез итеп алып, аны сатирик эчтәлектә үзгәртә. Чыганак текстта Мостафа дини гамәлләре өчен изгеләштерелгән булса, Тукай шигырендә ул – күпсанлы гөнаһлары фаш ителгән сатирик образ итеп гәүдәләндерелә. Бу

---

[1] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 687.

[2] Шунда ук. 687–688 б. Төркиядә белем алып, беренче рус инкыйлабы елларында Россиягә әйләнеп кайткан Мостафа Ширванский татар иҗтимагый-сәяси тормышында актив катнашып китә. 1906 елда ул Әстерханда «Шураи ислам» ярлы татарларны кайгырту җәмгыяте оештыра һәм аңа рәислек итә, ятим һәм мохтаҗ хәлле татар балалары өчен яңача укыткан «Дар әл-әдәб» (1906–1910) мәктәбен ача. Әстерханда татар телендә беренче әдәбият кичәләре, тамаша, спектакльләр оештыра. «Мизан» типографиясе һәм нәшрияты ача, шунда 1906–1911 елларда үз наширлегендә һәм мөхәррирлегендә «Борһане тәрәккый», «Хамият», «Мизан» газеталарын бастыра.

«Борһане тәрәккый» газетасының 1907 елгы 16 март санында дөнья күргән «Победоносцев койрыгы» мәкаләсе өчен хөкемгә тартыла, 1909 елның 22 декабрь санында басылган «Доктор Нариман бәк» мәкаләсендәге табиб Н. Наримановны яклап чыгуы өчен, аңа штраф салына.

гөнаһлар арасында теле катлаулы һәм аңлаешсыз «Борһане тәрәккый» газетасын нәшер итүе да атала:

Әллә кем, чирмеш теле берлән газет язган булып,
Барча пакь инсанга этчә өргән Мостафа.

Хәер, Тукай иҗатында сатирик рухта тасвирланган басмалар бер ул гына түгел, шагыйрь каләме «Идел» газетасын да «чеметеп» үтә. «Әстерхан мөзакәрәләре» дип аталган фельетонында[1] Тукай Сәгыйть Рәмиевнең «Ялт-йолт» журналына мөнәсәбәтен ирония белән тасвирлап бирә: «Һи-һи-һи… “Ялт-йолт” журналы, имеш! Һи, туганкай! “Ялт-йолт” журналын язучылар кем дип беләсез? И туганнар! “Ялт-йолт” журналын язучылар мальчиклар, наданнар, Урманчиевлар, Әсгарләр, Тукаевларны кем дип беләсең?»[2]. Шуннан Тукай, һөҗүви рухта, С. Рәмиевнең Толстой турындагы мәкаләләре турында яза (С. Рәмиев исеменнән): «Толстой хакында миннән башка бер адәм шигырь язучы булмады. Мин, мин, туганкай, Толстой язган әсәрнең бер генә кәлимәсен укымаган булсам да, Толстойны, “Арыслан” исеме белән атап, бөтен дөньяга белдерттем»[3].

«Идел» газетасы редакциясе татарлар яши торган Тияк бистәсендә ике катлы йортның беренче катында урнашкан була. Әстерханда яшәгән вакытта, Тукай бирегә көн саен диярлек килеп йөргән. Габдерәхим Үтабалиев истәлекләре буенча, шагыйрь үзен бик гади тоткан: «...кайчакларда кәгазь келәтенә кереп, кәгазьләр өстенә ятып ял итә, хәтта йоклый да иде. Башта моңа безнең исебез китте, без аңардан, икенче катка менеп, безнең торактагы йомшак урынга ятуын үтендек. Ләкин Тукай баш тартып:

---

1 «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 20 нче (1 гыйнвар) санында басылган.

2 *Тукай Г.* Әстерхан мөзакәрәләре // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 181.

3 Биредә Тукай С. Рәмиевнең «Идел» газетасында дөнья күргән ике мәкаләсен – «Лев Толстой» (1910, 9 ноябрь) һәм «Урыслар дисәң урыслар, яхуд “кешеләр” дисәң “кешеләр”» (1910, 23 ноябрь) язмаларын күздә тота. Аларда С. Рәмиев «Лев» исемен «Арыслан» белән алыштыра.

– Рәхим, миңа монда да “Люкс” номерыннан ким түгел, чебен дә тешләми, – дип җавап бирде»[1].

Г. Үтабалиев Тукайның, «Идел» газетасы хезмәткәрләре белән Татар базарына барганын һәм яңа өлгергән яшелчәләргә игътибар да итмичә, карусельгә менеп, балаларча шатланып әйләнгәнен дә искә төшерә[2].

Әстерханда булган вакытында Тукай дусларының, иҗатын сөючеләрнең хөрмәтен тоеп яши. Алар яраткан шагыйрьләре ял итсен, көч җыйсын өчен бөтен көчләрен куялар, анын күңелен күрергә тырышалар. Вәлид Алиев истәлекләреннән мәгълүм булганча, Даут Мөхәммәдев Габдулла Тукайны моторлы көймәгә утыртып, алар Яңавыл исемле авылда табигать кочагында хозурланып, күңел ачып кайталар.

Тукай хөрмәтенә шәһәрнең татар бистәсендә әдәби кичә оештырыла. Монда шагыйрь әдәбият турында сөйли, артистлар Габдерәхим Адаков, Бари Әминев, Әҗдар Моратов һ.б. халыкка аның шигырьләрен укый. Вәлид Алиев истәлегендә әйтелгәнчә, Тукай Әстерханда булган вакытта, Петербург консерваториясендә белем алган татар кызы, артистка Мәрьям Искәндәрова Әстерханга концерт белән килә. Шагыйрь үзе теләмәсә дә, Даут Мөхәммәдев белән Сәгыйть Рәмиев аны «Аркадия» бакчасындагы җәйге театрда куелган шул концертка барырга күндерәләр. Тукайның монда булуын белгән М. Искәндәрова танылган шагыйрь белән танышырга тели һәм, Әстерхан байларының үзенә карата кызыксынуын игътибарга алмыйча, Тукай һәм аның дуслары белән аралаша. Моңа кайбер байларның ачуы чыгып, алар «Борһане тәрәккый» газетасында М. Искәндәровага кагылышлы шактый каршылыклы язма да бастырып чыгаралар[3].

Вәлид Алиев истәлекләрендә Әстерханда профессиональ театр труппасын оештыручы, режиссер һәм актер Зәйни Солтанов тырышлыгы белән шәһәрнең “Зимний театр”ында Тукай хөрмәтенә багышланган кичә үткәрелүе турында бәян ителә[4].

---

[1] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 687.
[2] Шунда ук. Б. 687.
[3] Шунда ук. Б. 695.
[4] Шунда ук. Б. 697.

Ихтимал, шагыйрь 8 май көнендә Г. Исхакыйның «Алдым-бирдем» әсәре буенча спектакльгә дә баргандыр. Әлеге тамаша турында «Идел» газетасы хәбәрчесе «Инә ташларлык урын да калмаган дисәм, ялгышмаган булырмын, тып-тыгыз, исең китәрлек, хәтта алдагы рәтләргә кадәр урын алып утыруыма шатланган үз-үземә утырганымны да белми калдым. Безнең кешеләрнең театрга ни күз белән караганлыгы вә бу көнгә кадәр булган театрларның анларга ни рәвештә тәэсир итүе бу көнге театрда бик ачык аңлашылды» – дип яза[1].

1911 елның 6 июнендә шагыйрьне, беренче класслы аерым каютага утыртып, зурлап, Казанга озаталар. Кымыз, шифалы һава, тәрбияле ризык, әстерханлыларның шагыйрьгә күрсәкән хөрмәте аның сәламәтлеген дә, рухи халәтен дә шактый яхшырта. Башында эшләпә, өстендә Европа модасы белән тегелгән сыйфатлы костюм, ак якалы күлмәк белән ыспай галстук. Шагыйрьнең китүе турында янәдән «Идел» газетасы 1911 елның 7 июнь санында кыска гына бер җөмлә белән хәбәр итә: «Мәшһүр шагыйрьләремездән Габдулла әфәнде Тукаев кичә шәһәремездән Казанга кайтып китте».

«УФА МИНЕ КИЯҮ КӨТКӘН КЫЗ КЕБЕК КӨТЕП ТОРГАН...»
(Габдулла Тукайның Уфага сәяхәте)

Г. Тукайның географик яктан киң территорияне иңләгән һәм 3 айдан да артыкка сузылган сәяхәте 1912 елның 14 апрелендә башлана. Билгеле булганча, сәламәтлеге шактый какшаган, авыруы көчәйгән шагыйрьне дуслары, Казаннан китеп, һавасы әйбәт җиргә барып дәваланырга өндиләр. Габдулла Гыйсмәти[2] Кырымга барырга үгетләсә дә, Тукай Троицк мулласы Габдрахман

[1] Татарча театр. «Алдым-бирдем» // Идел. 1911. 10 май.

[2] Габдулла Гыйсмәти – Габдулла Төхфәтулла улы Гыйсмәтуллин (1883–1939), журналист, дәүләт эшлеклесе, педагог, дәреслекләр авторы. Тукайның дусты, чыгышы белән Троицкидан.

Рахманкулов[1] чакыруын кабул итә һәм җәй буе казакъ даласында кымыз белән дәваланырга ниятли.

«Йолдыз» газетасының 1912 елгы 17 апрель (820) санында: «Мәшһүр шагыйрь вә әдипләремездән Габдулла әфәнде Тукаев җәнаплары дүртенче көн [ягъни 14 апрель] Самарага сәфәр кылды. Габдулла әфәнде берничә көннәр икамәт кылганнан (яшәгәннән) соң, җәй буена кымыз эчү һәм истирахәт итәр өчен Троицкига китәчәктер», – дигән хәбәр басыла[2]. Шагыйрьне Казаннан дуслары Әхмәт Урманчиев белән Шиһаб Әхмәров[3] озатып җибәрәләр.

15 апрельдә кичен пароход Самарага килеп җитә («...икенче көндә бугай, төнгә табарак Самарага җиттем», – дип яза Тукай үзе «Мәкаләи махсуса» әсәрендә). Биредә ул шәһәрнең иң шәп «Бристоль» дигән кунакханәсендә туктала. Дөрес, Тукайның үз истәлекләреннән мәгълүм булганча, ул мондый кыйммәтле кунакханәдә тукталырга уйламаган була, извозчиктан үзен «бигүк начар булмаган бер номерга» илтүен сорый. Тик ни сәбәпледер (әллә Тукайның «тышкы кабыгы чибәр булганга, әллә үзенә якынлыктан»), извозчик шагыйрьне иң арзанлы номеры да 1 сум 25 тиен торган «Бристоль»гә алып килә.

Шагыйрьнең Самарадагы маҗаралары моның белән генә тәгәлләнми. Номерга урнашкач, ул «Икътисад» журналы мөхәррире, имам Фатих Мортазин янына барып килмәкче була. Извозчик туктатып, аңа адресны әйтеп, юл бәясен белешкәч, тегесе сораган илле тиенне күпсенсә дә, чит шәһәрдә адашудан куркып, шагыйрь ризалашырга мәҗбүр була. Ә мулла йорты кунакханәдән кул сузымы җирдә булып чыга!

---

[1] Габдрахман Рахманкулов – Габдрахман Мөхәммәтҗан улы Рахманкулов (1879–1937), Троицк шәһәрендәге 3 нче мәхәллә имамы. Заманы өчен алдынгы карашлы бу укымышлы мулла рус, гарәп, фарсы, төрек телләрен белгән, алман, инглиз телләрендә сөйләшкән. Рус галимнәре белән хат алышкан. Татар газеталарында әдәп-әхлак темасына караган мәкаләләр, шигырьләр бастырган. Казанга бер килүендә Тукайны яз көне кымыз эчәргә үзенә Троицкига чакырып киткән була.

[2] Йолдыз. 1912. 17 апрель.

[3] Шиһаб Әхмәров (Шиһабетдин Шәрәфетдин улы Әхмәров, 1882–1966) – «Сабах» ширкәте җитәкчеләреннән берсе. Журналист, нашир һәм педагог. 1908 елда Казанга килгәч, «Болгар»да Тукай белән янәшә бүлмәдә яши. Аларның дуслыгы шагыйрь үлгәнче дәвам итә.

16 апрельдә шагыйрь, сәяхәтен дәвам итеп, Самарадан, поездга утырып, Уфага юнәлә.

Поезд Уфага 17 апрельдә иртәнге якта килеп төшә. «Уфага җиттем. Тау башында тәртипсез таралып утырган. Извозчикка утырдым. Ләкин бу инде Самарныкы түгел. Арбасы шундый иске, шундый каты иде ки, эчәкләрем арбага буш салган дилбегә кеби, үрле-кырлы сикерә иде. Таудан әкренләп менәсең. Җулның әтрафында җәһәннәм кеби тирән чокырлар хисабы юк...

Уфага кергәндә бер дә шәһәргә кергән кебек булмый. Әллә нинди ачык-тишек вә рәтсез һәм пустынный урамнар белән барасың. Эч поша. “Кая соң моның шәһәрлеге?”, – дип сукранганда, көчкә беркадәр яхшырак урамнарга кердек», – дип яза Г. Тукай[1]. Болар – Тукайның Уфа турында беренче тәэсораты. «Уфаның мәгъмурият (төзеклек) ягы Казаннан күп начар», – дип нәтиҗә ясый шагыйрь. Әмма шул ук вакытта шәһәрнең өстенлекләрен дә искәртми калмый: «Уфаның табигать ягы күп шәһәрдән өстен, әүвәл үк ул тау башында, димәк җәй көне дә, кыш көне дә һава яхшы. Җырларыбызда шул кадәр күп җырланган Агыйдел буенда. Шәһәр эчендә йортларга караганда агачлар күп диярлек. Өстән караштa Уфаның халкы да айнык вә саф күренә. Чөнки бу шәһәрдә чат саен халык саулыгын химая итә (саклый) торган сөт кибетләре, һәммәсендә халык. Пивнойлар сирәк»[2].

Тукайда шундый тәэсир калдырган Уфа, Казан, Оренбург, Троицк, Әстерхан шәһәрләре кебек үк, XX йөз башында татар мәдәни үзәкләренең берсе була[3]. Монда Диния нәзарәте, бөтен татар дөньясында танылган «Госмания» (1888 елда беренче шәһәр мәчете имамы Хәйрулла Госманов тарафыннан ачыла), «Хөсәения» (1903 елда имам Мөхәммәтсабир Хәсәнов тырышлыгы белән ачыла) һәм «Галия» (1906 елда Зыя Камали тарафыннан нигезләнә) мәдрәсәләре эшләп килә. Соңгысы Уфадагы мәдәни үзәкләрнең берсенә әй-

---

[1] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 172.

[2] Шунда ук. Б. 173.

[3] 1910 елда Уфада 32194 мөселман яшәгән. Кара: «Галия» мәдрәсәсе – XX гасыр башы татар югары уку йорты үрнәге: Материалы круглого стола // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2021. № 11. Т. 1. С. 118

ләнә. «“Галия”нең беренче уку елларында ук шәкертләрдән төрле түгәрәкләр оеша. Шундыйлардан иң зурысы һәм актив эшләгәне “Милли көй, сәхнә һәм әдәбият түгәрәге” эшли», – дип яза үзе дә шунда укыган шагыйрь Сәйфи Кудаш[1]. Шәкертләр айга ике тапкыр кульязма журнал чыгаралар, шулай ук мәдрәсә каршында Вильгельм Клименц җитәкчелегендә кыллы оркестр һәм хор оештырыла[2].

XX йөз башында Уфада ике газета нәшер ителә: «Әл-галәми әл-ислами» («Ислам дөньясы») һәм «Мәгълүмате җәдидә» («Яңа хәбәрләр»). «Шәрык» матбагасы эшли, 1911 елда «Сабах» китап басу һәм сату ширкәтенең Уфа бүлекчәсе ачыла. 1912 елда Уфада беренче татар артисткасы Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжская җитәкчелегендә «Нур» труппасы оеша, ул бөтен татар дөньясында танула.

Уфага килеп җиткәч, Тукай «Сабах»[3] көтепханәсендә туктала. Биредә аның күптәнге танышы Хәбибрахман Зәбири эшли[4]. Зәбиринең 1906 елда «Әл-гаср әл-җәдит» журналында хикәяләре, сәхнә әсәрләре һәм дистәгә якын юмористик мәзәкләре басыла, Тукай шул вакыттан ук аның иҗаты белән таныш була. Казанда алар якыннан аралашып китәләр, еш очрашалар. «Сабах» ширкәте дә Тукай яшәгән «Болгар» кунакханәсенең аскы катында гына урнашкан була, анда эшләүчеләрне, бигрәк тә Х. Зәбири һәм Шиһаб Әхмәровны, шагыйрь аеруча үз итә. «Сабах»та Тукайның «Җуаныч» (1908), «Алтын әтәч» (1908,1909), «Балалар күңеле» (1909), «Күңелле сәхифәләр» (1910), «Халык моңнары» (1910–1912),

---

[1] *Кудаш С.* Хәтердә калган минутлар. Казан, 1959. Б. 29.

[2] *Кудаш С.* Яшьлек эзләре буйлап. Казан: Татар. кит. нәшр, 1980. Б. 80.

[3] «Сабах» – Казанда һәм Уфада китап бастыру һәм аны сату белән шөгыльләнгән сәүдә ширкәте (көтепханә). 1908 елда бертуган Әхмәдуллиннар тарафыннан ачылган. «Сабах» көтепханәсенең Уфадагы бүлеге 1911 елдан эшли. Мало-Казанская (хәзерге Свердлов) урамындагы 98 номерлы йортта урнашкан була.

[4] Мәгърифәтче, язучы, педагог Хәбибрахман Зәбири (1881–1942) «Сабах» нәшриятының Уфа бүлегендә мөдир булып эшли (1911–1916). Җәмәгатьчелеккә мәктәп дәреслекләре төзүче буларак танылган. 1907 елда ул беренче булып «Мәктәп балаларына юлдаш, яхуд Рәсемле әлифба» бастырып чыгара. Бу әлифба озак еллар кулланышта йөри.

«Халык әдәбияты» (1910), «Мияубикә» (1911) исемле китаплары нәшер ителә.

«1912 ел яз иртә килде, – дип яза Х. Зәбири, Тукайның Уфага килүе вакыйгасын тасвирлап. – Апрель башыннан ук костюм белән йөрерлек иде. Апрельнең ничәнче көне булганын хәтерләмим, бик матур бер көнне иртә белән сәгать уннарда “Сабах” ширкәтенең Уфадагы магазины алдына беренче дәрәҗә җиңел извозчик килеп туктагач, мин, тәрәзәдән күреп, Тукайны танып алып шаккаттым. Әле ул экипаждан да төшеп өлгермәгән иде, мин атылып чыгып өлгердем. Бер яктан күрешәбез. Икенче яктан мин: “Нигә телеграм бирмәделәр”, – дип сөйли башлагач: “Мине Шиһаб озатканда: Уфа зур түгел, вокзалдан чыгып извозчикка “Сабах” дип әйтсәң, шул җитә. Синең поездың Уфага иртә белән барып керәчәк, дип сөйләде”, – ди. Нәкъ шул вакытта Хөсәен Булгаков дигән кеше үтеп бара иде. Аның йорты Мәҗит Гафури белән бер урамда булганлыктан мин: “Хөсәен абзый, Гафурига әйт әле Тукай килгәнлеген”, – дип үтендем»[1]. Шагыйрьнең Уфада кайда тукталырга теләвен сорагач, Тукай аңа: «Син бит әле өйләнмәгәнсең, Казанда миңа әйттеләр: Зәбири үзе магазин артында тора, шунда бергә оешырсыз», – дип җавап бирә[2].

Шулай Тукай Зәбири яшәгән кечкенә генә бүлмәдә урнаша, иптәше аңа урынны үз караватына җәеп, үзе контора өстәлендә йоклый торган була. Һәр көнне диярлек алар янына Мәҗит Гафури килеп йөри, һәм алар кичләрен шулай дусларча гәпләшеп үткәрәләр.

Уфага килгәнче, Тукай Мәҗит Гафури белән шәхсән таныш булмый. Мәгълүм булганча, 1908 елда татар һәм рус матбугатында дөнья күргән аерым язмаларда тәнкыйтьчеләр, Тукай һәм Гафури иҗатларын үзара чагыштырып, бу икенең кайсысы татарның беренче шагыйре дип аталырга лаек дип бәхәсләшеп тә алалар. Тукай, әлбәттә, бу бәхәсләргә игътибарсыз калмаган: мөмкинлек булганда «көндәшен» «чеметеп» тә алган. Мәсәлән, «Ялт-йолт» журналының 1910 елгы 13 нче санында аның «Милләткә файда урыны-

[1] *Зәбири Х.* Шагыйрь Г. Тукай турында истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 368.

[2] Шунда ук. Б. 369.

на зарар» дигән рецензиясе дөнья күрә. Биредә ул М. Гафуриның «Кызларга махсус милли шигырьләр» җыентыгына карата үзенең мөнәсәбәтен белдерә. Фельетон формасында язылган бу язмада Тукай җыентык авторын «Җамид Фигури» дип атый, һәм Мәҗит Гафурида миллият тойгыларының чамадан тыш артык булуыннан көлеп яза: «Әгәр дә ул милләтенә кирәкле дип тапса, түгел кызларга “милли шигырьләр” язу гына, хәтта тавыкларга махсус “милли шигырьләр” дә язып ыргытыр!»[1]

Г. Тукай бу очрашуны түбәндәгечә тасвирлый: «Мәҗит әфәнде Гафури белән күрештек. Ул миңа караганда да жуашланган вә дөнья тарафыннан басылган кеби күренде. Аның белән безнең мосахәбәмез (әңгәмәбез) күп вакыт күзләр аркылы гына кыйлына иде. Читтән безне караган кеше икемез әле генә хисапсыз каты шаярып, соңра аналары кыйнап, бер минут элек кенә җылаудан туктаган балаларга охшатыр иде»[2].

Ул күрешү хакында М. Гафури үзе болай ди: «...Тукай гаилә тормышын артык сөймәгәнгә, аны гаилә эченә алып барырга теләү бушка китәчәк булганга, ул якны әйтеп тормадым.

Без, язгы кояш астында бераз йөреп, берәр җиргә кереп утырырга карар бирдек. Без бүген матуррак бер җиргә керергә муаффәкъ булдык (кереп утыра алдык). Кояшка каршы булган бу залны Тукай үзе дә яратты.

Без инде монда бик иркенләп утырмакчы булдык. Эшләр, Тукай теләгән рәвештә, бик шәп китте.

Бик кәефле утырган вакытта, Тукай бизгәк тоткан кебек калтырана башлады. Аның шундый вакытта йота торган порошогы “Сабах”та калганга күрә, даруны җибәртеп алдырырга туры килде. Шул даруны эчкәннән соң, Тукайның калтыравы басылып, бераз кәефе төзәлде»[3].

М. Гафури истәлекләреннән мәгълүм булганча, алар арасында баштан ук дустанә мөнәсәбәт урнаша: «Баштарак Тукай да, мин

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 134.

[2] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 174.

[3] *Гафури М.* Габдулла Тукай Уфада // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 665. Дару дигәндә, Гафури шагыйрь бизгәк вакытында эчә торган аспиринны күздә тота.

дә, сүз таба алмаган кебек, бер-беребезнең күзебезгә карашып, тик утыра идек. Бара торгач, безнең мәҗлес бик күңелле булып китте. Күбрәк сүзләребез шигырь вә шагыйрьләр, Казан һәм дә мохитебез хакында иде. Тукай Казандагы тормышыннан ялыкканлыгын, шул сәбәпле, кымызга иртәрәк булса да, Казаннан китәргә ашыкканын сөйләде»[1]. Тукайның ихлас сүзләре М. Гафурига нык тәэсир итә. «Бу вакытта безнең икебезнең дә күзләребездә ихтыярсыз атылып чыккан күз яшьләре ялтырый иде...» – дип искә ала ул бу мизгелне[2].

Ике-өч көн бик тиз узып китә. М. Гафури шагыйрьне, аз булса да, шәһәр белән дә таныштыра. Җитди авыруы аңа Уфаны озаклап карап йөрергә комачаулый. Тукайны җәяү йөрү бик тиз алҗыта, ләкин извозчикка утыру да хәлне җиңеләйтми – шәһәрнең җимерек юлларында йөрү үзе бер газап була. «Мәҗит белән йөрергә чыксам да, ярты юлда хәл беткәч, өйгә борыла идек, – дип яза бу хакта Тукай. – Монда трамвай юк. Извозчикта эч кенә авырта...»[3].

М. Гафури һәм Х. Зәбиридән тыш, Тукай Уфада Әхмәдфәез Даутов[4] белән дә аралашкан. Бу хакта ул үзенең юлъязмасында да язып калдыра. Күпсанлы танышлары арасында ул аны укымышлы әңгәмәдәш (хәдисләр белгече) буларак аерып күрсәтә, аның җыр-моңга сәләте турында яза: «Ул скрипкәдә маташтыра, әлегә яхшы уйный алмый. Ләкин җырласа, мин андый жыруны бөтен гомеремә тыңлар идем. Аның гади сөйләшүдә дә металлический вә музыкальный тавышы җырлау заманында бөтен көчен вә голувиятен изһар итә (бөеклеген күрсәтә)...»[5]

Тукай, кымыз эчеп дәвалану өчен, Уфадан Троицкига барырга карар кылган була, әмма анда да әле кымыз сезоны җитмәгәнлеге

---

[1] *Гафури М.* Габдулла Тукай Уфада // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 665.

[2] Шунда ук.

[3] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 175.

[4] «Дин вә мәгыйшәт» журналы мөхәрриренең улы, атаклы «Буби» мәдрәсәсе мөгаллиме Әхмәдфәез Даутов (? – ?) үзешчән җырчы була (кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 376). М. Мәһдиевнең фаразлавы буенча, Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» романындагы укытучы Әхмәдов образының прототибы провокатор Әхмәтхафиз Даутов булган (кара: *Мәһдиев М.* XX йөз башы татар әдәбиятында прототиплар. Аларны ачуның әһәмияте // *Мәһдиев М.* Әсәрләр: 10 томда. 10 т.: Гыйльми хезмәтләр, халык авыз иҗаты үрнәкләре, шәхси архив материаллары. Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. Б. 110).

[5] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 172–173.

билгеле була. Фикер алышканнан соң, Троицкига хәзердән үк китү иртәрәк дип табыла: «Кымыз да булмагач, Уфада нәрсәгә ятыйм. Җитмәсә аның "авыллыгы", тынлыгы, җансызлыгы минем әле хасил булмактагы европалылыгымны, культурный шәһәр кешеселегемне үчекләгән кеби булды. Китәм Петербургка! Кымызга кадәр торам»[1].

Уфадан поезд белән Петербургка барып кайту уе кинәт туса да, моның җитди сәбәбе дә була: инде берничә мәртәбә хат язып, аны башкалага Петербург мулласы, дин галиме, актив мәгариф һәм җәмәгать эшлеклесе Муса Бигиев чакыра. Аннан соң шагыйрьнең үзенең дә патшалар яшәгән шәһәр – пайтәхетне зиярәт итеп, яраткан шагыйре Пушкин эзләреннән йөреп, ул күргән мәһабәт сарайларны, һәйкәлләрне күрәсе килә. Биредә аның күптәнге дуслары да бар: Кәбир Бәкер[2], Кәрим Сәгыйдов[3] һ.б.

Тукай М. Гафурига да үзенең Петербургка чакырылганлыгын һәм анда барып кайтырга теләвен белдерә. «Тукайга, – дип яза М. Гафури, – Казаннан туры Петербургка бару уңайрак булганын, Уфага килеп, кире Петербургка китү бераз рәтсез икәнен белсәм дә, аның теләгенә каршы бер сүз дә әйтергә теләмәдем. Аның бу ялгыш планында аерым бер шигърият булганга күрә, Тукайның Петербургка китүе кызык сыман тоела иде»[4].

Х. Зәбири истәлегендә әйтелгәнчә, ул, Мәскәүгә туры бара торган поездга билеп алып, шагыйрьне вокзалга озатып, поездга утыртып җибәрә. Юлда бергә барырга ышанычлы юлдаш та табыла – Стәрлетамак сәүдәгәрләреннән бер кеше. Ул шагыйрьне Николаевский вокзалдан утыртып җибәрүне дә үз өстенә ала[5].

Петербургта өч атналар чамасы торып, 9–10 май тирәләрендә Тукай яңадан Уфага әйләнеп кайта. «Уфага кайтсам, Уфа мине кияү көткән кыз кебек көтеп торган. Әтраф киенгән. Ямь-яшел.

---

[1] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 176.

[2] Кәбир Бәкер – Бәкеров Кәбир (1885–1944) – язучы, журналист, театр тәнкыйтьчесе.

[3] Кәрим Сәгыйд – Сагыйдов Кәрим Мөхәммәтша улы (1888–1939), журналист, педагог.

[4] Гафури М. Габдулла Тукай Уфада // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 665.

[5] Зәбири Х. Габдулла әфәнденең Уфадан Петербургка баруы // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 668–670.

Кояш көлә. Яз җиткән, яз!», – дип яза Г. Тукай[1]. М. Гафури исә бу хакта: «Тукайның Уфага икенче мәртәбә килүенә бакчаларда агачлар яфрак ярган, җир өсте ямь-яшел үләннәр белән капланган, кымызлар хәзерләнгән иде. Бик матур кояшлы көндә шәһәр бакчасына чыктык. Анда кымыз эчкәннән соң, агачлар арасындагы ачык җиргә яшел үлән өстенә барып яттык», – дип бәян итә[2]. М. Гафури искә алганча, коры җылы һава сулап кинәнгән, яшеллеккә хозурланган Тукай: «Кайда ул Петербургта бу һава белән бу яшеллекләр! Анда яшел нәрсәләрне суганчы маржалар кулында гына күреп калырга була», – дип әйткән[3].

Кымыз һәм коры һава Тукайның физик һәм күңел халәтенә тәэсир итми калмый. 1912 елның 11 маенда ул Әхмәт Урманчиевкә хат яза. Анда үзенең Уфадан Петербургка баруын һәм аннан кире кайтуын хәбәр итә. Петербургтагы һава шартлары начар тәэсир итүен әйтеп, суыклыктан һәм шуның аркасында килеп чыккан бизгәк авыруыннан зарлана, әле һаман да үзен начар хис итүе турында яза. Авыруына карамастан, Тукай «Ялт-йолт»ның 38 нче саны турында фикерләре белән уртаклаша, газетаның сыйфатын яхшырту турында киңәшләрен бирә: «38нче “Ялт-йолт” гомумән яхшы чыккан. Бу номерда да әдәпсез сүзлар бар. Шундый сүзләргә юл киселсен иде»[4]. Иҗат белән шөгыльләнерлек хәле булмавын әйтеп, Тукай: «Әлегә мин Троицкига барып урнашмыйча яза алмам, кәефем шәп түгел. Тән урнашмагач, җан урнашмый. Җан урнашмагач, фикер урнашмый. Шунлыктан бернәрсә дә язып булмый. Иншалла, язармын әле», – дип яза[5].

Тукайның 12 нче майда Кәбир Бәкергә язган хатында мондый сүзләр бар: «…Мин кайтып җиттем. Эшләр көткәнчә. Уфа докторына кан тәхлиле (анализы) тугрысында бардым. Ул әүвәл тазарырга, сәламәтләнергә кирәклеген вә бу кадәр беткән тәнне тәхлилгә вә, анда микроб булган тәкъдирдә дә (очракта да), аңар агулы дару җибәрү мөмкин түгеллеген сөйләде»[6].

[1] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 181.
[2] *Гафури М*. Габдулла Тукай Уфада // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 666.
[3] Шунда ук.
[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 231.
[5] Шунда ук. Б. 231.
[6] Шунда ук. Б. 231.

Уфада Тукайны күргән аның белән очрашып сөйләшкән кайбер кешеләрнең истәлекләре дә сакланып калган. Шундыйлардан Мөбарәк Әмиров[1] шагыйрь белән очрашуын болай тасвирлый: «1912 елның май айлары иде булса кирәк, Габдулла Тукай, Троицкига кымызга барышлый, Уфага тукталган иде. Габдулла Тукайның туктаган урыны булган “Сабах” китап магазинына кереп, Тукай белән күрешергә батырчылык итми йөргән бер вакытта, һич уйламаганда, Мәҗит Гафури белән Габдулла Тукай урамда каршы очрадылар. Мәҗит Гафури, мине туктатып: “Бу Әмиров әфәнде була, Ерак Сибириядән, каторгада балалар укыткан”, дип, Тукай белән таныштырды. Бердән, “Ерак Сибирия” сүзе, икенчедән “каторга” сүзе Тукайга аерым тәэсир итте булса кирәк, ул миннән Себергә кайчан баруым, анда нинди шартларда эшләвем һәм кемнәрне укытуым турында гаять кызыксынып сораша башлады. Ләкин кемдер берәү килеп чыгу сәбәпле, сүз киселеп калды. “Хәзергә хушыгыз, Габдулла әфәнде”, – дип, аерылып китәргә туры килде»[2].

Уфада Кәримев-Хөсәеневләрнең «Шәрык» китапханәсендә эшләгән Габдулла Вәлиев исемле кеше Петербургта йөреп кайткан Тукай белән очрашуы турында болай дип искә ала: «Мин аны “Сабах” көтепханәсенең шул арткы бүлмәсендә күрәм һәм, күрешү белән, эсселе-суыклы булып киттем. Чөнки Тукай мин күргән, 1907–1908 елларда Казанда күргән, сөйләшкән, көлешкән ачык йөзле, шат күңелле Тукай түгел. Ул бөтенләй үзгәргән, бик ябык, хәлсез, рухсыз, өмидсезлеге йөзенә чыккан. Бик еш йөткерә, күзләрен бер йиргә терәп озак карап тора, бик әз сөйли. Шуның өчен күрешеп, хәл-әхвәл сорашу белән сүз бетте. Аның Троицкига китеп барышы икәнлеге миңа билгеле иде»[3].

---

[1] Мөбарәк Васфи улы Әмиров (1886–1968) – педагог, мәгариф һәм мәдәният эшлеклесе. Берничә ел «Александровский централ»да (Иркутск шәһәреннән 76 км ераклыкта урнашкан Александровский авылында булган каторга) тоткыннарның балаларын укыткан. «Балаларга Тукай шигырьләрен ятлата идем “Туган тел”, “Бәйрәм бүген” кебек шигырьләрне... хор белән җырлана иде. Төрмә биналарыннан туктаусыз богау тавышлары ишетелеп торса да, мәктәп эчендә “Пар ат”, “Мәхбүс” шигырьләре яңгырый иде», – дип яза ул истәлегендә. Кара: *Әмиров М.* Күз алдында тора // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 700.

[2] Шунда ук.

[3] *Исламов Р.Ф.* Бөек шагыйребезнең тарихи сәфәрләре эзеннән // Тукайны өйрәнүдә яңа чыганаклар. Казан, 2016. Б. 47–48.

«Мәкаләи махсуса» сәяхәтнамәсендә Тукай Уфада очрашып күрешкән тагын бер кешене – тарихчы, әдәбият галиме, тәнкыйтьче, публицист Габделбарый Батталны телгә ала: «Баттал әфәнденең үткен вә искренный интикадларын (тәнкыйтьләрен) укыганым булса да[1], биззат (шәхсән үзен) күргәнем юк иде. Бу юлы Уфада аны күрдем»[2].

Бу очрашу турында Г. Батталның да истәлеге сакланган. Ул болай дип яза: «...1912 ел, майда Уфада шагыйрь Габдулла Тукаевны Троицкига озаттым. Без аның белән “Сабах” магазиныннан бер извозчикка икәү утырып вокзалга киттек. Бик иртә төшелгән. Без, беренче класс залына кереп утырып, чәй эчтек. Бүген Тукайның кәефе бик начар иде. <...> Икебезгә дүрт стакан чәй эчтек. Ул, юлда укырга дип, русча көлке журналлары сатып алды. Без аннан-моннан сөйләшеп утырдык. Ул күптән түгел Петербургка барып килгәнлегеннән Петербургны яратмый сөйләп утырды. <...> Шагыйрь вә сәнгатькярләргә килешкән киң читле кара эшләпәсе, кайтарма якалы, ләкин изүе ачык түгел саргылт пальтосы, кулындагы юан таягы, пальто кесәсенә тыгызлап тыккан “Сатирикон”, “Будильник”лары белән Уфа вокзалының платформасында казакъча: “Карлыгач карлыгачка җим бирәде, карендәш карендәшкә дем бирәде”, – дип авыз эченнән көйләп торган сөйкемле кыяфәте әле дә минем күз алдымнан китмидер»[3].

М. Гафури истәлекләрендә Уфада Тукайга карата зыялылар тарафыннан тиешле игътибар, хөрмәт күрсәтелмәве турында әйтелә: «Уфа Тукайның дәрәҗәсенә мөнасыйп (туры килерлек) һичбер хәрәкәт күрсәтә алмады. Тукайның Уфага килү хөрмәтенә һичбер мәҗлес-фәлән тәртип кылынмады. Аның Уфага килгәнен күп кеше белми дә калгандыр. Тукайның Уфада үткәргән ун-унбиш көн гомере “Сабах” көтепханәсенең артындагы бүлмәдә үтте»[4]. Хәер,

---

[1] 1908 елда Каһирәдән кайткач, Г. Баттал публицистика, милли тарих һәм әдәбият теориясенә караган мәкаләләр һәм хезмәтләр язып бастыра. Бигрәк тә «Татар тарихы» (1912) китабы киң танылу ала. 1908–1910 елларда Оренбургта «Вакыт» газетасында эшли. 1911–1912 елларда Троицк шәһәре мәдрәсәсендә укыта.

[2] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 181.

[3] *Баттал.* Искә төшерү // Кояш. 1913. 17 апрель.

[4] *Гафури М*. Габдулла Тукай Уфада // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 667.

шагыйрьнең авыру-хәлсез булуын исәпкә алсак, аның мондый чаралардан үзе баш тартуын да фаразларга була.

Бер атналап торгач, әүвәлге планы буенча, Тукай, кымыз эчәр өчен, Троицкига китәргә карар кыла.

«ПЕТЕРБУРГНЫҢ СЫРОСТЕ МИНЕ, ВОКЗАЛДАН ТӨШКӘЧ ДӘ, ХАҖИГА ЯБЫШКАН МӨСЕЛМАН КЕБИ КОЧАКЛАП АЛДЫ»

(Габдулла Тукайның Санкт-Петербургка сәяхәте)

«Иртә белән, сәгать сигез. Менә сиңа Петербург. Николайский вокзал. Кечкенә чакта Бәдигыльҗамалны эзләп барган Сәйфелмөлекне укыганда, Сәйфелмөлек барган пәри шәһәре әллә нинди тып-тындыр, җеннәр үз шәһәрләрендә күренеп йөрсәләр дә, безгә күренмәгәндәге кеби, тавышсыз йөри торганнардыр, һәм әллә нигә ул шәһәр томанлыдыр, караңгыдыр кеби тоела торган иде.

Күккә баскыч куеп, фәрештәләрнең серләрен урларга менә торган җеннәрнең өйләре дә күз җитмәслек биек була торгандыр кеби сизелә иде. Вокзалдан чыгып извозчикка утыргач, миндә дә шул хатирә яңарды. Шәһәрдә бер тавыш, шатырдау, дөбердәү юк; үзе караңгы, томанлы; агач түшәгән урамда, резиновый шинле йомшак фәйтунга утырып барганда, бөтенләй калын киез итек киеп барган кеби буласың»[1].

Россия империясенең башкаласы турында Тукайның беренче тәэсирләре әнә шундый була. Үзен кунакка чакырган Муса Бигиев йортына (Сергиевская урамы, 81 нче йорт) барып җиткәнче, ул юл буе шәһәрнең гүзәллегенә сокланып бара: «Мине шәһәрнең мәһабәте баскан. Барысы бертөсле агач түшәүле урамнар. Конкалар уза. Алардан Самардагы кеби көләсе килми. Чөнки трамвай да шундук, артындук автомобиль дә!»[2]

Әлбәттә, Тукайның Санкт-Петербург турында күп ишеткәне булган, ул аны империя башкаласы гына түгел, ә, иң беренче чи-

---

[1] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 176.

[2] Шунда ук. Б. 177.

ратта, мәгърифәт учагы итап санаган[1]. «Петербург – мәгариф урыны. Анда гакыл биналары да шул пәри йортлары кебек биек. Анда гыйлем урамнары да шулай пакизә вә тәрбияле. Көндезнең әллә кай сәгатьләрендә, кич белән төн буе, әллә кайда, әллә нинди лекцияләр, укулар…»[2] – дип яза ул үзенең юлъязмасында.

Тукай килгән вакытта Санкт-Петербургта өч хосусый татар мәктәбе эшли: 1) Мөселман хәйрия җәмгыятенең татар-рус мәктәбе (1906 елдан биредә 70 балага 3 укытучы белем бирә); Я.А. Мухлионың хосусый сәүдә мәктәбе (1912 елда ачыла); С. Ижбердиев мәктәбе: (биредә 15 бала укырга-язарга һәм дин нигезләренә өйрәнә). Болардан тыш, һәр мәхәллә мәчете каршында башлангыч мәктәпләр була. Сәүдәгәр һәм рухани балаларының күбесе, милли белем алганнан соң, шәһәрнең рус урта уку йортларына укырга кергәннәр. Мәсәлән, 1909 елны Петербург университетында – 55, 1912 елны 47 мөселман студенты хисаплана. Гыйлем туплаучылар арасында мөселман кызлары да булган (мәсәлән, Бестужев хатын-кызлар курсларында, Н.П. Раевның югары тарих-әдәбият һәм хокук хатын-кызлар курсларында, медицина институтында, психоневрология институтында һ.б.).

Уральскида яшәгән вакытта, Тукайның Санкт-Петербургта нәшер ителгән «Нур» исемле беренче татар газетасын нинди хисләр белән каршы алуын искә төшерик:

---

[1] XIX–XX гасырлар чигендә Петербургта яшәүче татар диаспораның күпчелеген Казан һәм Пенза губерналарыннан килеп урнашуеан татарлар тәшкил итә. Алар Вознесенский, Измайловский, Балкан арты проспектлары һәм шуларга якын урамнарда яшәгән. Россиядәге башка шәһәрләрдән аермалы буларак, XIX–XX гасырлар чигендә Санкт-Петербург мөселман җәмгыяте элитасы эшмәкәрләрдән түгел, бәлки хәрбиләрдән, чиновниклардан, морза-дворяннардан торган. Татарларның үзәк хакимият органнары белән аралашуда ахун Гатаулла Баязитов җитәкчелегендәге руханилар зур роль уйнаганнар. Беренче рус инкыйлабы елларында Санкт-Петербург татарларның сәяси үзәкләренеж берсенә әйләнә. Мөселман иҗтимагый эшлекләре үзләренең проблемалары хакында мәҗлесләрдә фикер алышу һәм петицияләр бирү хокукыннан оста файдаланганнар. Бу, үз чиратында, Санкт-Петербургка үтенеч тапшыру өчен депутатлар җибәрү хәрәкәтенә юл ачкан. Санкт-Петербургка килгән Кырым, Идел һәм Урал буе, Төркестан һәм Себер мөселманнары үзара танышып, мәҗлесләр оештыра, үз төбәкләренең проблемалары хакында сөйләшә башлый.

[2] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 177.

Шималь яктан чыгып бәркъ, орды бер нур,
Зыясыннан әһали улды пәрнур.
Мотабикъдер мөсәммасенә исме,
Мөнасыйбдыр дәхи исменә җисме.
Нә дәүләт милләтә, нә бәхт вә талигъ,
Бу көз төньяктан улды шәмес талигъ[1].

Газета 1905 елның 7 июнендә ахун Г. Баязитов тарафыннан оештырыла: күп еллар дәвамында Чит илләр министрлыгының Азия департаментында укытучы булып эшләве, чиновниклар белән дустанә мөнәсәбәтләре аңа бу эштә ярдәм итә[2]. Көн кадагына суккан милли иҗтимагый-мәдәни мәсьәләләр буенча бу басма битләрендә, Г. Баязитовтан тыш, Дәүләт Думасы әгъзалары Г. Еникеев, С. Максуди, С. Максудов, Ш. Мәхмүтов, К.-М.Тәфкилев, язучылар Г. Камал, Г. Исхакый, Ф. Кәрими, Р. Фәхреддин һ.б. чыгыш ясый.

Шунысын да әйтергә кирәк: Тукай Санкт-Петербургка килгән вакытта шәһәр зыялылары ике лагерьга бүленгән була. Беренче төркем – прогрессистлар (алгарыш яклылар), икенчесе – консерваторлар. Консерваторлар лагерен Г. Баязитов җитәкли. Алгарыш яклыларының күпчелеге шәһәрнең Казан урамындагы 40 нчы номерлы йортта урнашкан Мөселман хәйрия җәмгыяте әгъзалары булып торган. 1907 елда алар шәһәр башлыгыннан үзләренең 150 кеше сыйдырышлы бинасында җомга намазлары уздыру өчен рөхсәт алуга ирешә. Билгеле, аларның бу адымы консервторларда ризасызлык тудыра, һәм алар хакимияткә Мөселман хәйрия җәмгыятендә чаралар үткәрүне туктатуны сорап мөрәҗәгать итәләр.

Ахыр чиктә, консерваторлар үз максатына ирешә: «Төзү уставы»ның 154 маддәсенә таянып (әлеге маддә буенча, яңа мәчет төзү

---

[1] Хәзерге татар теленә тәрҗемәсе:

Төньяктан, яшьнәп яшен, бер нур атылды,
Яктысыннан халыкның күзе чагылды.
«Нур» дип аталуы да бит бик урынлы,
Шулай ук исеменә җисеме дә килә туры.
Милләткә никадәр байлык, бәхет, якты
Киләчәк, чөнки бу көз төн яктан кояш чыкты.

[2] *Каримулин А.Г.* Татарская книга пореформенной России. Казань: Татар. кн. изд-во, 1983. С. 219–227.

өчен бу төзелешкә руханиларның хәерхаһлы булуы шарт итеп куелган), 1911 елда алар Җәмгыятьнең 4 нче мәхәллә бинасын яптыралар. Шулай итеп, Тукай Санкт-Петербургка ике лагерь җитәкчелеге арасында киеренкелек арткан чорда килә.

Вокзалдан Тукай, извозчик яллап, үзен Санкт-Петербургка чакырган М. Бигиев фатирына бара. 1873 елда Ростов-на-Дону шәһәрендә ахун гаиләсендә туган Муса Бигиев, башлангыч белемне гаиләдә алып, күпмедер вакыт Казандагы Апанай мәдрәсәсендә укый. Соңрак ул Ростов-на-Дону шәһәрендә реаль лицей тәмамлый, аннары Бохарада белм эсти. 1896 елны Каһирәдәге әл-Әзһар университетына укырга керә, Мәккәдә һәм Мәдинәдә гыйлем туплый, 1904 елда туган иленә кайтып, Санкт-Петербургта төпләнә һәм шәһәрдә яшәүче мөселманнарның иҗтимагый хәятында актив катнаша башлый: Россия мөселманнарының 1, 2 һәм 3 Бөтенроссия съездларын (1905–1906) оештыруда, «Иттифак әл-мөслимин» партиясенең программа һәм уставын төзүдә зур эш күрсәтә, татар вакытлы матбугатында күпсанлы язмалары басыла. Санкт-Петербругта М. Бигиев Габдерәшит Ибраһимов белән бергә атна саен чыга торган «Өлфәт» газетасын оештыруда катнаша; басма ябылгач, М. Бигиев Казанга күченә һәм мөселманнарның дини һәм иҗтимагый проблемаларына кагылышлы күпсанлы хезмәтләрен яза. Берара ул Оренбургтагы «Хөсәения» мәдрәсәсендә дә укытып ала. 1910 елны яңадан Санкт-Петербургка әйләнеп кайта, фикһе һәм дин белеме буенча эзләнүләрен дәвам итә[1].

М. Бигиевнең Тукайга җибәргән хатларында кунакны кабул итү шартлары шактый тәфсилле тасвирлана: алар буенча шагыйрьнең кунакханә, юл чыгымнарын Тукайны кабул итүчеләр үз өстенә алырга вәгъдә бирәләр. Шулай ук хатлара шагыйрьгә яңа киемнәр сатып алу, Финляндиягә сәяхәт кылу[2], Тукайны табибларга күрсәтү дә теркәлгән.

---

[1] *Хайрутдинов А.Г.* Бигиев Муса // Татарская энциклопедия / гл. ред. М. Хасанов. Т. 1. А–В. Казань: Институт татарской энциклопедии, 2002. С. 378.

[2] Кайбер чыганакларда М. Бигиев шагыйрьне Выборг губернасындагы «Хәлилә» император дәваханәсенә җибәрергә планлаштырган булган дип әйтелә (*Тагирджанова А.* Книга о Мусе-эфенди, его времени и современнниках. Сборник историко-биографических материалов. Казань, 2010. С. 54).

Күрәсең, моңа кадәр шагыйрьне беркемнең дә мондый илтифат күрсәтеп чакырганы булмаганга, М. Бигиев хаты Тукайда кызыксыну уята. Хатның авторының абруйлы гарәп теле, Коръән, мөселман дин белгече булуы да үз ролен уйнагандыр. Һәм, әлбәттә, Тукайның күңелендә Пушкин яшәгән, әдәби-мәдәни тормыш кайнап торган пайтәхетне күрү хыялы да булмый калмагандыр.

Кәбир Бәкернең «Тукай Петербургта» (1914) китабы белән танышкач, М. Бигиев үзенең шул ук елда «Вакыт» газетасы редакторы Фатих Кәримигә язган хатында: «Дөрест, өч-дүрт адәм без Габдулла әфәндене дәгъвәт итмеш идек. Казанда Габдулла әфәнденең гайәт аяныч хәлләре без[гә] мәгълүм иде. Дәгъвәт (чакыру) ул мөшкел хәлләрдә Габдулла әфәндене азад итмәк касд (ният) иде. Бән Габдулла әфәнденең квартирасыны Лотфулла әфәнде һәр көн биш бутылка пивосыны, Галим әфәнде Максудов һәркөнге ашыны-чәене, янә берничә адәм башка хаҗәтләрене тәмамы кылачак идек. Казанда корректорлык шәрәфенә канәгать кылуб Габдулла әфәнде, Петербургта ул вакыт интишары фараз кылынмыш (нәшер итәргә уйлаштык) җәридәдә (газетада) исмән генә мөхәррирлек хезмәтенә әлбәттә рази улыр да, Петербурга бәлки калур хыялында идек», – дип әйтә[1].

К. Бәкер[2] истәлекләренә караганда, Г. Тукай үзен Санкт-Петербургка чакыруларының асыл сәбәбен белмәгән. К. Бәкер фикеренчә, 1912 ел башында шәһәр мөселманнары арасында яшь дин әһелләре төркеменең татар телендә «Хәбәр» дигән яңа газета чыгарырга ниятләве турында сүзләр тарала. Имеш, баш редактор итеп Г. Тукай чакырылачак.

[1] *Рәхимова А.* Шу мәктүбем сүзләре сезә әманәтдер... // Гасырлар авазы – Эхо веков. 1996. № 1/2. Б. 204.

[2] Бәкер Кәбир (1885–1944) Оренбург губернасы Түбән Озерки авылында туа. Шәрык телләрен белә. 1905–1907 елларда «Нур» газетасы, аннары – «Әл-ислах» (Казан) газетасы редакциясендә эшли. 1910 елдан – III Дәүләт Думасының мөселман фракциясе сәркатибе. Беренче Балкан сугышы вакытында, 1912 елны бер төркем шәфкать туташлары белән бергә Санкт-Петербургтан Төркиягә яралыларга ярдәм күрсәтергә китә. 1913 елны Казанга әйләнеп кайта, аннары Оренбургта «Вакыт» газетасы редакциясендә эшли. 1917 елны «Олуг Төркестан» газетасын чыгаруны оештыра (*Батулла Р.* Бакир (Бакиров) Кабир // Татарская энциклопедия. Т. 1: А–В / гл. редактор М.Х. Хасанов. Казань: Институт Татарской энциклопедии, 2002. С. 283–284).

Шулай булгач, ник Тукайны вокзалда каршы алмаганнар соң? Күрәсең, 19 апрель көнне төштән соң Мәскәүдән җибәргән телеграмма, нииндидер сәбәпләр белән, адресатка барып ирешмәгән, шуңа күрә М. Бигиев йортына шагыйрь үзе барырга мәҗбүр булган.

М. Бигиевкә дә, күрәсең, Тукайның шулай «килеп төшүе» көтелмәгән хәл булгандыр. Өенә килеп кергән кунакны кунакханәгә чыгарып җибәрү матур булмас дип, ул Тукайга фатирындагы иң зур бүлмәгә (эш кабинетына) урнашырга тәкъдим итә.

Сергиевская урамындагы 81 нче йортта 4–5 бүлмәле фатирда М. Бигиев һәм аның җәмәгате Әсма ханым, аларның кече яшьтәге 5 баласы (Мөхәммәт, Әхмәт, Һинд, Мәрьям һәм Зәйнәп), шулай ук 1911 елны Югары (Бестужев) хатын-кызлар курсларына укырга кергән Өммегөлсем Камалова (Әсма ханымның сеңлесе) яшәгән. Казандагы кунакханәләр номерларында үз иркенә яшәргә күнеккән Тукайга М. Бигиев фатирында яшәү уңайсызрак була. Шагыйрьнең хатын-кызлар белән аралашырга яратмавы да билгеле. Җитмәсә, Өммегөлсем янына дус кызлары да кунакка килгәли торган була. Йорт хуҗасының артык әдәплелек саклап сөйләшүләре дә Тукай өчен ят тоела – дус-ишләр белән аралашканда ул бу якка артык игътибар итмәгән, әлбәттә[1].

М. Бигиев Тукайга Санкт-Петербургны күрсәтергә тырышса да, бу бик ансат эш булып чыкмый. Беренчедән, үзен начар хис иткән шагыйрьгә шәһәр урамнарында озаклап җәяү йөрү авыр булган. Икенчедән, башкаланың һавасы да Тукайга килешмәгән. Шуңа күрә Петербургтагы күренекле урыннар белән шагыйрь таныша алмый кала. «Мин дә Петербурга бардым, дегет чиләге дә! Никадәр мөмкин була торып, Думага керә алмадым. Финляндиягә чакырдылар, анда бара алмадым. Бер театрга, бер музейга вә, гомумән, бер достопримечательный җиргә булсын, җөреп булмады: әлеге хәстәлек! Алла бүрегә бәхет бирсә, тешен сындырып бирә, имеш!» – дип искә ала бу турыда Тукай үзе[2].

Моннан тыш, Тукайның башкалага килүе М. Бигиев актив фәнни-тикшеренү эше алып барган вакытка туры килә. Ул һәр

[1] *Бәкер К.* Күрс. хезм. 638 б.

[2] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 180.

көнне озак вакытка өйдән чыгып китә, галимнәрнең лекцияләрен тыңлый. Өйгә кайткач, тиз генә ашап-эчеп, эш арасында гына кече яшьтәге балаларын иркәләп, мөмкинлек чыгуга, тагын язу-уку эшенә тотына. «Аңар көн җитми, төн җитми. Ул таң атарда мәзкүр урыннардан кайта. Между прочим гына йоклый. Тагы иртүк тора, тагы укый, тагы яза, тагы җөгерә. Между прочим гына идәндә җөргән берсе-берсеннән бер илле генә биек кечкенә балаларны сөеп, җуатып ала», – дип искә ала Тукай[1].

Шулай да, вакыты ничек кенә тыгыз булмасын, М. Бигиев үз фатирында шагыйрьне Петербургта яшәүче төрле кешеләр белән таныштырырга тырыша. Мәсәлән, кичләрнең берсендә сәүдәгәр Мөхәммәдгалим Максудов һәм аның улы, Төркиядә укып чыккан Кәрим килеп китәләр. Яшь егетнең Төркия турында хисләнеп, канатланып сөйләве, аның төрек әдәбиятын һәм күбесе хакында Тукай ишетеп тә белмәгән төрек шагыйрьләрен мактавы кунакның кәефен төшерә. Ул Пушкин һәм Лермонтов иҗат иткән илдә төрек шагыйрьләренә мәдхия җырлауны урынсыз дип таба: «Пушкины, Лермонтовы булган бер мәмләкәттә килешәме инде!.. Килешмәгәндә эше юк, ул һаман үзенекен сөйли. Аңа ни дип әйтергә кирәк! Грубить итә – тупаслана башладым»[2].

Йорт хуҗасының нияте изге булуында шик юк: ул Тукайны Санкт-Петербургның күренекле татар гаиләләре белән таныштырырга тели (аларның шагыйрьгә нинди дә булса ярдәм күрсәтүләренә дә өметләнә), ләкин Г. Тукайның андый танышуларны өнәп бетермәвен күздә тотсак, шагыйрьнең алардан баш тартырга тырышуы да аңлашыла булыр. К. Бәкер, мәсәлән, Тукайның шул ук М. Максудовның чакыруын кире кагуы турында яза, ә ул шагыйрьгә яхшы гына бүләк әзерләгән булган. Икенче яктан, шагыйрь М. Бигиевнең аны үзенең Санкт-Петербургтагы даирәсенә кертергә теләвенә дә каршы төшә[3]. Әйтик, Тукай башкалада яшәгән дүртенче көнне аның янына бер татар студенты – психоневрология институтында укучы Шәриф Манатов килә һәм, Мөхәммәтсафа Баязитовның визиткасын тапшырып, аның исеменнән шагыйрьне

[1] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 177.

[2] *Бәкер К.* Күрс. хезм. Б. 639.

[3] М. Бигиев Тукайның С. Баязитов даирәсе белән аралашып китүен теләмәгән, күрәсең.

кунакка чакыра. Моны ишетүгә, М. Бигиев, шактый кискен итеп, Тукайның шул көндә башка җиргә кунакка чакырылганлыгын җиткерә. Бу, әлбәттә, шагыйрьгә ошамый: «Кунак дигән булып, мещаннарча минем өстемнән болай хуҗалык йөртелүенә намусым килеп китте. <...> Һәрхәлдә бу эш минем ихтыярымнан башка булырга тиеш түгел, дидем дә, халык арасында булган гадәткә, йорт хуҗам Муса әфәнденең теләгенә хилаф уларак, мин үземнең Сафа әфәндегә барырга теләгәнлегемне белдердем, визит карточкасын китергән кешегә шулай вәгъдә бирдем»[1], – дип сөйли ул бу хакта К. Бәкергә. Шунысын да искәртик: Санкт-Петербургка килүгә, «Нур» газетасы редакциясенең адресын сораган Тукайга (бу газетада аңа таныш булган Кәбир Бәкер, Кәрим Сәгыйть һәм Шакир Мөхәммәдьяров[2] хезмәт куйганнар), М. Бигиев тә, аның даирәсендәге башка кешеләр дә газета редакциясе адресын белмәмешкә салышалар[3].

---

[1] *Бәкер К.* Күрс. хезм. 641 б. Биредә телгә алынган Сафа әфәнде – «Нур» газетасы мөхәррире Мөхәммәтсафа Баязитов – 1877 елның 12 декабрендә Гатаулла Баязитов (1846–1911) һәм Бибигазизә Сәйфелмөлек мулла кызы гаиләсендә туа. Башлангыч белемне Касыйм шәһәрендә туплый, дини белемне Казанда «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә үзләштерә. 1901 елны Мәхкамәи шәргыядә имтиханны уңышлы тапшырып, имам-хатип дини дәрәҗәсенә ия була. 1900–1903 елларда Я.Г. Гуревичның шәхси гимназиясендә русча укый. Санкт-Петербург университеты Көнчыгыш факультетының француз-төрек бүлегенә укырга керә.

Беренче рус революциясе алдыннан Баязитов башкаланың мөселманнар укыган хәрби уку йортларында ислам дине нигезләрен укыта, ә Тышкы эшләр министрлыгы Азия департаментында тәрҗемәче булып эшли башлый.

Мөхәммәтсафа, әтисе вафатыннан соң, 1911 елның 12 июнендә икенче мәхәллә имам-хатибы һәм мөдәррисе итеп билгеләнә. 1912 елның 27 апрелендә ул ахун исеменә лаек була. 1915–1917 елларда Оренбург мөфтие вазифасын башкара (*Усманова Д.* Последний муфтий Российской империи // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2020. № 4. С. 105–130).

[2] Мөхәммәдьяров Шакир Зариф улы (1883–1967) Орск шәһәрендә мещан гаиләсендә туа. 1905–1907 еллар революцион хәрәкәтендә катнаша. Оренбург эсерлары төркеменә керә. 1909–1913 елларда Санкт-Петербург университетының хокук факультеты студенты. 1915 елда, имтиханнар тапшырып, Мәскәү университетында юрист дипломы ала. Беренче Бөтенроссия съездында катнаша. 1920–1930 елларда адвокатлык һәм укытучылык белән шөгыльләнә (*Исхаков С.* Мухамедьяров Шакир Зарифович // Ислам в Санкт-Петербурге. Энциклопедический словарь. М., 2009. С. 159).

[3] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 178.

М. Бигиев фатирында торып алҗыган Тукай, ниһаять, җанына якын яшьләр (К. Бәкер, К. Сәгыйть һәм Ш. Мөхәммәдьяров) белән очрашуга гаять шатлана. Башкала рестораннарының берсендә сөйләшеп утырганда, дуслар аңа М. Бигиев фатирыннан күчәргә тәкъдим итәләр. Шагыйрь, Невский проспектыннан ерак булмаган бер кунакханәгә (Казанская урамы, 5нче йорт) урнаша һәм Петербургта тагын берничә көнгә калырга ризалаша.

Баштарак С. Баязитов Тукайны көндезге ашка Мойка урамындагы үз фатирына чакыргалый. Әмма шагыйрь үзенә күрсәтелгән шундый зур игътибардан тартына һәм төшке ашка ерак булмаган ресторанга йөри башлый[1].

К. Бәкер истәлекләрендә игътибарга лаек тагын бер вакыйга теркәлгән. Көннәрнең берсендә С. Баязитов Тукай белән К. Бәкерне үз гаиләсенә кунакка чакыра. Аш өстәленә утырыр алдыннан кунаклар патефонда «Евгений Онегин» операсыннан арияләр язылган пластинкаларны уйнаталар. Шулчак Тукай үзенең беркайчан да операда булмавы турында әйтә. Моны ишетеп, бу мәҗлестә катнашучылар, Тукайны ничек тә булса «Евгений Онегин» операсына алып бару җаен кайгыртып, тиз арада билетлар эзләп табалар. Әмма шагыйрьгә операны күрү насыйп булмый: тамаша көнендә һава торышы начарлана, һәм үзен болай да начар хис иткән Тукай, җилле, яңгырлы көндә урамда йөрүләр сәламәтлеген тагын да какшатыр дип, анда барудан баш тарта.

Шунысын да әйтергә кирәк: шагыйрьнең хасталыгы дусларын хафаландыра, алар аны ничек тә табибка күрсәтмәкче булалар. Моңа кадәр гомерендә бер тапкыр гына табибка мөрәҗәгать иткән Тукай, иптәшләренең үгетләүләренә озак каршы килә. Моның сәбәбен ул К. Бәкергә сөйләп тә бирә. Тукай аңа берничә ел элек Казанда бер табибка күренгәнен бәян итә. Шагыйрь сөйләвенчә, табиб анда начар авыру бар дип фаразлый һәм аны зур кайгыга сала: «Ул төнне мин төн буе җенләнеп чыктым... Кошмар күз алдыма күләгәм булып килә... Алдымда борыны төшкән, колагы юк, бөтен әгъзасы тишелеп агарга торган адәм гәүдәсе... Бу, мотлак, бервакыт булырга тиеш... Ләкин мин ул хурлыкның үз башыма килгәнен күрмәскә тиеш идем... Утырсам утыра алмадым, ятсам йокы алмады... Шул

[1] *Бәкер К.* Күрс. хезм. Б. 650.

төнне мин йитмеш мәртәбә үземне-үзем үтерергә уйладым... Көчем җитмәде... Өмид бетте, кан бозылды, кеше елытырга түгел, үземне елытырлык та кан калмады...»[1].

Ш. Мөхәммәдьяров университеттан А.Р. Поль исемле таныш докторын чакыра[2]. А. Поль Тукайны тынычландыра, шагыйрьдә бернинди начар авыру булмавын әйтә. Ләкин шул ук вакытта аның иптәшләренә аянычлы хәбәр җиткерә: Тукайда туберкулезның соңгы стадиясе, бер үпкәсе эшләми, икенчесенең яртысы эштән чыккан. Бу хәбәрне ишеткәч, К. Бәкер һәм аның иптәшләре шагыйрьне Швейцариядәге иң яхшы санаторийларның берсенә җибәрергә, моның өчен үзара акча җыешырга килешәләр. Әмма Тукай чит илдә дәвалану тәкъдимен кире кагып, алдан уйланганча, Санкт-Петербургтан Троицкига кымыз эчәргә китәргә дигән карарга килә, көзгә Казанга сау-сәламәт кеше булып кайтачагына иптәшләрен дә ышандыра[3].

Сәламәтләнүгә өмете уянган Г. Тукайның күңеле күтәрелеп китә, иҗат дәрте уяна. Ул, «Нур» газетасында бастырыр өчен, үзенең Уфада язылган һәм иске пинжәгенең кесәсендә калган берничә шигырен бирә. Әмма кульязмалар, ахыр чиктә, басылмыйча кала, чөнки алар газета редакциясенең мәсләгенә туры килми. Аерым алганда, «Дин вә гавам» дигән шигырендә авторның руханиларны «каргалар» дип атавы ризасызлык тудыра[4].

Китәсе көнне Тукай номерына мәхәллә мәктәбеннән ике малай, өч кыз һәм мөгаллим Мәхмүт Сипаевтан торган делегация

---

[1] *Бәкер К.* Күрс. хезм. Б. 649.

[2] Александр Робертович Поль 1876 елның 29 сентябрендә туган. Император Хәрби медицина академиясендә тәрбияләнгән. 1900 елның 10 ноябрендә аны яхшы билгеләргә генә тәмамлап, лекарь исеменә лаек булган, Литовски полкына кече табиб итеп җибәрелгән. Запаска чыккач, 1906 елның мартыннан Петербург университетына табиб булып урнашкан. 1923 елның 12 августында вафат булган. Кара: Баһаветдинова Х. «Пәйгамбәр» төсле кеше. Тукай турында яңа мәгълүмат: шагыйрьнең докторы А.Р. Поль // URL: http: zen.yandex.ru/media/id/5e2555eeb477bf00adce134f/pigambr-tsle-keshe-tukai-turynda-iaa-mglmat-shagyirne-doktory-ar-pol-5f8441a098a59436d20abb2a

[3] *Бәкер К.* Күрс. хезм. Б. 651–653.

[4] Шунда ук. 654 б.

килә. Яраткан шагыйрьләренә кызлар – чәчәк бәйләме, малайлар кыйммәтле һәм матур кара савыты бүләк итәләр[1].

Кичен, М. Бигиев тырышлыгы белән, Тукай хөрмәтенә мәҗлес оештырыла. Мәҗлес ахырында Г. Тукайга 50 сум акча һәм адрес тапшырыла[2].

Шагыйрьне озатырга Николаев вокзалына С. Баязитов, Л. Исхаков, укучы яшьләр, приказчиклар (якынча 20–30 кеше) җыйнала. К. Бәкер истәлегенә караганда, шагыйрьгә Санкт-Петербургтан Уфага кадәр билет алып бирергә вәгъдә иткән М. Бигиев озатырга төшми.

Поезд расписание буенча Санкт-Петербургтан төнге беренче яртыда кузгала. Тукай яңадан Уфага юл тота: аннан ул, сәламәтләнгән ныгытыр өчен, Троицкига барырга тиеш була.

«БУ – САХРА. БУ КАЗАКЪ ҖИРЕ. БӨТЕН НӘРСӘ ТАБИГЫЙ, БӨТЕН НӘРСӘ АЛДАУСЫЗ...»
(Габдулла Тукайның Троицкига сәяхәте)

Тукайның Троицкига кайчан һәм ничек баруы, анда кайда һәм күпме яшәве, дәвалануы, кемнәр белән очрашуы, вакытын ничек үткәрүе хакында без шагыйрьнең «Мәкаләи махсуса» исемле сәяхәтнамәсеннән һәм аны күреп белгән замандашлары истәлекләреннән укып беләбез.

1912 елның 14 апрелендә Казаннан дәвалану өчен Троицкига барырга дип юлга чыккан шагыйрь, ниһаять, 15 майда, поездга утырып, Уфадан Троицкига юнәлә. Бу турыда Оренбургта чыккан «Вакыт» газетасында игълан да урнаштырыла: «Шагыйребез Габдулла әфәнде Тукаев берничә көн Уфада булгач, 15 майда, кымыз белән дәвалану өчен, Троицк тарафына сәфәр кылды»[3]. Уфадан аны Габделбари Баттал озатып җибәрә. Китәр алдыннан гына Тукай утырасы 6 нчы номерлы поездның, Троицк тимер

[1] *Бәкер К.* Күрс. хезм. Б. 658–659.
[2] Шунда ук. Б. 669.
[3] Вакыт. 1912. 22 май.

юлының башында булган Полетаевка станциясендә (шагыйрьгә шунда икенче поездга күчеп утырасы) туктамыйча, туры Чиләбегә юл тотуы мәгълүм була. Моңа бераз кәефе китсә дә, Тукай, Чиләбедән ат яллап, кире Полетаевкага барырмын дип, поездга утыра. Шагыйрь үзе рөхсәт итмәсә дә, Г. Баттал Чиләбедәге танышы сәүдәгәр Закир Галиевкә[1], Тукайны каршы алуын үтенеп, телеграмма бирә.

Үзен каршы алачаклары турында хәбәрдар булмаган шагыйрь Чиләбе вокзалында «өст-башы яхшы бер мөселман миңа туры карый вә һаман янымнан бара»[2] дип аптырап кала, аннан соң гына бу кешенең З. Галиев икәнлеген белеп ала. Аның өенә барып, ашап-эчеп, хәл җыйганнан соң, Тукайны извозчикка утыртып, Полетаевкага озаталар.

Юлъязмасыннан күренгәнчә, Тукай сәфәреннән канәгать булган: «Юлымыз күңелле. Ике тарафы урман. Көн матур. Җилсез. Кояшлы. Җылы. Иптәш белән Троицкида вәгъдә куешкан тройкалы ике сәүдә агенты безне урманда туктап көтәләр икән. Аларга юлыктык. Тазалык һәм сәламәтлек гәүдәләнеше булган бер агентыбыз, яшел чирәмгә утырып, авыз гармуны уйный. Ул шул гармунында такмаклардан, тансылардан алып озын арияләргә кадәр – һәммәсен уйный. Ул тәмәке урынына кесәсендә калай тартма белән ландрин манпасие йөртә икән. Тартмасын ачып, безгә дә тәкъдим итте. Гармунны уйнагач, манпасине суыргач, без тарантасларга менеп киттек. Тройка алдан, без арттан. Тузан куба. Безнең пар ат кына булса да, аларның тройкасыннан һич калышмый, әтраф мужикларының ихтыярсыз дикъкатен җәлеп итәбез. Шулай күңелле рәвеш барганга. Полетаевкага җиткәнебезне тоймый да калдык»[3].

---

[1] Галиев Закир Гали улы (1856–1919) – зур сәүдәгәр һәм җәмәгать эшлеклесе. Чиләбе төбәген өйрәнүче. 1886 елдан Троицкидагы «Борадарән Яушевлар» сәүдә йортының Чиләбедәге вәкиле була. 1906 елдан үзенең мөстәкыйль сәүдә эшен булдыра. Хәйрияче буларак та мәгълүм шәхес.

[2] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 181.

[3] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 182.

16 май төнендә поездга утырып, Тукай иртә белән Троицкига килеп төшә[1]. Төш вакытында инде ул Габдрахман хәзрәт йортында, ниһаять, Троицк кымызын татып карау бәхетенә ирешә. Р.Н. Гыйззәтуллин язуынча, «кыргыз бияләре сөтеннән ясалган Троицк кымызы элек-электән үзенең куелыгы, гаҗәеп сихәтле булуы белән аерылып торган. Кымыз белән дәвалау серләрен яхшы белүчеләр, башкорт кымызына караганда, нәкъ менә Троицкида ясалган шифалы эчемлеккә өстенлек биргәннәр. Эссе коры һава сихәте белән берлектә, ул үпкә чирләре өчен чын мәгънәсендә могҗизалы дару булган: авыруларның 93% ы шушы кымыздан соң сәламәтлекләре яхшыруын сизгән»[2]. Төбәкне өйрәнүче галимнең сүзләренә караганда, «Кымыз сезонында Троицк тирәсендә күпсанлы такта йортлар калка торган булган: шушы үзенчәлекле хосусый “шифаханә”ләрдәге авыруларга күрше авылдан казакълар көненә бер тапкыр яңа әзерләнгән кымыз китереп торганнар. Троицкиның күп кенә байлары шәһәр читендәге утарларында һәм дачаларында савым бияләре асраган»[3].

Троицк – Чиләбедән 120 чакрымнар көньяктарак урнашкан шәһәр. Татарлар биредә XVIII гасыр урталарыннан башлап төпләнәләр. Бирегә аларны Казан һәм Вятка губерналарыннан күчереп утырталар. Шәһәрнең төньяк-көнчыгыш өлешендә хәтта «Татарский край» дип йөртелгән татар бистәсе – татарларның оешып яшәгән урыны барлыкка килә. Троицкида яшәүче татарлар, нигездә, сәүдә эше белән шөгыльләнгәннәр.

XIX гасыр азагында Троицк Россиядә татарлар яшәгән шәһәрләр арасында дүртенче урында (Казан, Оренбург һәм Каргалы бистәсеннән соң) була: 1897 елгы халык санын алу нәтиҗәләре буенча, биредә 7803 татар исәпләнгән. Баерак кешеләр шәһәрнең үзәгендә – «Татар тыкрыгы» дип аталган урында яшиләр. Биредә

---

[1] «Полетаево» станциясеннән поезд җирле вакыт белән иртәнге 4 тә кузгалып, Троицкига 9 да килеп җитә торган булган.

[2] *Гизатуллин Р.Н.* От солдатской школы до классической гимназии: История учебных заведений дореволюционного Троицка. Челябинск, 2018. С. 159.

[3] Шунда ук. Б. 160.

сәүдә йортлары, төрле товарлар сатыла торган кибетләр эшләгән. Сәүдәгәр Яушевлар[1] төзегән Пассаж да үзәктә урнашкан.

Шәһәрдә алты мәчет була. Һәрбер мәчет янында мәдрәсә эшләп килә. Аеруча танылганнары – «Әхмәдия», «Мөхәммәдия» һәм «Рәсүлия» мәдрәсәләре. Соңгысы 5 нче җамигъ мәчетенең имам-хатибы, халыкта Зәйнулла ишан дип йөртелгән Зәйнулла Хәбибулла улы Рәсүлев тарафыннан ачыла. XX гасырның беренче елларында «Рәсүлия»дә 400 дән артык татар, башкорт, казакъ яшьләре укый. Шушы уку йортында М. Акмулла, Г. Исхакый, М. Гафури, З. Шәркый, Г. Баттал кебек атаклы язучылар, галим һәм журналистлар белем алган.

Троицк мәдрәсәсе каршында рус сыйныфы да эшләп килгән. Р.Н. Гыйззәтуллин китергән мәгълүматларга караганда, биредә 1897 елда – 50, 1898 елда – 68, 1899 елда – 120, 1900 елда 132 укучы белем алган[2].

1910 елда кыз балалар өчен Яушевлар акчасына «Сөембикә» дигән дөньяви уку йорты ачыла, ул Казандагы Фатиха Аитова мәктәбе дәрәҗәсендә була.

1911 елдан Троицкида «Акмулла» исемле рәсемле сатирик-юмористик журнал нәшер ителә башлый (1916 елның 20 гыйнварына кадәр 51 саны дөнья күрә)[3].

---

[1] Сәүдәгәр Яушевлар династиясе Гайсә Йосыф улы Яушевтан (1790–1870) башланып китә. Россия һәм Урта Азия арасындагы сәүдә эшләрендә баеп китеп, ул Троицк шәһәрендә төпләнә. XX йөз башында «Бертуган Яушевлар сәүдә йорты»ның Троицк, Чиләбе, Кустанай һәм Ташкентта сәүдә йортлары, сабын кайнату һәм күн заводлары, мамык һәм чәй плантацияләре, пар тегермәннәре һәм алтын приискалары була. Габделвәли һәм Муллагали Яушевлар мәчет һәм уку йортлары төзетүләре белән дә ихтирам казана.

[2] *Гизатуллин Р.Н.* Күрс. хезм. Б. 145. 1906 елның уртасыннан рус сыйныфы ике класслы рус-татар училищесы итеп үзгәртелә.

[3] Г. Тукай аны шатланып каршы ала. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 26 нчы санында (15 август) әлеге журналның басыла башлавына хәерхаһлык белдергән хәбәр урнаштырыла. «Адарә» имзалы «Яңа журнал» исемле язмада түбәндәге юллар язылган: «Менә бу көннәрдә Троицки шәһәрендә “Акмулла” исемендә бер һөҗү (көлкеле) журнал чыгып, “Ялт-йолт”ка иптәш булды. Бу журнал да аена ике дәфга чыга. Яңа рәфикыбызны чын күңелдән тәбрик итәбез» (*Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 388).

Шул рәвешле, Тукай килгән вакытларда, Троицк Россиянең иҗтимагый-мәдәни үзәкләреннән берсе була.

Казаннан чыгып, Самара, Уфа, Петербургларда булган, авыру килеш юлда йөреп алҗыган шагыйрьне Габдрахман мулла Рахманкулов үз өендә (Моховой переулок, 16 нчы йорт) кунак итә, ял иттерә. Күренекле татар шагыйренең Троицкига килүе турындагы хәбәр тиз арада таралып өлгерә, күпләр, бигрәк тә татар яшьләре, Тукай белән күрешергә теләк белдерәләр. Хәлсез булуына карамастан, Тукай «Театр һәм музыка һәвәскәрләре җәмгыяте»н оештыручыларның берсе булган Хәкимҗан Бакиров чакыруын кире кага алмый: аның Васильевский тыкрыгындагы 5 нче йортта урнашкан фатирында Тукайның татар яшьләре белән очрашуы оештырыла. Шушы "Җәмгыять" әгъзасы, үзешчән музыкант Ибраһим Һилалов истәлегендә әлеге очрашу турында: "1912 ел. Май аеның бер көнендә Ибраһим абый өйгә ашыгып, дулкынланып кайтып керде дә: "Безнең Троицкига Габдулла Тукай килгән. Хәкимҗаннарга төшкән, аларда бер кич кунган. Әле генә шунда бергәләп чәй эчеп кайттым!", – диде», дип бәян итә[1]. Аннары алар энесе Исхак белән Хәкимҗаннарга барып, мандолина һәм скрипкада Г. Тукайга «Тәфтиләү», «Сүнде дәрт» һәм башка көйләр уйнап күрсәткәннәр[2].

Исмәгыйль Һилаловның энесе Ибраһим истәлегендә шагыйрьнең Муллагали Яушев белән очрашуы турында мәгълүмат бар. Баштарак мәшһүр байга кунакка барудан баш тарткан Тукай, үгетләүләрдән соң: «Кунак – хуҗаның ишәге. Йорт хуҗасының сүзен егып булмый инде», – дип, ризалашырга мәҗбүр була[3].

Мөхәммәд Бикбулатов истәлекләренә караганда, Троицкига килеп төшкәч, Тукайны каршыларга «Сөембикә» мәктәбендә укучы кыз балалар да килгән була. Троицкида туып-үскән Сәкинә Гыйрфанова сөйләгәннәрдән чыгып, ул түбәндәгеләрне хәбәр итә: «"Габдулла Тукай килә икән" дигән хәбәр бөтен шәһәргә таралган иде. Безне, "Сөембикә" мәктәбендә укучы кыз балаларны, сөекле шагыйрьне каршыларга хәзерләделәр. Укытучыбыз безне тимер

[1] *Һилалов Исмәгыйль.* Троицкига килү һәм китү көне // *Рәсүлева З.* Тукай эзләреннән. Казан, 1985. Б. 67–68.

[2] Шунда ук. Б. 68.

[3] *Һилалов Ибраһим.* Тукай Троицкига килгәч // Тукай Башкортстанда. Өфө, 1966. Б. 45–47.

юл станциясенә алып китте. Мәктәптән станциягә кадәр берничә километр ара булса да, бөек шагыйрьне күрүгә дәртләнгәнлектән, станциягә җиткәнне сизми дә калганбыз.

Менә бервакыт поезд килеп туктады. Без вагоннан зур гәүдәле, өстенә купшы киенгән, ак якалы, мәһабәт бер кеше чыгар дип көтәбез. Ләкин нык ялгыштык. Аннан кечкенә буйлы, ап-ак чырайлы, ябык, башына кара кәләпүш, ак яка белән костюм өстеннән казаки кигән бер егет килеп чыкты. Бу Габдулла Тукай иде. Без аны котладык һәм чәчәкләр бирдек»[1].

Троицкида берничә көн торгач, Хәкимҗан Бакиров Тукайны далага, кымызга, Габдрахман Рахманкулов тарафыннан махсус әзерләнгән урынга илтеп куя. Шагыйрь исә: «Троицкида берничә көн торгач, сахрага, шәһәрдән егерме биш чакрым җиргә киттем... Анда хәзрәт тарафыннан ялланган казакълар аның йөзләп баш биясен савып, бүтән малларын көтеп торалар. Ике киез өйдән гыйбарәт шул казакъ авылына өченчегә миңа махсус чатыр тегелде. Шәһәр смрадыннан, завод агуыннан, бозык һавадан качып чыгып, арбадан пароходка, пароходтан поездга күчә-күчә эштән чыккан мин бичара, ахры, бер рәхәткә, тынычлыкка барып егылдым... Бу – сахра. Бу казакъ җире. Әүвәл “бисмиллаһи” дип чишенеп ташладым. Коры степь һавасы. Сөт, каймак, теләсәң коен, әле генә сауган саф кымыз. Бүген генә суйган ит. Бөтен нәрсә табигый, бөтен нәрсә алдаусыз...», – дип яза[2].

Яңа гына әзерләнгән кымыз һәм сөт ризыклары, яңа суйган иттән пешерелгән шулпа, шау чәчәккә күмелгән иксез-чиксез дала табигате Тукайга бик килешә. Ул үзендә беркадәр җиңеллек сизә, кулына каләмен дә ала. 20 нче майда «Мәкаләи махсуса»ның беренче бүлеген яза һәм Казанга «Ялт-йолт» журналы идарәсенә җибәрә. Бу сәфәргә үзен озатып җибәргән дусты – «Ялт-йолт» журналы мөхәррире Әхмәт Урманчиевка ул: «Мөхәррир әфәнде мине орышып яза: “Казаннан киткәнеңә икенче ай инде, бернәрсә дә язмыйсың, идарәгә бер мәкалә дә җибәрмисең...” – ди.

Мөхәррир әфәнде! Әле минем авыртудан башка эшем юк, бик зур эш эшләгән шикелле, әллә кайларга барып авырып йөрим.

[1] *Бикбулатов М.* Ике кечкенә хатирә // Тукай Башкортстанда. Б. 48–50.
[2] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 183.

Авылда авырдым, Казанда авырдым, Самарада авырдым. Ахиреләмер, патша тора торган шәһәргә – Петербургка барып авырдым. Троицк халкы да күрми калмасын, дип, монда да авырыйм. Ләкин монда эш шәп. Терелермен кебек. Терелсәм, әллә нәрсәләр язармын кебек», – дип яза[1].

Никадәр генә үзен яхшы хис итмәсен, казакъ даласы кочагында ничек кенә хозурланмасын – шагыйрь Казанны сагына. Бу – 11 июньдә Казанга нашир Гыйльметдин Шәрәфкә язган хатыннан да күренә: «Монда бер тарафтан хәлем яхшы, казакъ бае шикелле, иткә тук, кымызга гарык булып торам. Урыным Троицкидан 25 чакрым җирдә. Һәр тараф сахра. Ике казакъ өеннән башка бернәрсә дә күренми. Күңелсез, эч поша. Шунысы изә. Авыруым, тагы яңалары башланмаса, бетә инде. Ләкин терелеп нәрсә бар? – дип карыйм каравын. Ач кеше вакытның соң икәнен белсә дә ята, "торып нәрсә бар?" – ди. Мин дә шулай, өмидем юк»[2].

Истәлекләрдән күренгәнчә, Троицк халкы, авыру шагыйрьнең хәлен белешеп, җәйләүгә килгәләп тә йөргән. Мәсәлән, Нигъмәтҗан Гафуров истәлегендә түбәндәге юллар бар: «"Тукай килгән икән" дип ишеттем. Габдрахман хәзрәткә, өенә Тукай белән күрешергә барсам: "Өйдә бер генә көн торды, сахрага үзенең җәйләвенә алып барып куйдым", – диде. Аннан, Тукайны күрү өчен, сахрагадалага киттем. Габдрахман хәзрәтнең Троицкидан 25 км озаклыкта, бик матур җирдә, үзенең участкасы – җирләре бар иде. Шунда маллар асрап, кымыз саудырып тора иде. Мин барып күрдем: ямь-яшел чирәм, үлән, шау чәчәк матур урынга Тукайга бер палатка корып биргән. Янына хезмәткә, йомышка Габдрахман дигән бер егет (Вәлиевләр приказчыгы) куелган иде. Мин беренче күрүем бит: ябык, хәлсез иде, бик аз сөйләшә, сораган сүзгә дә кыскача гына җавап кайтара. "Миңа сахра ошады, кымызны да бик яратып эчәм, яшь кузы итләре дә миңа якты әле. Монда килгәнемә 4 кенә көн булса да, яхшук хәл керде, йоклыйм да, ашый да башладым", – дип яратып сөйләде. Озак тормадым... Янында карап торучы егет Габдрахман белән сөйләштем. Ул сөйләде: "Аспиринны бик күп

---

[1] *Тукай Г. Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 231.

[2] Тукай хатыннан бу өзек беренче мәртәбә «Мәҗмугаи асар»дә (1914) Җ. Вәлиди тарафыннан язылган сүз башында китерелә. Хатның оригиналы сакланмаган.

эчә, көненә 2–3 мәртәбә, хәтта 2–3 порошокны берьюлы эчә". "Шул гына мине җылыта, аспирин булмаса, мин туңам...", – ди икән»[1].

Тукай далада чатырда гына тормаган. Габдрахман хәзрәтнең җәйләвеннән дүрт чакрымда гына яшәгән Әхмәтҗан исемле байда асрау кыз булып торган Фәгыйлә апа истәлегенә караганда, шагыйрь Әхмәтҗан байда да кунакта булгалаган[2].

Троицки байларыннан Габдрахман Әхмәровның Троицкидан 5 чакрым читтәге дачасында шагыйрьнең кунак булуы хакында аның кызы Наҗия Әхмәрова истәлегендә әйтелә. Ул әтисенең шагыйрьне бервакыт үзләренең дачасына алып кайтуын һәм Тукайның аларда бер кич кунуын яза. Әтисе кымыз белән дәваланырга дип килгән Тукайны Г. Рахманкуловның даладагы җәйләвенә озата барган. Юл уңаенда ул шагыйрьне үзенең ишле гаиләсе белән дә таныштырган. «Бер көнне әти безгә иртәгә Г. Тукайның киләчәген әйтте, – дип искә ала бу хакта Н. Әхмәрова. – Без инде аның әсәрләрен беләм, ярата идек. Кичен әти Г. Тукайны алып кайтты. Мин гаҗәпләнеп аптырап калдым: Ул минем балачак хыялымда озын буйлы, таза һәм сәламәт кеше булып җанланган иде, чынлыкта исә әти янында яшүсмергә ошаган кечерәк кенә, ябык кына бер егет утыра. Өстендә карарак төстәге җиңел җәйге пальто... Ул бездән нинди шигырьләр белүебезне сорашты. Без теләп җавап бирдек. "Сөялгәнсең чатта баганага..." дип башланганын җырлап та күрсәттек.Ул безне рәхәтләнеп тыңлады да, рәхмәт әйтте»[3].

Казакъ даласында кымыз белән дәваланып, ике айлар торып, үзендә азмы-күпме яхшы якка үзгәреш сизгәч, Тукай июль азагында Казанга кайтырга чыга. Сәяхәтнамәсендә ул кайту юлын бәян итми. Тукайның Троицкидан китү вакыйгасын да бары тик истәлекләрдән укып кына күзаллыйбыз. Исмәгыйль Һилалов бу вакыйганы болай тасвирлый: «Троицк халкы җәйге кичләрен шәһәр бакчасында ял итә. Анда музыка, танцылар була. Шунда яшьләр җыела. Беркөнне бакчага ак якадан, күбәләк галстуктан, иңнәренә җиңелчә генә накидка салган, инде озын гына үскән чәчле Тукай абый килеп керде. Без малайлар аны күрү шатлыгыбыздан ни дияр-

[1] *Исламов Р.* Тукайны өйрәнүдә яңа чыганаклар. Казан, 2016. Б. 33–34.
[2] Шунда ук. Б. 135–137.
[3] *Әхмәрова Н.* Шагыйрьне без дә күрдек // Казан утлары. 1985. № 3. Б. 119.

гә дә белми торганда, аны шундый ук шау-гөр килеп яшьләр әйләндереп алды... Бу – Тукай абыйның кымыздан кайтып, Троицкидан китү вакыты булган»[1].

Нигъмәтҗан Гафуров бу вакыйганы түбәндәгечә сурәтли: «Шәһәремдә беркөнне бер иптәшем Фәйзрахман Вәлиев килде. “Бүген кич Тукай китә, шуны озатамыз. Күз күргәннәрдән 15 сумнан акча җыеп алдык, кая 15 сум акча бир”, – диде. Дәррәү 10 сум бирдем. Җәмгы 20 кешедән 200 сум акча җыелган икән.

Поезд кич китәсе. Озатуга вокзалга бардык. Вагонга кереп, күрешеп хәлен сораштык. “Инде күп яхшы булдым”, – дип сөйләде... Вәлиев мәгълүм акчаны Тукайга бирсә – алмады. “Миңа акча кирәкми. Билет алынган, мин нишләтим аны?”, – ди. Кулына алмагач, Вәлиев көчләп акчаны эчке куен кесәсенә салып куйды»[2].

Июль азагында Тукай Казанга, «Свет» кунакханәсендәге номерына кайтып керә. Хәл җыеп тормастан, «Ялт-йолт»тагы вазифасын башкаруга керешә, «Җан азыклары» җыентыгын матбугатка әзерли башлый.

---

[1] *Һилалов Исмәгыйль.* Троицкига килү һәм китү көне. Б. 58.

[2] *Исламов Р.Ф.* Бөек шагыйрьнең тарихи сәфәрләре эзеннән. Б. 53.

IV бүлек
«КАЙТ, И НӘФСЕ МОТМӘИННӘМ! БАР, ЮНӘЛ, КИТ ТӘҢРЕҢӘ...»
(Габдулла Тукайның вафаты)

«Ялт-йолт» журналының 1913 елгы 15 март санында «Шүрәле» имзасы белән Г. Тукайның «Ике ихтар» исемле зур булмаган язмасы басыла. Аның беренче өлешендә түбәндәге мәгълүмат бирелгән: «Могтәбәр табибларның катгый киңәш вә карарларына буйсынып, 26 февральдә Казанның Клячкин шифаханәсенә кереп яттым. Шуңар күрә үзем тәэсис (оештыру) итешкәннән бирле мәхәббәт белән эшләп килдегем "Ялт-йолт" журналының секретарьлеген башка кешеләргә тәслим иттем (тапшырдым). Шуңар күрә журналда моннан соң басылган һәммә мәзмуннар (эчтәлек) өчен үземне мәсъүл (җаваплы) күрмәячәкмен»[1]. Бу мәкаләне язу көне 5 март дип күрсәтелгән, димәк, аны язганда, шагыйрь инде бер атна дәвамында Клячкин шифаханәсендә дәваланган була.

Г. Тукай һәм аның дусларының истәлекләреннән күренгәнчә, хәле авыр булганда да, шагыйрь табибларга мөрәҗәгать итмәгән. Моның сәбәбен, мөгаен, аның кайчандыр беренче тапкыр врачка баруына бәйле тәэсирләреннән эзләргә кирәктер: Г. Тукайны караган табиб (аның исеме мәгълүм түгел) шагыйрьдә начар авыру булуы турындагы фаразлары белән аның күңеленә шом салган[2].

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 254.

[2] Кара: *Бәкер К.* Тукай Петербургта // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 648–649.

Петербургка барган чагында, шагыйрь, дуслары сүзенә колак салып, шундагы университет докторы Александр Робертович Польгә күренергә ризалаша. Табиб, кайчандыр куелган диагнозның дөрес булмавын әйтеп, шагыйрьне тынычландыра, Тукайның дусларына гына хәлне ничек бар шулай аңлатып бирә: шагыйрьнең хәле өметсез икәнлеге, үпкәләренең таркалып бетә язуы мәгълүм була.

Тукайның Клячкин хастаханәсенә керүе турында «Кояш» газетасының 1913 елгы 1 март санында кыска белдерү урнаштырылган: «Мәшһүр шагыйрьләремездән кадерле иптәшемез Габдулла әфәнде Тукаев җәнаплары, авыруы куәтләнүе сәбәпле, Клячкин шифаханәсенә озатылды». Газетада даими рәвештә Тукайның хәле турында кыскача мәгълүмат бирелеп бара. Әйтик, 3 март санындагы белдерүдә: «Беренче көн эсселеге байтак югарыланды. Йокысы бүленгәләнде, икенче көн эсселеге бераз кимеде, өченче көнендә тагын күтәрелде, дүртенче көнендә (2 мартта) эсселеге гадәтчәгә төште, бу кичне яхшы йоклады. Җөткерүе дәвам итә, гомумән, каты түгел. Үзен авыру хис итми», – дип язылган.

24 март санында «Берәү» псевдонимы белән басылган «Авыруларымыз янында» исемле язмада Тукайның хәле болай тасвирлана: «Үзен әүвәл көннәргә караганда яхшырак хис итә, доктор Луриянең күкрәкне йомшартыр өчен ютәлне җиңеләйтә торган дәваны бирүе кәефне яхшырта, ди... Шифаханәдә ята башлавына тиздән ай туа. Янәдән бер ай шунда калып, май башларына таба Кырымга яки кымыз эчәргә Уфа тарафына китәргә уйлаганыны аңлатты». Язмада Тукайның хастаханәдә дә татар матбугаты белән даими танышып баруы турында әйтелә.

Тукайның авыруы хакындагы хәбәрләр татарлар яши торган башка шәһәрләргә дә төрле юллар белән барып ирешә торган. Оренбургтагы «Вакыт» газетасының 1 апрель санында, мәсәлән, шагыйрьнең хәле начарлану турында түбәндәгеләр язылa: «Габдулла әфәнденең ахыр көннәре. Ике көннән бирле хәле авыр. Бу көн бик көчләнеп кенә сөйләшә. Дустлары янынннан аерылмыйлар. 24 сәгать эчендә алмашынып больницада нәүбәт саклыйлар. Дуктырның әйтүенчә, 3–4 көннән калуы бәгыйддер. Бу мәктүп барып җиткәндә, ихтимал ки, сөекле шагыйремез дөньяда булмас».

Тукайның фани дөньядагы соңгы көннәре үткән урын буларак тарихка кереп калган Клячкин хастаханәсе 1903 елда танылган сәүдәгәрләр – бертуган Журавлевларның (Иван һәм Михаил) табыш йортында ачыла. 1897 елдан монда Григорий Абрам улы Клячкин оештырган электр һәм су белән дәвалау шифаханәсе эшли. Соңыннан, аның уставына үзгәрешләр кертеп, Г. Клячкин шул ук урында хосусый клиника ачу өчен рөхсәт ала (клиникада терапия, хирургия, гинекология стационар бүлекләре, амбулатория, электротерапия һәм су белән дәвалау бүлекләре оештырыла).

Беренче гильдия сәүдәгәр Абрам Клячкинның улы Григорий (1886–1946) Казанның икенче гимназиясен көмеш медальгә тәмамлаганнан соң, Казан император университетының медицина факультетына укырга керә. 1891–1893 елларда ул Казандагы Губерна земство больницасында эшләп ала, соңыннан Казан университетына штаттан тыш ординатор булып кабул ителә, университетның неврология клиникасында профессор Ливерий Осипович Даркшевич[1] җитәкчелегендә фәнни эш белән шөгыльләнә башлый.

1897 елда докторлык диссертациясен яклаганнан соң, Г. Клячкин Казанда электр һәм су белән дәвалый торган шифаханә ача (андый ысуллар кулланган шифаханәләр Мәскәү һәм Петербургта яңа гына ачыла башлаган була әле). Алты елдан соң әлеге сәләтле табиб һәм коммерсант, үз эшен киңәйтеп, шул ук бинада шактый зур хастаханә оештыра. Халыкта Клячкин шифаханәсе исеме белән йөргән бу хастаханә тиз арада популяр булып китә. Шунысы да мөһим: устав нигезендә, биредә фәкыйрьләргә түләүсез ярдәм итү каралган булган. Шул максаттан, һәр палатада андый авырулар өчен аерым бер карават урнаштырылган[2]. Устав буенча, хастаханә-

[1] Ливерий Осипович Даркшевич (1858–1925) – 1892–1916 елларда Казан университеты медицина факультының нерв авырулары кафедрасы мөдире; Казан неврология мәктәбенә нигез салучыларның берсе. 1917–1925 елларда Мәскәү университеты нерв авырулары клиникасы директоры. Бер үк вакытта 3 нче Мәскәү медицина институтын (1919–1925 елларда директоры) һәм Мәскәү өлкә клиник институтын (1920–1925 елларда директоры) оештыра. Кара: *Подольская М.А.* Профессор Л.О. Даркшевич // История казансой неврологической школы. Казань, 1916. С. 38–65.

[2] Кара: Устав частной лечебницы с постоянными кроватями и с отделением для физических методов лечения доктора медицины Г. А. Клячкина в г. Казани. С.-Петербург, 1903. С. 8.

гә йогышлы чирләр белән авыручыларны кабул итү дә тыелган. Шулардан хәбәрдар булган хәлдә, туберкулёзның ачык формасы белән авырган Г. Тукайның әлеге дәвалау учреждениесенә ни рәвешле урнаша алуы сорау тудыра. Мөгаен, шагыйрьнең дуслары бу мәсъәләне ничектер хәл иткән булса кирәк, татар дөньясында гына түгел, руслар арасында да киң мәгълүм Тукай турында укымышлы, зыялы Г. Клячкин да ишетеп белгәндер. Ничек кенә булмасын (аерым истәлекләрдә Тукайның бу шифаханәгә «айга 150 сум хак илә» күрүе турында да әйтелә[1]), 26 февральдә шагыйрь Клячкин хастаханәсенең аерым палатасына (бу палатага Вознесенская урамыннан түгел, ә Молочный переулоктан керү мөмкинлеге каралган була) урнаша.

Г. Тукайны дәвалау өчен, Г. Клячкин тәҗрибәле табиб, медицина фәннәре докторы Роман Альбертович Луриягә мөрәҗәгать итә. Ш. Әхмәров истәлекләреннән күренгәнчә, Р. Лурия инде 1912 елның көзендә үк, авыру Тукайны карап, Г. Шәрәфкә шагыйрьнең авыруы инде мөмкин булган дәвалау чараларыннан узып азганлыгын әйткән була. Бу юлы да Р. Лурия аянычлы нәтиҗәгә килә: шагыйрь ай, иң күбе – ай ярым яшәячәк, өмет юк. Димәк, нинди генә дәвалау чаралары кулланганда да, алар фәкать Тукайның авыр хәлен җинеләйтергә генә ярдәм итәчәк.

Кызганыч, Тукайның авыру тарихы сакланмаган. Аны дәвалаган табибларның нинди ысуллар куллануын фаразлап кына була. Мәсәлән, йөрәк авыруларын дәвалаганда, ул вакытта камфара уколларыннан киң файдаланганнар. Шул ук вакытта профессор Алескей Николаевич Казем-Бек, дөньяда беренче булып, йөрәк чирләрен строфант инъекцияләре белән дәвалый башлый, һәм, һичшиксез, бу ысул Г. Клячкинга да мәгълүм булгандыр.

Авыруына карамастан, Тукай хастаханәдә дә иҗат эшеннән туктамаган, хәленнән килгәнчә язган, мәдәни яңалыклар белән кызыксынган. Моны шагыйрьнең больницадан язган берничә хаты да дәлилли. Сакланып калган дүрт хатның икессе – Ф. Әмирханга, берсе – «Аң» журналы нашире Ә. Хәсәнигә, тагын берсе аның җәмәгате З. Хәсәниягә юлланганнар. Бер генә хатта да Г. Тукайдан

---

[1] *Әхмәров Ш.* Габдулла әфәнде Тукаевның авыруы // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 737.

зарлану сүзе чыкмый, сүз бары да төрле эш мәсьәләләре турында гына бара. Әйтик, Ф. Әмирханга язган икенче хатында (18 март) Г. Тукай «Кояш»ның вакытында килмәвенә зарлана: «“Кояш” тәртипсез килә. Соң килә. 72 нче нумир бер көндә өчәү килде. Бу көнге нумир икәү килде. 73 нчене исә бөтенләй күргәнем юк. Зинһар, хәзер бер нумирын җибәрсәгез лә!»[1]

Ә. Хәсәнигә язылган хатында шагыйрь «Аң»ның 7 нче санына үзенең тагын бер шигырен кертүләрен үтенә һәм 8 нче сан өчен берничә әсәр әзерләве турында хәбәр бирә[2]. Шул ук 8 нче санны кайгыртып, З. Хәсәниягә язган хатында Тукай шигырьләрен редакциягә җибәрүен әйтә һәм номерның беренче корректурасын үзенә күрсәтүне үтенә. Әлеге сан шагыйрь вафатыннан соң гына дөнья күрә. Хатта Тукай номерга әзерләгән «Толстой сүзләре» шигыренең цензура аша узмау мөмкинлеге турында да языла. «Ул вакыт һәммәсен (сүз 8 нче сан өчен язылган өч шигырь хакында бара: “Толстой сүзләре”, “Мәктәп”, “Буш вакыт”. – *М.П.*) басылуы мәҗбүри үк булыр»[3].

Тукай хастаханәдә ятканда, дуслары, иптәшләре гел килеп, хәлен белешеп торалар. Ш. Әхмәров истәлегендә бу хакта: «Шифаханәгә хәлене белергә баруны бик ярата иде, барган вакытта яткан булса, утыра вә, янындагы кеше киткәнче, утырып сөйләшә иде. Бәгъзән сау вакытындагы дустларының, шифаханәгә кергәч, килмәүләреннән зарланган төсле үткен сүзләр әйтеп куя иде», – дип язылган[4].

31 мартта Тукайның хәле кинәт начарланып китә. «Ашауэчүдән вә йоклаудан тәмам диярлек киселде. Шуннан соң үзенең хәятеннән өмид өзгәнлегене аңлата, хәлене белергә килүчеләр илә бәхилләшә, аз сөйләшә вә сораган сөальләргә дә бер сүз яхуд баш ишарәсе илә генә җавап бирә башлады», – дип яза бу турыда

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 237.

[2] Шунда ук. Б. 239.

[3] Шунда ук. Б. 241.

[4] *Әхмәров* Ш. Габдулла әфәнде Тукаевның авыруы // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 739.

Ш. Әхмәров[1]. Күрәсең, моңа кадәр ничек тә булса сәламәтләнергә, дөньяда яшәп калырга тырышкан шагыйрьнең өмете өзелә.

Табиблар да, авыруның хәле начарлыгын, үзен генә калдырырга ярамавын, янында тәүлек буе кемдер булырга тиешлеген әйтеп, шагыйрьнең иптәшләрен кисәтеп куялар. Шул көннән дуслары, чиратлашып, Тукай янында кизү тора башлыйлар.

Шагыйрьнең көннәре санаулы калуын аңлаган дуслары, аның соңгы көннәре хакында бер истәлек калдырырга теләп, Тукайдан фоторәсемен ясатуын үтенәләр: «Габдулла әфәнде, хәлеңезне үзеңез дә начар дисез һәм шулай күренә дә, мондый вакытта рәсем алдырып калу гадәте бар, бу нәрсә, сәләмәтләнсәгез, үзеңез өчен, тәкъдир җитеп үлсәңез, дустларыңыз өчен бер ядкяр булыр иде»[2]. Тукайның ризалыгын алгач, дуслары фотограф Йосиф Мейрович Якобсонны[3] алып килеп, шагыйрьне фотога төшертәләр. Беренче фотосурәттә Тукай караватта утыра, бик ябыкканлыктан, болай да яшь чырайлы, кечкенә буйлы шагыйрь баласымак кына күренә. Икенчесендә Тукай биек мендәрләргә сөялеп ятып тора, артында дуслары – Габдулла Кариев, Шиһаб Әхмәров, Фатих Сәйфи басканнар.

Ш. Әхмәров истәлекләренә караганда, 2 апрель көнне шагыйрьнең хәле бераз җиңеләеп китә, ул азрак йоклап ала, чәй дә сорап эчә. Кичке сәгать алтыда аның янына дусты Ә. Хәсәни килә, үзенең истәлегендә ул шагыйрьнең халәтен түбәндәгечә сурәтли: «Габдулла әфәнде ак күлмәк-штаннан, соры оектан, яланбаш хәлдә, караватта аякларыны җыеп, куырылып кына яткан иде. Авыравыр мышнап сулыш алуы, күзләрене бер ачып текәлеп карап, бер йомып ятуы кызганыч иде. Аның өстенә битләренең, кулларының ап-аклыгы, шыбыр тиргә батуы, арыклыкның чигенә чыгып, тәмам бетерешкәнлеге карарга бигрәк тә аяныч иде»[4]. Ә. Хәсәни язмасында бер истәлек үзенә игътибарны җәлеп итә: бакыйлыкка

---

[1] *Әхмәров* Ш. Габдулла әфәнде Тукаевның авыруы // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 739.

[2] Шунда ук. Б. 739.

[3] Фотопортрет остасы дип саналган Й. Якобсонның ательесы Воскресенская урамындагы Алкиннар йортында урнашкан булган, шуңа күрә ул Тукай янына бик тиз килеп җиткән.

[4] *Хәсәни Ә.* Тукаев үлем көткәндә // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 741.

күчәренә берничә сәгать кенә калган Тукай «Аң»ның 8 нче санының корректурасы турында сорый. «Шулхәтле авыру, авыр хәлдә яткан Габдулла әфәнденең бу соравыннан мин бик тәэсирләндем. Аңар ни дип җавап бирергә бераз аптырап та тордым. Ул сораган корректура ул вакыт минем янымда булса да, "бирсәң, йә шул ук минуттук торып төзәтә башлар да, үзенең сәламәтлегенә тагын да зарар итәр" дип, бирмәскә уйладым», – дип яза бу хакта Хәсәни[1]. Күрәсең, шагыйрьнең күңелен күрер өчен генә, ул корректураны иртәгесе көнне алып килергә вәгъдә бирә, ә инде тагын ике сәгатьтән шагыйрьнең йөрәге тибүеннән туктый.

Тукай вафаты турында хәбәр тиз арада бөтен Казанга тарала. Казанга гына түгел – бу кайгылы хәбәр Россиянең төрле төбәкләрендә яшәгән татарларга да барып ирешә. Уфа, Оренбург, Әстерхан, Петербург, Мәскәү һ.б. шәһәрләрдән олы кайгыны уртаклашкан телеграммалар килә башлый, татар вакытлы матбугатында тәгъзияләр урнаштырыла. Мәсәлән, «Йолдыз» газетасының 4 апрель санында: «Беренче шагыйрьләремездән Габдулла Тукаев җәнаплары 2 апрельдә, кичке сәгать 8 тулып унбиш минут киткәндә Клячкин шифаханәсендә вафат булды.

Шагыйрь җәнаплары соңгы елларда ютәл авыруы белә мөбтәля (дучар) булган иде. Узган җәй кымызга барып караса да, файда итә алмады. Авыру булган хәлдә язу илә шөгыльләнүе дә аның сәламәтлегенә күп зарар итте. Ниһаять, Клячкин шифаханәсенә кереп берничә атна ятканнан соңра вафат булды. Милли шагыйремезнең яшьләтә вафатына тәәссеф итәмез», – дип язылган.

Оренбургта чыккан «Вакыт» газетасының 4 апрель санында басылган тәгъзиядә: «Габдула әфәнденең вафаты – бөтен милләт өчен олуг зыягдыр (югалту). Татар галәмендә уку, язу илә аз-маз булышкан кешеләр һәммәсе аның исемен ишеткән, аның әсәрләрен укып азмы-күпме мөтәәссир (тәэсирләнгән) булгандыр... Аның әсәрләре татар әдәбиятының классиклары сөрмәясенә кичеп, мәңге калачагына да шөбһә юктыр», – диелә.

Берничә көннән соң шул ук газетада Җ. Вәлидинең мәкаләнекрологы басыла. Үз язмасында ул Тукай иҗатына кыскача күзәтү ясый һәм ахырда, образлы итеп, аның татар әдәбиятында торткан

[1] *Хәсәни Ә.* Тукаев үлем көткәндә // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 742.

урынын күрсәтә: «Габдулла Тукаев вафат булды. Моның илә, шөбһәсез, әдәбиятымызның иң мөһим бер рөкене (баганасы, терәге) югалды, вә үзенчә тәгъбир итсәк, татар әдәбияты тәсбихында иң зур төймәләрдән берсе өзелеп төште»[1].

Тукайның үлеме турында хәбәр рус матбугатында да урын ала. Әйтик, «Казанский телеграф» газетасында Тукайны күмү көнендә түбәндәге игълан басылган: «2 апрель кич белән татар шагыйре Габдулла Тукаев вафат булды. Җеназа бүген Клячкин шифаханәсеннән көндезге сәгать бердә булачак...»[2].

Тукайның вафаты төрки халыкларның матбугатын да битараф калдырмый. Мәсәлән, «Түрк йурду» журналы 1913 елның 14 санында Г. Тукай турында материаллар, шагыйрьнең фоторәсемен бастырып чыгара.

Кайгыны уртаклашып язылган хатлар, телеграммалар шулкадәр күп була ки, кайбер газета һәм журнал редакцияләре, аларның барысын да бастырып чыгару мөмкин түгеллеген аңлатып, үз укучыларыннан гафу үтенергә мәҗбүр булалар. Әйтик, «Мәктәп» журналы идарәсе дүртенче санда: «Габдулла әфәнде Тукаевның үлү мөнәсәбәте илә “Мәктәп” идарәсенә килгән тәгъзия телеграмнары вә тәәссеф мәктүпләре, журналыбызда урын аз булганлыктан, басыла алмадылар. Бинаән галәйһи (шуңа күрә), гомуми кайгыга чын калебтән иштирак итүләрне (уртаклашуларны) журналыбыз аркылы белдерергә теләгән бу зәваты кирамнан (хөрмәтле затлардан) гафуларны үтенәбез», – дип белдерә[3].

4 апрель, Тукайны соңгы юлга озату көнендә, күпчелек мәдрәсәләр, татар нәшриятлары, китапханәләре, кибетләре эштән туктап торалар. Иртәдән үк халык шәһәрнең төрле почмакларыннан Вознесенская урамына таба юл тота. Татар халкы тарихында моңа кадәр булмаган хәл күзәтелә: яраткан шагыйре белән хушлашырга 10 меңгә якын кеше җыела. Апрель аенда Казанда чыккан татар матбугатына ясаган күзәтүендә цензор Николай Катанов: «Тукайны озатырга килгән меңләгән кешене, исәпсез чәчәк бәйләмнәрен күрүчеләр бу вакыйганың татарлар яшәешендә чынлап

---

[1] Габдулла Тукаев // Вакыт. 1913. 4 апрель.

[2] Казанский телеграф. № 5970. 1913. 4 апрель.

[3] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 758.

та гадәттән тыш булуы, ә аның (Тукайның. – *М.П.*) вафаты бөтен милләт өчен олы кайгы булуы турында сөйлиләр»[1].

Көндезге сәгать бер туларга унбиш минут кала, Казанның берничә имамы (Зариф хәзрәт Әмирхани, Кәшшаф хәзрәт Тәрҗемани, Касыйм хәзрәт Салихи, Борһан хәзрәт Мәрҗани) тәһлил укыганнан соң, «җеназаны рәшәткәләп ясалган табутка салып алып чыгалар»[2]. Проломная урамы буенча халык диңгезе Юнысовлар майданына таба юнәлә. Печән базары мәчете алдында туктап, мәрхүмнең фоторәсемен алалар. «Печән базарына җиткәндә, бөтен урамнар халык белән тулды. Бик күп кешеләр җеназаны карар өчен өй түбәләренә чыкканнар иде... Печән базарыннан башлап мәйданга кадәр урам халык белән тулган иде. Шунлыктан трамвай вагоннарына җеназа үтеп киткәнче тукталып торырга тугры килде», – дип яза Әлиф Би тәхәллүсле автор «Кояш» газетасының 7 апрель санында[3].

Мөселман зираты урнашкан Яңа татар бистәсе урамнарында да халык саны исәпсез була: олысы-кечесе – барысы да сөекле шагыйрьләре белән саубуллашырга ашкына.

Зиратта мәрхүм шагыйрьне тагын бер тапкыр фотога төшерәләр. Тукайны җир куенына иңдергәч, Зариф хәзрәт (Ф. Әмирханның әтисе) Коръән укый. Җеназа мәрасиме Габдулла Гыйсмәти, Гыйльметдин Шәрәф, Фәхрелислам Агиев, Шәехгаттар Иманаев нотыклары белән тәмамлана. Иң азакта Касыйм хәзрәт Салихи шагыйрьнең “Васыятем” исемле шигыреннән бер өзек укый:

Кайт, и нәфсе мотмәиннәм! Бар, юнәл, кит Тәңреңә;
Бирдең арканңны моңарчы, инде бир бит әмренә.

[1] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. 829 б.
[2] Тукаевны дәфен // Йолдыз. 1913. 7 апрель.
[3] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. 781 б.

V бүлек

«АШКЫНАМЫН МИН ӘБӘД БЕТМӘС УРЫНГА, МӘҢГЕГӘ, МӘҢГЕЛЕККӘ – МӘҢГЕ РУХЛЫ, МӘҢГЕ НУРЛЫ ЯМЬЛЕГӘ!»

(Габдулла Тукайның 1911–1913 еллар шигърияте)

«Яшә, тугъры караш, төпле гакыл, меңнәр яшә, хезмәт!»

1910 елларда Тукаевның күңелен биләгән төшенкелек аның 1911–1913 еллар иҗатында да ачык чагыла. Шагыйрьнең рухи канәгатьсезлеге, бер яктан, җәмгыятьтәге гаделсезлек, тигезсезлек, авырлыклар белән бәйле була. *«Эчем, тышым Ишми вә игъванына (иярченнәренә) злоба белән тулды. Бөтен көтепханәләрне, матбагаларны вә газеталарны ябып бетерсәләр, бу көннән яңа киемнәремне җыртып ташлап, яланаяк чыгып йөгерәчәкмен. Күз алдым караңгыланды, милли тормыш, милли хәяттән вә үземнең хыялларымнан тәмам өмид кистем. Мин бит синең шикелле саф, коеп куйган поэт кына түгел, мин дипломат, политик, общественный деятель дә бит. Минем күз күпне күрә, колак күпне ишетә...»* – дип яза Тукай 1911 елда Сәгыйть Рәмиевкә[1]. Дөрестән

[1] Бу хатта искә алынган Ишми ишан Бубилар өстеннән донос арты донос язып тора. 1911 елның 30 гыйнварында жандармнар «Буби» мәдрәсәсендә өч тәүлеккә сузылган тентү үткәрәләр, бертуган Бубилар, ун мөгаллим кулга алына. Бу вакыйганың шаукымы буларак, Әстерхан, Оренбург, Казан һәм башка төбәкләрдә Бубиларга азмы-күпме кагылышы булган кешеләрдә тентүләр, кулга алулар, китапханә һәм типографияләрне ябу эше башлана. Татар зыялылары арасында нәфрәт тудырган әлеге хәлләр Тукайны да битараф калдыра алмаган. Аңа кадәр иҗат ителгән «Кайда? Кем?» (1910) шигырендә дә шагыйрь Ишми ишанны күздә тота, аны «фетнәле эшләр башы», «хаксызга тәфтишләр башы», «тәдәнни (артка өстерәү) арбасы җигүче» кебек эмоциональ бәяләмәләр белән тасвирлый.

дә, шагыйрьнең һәрвакыт да иҗтимагый-сәяси вазгыятькә сизгер, җәһәт җавап бирүчән иҗатында бу чорда да гражданлык пафосы, иҗтимагый мотивлар зур урын алып тора, Тукайның бу чор лирик герое яшәештәге гаделсезлек, халык язмышы турында уйланучан, кешелек фаҗигасын күңеле аша үткәрүчән шәхес буларак ачыла. Шушы дулкында иҗат ителгән «Сайфия»[1], «Золым»[2], «Көзге җилләр»[3] кебек әсәрләре Тукайның 1911 елда, дусты Сәгыйть Рәмиевнең чакыруын кабул итеп, пароход белән Әстерханга барган вакытында күргән корылык фаҗигалары тәэсирендә язылган. Авыруын бераз җиңеләйтү теләге белән юлга чыккан Тукайга «Идел үзенең диңгез кеби язгы ташуы, яшел вә ямьле сахилләре илә дә илһам китерә алмавының»[4] бер сәбәбе дә шушы авырлыкларның шаһиты булудыр, мөгаен. Әлеге шигырьләрдә лирик герой кичерешләрендә халык хәсрәте, халык моңы тоемлана. Әйтик, Тукай үзе «Иделдә сәяхәтем хатирәсе» дип ачыклык керткән «Сайфия» шигырендә төп композицион принцип итеп сайланган каршы кую алымы җәмгыятьнең нигезен хасил иткән иҗтимагый тигезсезлекне тәнкыйтьләү максатына хезмәт итә. *Ач халык, ач авыл, мохтаҗ авыл* гыйбарәләрен кабатлау аша социаль каршылык көчәйтелә, капма-каршы рухта бирелгән пейзаж детальләре (җимерек йортлар белән контраст хасил иткән төзек дачалар, пароходта кәеф-сафа коручы байлар) югары һәм түбән катлау арасындагы упкынның тирәнлеге ассызыклана:

Килсә байның ач халыкны күзгә-күз мыскылласы,
Яллый ул, әлбәт, пароход, ансы – байлар юргасы. <...>
Ул хәзер туктар сиңа, и ач авыл, мохтаҗ авыл!
Җимрек өй каршында ич оҗмах кеби кәйфиясе[5].

---

[1] Шура. 1911. № 18 (15 сентябрь).

[2] Беренче тапкыр «Габдулла Тукаев шигырьләре» (1926) басмасында дөнья күргән. 1911 елда язылуы искәртелгән.

[3] Йолдыз. 1911. 18 ноябрь (№ 758).

[4] Әлеге фикер шагыйрьнең «Габдулла Тукаев мәҗмугаи асаре» китабына сүз башы язучы Җ. Вәлиди тарафыннан әйтелә (Кара: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 6 т.: Г. Тукай төзегән җыентыклар, архив материаллары, документлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 242).

[5] *Тукай Г.* Сайфия // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 199.

«Автор бәяләмәсе вазифасын үтәгән дүртенче бәеттә ачлар белән туклар дөньясы арасындагы социаль тигезсезлек мәсьәләсе сыйнфый каршылыклар дәрәҗәсенә күтәрелә һәм байлык хуҗаларына халык тарафыннан әйтелгән каргыш сыман гомумиләштерелә»[1]:

Бай киенгән франт-шикларча халык тирсе белән,
Батсачы шунда үзе һәм аләте нәкъләясе (пароходы)[2].

«Золым» шигырендә шагыйрь эндәшү объекты итеп сайлаган *фәкыйрь кешегә* мөрәҗәгатьтә гади кешенең һәрьяклап богау-тыюлар белән изелгәнлеген аңлау лирик герой кичерешләренең сәбәбенә әйләнә. Золым төшенчәсенең дингә каршы укылыштан (*Фәкыйрь кеше! Кемнәр сиңа иман таккан? / Тәзкиреңә «мөслим» диеп игълан таккан? / Кемнәр сине, намаз, диеп, сәҗдә, диеп, / Юкка тузанлы мәсҗедләрдә аунаткан? / Тагып сиңа иярченлек сәфаләтен, / Корал итеп йөретәләр җәһаләтең. / Гуаһлыклар бирәсең син, «әшһәде» дип, / Син ни белдең? Кемгә мәкъбуль шәһадәтең?*[3]) социаль яңгырашка үзгәреше (*Мескин фәкыйрь, иркен сулыш та алмыйсың, / Аң-ваһыңнан һичбер вакыт бушанмыйсың; / Көчләү сине сарих золым иман белән, / Иртәгә ач үлмәм дип тә ышанмыйсың!*) җәберләнгән халык газабын, моң-зарын укучыга бөтен тирәнлеге белән ачып бирә. Һәр строфада диярлек урын алган риторик сораулар яшәешнең гаделсезлеген, бу авырлыклардан чыгу мөмкин түгеллеген аңлауга китерә.

Тукайның Урта Иделдәге ачлык-мохтаҗлыкны күреп тетрәнүләре нәтиҗәсендә язылган тагын бер шигыре – «Көзге җилләр» (1911) әсәре – шагыйрьнең граждандык лирикасында иң әһәмиятле урын алып торган әсәрләрнең берсе дисәк, ялгыш булмас. «Көнчыгыш әдәбиятында гасырлар буена килгән романтизмны Көнбатышның кырыс реализмы белән бергә үрү»[4] нәтиҗәсендә үзенчәлекле сыйфатлар белән характерланган шигырь эчтәлеген иҗтимагый гаделсезлек, халыкның авыр тормышына ачыну, яшәеш

---

[1] *Ганиева Р.К.* Шагыйрьнең рухи дөньясы. Казан: ТаРИХ, 2002. Б. 39.
[2] *Тукай Г.* Сайфия // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 199.
[3] *Тукай Г.* Золым // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 206.
[4] *Галимуллин Ф.Г.* Эзләнү вакыты. Казан: Мәгариф, 2005. Б. 149.

караңгылыгыннан чыгу юлын тапмау белән бәйле өметсезлек, төшенкелек хисләре хасил итә. Автор «гомуми трагедиягә битараф кала алмаган шәхес буларак чыгыш ясый (шуңа бәйле шигырьгә йокысызлык мотивы кертелә: *Көзге төн. Мин йоклый алмыйм*), бөтен халык хәсрәтен көзге җил образы аша җиткерә»[1]. Шигырьдә елау мотивының төрле вариацияләрдә (*ил җылый, җир җылый, Газраил җылый, тәкбир җылый...*) кабатлануы социаль гаделсезлектән ачыну, сыктау аһәңен көчәйтә, әсәрнең фаҗигалылыкка корылган эчтәлеген тирәнәйтә, яшәеш ямьсезлегеннән туган сыкраулы хис ил яссылыгыннан җир, күк киңлегенә чыгарыла.

Тукайның иң соңгы шигырьләреннән булган «Толстой сүзләре»[2] әсәрендә дә социаль контрастны ачып бирү үзәктә тора. Лирик герой *гарибләр актыгын* талап яшәүчеләрне гаепләп фаш итү позициясен сайлый. Тукай иҗатына хас булган риторик эндәш алымы шигырьнең эмоциональ яңгырашын көчәйтә:

Җан тынычланды димә, булганга малда артыгың,
Артык ул – алганга нәмәгълүм гарибләр актыгын.
Эстәмимсең буй бөгәргә? Ирнәсең эшләргә эш?
Йә телән син, йә фәкыйрь кардәшне көчләргә кереш!
Тәмле булганга гаҗәпләнмә бу байлар ашлары,
Күп вакыт борчы, тозы – мескин гидайлар яшьләре[3].

Шагыйрь дөньяда барган иҗтимагый-сәяси вакыйгаларга да битараф кала алмый, аерым алганда, «Тәмсил (Италия-Төркия сугышы мөнәсәбәтилә)»[4], «Балканда»[5], «Тәмсил» («Әһле Балкан кеч-кенә...»)[6], «Балкан көйләре»[7] кебек шигырьләрдә ул XX йөз башы дөнья аренасында барган сугышларга үзенең мөнәсәбәтен белдерә.

---

[1] *Ибрагимов М.И.* Национальная идентичность и теория автора (на примере книги стихов Г. Тукая «Пища души» // Вестн. Удм. ун-та. Сер. История и филология. 2013. Вып. 4. С. 154.

[2] Аң. 1913. № 8.

[3] *Тукай Г.* Толстой сүзләре // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 289.

[4] Ялт-йолт. 1911. № 28

[5] Ялт-йолт. 1912. № 44.

[6] Вакыт. 1912. 7 ноябрь.

[7] Кояш. 1912. 23 декабрь.

Шагыйрь иҗатында яшәеш, чынбарлыкка бәя бирү, җәмгыять, кешелекнең чын йөзен фаш итү еш кына хакыйкать/ялган, гаделлек/икейөзлелек, әхлак/әхлаксызлык кебек оппозицияләр ярдәмендә корыла. Шагыйрьнең үз даирәсеннән канәгатьсезлеге белән аңлатылган бу карашлар алдагы чорда «Күрсәтә»[1] шигырендә күзәтелсә, иҗатының өченче дәверендә «Монафикъка»[2], «Шөһрәт»[3] кебек әсәрләрдә дәвам иттерелә.

Шагыйрь үзе «сюжеты русчадан» дип күрсәткән «Монафикъка» шигырендә лирик геройның кичерешләре үзәккә куелып, аның тормыш юлы катлаулы-сынаулы үткәннән *(Җиһанның эссесен, салкын, бозын күрдем, карын күрдем; / Ниләр күрсә бөтен үксез – барын күрдем, барын күрдем), рухи бөеклеккә ирешкән (Аяклымын, канатлымын – чабыш күрдем, менү күрдем, / сөбатлымын, хәятлымын: үземдә бер голү күрдем)* үткән юл буларак күзаллана. Автор монафикъларның икейөзлелеген фаш итү белән генә чикләнми, ә бәлки, үзен «пәһлеван» итеп билгеләп, монафикъларга каршы сугыш алып барырга вәгъдә бирә:

Шаярма, дошманым, пешкән, җитешкән пәһлеван берлән;
Монафикъ! Яхшы саклан! Аударым бер көн ояң берлән! [4]

Шушы ук фикерләрне үстергән «Әхлаксызлык»[5] шигырендә дә җәмгыятьтәге монафикълык яшәеш кыйммәтләренең буталуы, күңел керләнүнең төп сәбәбе итеп күрсәтелә:

Бер сүз әйтергә саранлансак гакыллы ярлыга,
Гөл кеби сүзләр чәчәбез акчалы акмакка без[6].

«Монафикъка» шигыреннән аермалы буларак, әлеге әсәрдә лирик геройның «без» рәвешендә бирелүе типиклаштыру вазифасын үти, эчтәлекне яшәештәге шушы вазгыятькә бәйле ачыну катыш

---

[1] Әл-ислах. 1909. 30 апрель.

[2] Беренче тапкыр Г. Тукайның «Җан азыклары» җыентыгында (Җан азыклары (Соңгы шигырь мәҗмугасы). Казан: «Мәгариф» көтепханәсе; А.П. Антонов матбагасы, 1912. 48 б.) басылган.

[3] Аң. 1913. № 6.

[4] *Тукай Г.* Монафикъка // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 248.

[5] Беренче тапкыр Г. Тукайның «Җан азыклары» җыентыгында басылган.

[6] *Тукай Г.* Әхлаксызлык // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 247.

үкенү хисе белән тулыландыра. Гомумән, әлеге чорда җәмгыятькә бәя бирү рухында язылган шигырьләрендә яшәешнең асылы, мәгънәсе, хакыйкать турында уйланулар тоемлана.

Әйтик, «Шөһрәт» шигырен анализлап, шөһрәткә ирешү омтылышы белән генә яшәүнең әхлыкны бозуы турындагы фикер белән янәшә Д.Ф. Заһидуллина әсәрдә «җир тормышының кеше өчен камилләшү мәйданы булуы, һәр гамәлнең күктәге “гамәл дәфтәре”нә теркәлә баруы, кешенең күк дөньясы белән тоташкан булуы хакындагы ислам диненнән килгән фикерләр тоемлануын» билгели[1].

«Милләтне яклау, аны саклау, рухи яңарту, дөньякүләм дәрәҗәгә күтәрү һәм таныту мәсьәләләре Тукай өчен һәрвакыт беренче планда тора», – дип яза Д. Абдуллина[2]. Шуңа мөнәсәбәтле, бу чорда да татар халкын башка милләтләр белән чагыштыру нәтиҗәсендә туган борчулы уйланулар шагыйрьнең тәнкыйди лирикасында төп урынны алып торуын дәвам итә. «Читтәге бик күп өяздә, күр, авыллар яктыра...»[3], «Мәктәп»[4] шигырьләрендә шагыйрь XX йөз башы татар милли сүз сәнгатендә актуальләшкән идея – милли-мәдәни яңарыш турындагы хыялның чынбарлык белән каршылыкка керүен лирик кичерешләр нигезе итеп ала. Һәрвакыттагыча, милләткә бәя бирүдә Тукай үткен-туры сүзле, «милләтен ничек кенә мөкиббән китеп яратмасын, ул аның кимчелекләрен дә яшерми, татарны алдынгы Аурупа мәмләкәтләре югарылыгында күрәсе килеп, Тукайга гына хас кискенлек, килешмәүчәнлек белән сатира утында көйдерә»[5]:

Мәкаль бардыр: «Урыс байса – сала аулында зур чиркәү;
Татар байса – хатын асрый, була хатыны өчәү-дүртәү».

---

[1] *Заһидуллина Д.Ф.* Дөнья сурәте үзгәрү: XX йөз башы татар әдәбиятында фәлсәфи әсәрләр. Казан: Мәгариф, 2006. Б. 41.

[2] *Абдуллина Д.М.* Габдулла Тукай иҗатында Коръән мотивлары. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. Б. 4.

[3] Ялт-йолт. 1912. № 35.

[4] Аң. 1913. № 4.

[5] *Галиуллин Т.Н.* Тукайлы шигърият // *Галиуллин Т.Н.* Әдәбият – хәтер хәзинәсе. Казан: Мәгариф, 2008. Б. 9.

Гүзәл тәфсир кыйлынса, бу мәкальдән ушбудыр матлаб:
«Урыс байса – сала чиркәү, вәләкин әүвәле – мәктәп»[1].

Шагыйрьнең сатирик сәләте «Авыл җырлары»ның бишенче көлтәсендә[2], шуңа охшаш рухта халык җырлары шәкелендә язылган «Кушмый ишәк җырлый»[3], «Рамазан гаетендә Иблиснең шәйтаннарына хитабы»[4], «Авыл мәдрәсәсе»[5], «Һәзиһи касыйдәтен фи мәдхи Мостафа»[6], «Казан мулласы һәм булачак депутат»[7] кебек әсәрләрендә чагылыш таба.

«Мөнтәкыйд»[8] шигырендә исә шагыйрь, һәр нәрсәдән гаеп табарга күнеккән тәнкыйтьчене көлү объекты итеп ала. Әсәрнең Тукай шигъриятен шактый тәнкыйтьләгән Г. Ибраһимов шәхесен күздә тотып язылуы билгеле булса да[9], ул «чынлыкта киңрәк мәгънәгә ия: Тукай гомумән әдәби тәнкыйтьнең гадел, урынлы, объектив булырга тиешлеген әйтергә омтыла»[10].

Н.Ш. Хисамов билгеләвенчә, «ирония, юмор еш кына шагыйрьнең лирик шигырьләренә дә килеп керә, чөнки ул үзенең күпне күрә торган үткен, даһи күзләре белән тормышның шатлыгын, ямен иңләгән кебек, җан өшеткеч якларын да күргән, шулардан

---

[1] *Тукай Г.* Мәктәп // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 292.

[2] Ялт-йолт. 1911. № 25.

[3] «Ялт-йолт»ның 1911 елгы 1 гыйнвар санында басылган «Кушмый ишәк җырлый» шигырен шагыйрь, Ишми ишан исеменнән язып, аның җәдиди карашларны кире кагуын, алар өстеннән донослар яудыруын, мөселманнарны патша чиновникларына сатуын тәнкыйтьли.

[4] Ялт-йолт. 1911. № 27.

[5] Ялт-йолт. 1912. № 35.

[6] Ялт-йолт. 1912. № 37.

[7] Ялт-йолт. 1912. № 45.

[8] Г. Тукайның «Җан азыклары» җыентыгында (1912) басылган.

[9] «Ялт-йолт»ның 1913 елгы 15 март саны тышлыгында ат койрыгын тотып торган берәүнең рәсеме басылган. Рәсем астына Тукайның шушы шигыреннән соңгы ике юл язылган:

Ул тота ат койрыгын да: «Бу – озын сач!» – дип куя.
«Тик нигә башта түгел, тәнкыйтькә мохтаҗ!».

Өстә «Габди» дип куелган. «Габди» – Галимҗан Ибраһимовның тәхәллүсе.

[10] *Миңнегулов Х.Й.* «Мөнтәкыйд» // Габдулла Тукай. Энциклопедия. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. Б. 460.

интеккән, алар еш кына аның сөенеч-шатлыкларын да чуарлаган»[1]. 1912 елда иҗат ителгән «Көлке түгел»[2] шигырендә шагыйрь үзе дә бу хакта әйтеп үтә:

Көлке булса кайвакыт шигъриятемнең кыйссасы,
Анда бар бер җанлы хәсрәт, канлы ләгънәт хыйссасы.

Уйлый торгач, мин үземнең җан ачымнан да көләм,
Чөнки инде кайгыралмыйм, кайгырып арган булам[3].

Милләтнең киләчәген матбугат, әдәбият-сәнгать үсеше белән бәйләгән шагыйрь бу елларда да газета-журналларда язышa, «Ялт-йолт» журналы эшчәнлегендә актив катнаша, Ә. Хәсәни тарафыннан нәшер ителгән «Аң» журналын оештыручыларның берсе була. Матбугат темасы «“Йолдыз”дан да курка»[4], «Аң»[5], шигырьләрендә үстерелә. Беренче шигырь «абразауный һәм җәдид» булудан курыккан авыл агаеның «Йолдыз» газетасын да кулга тотарга куркуыннан көлеп язылса, «Аң» журналының 1912 елның 15 декабрендә беренче санын ачкан әсәрдә шагыйрьнең милләт тәрәккыятенә хезмәт итәчәк бу журналга баглаган өметләре шигырьнең гомуми интонациясен билгели. Элекке вакытларда кылган ялгышлыкларны күрсәтеп *(Шул сәбәпле дустны, дошманны дөрест фәркъ итмичә, / Күп саташтырдык рәзил шәйтанны чын инсан белән. / Аңгы-миңге баш белән дә эшләдек – булсын кабул; / Җәбраил ачкай ул эшләргә сигез кат күккә юл)* Тукай милләтнең киләчәгенә ышаныч белдерә:

Үтте инде, дустларым, ул үткән эш, ни булса ул;
Инде эшлик саф, ачык күзләр белән – чын «Аң» белән[6]).

Гомумән, бу чор иҗатында да милләт язмышы, киләчәге шагыйрьнең күңелен биләгән иң төп мәсьәлә булып кала. Шушы уйланулар дулкынында иҗат ителгән шигырьләрен милләткә

---

[1] *Хисамов Н.Ш.* Тукай: бөеклеге һәм фаҗигасе //Татар шагыйрьләре: монографик мәкаләләр, иҗат портретлары һәм этюдлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. Б. 93.

[2] Г. Тукайның «Җан азыклары» җыентыгында (1912) басылган.

[3] *Тукай Г.* Көлке түгел // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 246.

[4] Г. Тукайның «Җан азыклары» җыентыгында (1912) басылган.

[5] Аң. 1912. № 1.

[6] *Тукай Г.* Аң // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 230.

хезмәт итү мотивы берләштерә. Мәсәлән, «Яшьләр»[1] һәм «Татар яшьләре»[2] шигырьләрен үзара чагыштырганда, беренчесендәге төшенкелек хисенең 1912 елда Петербургта яшәүче татар яшьләре белән аралашу тәэсирендә язылган «Татар яшьләре»ндә тамырдан үзгәрүен игътибарсыз калдырып булмый: лирик герой «тәрәккый, мәгърифәт, хикмәт» белән гамьләнгән татар яшьләрен һәртөрле мактау-зурлауга лаеклы дип таба, текст катламында ук шигырьнең гомуми яңгырашын билгеләгән хис – сөенеч хисе аерымлана. Төрле-төрле чагыштыруларга мөрәҗәгать итү эчтәлекне горурлык, өмет, киләчәккә ышаныч кебек кичерешләр белән тулыландыра:

Тик болар безгә кирәк диңгез төбе гаувааслары.
Өсттә бу ямьсез болыт баштан китәр, яңгыр явар,
Җиргә рәхмәт күк төшәр яшьләрнең изге касдлары.
Шаулап аккан су булыр тау башлары, тау астлары.
Күк булып күкрәр һавада хөр яшәү даулашлары,
Ялтырар изге көрәшнең хәнҗәре, алмаслары[3].

Шул рәвешле, шагыйрь милләткә хезмәт итү юлына багышланган яшәешнең генә мәгънәле булуын ассызыклый, лирик геройның үзен дә шушы аңлы яшьләр сафында күрүе шигырьгә оптимистик рух өсти:

Йөрмәсен бәгъре өзек милләт киеп кашсыз йөзек, –
Без аның бик зур фәхерле, чын бриллиант кашлары![4]

1911 елда иҗат ителгән «Иһтида»[5] шигырендә Тукай, мәхәббәттән җан көюгә «тугры караш, төпле гакыл»ны каршы куеп, лирик геройның «җиңел уй, йөз кызарткыч төрле хисләрдән» ваз кичүен күрсәтә. Шәрык әдәбияты традицияләрендә язылган шигырьнең беренче бүлегендә традицион мотивлар (сөйгән ярга сәҗдә кылу, мәхәббәттән шәмдәй эрү) сөю – идеал дигән романтик концепцияне ачыкларга ярдәм итәләр.

---

[1] Ялт-йолт. 1910. № 9.
[2] Г. Тукайның «Җан азыклары» җыентыгында (1912) басылган.
[3] *Тукай Г.* Татар яшьләре // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 258.
[4] Шунда ук. Б. 258.
[5] Шура. 1911. № 12.

Икенче бүлектә автор лирик геройның рухи халәте үзгәрешен җаһилият дәвереннән соң ислам диненә килгән гарәпләр язмышы белән чагыштыра, шигырьнең өченче бүлегендә бу үзгәреш көчле экспрессия белән гәүдәләндерелә:

Килеп чыкты хәзер фикрем кояшы золмәт артыннан,
Түгел инде вакытлы, мәгънәсе юк хискә мин корбан.

Шөкер булсын, хәзер алдымда бер нурлы хәят инде,
Теге мәзкүр пот алдында табынганнан оят инде[1].

Тукай шигърияте өчен традицион булган золмәт/нурлы хәят оппозициясе лирик геройның идеалы үзгәрүгә ишарә итә:

Җиңел уй, йөз кызарткыч төрле хисләр, сезгә мең ләгънәт!
Яшә, тугры караш, төпле гакыл, меңнәр яшә, хезмәт!

Шагыйрь иҗатында милләткә хезмәт итү идеясе милли идеал эзләү омтылышы белән бер үремтәдә килә, «Хөрмәтле Хөсәен ядкяре»[2], «Шиһаб хәзрәт»[3], «Даһигә»[4] кебек шигырьләрдә халык алгарышы юлында хезмәт куйган милли образлар галереясы калка. Инкыйлаб дулкыннарында кайнаган шәхес, Тукайның якын дусты Хөсәен Ямашевның үлеме (ул 1912 елның 13 мартында «Гасыр» көтепханәсе бүлмәсендә кинәт вафат була) мөнәсәбәте белән язылган «Хөрмәтле Хөсәен ядкяре» шигыре шагыйрьнең тетрәнүле кичерешләре дулкынында иҗат ителгән. Мәдхия традицияләрендә язылган бу әсәрдә шәхесне мактау, олылау хиссияте югалту ачысы белән үрелеп бара. Строфа саен үстерелә килгән сурәтләү алымнары, ахыр килеп, дини күзаллаулар яссылыгыннан бирелгән бәя – әүлиялар белән янәшәлек – Хөсәен Ямашев шәхесен гавамнан югары күтәрүгә, илаһилаштыруга хезмәт итә:

Көч белән бергә гүзәллекне җыйган диңгез кеби,
Ул иде өстен вә кул җитмәс кеше йолдыз кеби.

---

[1] *Тукай Г.* Иһтида // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 187.
[2] Йолдыз. 1912. 10 апрель.
[3] Аң. 1913. № 2.
[4] Аң. 1913. № 4.

Әүлияларның барын бер-бер китерсәм каршыма,
Күрмәмен дип уйлыймын бер якты йөз ул йөз кеби.

Көчле, көчсез, ярлы, бай булды һаман да бер аңар;
Һәр карашта ул иде чын «керпегеннән гөл тамар»[1].

Шул ук вакытта шигырьнең соңгы ике строфасы, шәхес һәм җәмгыять каршылыгын үзәккә алып, яшәештә кешенең кадерсезлеге турындагы ачынулы идеяне алга куя, бу юллар дустын югалткан шагыйрьнең үкенечле сызлануы булып укыла:

Күрмәде гами, табигый, буш куыклар атмагач,
Һәм кәмиттә бер батыр да җирдә егълып ятмагач.

Бармыни бездә, гомумән, чын кеше кадрен белү?!
Без аны кайдан белик, мескин үлеп аңлатмагач?![2]

Шушы шигырьнең дәвамы төсендә иҗат ителгән «Янә бер хатирәм»[3] әсәрендә Хөсәен Ямашев шәхесе янәдән мохиттән югары күтәрелә, шагыйрь иҗатында киң таралган традицион чагыштыру *(Ул бәләнд мәрхүм дә килсә, мин сизә торган идем: / Күктән иңгән, ханәмә килгән шикелле тулган ай*[4]*)* аның бөеклеген ассызыклый.

Рухани, дини реформатор, галим Шиһабетдин Мәрҗанинең тууына һиҗри ел исәбенчә 100 ел тулуга мөнәсәбәтле иҗат ителгән «Шиһаб хәзрәт» шигырендә дә тулган ай образы «татарда да гыйрфан уты кабынганны күрсәтергә күтәрелгән», «мәгарифкә әүвәл башлап адым салган, милләт өчен бәһа җитмәс кыйбат хәзрәт» Мәрҗанинең татар дөньясындагы урынын ассызыклау максатына хезмәт итә. Т. Галиуллин билгеләвенчә, бу шигырьләр Тукай иҗатында жанрның катгый таләпләренә җавап биргән ода-мәдхия жанры калыплануын күрсәтә[5]. Г. Халит үзенең хезмәтендә

---

[1] *Тукай Г.* Хөрмәтле Хөсәен ядкяре // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 219.

[2] Шунда. Б. 219.

[3] Ялт-йолт. 1912. № 37.

[4] *Тукай Г.* Янә бер хатирәм // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 220.

[5] *Галиуллин Т.Н.* Тукайлы шигърият // *Галиуллин Т.Н.* Әдәбият – хәтер хәзинәсе. Казан: Мәгариф, 2008. Б. 11.

Хөсәен Ямашев, Шиһабетдин Мәрҗани, Толстой[1] образларында Тукай иҗатында шагыйрь-пәйгамбәр концепциясеннән тарихи-гуманистик йөзе булган җир пәйгамбәренә күчеш күрә[2].

Милли идеал эзләү мотивы үзәктә торган тагын бер әсәр – «Даһигә» шигырендә «мәңге төн» метафорасы белән анықланган дөньяны яктыртырга теләп, «идеал уты»н эзләп юлга чыккан романтик герой көчле шәхес образының бер варианты буларак кабул ителә. Әсәрнең исеме үк шушы концепциягә ишарә итә, мондый укылыш ялгызлык, читләшү мотивлары белән дә алшартлана. Әсәрне үтәли иңләп узган юл образы, берничә мәгънәдә кулланылып, шигырьдәге идея катламнарын билгели. Геройның идеалга омтылыш рәвешендә шәрехләнгән юлы (шигырьдә ул «изге» эпитеты белән төгәлләштерелә) рухи кыйммәтләрнең матди яшәештән өстенлеген раслауга буйсындырыла һәм җәмгыять сайлаган юлга капма-каршы куела. Замандашлары, алтын-байлыкка кызыгып, вөҗданына хыянәт иткән вакытта, даһи үзе сайлаган изге юлдан тайпылмый, алга бара:

Мин әле хәйран һаман да, белмәдем ни булганын;
Нәрсәгә артка карыйсың, утка калгач бер адым?

Ялтырау күрдеңме артта? Ул түгел ул – алтын ул;
Юк мөкаддәс нур да анда, юк җылылык – салкын ул.

Изге юлны һәрвакыт алдап шулай кыскарта ул,
Син сатылмассыңмы дип, фикрең үзенә тарта ул[3].

Шигырьнең соңгы строфасында юл мотивы дини контекстта ачыла: даһиның милли хәятне яктырту, алгарыш-тәрәккыять юлына чыгару омтылышы илаһияткә юл белән тәңгәл куела:

---

[1] Тукай иҗатында Толстой фикер-карашлары шактый кабатлана: «Толстой фикере», 1911; «Толстой сүзе (Зур бәхет инсанга...)», 1913; «Толстой сүзе (Кирәк анчак...)», 1913; «Толстой сүзләре», 1913 шигырьләре – шуның ачык мисалы, әдип вафатыннан соң язылган «Изге тәсбих өзелде» (1910) нәсерендә ул Толстойны кояшка тиңләп зурлый.

[2] *Халит Г.М.* Многоликая лирика. Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. С. 178.

[3] *Тукай Г.* Даһигә *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 280.

Артка бакма, даһием, идеал һаман да алда ул;
Алга барганнарга тик табыла табылса – Алла ул!

Шагыйрь вафатына ике ай кала язылган бу шигырь, әдәбият галиме Р. Ганиева фикеренчә, милли азатлык һәм Яңарыш идеалларын тормышка ашыру юлында көч түккән Гаяз Исхакыйга багышланган[1].

Иң соңгы шигырьләреннән берсе – Клячкин хастаханәсендә ятканда иҗат иткән «Мөхәрриргә»[2] шигырендә дә Тукай Г. Исхакыйны олылый. Әдип сөргендә үткәргән алты ел вакытның милли яшәешкә ни дәрәҗәдә тәэсир итүе үзенчәлекле чагыштырулар ярдәмендә ачып бирелә:

Алты елда үзгәреп китте лөгать һәм истилях,
Сәүдәгәрлектер зыялылык вә сәүдәдер зыя. <...>

Алты ел торды чупансыз, айрылышты яшь көтү;
Карт бүре күк, бары корган айрым-айрым бер оя[3].

Гомеренең соңгы көннәренәчә Тукай милләт гаме белән яна, шигырьләрендә милләт язмышына бәйле нечкә моң сызылып бара. Иҗатының башлангыч чорында язылган «Кичке азан» (1906) шигырендә үзәктә торган татар халкы тарихы, язмышы, төрки дөнья фаҗигасын аңлау белән бәйле тетрәнүле уй-кичерешләр, сагышлы-хәсрәтле гамьнәр, «Шүрәле» (1907) поэмасында кабатланып (*Кылт итеп искә төшәдер намнары, дәүләтләре; / Карт бабайларның, моны күрсәң, бөтен саулэтләре, / Ачыла алдыңда театр пәрдәсе: / – Аһ, – дисең, – без ник болай соң? Без дә хакның бәндәсе...*), шагыйрьнең вафатына берничә ай кала, Романовлар династиясенең Россиядә патшалык итә башлавының 300 еллыгы уңаеннан язылган «Олугъ юбилей мөнәсәбәте белән халык өмидләре»[4] шигырендә янәдән лирик герой сызлануларының сәбәбенә әйләнә. Шигырьне каймалап алган мәдхия текстлары фонында милли гамьнәр бер

---

[1] Бу хакта: Габдулла Тукай. Энциклопедия. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. Б. 225.

[2] Мәктәп. 1913. № 3.

[3] *Тукай Г.* Мөхәрриргә // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 288.

[4] Мәктәп. 1913. № 1.

үзәккә туплана: татар халкының данлы тарихы (*Рус җирендә без әсәрле, эзле без, / Тарихында бер дә тапсыз көзге без*[1]*), михнәт-газаплы бүгенгесе (Дип: гариб башларга энҗүләр төшәр, / Мәңге михнәт, мәңге рәнҗүләр китәр*) турындагы уйланулар милләтнең бөеклеген раслау, хокукын даулау омтылышы белән үрелеп килә:

Без сугышта юлбарыстан көчлебез,
Без тынычта аттан артык эшлибез.
Шул халыкныңмы хокукка хаккы юк? –
Хаккыбыз уртак ватанда шактый ук!

Ачынулы-сызланулы халәт белән сугарылган бу юлларга «бәлки, кипмәсме бу яшь, дип, күздә», «бар моңын, бар зарын» оныту теләгеннән янган халыкның сызлануы белән сугарылган өмет мотивы кушылып китә:

Зур «мөнафис» берлә җанлансын халык,
Бар моңын, барлык зарын өстән салып.

Шул рәвешле, Тукайның 1911–1913 еллар шигъриятенә милли-иҗтимагый яшәештәге проблемаларны шәхес кичерешләре аша ачып бирү хас. Милләт, җәмгыять, кешелек гамьнәре белән яшәгән лирик геройның борчулы уйланулары укучыны тәэсирләндерә, милли хисләрен уята.

«Керләнеп беттем үзем, дөньяны пакьлый алмадым...»

Бу елларда Тукайның сәламәтлеге тәмам какшый, авыруы көчәя, үлемнең котылгысызлыгын аңлау аның әсәрләрендә үлем турында уйланулар рәвешендә чагылыш таба. Д.Ф. Заһидуллина билгеләвенчә, XX гасыр башы татар әдәбиятында үлемне куркыныч, фаҗига дип аңлаудан аның кешене яшәү газабыннан азат итү мөмкинлеген тануга кадәр ара узыла, кайбер әсәрләрдә әҗәл яшәүгә нокта куючы булса, кайсыларында аның дәвамы ролен уйный. Кайбер авторлар үлемне тормыш аһ-зарыннан котылу мөм-

[1] *Тукай Г.* Олугъ юбилей мөнәсәбәте илә халык өмидләре // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 282.

кинлеге итеп карый[1]. Тукайның «Читен хәл»[2], «Хәстә хәле»[3] кебек шигырьләрендә яшәү һәм үлем каршылыгы нәкъ менә шушы яссылыкта бирелә. Мәсәлән, тулаем экзистенциаль эчтәлектә иҗат ителгән «Читен хәл» шигырендә дөньядан ваз кичкән лирик герой күз алдына килеп баса. Беренче строфада аның үкенечле, ачынулы психологик халәте дөньяга туганына үкенү хисе аша ачыла:

Ни була тугъмак сыйратын кичмәсәм,
Бу ачы гомрем шәрабен эчмәсәм?![4]

Күренгәнчә, шагыйрь ислам тәгълиматында кыямәт көне белән бәйле булган сират күперен кичү вакыйгасын адәм баласының дөньяга килү мизгеле белән бәйләп куя. Нәтиҗәдә, бу – кеше яшәешенең сынаулардан гыйбарәт булуы, ахырзаман газаплары белән аваздашлыгы турындагы фикергә алып килә, ә инде шәркый-суфичыл традицияләргә нигезләнгән «ачы гомер шәрабен эчү» мотивы бу карашны тулыландыра.

Икенче строфада яшәешнең табигый агышын инкяр итү һәм яшәүдән тую мотивлары бер-берсен көчәйтә:

Әйләнә бит, үтми, бетми гомре дә! –
Килә утлар чәчеп, син кышласаң.

Шагыйрьнең өметсезлек, рухи төшенкелек тулы халәтен җиткерүгә, яшәешкә, дөньяга, язмышка ачуын һәм газаплы-ачынулы уйларын ачып бирүгә юнәлдерелгән көтелмәгән ассоциацияләр сискәндереп җибәрә:

Каршыма чыкма, кояш, син – канлы тап!
Ак кәфендәй син җәелмә өсткә, таң!

Тормыш ямьсезлегеннән, дөнья караңгылыгыннан алҗыган халәттә төп юаныч – үлем көтү, бу фикер шигырьдә беренче строфадан ук кабатлана, шул рәвешле, сызлану белән бәйле эчтәлек көчәйтелә:

---

[1] *Заһидуллина Д.Ф.* Модернизм һәм ХХ йөз башы татар прозасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. Б. 114.

[2] Шура. 1911. № 17.

[3] Аң. 1913. № 3.

[4] *Тукай Г.* Читен хәл // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 192.

Ардым инде, кайда актык мәүфыйкем?
Җилкенәмен – бер басарга өч басам;
Катле нәфситсәм, Ходайдан куркамын,
Ләкми чир, аурып та булмый, ичмасам!

Тукай шигъриятендә мондый тенденция «Хәстә хәле» шигырендә дә урын ала. Әсәрнең һәр строфасында өметсезлек мотивы калкытыла. Беренче строфада ул яшәү мәгънәсен җую, йокысызлык, төш мотивлары белән бәйле булса *(Көн туа. Һәр көнне хикмәт, мәгънәдән буш эш күрәм; / Күз йомалмыйм төн буе, йомсам – коточкыч төш күрәм*), икенче строфада кешеләрнең икейөзлелеге, чын йөзләрен битлек астына яшерүләренә бәйле алдану һәм читләшү мотивлары белән тыгыз бәйләнә *(Юк янымда чын кеше, булганда да – мин чит күрәм*; / *Белмәдем капшап, фәкать һәр йөздә кәгазь бит күрәм).*

Гомумән, лирик геройның экзистенциаль кичерешләре строфа саен үстерелә килә, иман, мәрхәмәт, шәфкать, мәхәббәт кебек иң төп кыйммәтләрдән мәхрүм калган җиһанның ямьсезлеге, зәмһәрир суыклыгын образлы итеп ачып бирү җан туңу мотивы аша тормышка ашырыла:

Бетте иман, мәрхәмәт, шәфкать, мәхәббәткә тәмам;
Бәйле корбанлык кеби, алда кызыл кан, ит күрәм.
Бар хәятым салкынында туңды җан, катты күңел;
Һәр ягында бар җиһанның зәмһәрирдән чик күрәм[1].

Шигырь, гомумән, тулысы белән яшәеш ямьсезлеген раслауга буйсындырылган, строфа саен җанны чолгап алган торгынлыктан котылуның мөмкин түгеллеге, җиһан кануннарының тамырдан үзгәрүе, мантыйкка сыешсызлыгы ассызыклана килә. Җиденчесигезенче строфаларда бу фикерләр иң югары дәрәҗәсенә җитә. Әлеге строфада инсанны һәрвакыт рухландырган, җанына тынычлык, өмет иңдергән дини тәгълиматларны җимерү эмоциональ кичерешләрне гаять киеренкеләндерә, лирик геройның күңел халәтен бөтен хәсрәт-сызланулары белән ачып бирә:

---

[1] *Тукай Г.* Хәстә хәле // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 277.

Акмый тышка мәгънәләр – кипкән күңелнең чишмәсе;
Калган урнында һәлакәт чокры, баткаклык күрәм.
Юк нәҗат, фикрем чөерсәм дә үземнән үзгәгә;
Козгын – ислам гәүдәсендә, кәгъбәсендә пот күрәм[1].

Лирик герой күңелен биләгән чарасызлык, өметсезлекнең соң чиккә җитүе үлемне яшәеш авырлыкларыннан котылу чарасы итеп күрүдә чагылыш таба:

И үлем! Мин синдә бер хәсрәт вә бер шатлык күрәм.

Шигырьнең соңгы строфаларында хәстәлек мотивы физик һәм рухи газаплардан өзгәләнгән лирик геройның сызланулы кичерешләре аша күрсәтелә, ул инде язмышына буйсынган, көрәшеп арыган халәттә күз алдына килеп баса, укучы шагыйрь җанын биләгән тирән сагыш, сызлануны ачык тоя:

Ауру җанның бишмәте-тәнне дәваның төрлесе
Берлә һәр көнне ямыйм, иртән тагын ертык күрәм.

Соңгы строфадагы өзелгән җыр образы укучыны янып-яшьнәп торган иҗат утының сүнүенә шаһит итә:

Бар иде ялгыз калып, җырлап юанган чакларым,
Ярты җырда инде күкрәкне тотам да йөткерәм!

Көннән-көн авыруга ныграк бирешә барган Тукай, тән һәм җан газапларын онытырга теләп, 1911 елның декабре урталарыннан 1912 елның март башына кадәр Өчилегә кайтып, абзасы Кәшфелкәбир Әмировта, «сандык шикелле кечкенә генә нараттан салган ак өйдә»[2] торып кайта. Беркадәр ныгып, авыруы җиңеләйгән сыман булып, күңеле күтәрелгән Тукай «Авылда авырып яту», «Бәрәңге вә гыйлем», «Буран», «Көтмәгәндә» кебек шигырьләр[3] иҗат итә, Ж. Вәлиди аның «Җан азыклары» җыентыгына керәчәк әсәрләренең

---

[1] *Тукай Г.* Хәстә хәле // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 277.

[2] Бу турыда Тукай Гыйльметдин Шәрәфкә язган хатында искәртә.

[3] Бу шигырьләрнең барысы да Г. Тукайның «Җан азыклары» җыентыгында (1912) басылган.

күбесе нәкъ менә Өчиледә язылган булуын искәртә[1]. Әхмәт Урманчиевка язган хатында Тукай «көннән-көн хәлем яхшырак кебек»[2], дип белдерсә дә, чынлыкта аның авыруы чигенми, физик һәм җан газаплары көчәя. Яшәештән, җәмгыятьтән ваз кичкән, өметсезлеккә бирелгән шагыйрь тормышның караңгылыгын, ямьсезлеген игътибар үзәгенә ала. Мәсәлән, «Күңел йолдызы»[3], «Үкенеч»[4], «Хөрмәтле Хөсәен ядкяре» һ.б. шигырьләрендә иҗат уты, рухи бөеклек, милли идеал, өмет, гавамнан югарылык, ялгызлык символлары буларак кулланылган йолдыз символы «Мәхәббәт шәрхе»[5], «Казан вә Кабан арты»[6] шигырьләрендә үзгә эчтәлектә ачыла. Әйтик, «Мәхәббәт шәрхе» шигырендә беренче строфадагы романтик пафос белән сугарылган чагыштыру (биредә автор, алман шагыйре Генрих Гейнега ияреп, мәхәббәтне күктән төшкән йолдызга тиңли) әсәр дәвамында тормыш караңгылыкларын гәүдәләндергән образлар аша (чүплек, тиреслек) дөньяда ямьсезлек хакимлек итүен раслый.

Гомеренең азагында инде каты авыруы сәбәпле дөньяга сызлану, газап, хәсрәтле моң күзлегеннән караган шагыйрь әсәрләрендә экзистенциаль мотивлар киң кулланыла башлый. Мондый әсәрләрдә җәмгыятькә бәя белән шәхси кичерешләр катламы үзара тыгыз үрелеп килә, «лирик геройның күңел дөньясы тагын да катлаулана, газаплы кичерешләре, драматик психологизмы көчәя»[7], аның психологик халәте җәмгыятьнең гаделсезлеген, яшәешнең ямьсезлеген аңлаудан туган сызланулы уйланулар буларак төгәлләшә, бу аның шигырьләрендә җәмгыятьтән читләшү, качу, алдану, дөньядан ваз кичү кебек мотивларны активлаштыра. Шушы яссылыкта

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 6 т.: Г. Тукай төзегән җыентыклар, архив материаллары, документлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 243.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юльязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 229.

[3] Йолдыз. 1909. 29 ноябрь.

[4] Йолдыз. 1910. 1 июль.

[5] Г. Тукайның «Җан азыклары» җыентыгында (1912) басылган.

[6] Г. Тукайның «Җан азыклары» җыентыгында (1912) басылган.

[7] *Гыйлаҗев Т.Ш.* Әдәби мирас: тарих һәм заман. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 17.

шәрехләнгән «Дошманнар»[1] шигыренең композицион төзелеше яшәеш-җәмгыятькә бәяне махсус аерып куярга мөмкинлек бирә: әсәрнең беренче өч строфасында җәмгыятьтә хөкем сөргән ялган кыйммәтләр – икейөзлелек, астыртынлык, көнчелек – калкытыла, шигырьдә кулланылган «җыланнар» метафорасы да җәмгыятькә бәя буларак урын ала:

Күп «җыланнар» сызгырып читтән карыйлар бәхтемә,
Борла-сырла, бәдбәхетләр, үрмәлиләр тәхтемә.
Аз кеби баскан бу золмәт тормышым йортын минем,
Түзмиләр бит бер гөнә яктан ачылган яктыма!
Үзләре... сүздән түбәннәр, күзләре тездән түбән;
Эт кеби һаулап яманым, күз йомалар яхшыма[2].

Шигырьнең икенче өлешендә яшәеш ямьсезлегенә, караңгылыгына төшенгән лирик геройның катлаулы күңел дөньясы үзәккә куела, дөньядан ваз кичү, киләчәккә өметне югату *(Дөньядан туйдым, өмидем юк...)* җәмгыятьтән читләшү *(Зур җаным сөйми җиһанны, чөнки бар дөнья фәна)* мотивлары психологик халәтне билгели. Шушы контекстта әлеге шигырьдә авыру-хәстәлек фани дөньядан мәңгелеккә ирешү юлындагы вакытлыча халәт буларак кабул ителә, үлем фәлсәфәсенә ишарә тоемлана:

Якты йөз берлән алам каршы авырлык, ауруын;
Чүпкә дә саймыйм йөрәккә кап-кара кан саулуын.

Вафатына бер ел кала иҗат ителгән «Ваксынмыйм»[3] шигырендә дә үлемнең мәңгелеккә ирешү чарасы булуы турындагы фикер Тукай иҗатындагы ялгызлык һәм җәмгыятьтән читләшү идеясе белән үрелеп килә. Заманга яраклашырга өндәгән идеалсыз, максатсыз замандашларына каршы шагыйрьнең лирик герое беркайчан да җәмгыять каннунарына буйсынып яшәмәячәген игълан итә:

Син үзеңчә изге эш эшлим дигәндә халкыңа,
Әллә нинди былчырак баулар салалар гакълыңа:

---

[1] Г. Тукайның «Җан азыклары» җыентыгында (1912) басылган.
[2] *Тукай Г.* Дошманнар // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 234.
[3] Г. Тукайның «Җан азыклары» җыентыгында (1912) басылган.

– Бу заман шундый заман, – дип, – бу вакыт мондый вакыт,
Син үзеңне дөньяда безнеңчә йөрт, безнеңчә тот.
Мин сыялмыйм андый шартлар, фани дөнья вакътына,
Башны бөксәм – зур җинаятьтер олугъ җан хакъкына[1].

Җан ашкыну мотивы аша бирелгән үлем фәлсәфәсе «мәңге нурлы ямьлегә» омтылу булып тәгълләшә, үзеңнән соң исемең халык хәтерендә мәңге яшәрлек итеп гомер юлын үтү иң зур кыйммәт дип кабул итәлә:

Ашкынамын мин әбәд бетмәс урынга, мәңгегә,
Мәңгелеккә – мәңге рухлы, мәңге нурлы ямьлегә!

Лирик геройның халык өчен кояш (традицион рәвештә, бу образ хакыйкать мәгънәсендә кулланыла) булырга теләве, мин һәм җәмгыять оппозициясеннән гыйбарәт дөнья сурәтен текстта аерымлап куеп, шигырь азагында кешелеккә файдалы булу, милләткә хезмәт итү мотивы аша калкытыла:

Анда мин мәңге көләч һәм мәңге яшь булмак телим;
Бу кояш сүнсен, җиренә мин кояш булмак телим.
Вакътыны йөртер кешеләр ул заман миннән күреп,
Файдалансын шунда миннән сәгатен һәркем борып.

Гомернең азагы якынлашуын аңлау, үлем көтү, сүнү/бетү кебек мотивлар «Кичке теләк», «Үтенеч»[2], «Кыйтга»[3] кебек шигырьләрне бер бәйләмгә туплый, аларда лирик герой дөньядан гайрәте чиккән, язмыш караңгылыгыннан алҗыган, яшәүнең мәгънәсезлеген аңлаган халәттә сурәтләнә, аның сызланулы кичерешләре лирик-эмоциональ эчтәлектә ачыла. Караңгылык/золмәт төшенчәләре әсәрләрендә дөнья сурәтенең төп категорияләренә әйләнә. Мәсәлән, «Кичке теләк» шигырендә әсәрнең исемендә үк урын алган кич образы экзистенциаль укылышта гомер кояшы сүнү белән ассоциацияләшә. Шагыйрьнең төшенкелек, авыр уйлар белән тулы кичерешләре сүнгән лампа символик образы аша җиткерелә:

---

[1] *Тукай Г.* Ваксынмыйм // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 237.
[2] Г. Тукайның «Җан азыклары» җыентыгында (1912) басылган.
[3] Аң. 1913. № 6.

Күп тә үтмәстән, утым ялт-йолт итә һәм селкенә,
«Гөлт!» итеп актык нурын бер күрсәтә, аннан сүнә[1].

Шунысын искәртү зарур: шәм (ут) сүнү мотивы татар әдәбиятында традицион мотивлардан санала, XX йөз башы татар шигъриятендә ул милли эчтәлек белән баетыла, милләтнең алгарышы, киләчәге белән бәйле уйлануларны җиткерү чарасына әйләнә, караңгылык, төн образлары бу мотивның юлдашына әверелә.

Тукайның әлеге шигырендә ут сүнү мотивы шагыйрьнең күп кенә әсәрләрендә кабатланган өметсезлек мотивын яңарта: өметнең сүнүе буларак укыла. Шигырь дәвамында кешене өмет яшәтү турындагы фикер үстерелә килә, һәм шигырьнең соңгы строфасында өметсезлек иң югары дәрәҗәсенә җитә, иҗат уты сүнү – өмет сүнү, ә өмет сүнү – үлемгә тиң дигән идея булып формалаша:

«Ни бәхет! – дим, – иртәгә кич син тагын да янмасаң,
Бу ятыштан мин дә мәхшәр җитмичә кузгалмасам!»

«Үтенеч» шигырендә сүнү, алдану, елау кебек экзистенциаль мотивлар бер-берсен тулыландырып, көчәйтеп киләләр. Беренче строфада ук иректе, хөр, яшьнәп яшәгән чоры – яшьлеге үтүен уйлап сыкраган лирик герой образы тудырыла, аның газаплы күңел халәтен үткән һәм бүгенгегә мөнәсәбәтле сурәтләнгән капма-каршы мотивлар (хөрлек – тоткынлык, яшьнәү – сүнү) сызлану тойгысын тагын да тирәнәйтә:

Яшь вакытта яшьнәдем, көчле вакытта күкрәдем;
Яшьнәмим дә, күкрәмим дә – утсыз инде күкрәгем!
Килде тоткынлык, түбәнләде уемның куллары;
Хөр заман ак кул белән күкләрдә йолдыз чүпләдем[2].

Шул рәвешле, шигырьдә сызлану семантикасы чорга хас иҗтимагый вазгыять белән дә алшартлана, сүз ирегә кысылуга бәйле ачынулы фикерләр шигырь эчтәлегендә ачык тоемлана. Икенче яктан, хыял-омтылышларына ирешүдән мәхрүм ителгән лирик геройның өмете өзелүдә бу вакытка инде сәламәтлеге какшаган шагыйрьнең газаплы уйлары да «укыла»:

[1] *Тукай Г.* Кичке теләк // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 235.
[2] *Тукай Г.* Үтенеч // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 233.

Ак күгәрченне кулымнан алдылар, козгын биреп;
Ак кирәк, пакь кирәк дип, күпме күз яше түкмәдем!..

1913 елга кергәндә, Тукайның авыруы инде тәмам көчәя, хәле бик нык авырая. Фатих Әмирхан үз истәлекләрендә Тукайның бу көннәрдәге күңел халәтен бик төгәл тасвирлый: «Соңгы көннәрдә ул ялгызлык сөя вә ялгыз дәкыйкаләрендә тирән бер уйга батып утыра вә шул уйланудан үзенә бер итмиэнаны калеб (күңел тынычлыгы) тапкан шикелле була иде ки»[1]. 26 февральдә шагыйрь Клячкин хастаханәсенә кереп ятарга мәҗбүр була. Хәле ничек кенә авыр булса да, ул биредә дә иҗат эшен ташламый. «Башта, шифаханәгә кергән көннәрендә, Тукай азрак күңелсез күренсә дә, соңга таба настроениесе яхшырган кебек булды, ул, докторлар әйтүенә карамастан (докторлар эшләмәскә, йөрмәскә кушалар иде), яткан җиреннән генә булса да, үзенең басыла торган шигырьләренең соңгы корректураларын карау һәм кыска-кыска кыйтга шигырьләр язу кебек эшләр белән дә шөгыльләнә башлады»[2], – дип искә ала Ш. Әхмәров. Больницада яткан көннәрендә Тукай «Хәстә хәле», «Толстой сүзләре», «Буш вакыт», «Шөһрәт», «Кыйтга (Көчләремне мин...)» һ.б. шигырьләрен иҗат итә, аларның күбесе «Аң» журналында дөнья күрә. Әмма дуслары да, Тукай үзе дә гомере өзелергә санаулы көннәр калганын белә, әлбәттә. Аяусыз хакыйкатьне аңлаган шагыйрь үзенең үткәне, иҗаты турында уйлана, йомгак ясый, шушы уйланулары хакында «Уянгач беренче эшем» мәкаләсендә бәян итә. «Кояш» газетасының 1913 елгы 18 март санында басылып чыккан бу язмасын ул «Тиз арада үзем браковать итмәгән вә үзем яраткан шигырьләрдән җыеп, дүрт йөз сәхифәле зурлыгында рәсемле бер мәҗмуга чыгарырга карар бирдем»[3], – дип төгәлли.

---

[1] *Әмирхан Ф.* Тукай үлем алдыннан // Тукай турында турында замандашлары: Истәлекләр, мәкаләләр һәм әдәби әсәрләр җыентыгы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. Б. 188.

[2] *Әхмәров Ш.* Г. Тукай турында исемдә калганнар // Тукай турында турында замандашлары: Истәлекләр, мәкаләләр һәм әдәби әсәрләр җыентыгы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. Б. 192.

[3] *Тукай Г.* Уянгач беренче эшем // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 262.

Клячкин хастаханәсендә гомер азагында иҗат ителгән «Кыйтга» шигыре – Тукайның эчке дөньясын, гомеренең азагына якынлашуын сиземләүдән туган ачынулы җан авазын чагылдырган әсәр. Сызланулы үкенү хисе әсәрнең лейтмотивына әверелә, аның һәр сүзеннән сагыш, бетмәс газап тама кебек. Беренче строфада көчсезлек, гомер ахырын тою, үткәннәрне уйлап үкенү мотивлары шигырьне экзистенциаль укылышка көйли, лирик геройның яшәешен характерлаган «кара көннәр» метафорасы аның күңел халәтенә аваздаш яңгырый:

Көчләремне мин кара көннәргә саклый алмадым,
Көннәремнең һичберен дә чөнки ак ди алмадым[1].

Икенче строфада исә лирик геройның яшәү позициясе ачыла:

Булды юлда киртәләр, эттән күбәйде дошманым,
Чөнки залимнәрне, өстеннәрне яклый алмадым.

Ягъни хакыйкатькә тугрылык – аның тормыш һәм иҗат мәсләге. Өченче строфада үкенү мотивы, гомеренең азагы якынаюын, язмыш каршында көчсезлекне аңлаудан туган өметсезлек мотивы белән кушылып, үзенең шагыйрьлек миссиясен дөньяны агартуда күргән, әмма омтылыш-тырышлыкларының юкка булуына төшенгән шагыйрьнең ачынулы җан авазын җиткерә:

Кайтмады үч, бетте көч, сынды кылыч – шул булды эш:
Керләнеп беттем үзем, дөньяны пакьли алмадым.

Соңгы әсәрләреннән берсендә – «Тәфсирме? Тәрҗемәме?»[2] – шигырендә Тукай, Коръәндәге 110 нчы сүрәгә (Наср (Ярдәм) сүрәсе) нигезләнеп, кеше сайларга тиешле туры, хак юлны Илаһияткә илткән юл буларак күзаллый:

Син күрерсең тугъры юл тапканны күп төркем халык,
Хәмд-ү-тәсбих өннәре берлән гөрелдәр урталык.

---

[1] *Тукай Г.* Кыйтга // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 284.
[2] Аң. 1913. № 7.

Мәккәдә ачты бүген якты иманга баб Ходай,
Ярлыкау эстә, шөкер ит, тәүбә кыйл, тәүваб Ходай![1]

Шул рәвешле, 1911–1913 елларда Тукай иҗаты яңа баскычка күтәрелә. Шәрык һәм Европа әдәби традицияләрен иҗади кулланып, Тукай үз шигърияте ндә үзенчәлекле сәяси-иҗтимагый, тарихи, фәлсәфи кыйммәтләрне туплаганербөтен дөнья сурәтен тудыра. Аның үзәгендә, бер яктан, милләт язмышы, аның яшәеше, киләчәге турында уйлану-кичерешләр булса, икенче яктан, милли тематика кысаларыннан чыккан гомумкешелек идеаллары урын ала. Бу синтез – Г. Тукай иҗаты үсешенең иң югары ноктасы.

[1] *Тукай Г.* Тәфсирме? Тәрҗемәме? // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Б. 287.

«ЮК! ТҮБӘН КАЛМАС БУ ҖАН: ФИТРӘТТӘ ГАЛИ БУЛГАН УЛ...» (Йомгак)

Вафатына күп калмастан, Габдулла Тукай, «Мәгариф» нәшрияты соравы буенча, үзе сайлаган шигырьләреннән төзелгән «Габдулла Тукаев мәҗмугаи асаре» җыентыгын әзерләү эшенә керешә. «Тиз арада үзем браковать итмәгән вә үзем яратган шигырьләрдән җыеп, дүрт йөз сәхифәле зурлыгында рәсемле бер мәҗмуга чыгарырга карар бирдем», – дип яза шагыйрь үзенең «Уянгач беренче эшем» мәкаләсендә[1].

Әлеге китабына шагыйрь җиде ел дәвамында язылган шигырьләрен, тәнкыйди караш күзлегеннән үткәреп, җентекләп, зур таләпчәнлек белән сайлый: «Минем кайсы чаклар уянганда тыгызланган вә газапланган маддәләрем – төрле диваннарымда һаман әле үзем, җаным, вөҗданым, оятым, хәятым разый булмаган шигырьләремнең шушы көнгәчә халык тарафыннан укылып (нахально) йөрүләре иде. Вә ул шигырьләрнең, бүген бу сәгатьдә үзләрен тотып яндыра вә җәһәннәмгә юнәлтә алмавым сәбәпле, гүя минем өстән кычкырып көлүләре иде...»[2].

Кызганыч, Г. Тукайга үз китабын күрү насыйп булмый: ул шагыйрь үлеменнән соң бер ел тулган көнгә генә дөнья күрә.

Җыентыкка язган кереш сүзендә күренекле галим, җәмәгать эшлеклесе Җ. Вәлиди, Тукай иҗатының әһәмиятен ассызыклап: «Тукаев – татар тарихында мәңге онытылмаслык бер исем!» – дип

---

[1] *Тукай Г.* Уянгач беренче эшем // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 262.
[2] Шунда ук.

ассызыклый[1]. Г. Тукайның шигъри иҗатының кыйммәтен Җ. Вәлиди беренче чиратта шагыйрьнең телендә күрә: «Дөньяда никадәр кешеләр бар, татар телене фәкать Тукаев шигырьләре хөрмәтенә сөяләр, татар теленә кизәнгән никадәр куллар каршыларында Тукаев дигән бер койманы, крепостьны күреп, кире төшәләр». Фикерен дәвам итеп, галим: «Шуның өчен телемезнең кадере күтәрелгән саен, Тукаев күтәреләә барачак, милли аңымыз, милли хисемез арткан саен, Тукаев аңлана барачакдыр», – дип өсти[2].

Һичшиксез, Җир шарының төрле почмакларында яшәүче татарлар өчен Габдулла Тукай – милли рух көзгесе ул. Шул ук вакытта Тукайның бөеклеге милли мәдәният кысаларына гына сыешмый: аның иҗаты дөнья әдәбияты хәзинәсе дә. Тукай шигырьләре төрки, Европа, Россия халыклары телләренә тәрҗемә ителгән. Рус телле укучыларга алар А. Ахматова, А. Тарковский, В. Тушнова, С. Липкин, Р. Моран һ. б. танылган шагыйрьләр тәрҗемәләре аша таныш.

Тукай иҗатына Россия һәм дөнья әдәбиятының күренекле вәкилләре мөрәҗәгать иткәннәр. Шагыйрь Рәсүл Гамзатов аның турында: «Тукай үзенең бөек халкының бөек талантын гәүдәләндерә... Бездә, тауларда, электр һәм шәмнәр булмаганда, ут саклаучылар бар иде. Тукайны да үз халкының ут саклаучысы дип атап була. Бу ут – мәхәббәт уты, талант уты, әдәпсезлек һәм ялган белән килешмәүчелек уты...» – дип яза[3].

Г. Тукайның «Уянгач беренче эшем» мәкаләсендә: «Килер заман, һәр язучының үзен, сүзен вә шәхси тормышын энәсендән җебенә кадәр тикшереп чыгарлар әле», – дигән сүзләр бар[4]. Узган гасырда да, XXI йөз башында да шагыйрьнең биографиясен һәм иҗатын өйрәнү буенча галимнәр тарафыннан зур тикшеренүләр башкарылды. Бу эш хәзер дә дәвам итә. Тукай иҗатын өйрәнүгә галимнәр генә түгел, Татарстанда һәм Россиянең төрле төбәкләрендә яшәүче аның иҗатын сөючеләр дә катнаша. Аларга һәм бу проектны тормышка ашыруда ярдәм иткән барча кешеләргә һәм оешмаларга авторлар ихлас рәхмәтләрен белдерәләр.

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 263.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 265.

[3] Тукай... : Дөнья халыклары Тукай турында / төз. Р. Акъегет. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. Б. 169.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 262.

КУШЫМТА

Габдулла Тукайның Казан чорында иҗат ителгән әсәрләре (1911–1913)

I. Шигырьләр

1. Борын. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 20 нче (1 гыйнвар) санында «Шүрәле» имзасы белән «Русчадан» дип басылган.

2. Кушмый ишәк җырлый. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 20 нче (1 гыйнвар) санында «Түнтәреф» кушаматы-псевдонимы белән басылган.

3. * («Төркия янгын эчендә: монда ут һәм анда ут...»).** «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 20 нче (1 гыйнвар) санында имзасыз басылган.

4. ...га («Шома тормыш...»). «Шура» журналының 1911 елгы 2 нче (15 гыйнвар) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган, «Пушкиннан мокътәбәс» дип куелган.

5. Мияубикә. 1911 елны китап булып басылып чыга (Казан, «Мәктәп көтепханәсе»ннән 1 нче китап).

6. Ана илә Бала. «Күңел җимешләре»ндә (1911) басылган.

7. Карга. «Күңел җимешләре»ндә (1911) басылган.

8. «Сакмар суы» көенә. «Күңел җимешләре»ндә (1911) басылган.

9. Җил. «Күңел җимешләре»ндә (1911) басылган.

10. Эшкә өндәү. «Күңел жимешләре»ндә (1911) басылган.

11. Иртә. «Күңел җимешләре»ндә (1911) басылган.

12. * («И төрек, иң әүвәл үк әйтим сиңа: борның кылыч...»).** «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 21 нче (20 апрель) санының тышлыгында рәсем асты рәвешендә имзасыз басылган.

13. Шигърият һәм нәсер. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 22 нче (1 май) санында «Сөенче Алаев» имзасы белән басылган.

14. * («Приемныйның ишекләре тар ләхеттән тар икән...»).** «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 23 нче (4 июнь) санында тышлыкта карикатура асты итеп урнаштырылган.

15. «Шура» шигырьләреннән. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 24 нче (15 июнь) санында имзасыз басылган.

16. Иһтида. «Шура» журналының 1911 елгы 12 нче (15 июнь) санында «Гъ. Т.» имзасы белән басылган.

17. * («Уңга да мин әйләнәм, сулга да мин әйләнәм...»)** «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 23 нче (4 июнь) санында рәсем асты рәвешендә имзасыз басылган.

18. Яшен яшьнәгәндә. Тукай кульязмалары арасыннан табылып, беренче тапкыр өчтомлыкның II томында (1929) басылган.

19. * («Һәзад-дөнья әкалле мин калили...»).** «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 23 нче (4 июнь) санында рәсем-карикатура асты итеп басылган.

20. Читен хәл. «Шура» журналының 1911 елгы 17 нче (1 сентябрь) санында «Гъ. Т.» имзасы белән басылган.

21. Гөнаһ. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 25 нче (1 август) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

22. Авыл җырлары (бишенче көлтә). «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 25 нче (1 август) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

23. Гакыллылар фәлсәфәсе. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 26 нчы (15 август) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

24. Кадер кич. «Вакыт» газетасының 1911 елгы 6 сентябрь (839 нчы) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

25. Рамазан гаетендә Иблиснең шәйтаннарына хитабы. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 27 нче (11 сентябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

26. Сайфия. «Шура» журналының 1911 елгы 18 нче (15 сентябрь) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

27. Поезд барган көйгә. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 28 нче (12 октябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

28. Тәмсил. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 28 нче (12 октябрь) санында имзасыз басылган.

29. Толстой фикере. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 28 нче (12 октябрь) санында имзасыз басылган.

30. Тәүбә вә истигъфар. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 28 нче (12 октябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

31. Көзге җилләр. «Йолдыз» журналының 1911 елгы 18 ноябрь (758 нче) санында «Гъ. Т.» имзасы белән басылган.

32. Золым. Беренче тапкыр «Габдулла Тукаев шигырьләре» (1926) басмасында дөнья күргән. Җыентыкны төзүче Ф. Бурнаш «Бер җирдә дә басылмаган» дигән искәрмә биргән. Текст астына «1911» датасы куелган.

33. Кечкенә музыкант. Тукай кульязмалары арасыннан табылып, Октябрьдән соң гына басыла башлаган. Беренче тапкыр өчтомлыкның II томына (1929) кертелгән.

34. Төрекчәдән («Эзләдем, филлаһ...»). «Яшен ташлары»нда (2) «Шүрәле» имзасы белән басылган.

1912

1. Сабитның укырга өйрәнүе. И.Н.Харитонов (1869–1954) тарафыннан чыгарылган «Бүләк» (1912) дип аталган татар әлифбасында басылган.

2. Гыйбрәт вә нәсыйхәт. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 35 нче (11 март) санында «Шүрәле» имзасы белән чыккан, «Казанга кайтыш» дигән мәкаләнең ахырында басылган.

3. Авыл мәдрәсәсе. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 35 нче (11 март) санында «Казанга кайтыш» исемле мәкалә эчендә басылган.

4. Бәет. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 35 нче (11 март) санында «Казанга кайтыш» исемле мәкалә эчендә басылган.

5. * («Читтәге бик күп өяздә...»).** «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 35 нче (11 март) санында «Казанга кайтыш» исемле мәкалә эчендә басылган.

6. * («Җырласаң да, җегет, ачы җырла...»).** «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 35 нче (11 март) санында «Казанга кайтыш» исемле мәкалә эчендә басылган.

7. * («Теләрсәң кемне сүк син яки макта...»).** «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 35 нче (11 март) санында «Казанга кайтыш» исемле мәкалә эчендә басылган.

8. Яз галәмәтләре. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 36 нчы (31 март)саны тышлыгының беренче битенә, «Городской ломбард» дигән рәсем асты итеп, имзасыз басылган.

9. Хөрмәтле Хөсәен ядкяре. «Йолдыз» газетасының 1912 елгы 10 апрель (817 нче) һәм «Ялт-йолт» журналының шул ук елгы 37 нче (15 апрель) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

10. Янә бер хатирәм. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 37 нче (15 апрель) санында «Хөрмәтле Хөсәен ядкяре» артыннан «Гъ. Т.» имзасы белән басылган.

11. Шыер. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 37 нче (15 апрель) санында «Айнюк Самакай малае» дигән имза белән басылган.

12. Һазиһи касыйдәтен фи мәдхи Мостафа. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 37 нче (15 апрель) санында басылган.

13. Балканда. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 44 нче (13 октябрь) санында рәсем-карикатура асты итеп имзасыз басылган.

14. Казан мулласы һәм булачак депутат. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 45 нче (5 ноябрь) санында рәсем асты итеп, «Шүрәле» имзасы белән басылган.

15. Валлаһи. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 45 нче (5 ноябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән, «Мәкаләи махсуса» исемле мәкалә ахырында басылган.

16. Тәмсил (Әһле Балкан кечкенә...). «Вакыт» газетасының 1912 елгы 7 ноябрь (1067 нче) санында «Балкан сугышы» исемле рубрикадан соң, «Гъ. Т.» имзасы белән басылган. Беренче мәртәбә икетомлыкның I томына (1943) кертелгән.

17. Аң. «Аң» журналының 1912 елгы 1 нче (15 декабрь) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

18. Толугышшәмси мин мәгърибиһа. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

19. Үтенеч. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

20. Дошманнар. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

21. Кичке теләк. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

22. Җегетләр. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

23. Ваксынмыйм. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

24. Бала оҗмахта. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

25. Сагыныр вакытлар. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

26. Картлар. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

27. Авылда авырып яту. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

28. Бәрәңге вә гыйлем. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

29. «Йолдыз»дан да курка. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

30. Буран. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

31. Көтмәгәндә. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

32. Көлке түгел. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

33. Әхлаксызлык. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

34. Монафикъка. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

35. Сабыйлар җыруы. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

36. Ни кирәк тагы? «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

37. Пушкин вә мин. Беренче тапкыр «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

38. Мөнтәкыйд. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

39. Интикадка мөтәгалликъ. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

40. Мәхәббәт шәрхе. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

41. Казан вә Кабан арты. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

42. Татар яшьләре. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

43. Дин вә гавам. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

44. Яңгыр. «Җан азыклары»нда (1912) басылган.

45. Авыл халкына ни җитми. Беренче тапкыр «Габдулла Тукаев шигырьләре» (1926) басмасында дөнья күргән.

46. Өч хакыйкать. «Җан азыклары»нда (1912) «Майковтан» дип искәртелеп басылган.

47. Балкан көйләре. «Кояш» газетасының 1912 елгы 23 декабрь (8 нче) санында «Кечкенә фельетон» рәвешендә «Шүрәле» имзасы белән басылган.

1913

1. Шиһаб хәзрәт. «Аң» журналының 1913 елгы 2 нче (1 гыйнвар) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

2. Йокы алдыннан. «Аң» журналының 1913 елгы 2 нче (1 гыйнвар) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

3. Суык. «Ялт-йолт» журналының 1913 елгы 49 нчы (10 гыйнвар) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

4. Хәстә хәле. «Аң» журналының 1913 елгы 3 нче (15 гыйнвар) санында, 33 биттә «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

5. Әнвәр бәк. «Ялт-йолт» журналының 1913 елгы 50 нче (28 гыйнвар) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

6. Даһигә. «Аң» журналының 1913 елгы 4 нче (1 февраль) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

7. Толстой сүзе («Зур, бәхет инсанга – һәр көн...»). «Аң» журналының 1913 елгы 4 нче (1 февраль) санында 49 биттә «Даһигә» шигыреннән соң «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

8. Олугъ юбилей мөнәсәбәте илә халык өмидләре. «Мәктәп» журналының 1913 елгы 1 нче (21 февраль) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

9. Кыйтга («Көчләремне мин кара көннәргә саклый алмадым...»). «Аң» журналының 1913 елгы 6 нчы (1 март) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

10. Шөһрәт. «Аң» журналының 1913 елгы 6 нчы (1 март) санында имзасыз, беренче итеп басылган.

11. Толстой сүзе («Кирәк анчак яшәр микъдар ашарга...»). «Аң» журналының 1913 елгы 7 нче (15 март) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

12. Тәфсирме? Тәрҗемәме? «Аң» журналының 1913 елгы 7 нче (15 март) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

13. Мөхәрриргә. «Мәктәп» журналының 1913 елгы 3 нче (24 март) санында басылган.

14. Толстой сүзләре. «Аң» журналының 1913 елгы 8 нче (10 апрель) санында имзасыз басылган.

15. Кыйтга («Хәзрәти Пушкин вә Лермонтов әгәр булса кояш...»). «Мәктәп» журналының 1913 елгы 4 нче (20 апрель) санында имзасыз басылган.

16. Буш вакыт. «Аң» журналының 1913 елгы 8 нче (10 апрель) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

17. Мәктәп. «Аң» журналының 1913 елгы 8 нче (10 апрель) санында басылган.

18. Казан. «Мәктәп» журналының 1913 елгы 4 нче (20 апрель) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

II. Мәкаләләр. Хикәяләр. Фельетоннар

1911

1. Әстерхан мөзакәрәләре. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 20 нче (1 январь) санында басылган.

2. Яңа әсәрләр («Хәмитнең хәяты»). «Идел» газетасының 1911 елгы 10 май (351) санында «Г. Тукаев» имзасы белән басылган.

3. Исемнәремез хакында. «Ялт-Йолт» журналының 1911 елгы 23 нче (4 июль) санында «Имза: «Шәп кеше» имзасы белән басылган.

4. Хикәя язарга теләүче яңа әдипләргә үрнәкләр. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 23 нче (4 июнь) санында «Мөхәррир мин түгел» дигән имза белән басылган.

5. Идарәдән җаваплар. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 23 нче (1 июль) санында имзасыз басылган.

6. Мөкаддимә («Арамызда әдәбият вә шигырь...»). Инглиз шагыйре Байронның Сәгыйть Сүнчәләй (1889–1937) тәрҗемә иткән «Шильон тоткыны» исемле поэмасына сүз башы итеп бирелгән («Шильон мәхбүсе», Казан, «Мәгариф» көтепханәсе, 1911). «Мөкаддимә»нең ахырына: «Г. Тукаев, 1911 ел, 23 апрель. Казан» дип куелган. Беренче тапкыр беренче дүрттомлыкның 4 нче томына (1956) кертелгән.

7. Аз гына төзәтү. «Йолдыз» газетасының 1911 елгы 30 июнь (703) санында басылган.

8. Русчадан дөрест тәрҗемәләр. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 26 нчы (15 август) санында «Гөмберт» имзасы белән басылган.

9. Өч баш. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 26 нчы (15 август) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

10. «Барча кардәшләр, ыруг, дуст-иш»... «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 27 нче (1 сентябрь) санында «Әхмәт Урманчиев, Габдулла Тукаев» имзалары белән басылган.

11. Ир, хатын.– «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 27 нче (1 сентябрь) санында «Салам Торхан» имзасы белән басылган.

12. Хатыннарның русча, татарча кушаматлары. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 27 нче (1 сентябрь) санында «Салам Торхан» имзасы белән «Ир, хатын» парчасыннан соң басылган.

13. «Ялт-йолт» идарәсеннән сөальләр. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 28 нче (12 октябрь) санында «Гөмберт» имзасы белән басылган.

14. Сәгъде Вәкъкас әфәндегә. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 29 нчы (18 ноябрь) санында имзасыз басылган.

15. Гарәпчә яңа масдарлар. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 29 нчы (18 ноябрь) санында имзасыз басылган.

16. Татарчага сарыф, нәхү язучыларга ихтар. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 29 нчы (18 ноябрь) санында имзасыз басылган.

17. Былтырның хисабы. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 31 нче (1 январь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

18. Кычкырды, ди. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 31 нче (1гыйнвар) санында имзасыз басылган.

19. Мәкальле киңәшләр. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 36 нчы (31 март) санында «Гөмберт» имзасы белән басылган.

20. Яңлыш уйланмасын. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 39 нчы (1 июнь) санында басылган.

21. Хәзер җиләк-җимеш вакыты. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 42 нче (5 август) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

22. Бик зур кешеләребез. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 42 нче (15 август) санында имзасыз басылган.

23. Динчеләр куаныштылар. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 43 нче (20 сентябрь) санында «Гөмберт» имзасы белән басылган.

24. Хаксызлыктан котылдык. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 45 нче (5 ноябрь) санында «Гөмберт» имзасы белән басылган.

25. Тегеннән-шуннан. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 48 нче (22 декабрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

1913

1. 1912 елның онытылганнан калган гына хисабы. «Ялт-йолт» журналының 1913 елгы 49 нчы (10 гыйнвар) санында «Счет төймәсе» имзасы белән басылган.

2. Юбилей мөнәсәбәте белән. «Ялт-йолт» журналының 1913 елгы 52 нче (1 март) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

3. Ике ихтар. «Ялт-йолт» журналының 1913 елгы 53 нче (15 март) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

4. Матбугатымызның «фәсахәт нәмүнәләре». «Ялт-йолт» журналының 1913 елгы 53 нче (15 март) санында «Гөмберт» имзасы белән басылган.

5. Уянгач беренче эшем. «Кояш» газетасының 1913 елгы 18 март (74 нче) санында «Габдулла Тукаев» имзасы белән басылган.

III. Автобиографик повесть. Юлъязмалар

1911

1. Кечкенә сәяхәт. «Ялт-йолт» журналының 1911 елгы 24 нче (15 июнь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

1912

1. Мич башы кыйссасы (Баштан үткән бер эш). «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 32 нче (21 гыйнвар) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

2. Казанга кайтыш. «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 35 нче (11 март) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

3. Мәкаләи махсуса. Беренче кисәге «Ялт-йолт» журналының 1912 елгы 40 нчы (1 июль)[1] санында «Хәкыйрь Шүрәле» имзасы белән, ахырына «Троиски, 20 май, 1912 сәнә» дип куелып, икенче кисәгенең I–V өлешләре журналның 41 нче (15 июль) санында «Сәяхәте көбралар ясаучы: Шүрәле» имзасы белән, VI–IX өлешләре 45 нче (5 ноябрь) санында «Шүрәле» имзасы белән басылган.

[1] Журналда «1 июнь» дип ялгыш басылган; 1 июньдә 39 нчы сан чыккан.

Часть I

«ЛИШЬ ЧИСТОЮ ДУШОЙ, НЕСУЩЕЙ ПРАВДЫ СВЕТ, ОКНО В СЕРДЦА ЛЮДЕЙ ОДНАЖДЫ РАСПАХНЕТСЯ»

Тукаевед И. Нуруллин, обращая внимание на снижение творческой активности Г. Тукая в 1911 году, пишет: «Очевидно, поэт встретил 1911 год без особого вдохновения и надежды. Сказалось, вероятно, и состояние здоровья Тукая: он всегда с беспокойством встречал приближение осени и зимы»[1]. Изменение настроения поэта ученый связывает не только с его болезнью, но и с общественными настроениями этого времени. «К 1911 году, – пишет И. Нуруллин, – в крупных промышленных центрах страны начался новый революционный подъем. Он не зажег, однако, надежды, в душе поэта. Волна еще не докатилась до тихой заводи татарского общества. Мало того, здесь произошли события, которые снова переключили внимание демократической интеллигенции с социальных вопросов на национальные»[2]. Автор книги имеет в вид события, произошедшие в небольшом татарском селе Иж-Буби, в котором располагалось известное среди татар медресе, руководимое братьями Габдуллой и Губайдуллой Буби. Как пишет Дж. Валиди, это медресе «с полным правом конкурировало с другими первоклассными учреждениями нового метода – с медресе “Мухаммадия” в Казани, медресе “Хусаиния” в Оренбурге и медресе “Галия” З. Камали в Уфе. В Буби преподавание светских предметов велось

[1] *Нуруллин И.* Тукай. М.: Молодая гвардия, 1977. С. 173.
[2] Там же. С. 174.

тоже по турецким учебникам и преподавателями их были, большею частью, лица, получившие образование в Турции»[1].

М. Магдеев, всесторонне исследовавший связанные с медресе братьев Буби события 1911 года пишет, что Г. Буби на средства меценатов параллельно с действующим медресе открыл в селе восьмилетнюю школу, а также учительские курсы. В школе, наряду с религиозными предметами, большое место уделялось преподаванию светских дисциплин (физики, химии, тригонометрии, зоологии, астрономии, медицине, экономике); занятия по русскому языку в 1–5 классах велись в объеме 12 часов в неделю, кроме того, учащиеся изучали французский язык[2]. Однако деятельность медресе вызывала опасение со стороны властей и противников нововведений в системе образования татар: первые были обеспокоены турецким влиянием на преподавателей и учащихся учебного заведения (в этом представители царской власти видели опасность распространения пантюркизма); вторые – распространяемыми реформаторскими идеями, которые, по их мнению, подрывали устои мусульманского вероучения. Среди последних особо выделялся Ишмухаммет Динмухамметов (Ишми ишан), неоднократно являвшийся объектом сатирических нападок со стороны Г. Тукая. Именно он пишет донос на руководителей медресе в Вятское жандармское управление с обвинениями в сборе денег для турецкого флота. Результатом этого доноса, а также выступлений православных миссионеров (наподобие Ефима Малова) с обвинениями в панисламизме в конце января 1911 года в медресе устраивается обыск, часть преподавателей арестовывается и препровождается в Сарапульскую тюрьму. В резонансном процессе принимают участие известные адвокаты: присяжные поверенные Н.А. Маклаков (член Государственной Думы), А.Г. Бать, И. Ахтямов. В результате, Габдуллу и Губайдулу Буби приговаривают к шести и двум месяцам заключения соответственно по 132 статье Уголовного уложения, снимая при этом все обвинения в панисламизме.

Безусловно, Г. Тукай, как и большая часть татарской интеллигенции, не мог оставаться в стороне от этих событий. В своем

---

[1] *Валидов Д.* Очерк образованности и литературы татар (до революции 1917 г.). Москва-Петроград, 1923. С. 67.

[2] *Мәһдиев М.* Тарихның бер тармагы // *Мәһдиев М.* Сызып ак нур белән (Шәхесләребез тарихыннан). Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. Б. 115.

письме С. Сунчелею от 4 марта 1911 года по поводу указанных событий он пишет: «Я весь переполнен злобой к Ишми и его приспешникам. Пусть закроют все библиотеки, типографии, газеты – с этого дня я, изорвав и скинув с себя всю новую одежду, буду бегать босиком. В глазах у меня потемнело. Я окончательно расстался с надеждами на национальную жизнь и со своими мечтами»[1]. Эти слова поэт произносит в то время, когда в татарской периодической печати разгорается спор о национальной идентичности татар, национальной культуре, родном языке. Так, на страницах журнала «Шура» сталкиваются позиции сторонников тюркизма и татаризма. Первые (И. Гаспринский, Р. Фахрутдинов) отстаивали необходимость единения тюркского мира, считая спецификацию тюркских этносов преждевременной, приводящей к раздроблению, а значит – мешающей развитию и прогрессу. Напротив, сторонники татаризма, последователи Ш. Марджани (Г. Ибрагимов, Г. Баттал, М. Гафури), продвигали этноним «татары», приводя в качестве аргумента его распространенность среди других народов и не отрицая при этом принадлежности татар к тюркской межэтнической общности.

Тукай не принимал непосредственного участия в этой дискуссии, но как журналист он активно высказывался по самым разным вопросам политической жизни, в частности, по вопросу об избрании мусульманских депутатов в Государственную Думу. Примечателен в этом плане фельетон Г. Тукая, «Хаксызлыктан котылдык» («Избавились от несправедливости»), посвященный выборам депутатов IV Государственной Думы[2]. Автор статьи с сарказмом пишет о попытках «правых» протащить своих кандидатов. Речь идет о зяте издателя и редактора газеты «Баян аль-Хак» М. Сайдашева – Ш. Иманаеве, который усилиями своего тестя и при поддержке властей едва не стал депутатом.

Статья Г. Тукая заканчивается словами: «Не имея времени исследовать вопросы, относящиеся к современным стихам и отвечать на возникающие вокруг них споры, вспомнив о таком значимом

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. С. 221.

[2] Фельетон опубликован в 45 номере журнала «Ялт-йолт» 5 ноября 1912 года.

внутреннем событии, как выборы в Думу и внешнем – Балканской войне, завершаю (фельетон) словами: “Избавились от несправедливости”»[1].

Здесь Тукай упоминает о Балканской войне, причем это не случайное и не единичное обращение поэта к вопросам внешней политики. М. Магдеев в одном из своих выступлений на радио «Тукайның иҗтимагый-политик карашларында тарихилык» («Историзм в общественно-политических взглядах Тукая») говорил: «Изучая татарскую литературу и публицистику начала XX века, в творчестве таких писателей, как Тукай, Амирхан, Ибрагимов, Камал, сталкиваешься с одной особенностью: исторически верной ориентацией этих писателей в международных и общегосударственных событиях, их объективной оценкой с демократических позиций»[2].

Ученый рассматривает отношение Г. Тукая к итальяно-турецкой войне 1911 года и Балканской войне 1912–1913 гг. Эти события вызывали большой интерес у татарской интеллигенции, в немалой степени связанный с участием в них Турции, которая многими воспринималась как оплот мусульманского мира. Представители демократической татарской интеллигенции с воодушевлением восприняли революционное движение в Турции в начале XX века, известное как движение «младотурков». Еще будучи в Уральске, Г. Тукай в своем стихотворении «Борадәранә нәсыйхәт» («Братское наставление») обращался к младотуркам с призывом к активным выступлениям против султана Абдул Хамида II. Спустя 4 года, Тукай, по словам М. Магдеева, был одним из первых татарских писателей, который выразил свое отношение к войне между Италией и Турцией, опубликовав в журнале «Ялт-йолт» стихотворение «Тәмсил» (Басня) с подзаголовком «В связи с войной между Турцией и Италией». В написанном в жанре басни стихотворении (этот жанр поэт хорошо освоил еще в раннем творчестве в многочисленных переводах басен И.А. Крылова) Тукай раскрывает взаимоотношения союзников (Германии – Льва, Австро-Венгрии – Тигра и Италии – Кошки) в войне с Турцией. Мощные европейские

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 239.

[2] *Мәһдиев М.* Тукайның иҗтимагый-политик карашларында тарихилык // *Мәһдиев М.* Габдулла Тукай турында хезмәтләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. Б. 44.

державы – Германия и Австро-Венгрия – озабочены только своими колониальными интересами, им безразлично состояние их союзника – Италии:

Зар җылый безнең Мәче: «Сез туйдыгыз, – ди, – мин ач ич!
Нигә тик мин ач калырга, мин – великий держав ич!»

Плачет, ропщет наша Кошка: «Вы наелись, а я ведь голодна!
Почему мне одной только голодать – я ведь тоже великая держава!»

Свое отношение к этой войне и к ее освещению в татарской периодической печати Г. Тукай демонстрирует и в фельетоне «Былтырның хисабы» («Прошлогодний отчет»)[1]. «В прошлом году, – пишет Г. Тукай, – Хади-эфенди открыл неизвестную нам причину войны между Турцией и Италией. По его мнению, в Казани, например, есть четыре человека с именем Гали. Из них двое богатые, двое – бедняки. Турция и Италия, встретившись за одним столом, затеяли разговор об этих четырех. Якобы Турция сказала: “Я знаю этих казанских Гали. Они очень богаты”.

Италия, возразив на это, закричала: “Нет, ты не знаешь; оба этих казанских Гали – бедняки!”. И напала на Турцию. Вот с этого и началась война. Но повод – совершенно пустяковый! Одна знала бедных Гали, другая – богатых»[2]. Объектом сатиры здесь становятся многочисленные статьи в газете «Йолдыз» (редактируемой Хади Максуди), освещавшие события турецко-итальянской войны.

Спустя год, 7 ноября 1912 года, в газете «Вакыт» публикуется еще одно стихотворение Г. Тукая под названием «Тәмсил», в этот раз посвященное событиям Балканской войны. Поэт выступает против тех, кто видел источником Балканской войны религиозные противоречия:

Ошбуны «изге, кирәк бер кан» диләр,
Сугыша Инҗил белән Коръән диләр,
Алдый алмаслар халыкны юк белән,
Монда хәзрәтләр сугышмый поп белән!

---

[1] Фельетон опубликован в 31 номере журнала «Ялт-йолт» 1 января 1912 года.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 221.

Это (войну. – *М.И.*) называют «священным
кровопролитием»,
Говорят, что воюют Евангелие и Коран,
Не смогут обмануть народ небылицами,
Здесь не воюют хазреты с попами!

По мнению М. Магдеева, Г. Тукай хорошо знал о событиях Балканской войны из публикаций татарского писателя и журналиста Фатиха Карими[1], который по заданию редакции газеты «Вакыт» освещал эти события в сборнике корреспонденций «Записки из Стамбула». В этих очерках, написанных в форме писем, изложены взгляды Карими на экономику, политику, культуру, просвещение Турции, причину экономических неудач, слабости военного потенциала которой Карими видит в отсталости системы образования[2].

В последующие после революции 1905–1907 гг. годы реакции власть старательно пресекала политическое инакомыслие среди народов России. Многие деятели татарской интеллигенции находились под негласным надзором полиции, исправно исполнял свои обязанности Казанский временный комитет по делам печати, созданный 1 января 1907 года для просмотра увеличивавшегося числа книг на татарском и чувашском языках и в целях противодействия влиянию идей социал-демократов и социал-революционеров. Членами комитета, возглавляемого М.Н. Пинегиным, были Н.Ф. Катанов (по татарским книгам), А.В. Фролов и Н.И. Ашмарин (по татарской периодике).

23 июля 1911 года в Казанский временный комитет по делам печати поступает обращение полковника Отдельного корпуса жандармов К.И. Калинина с просьбой подготовить заключение относительно ряда книг, изъятых во время обыска 25 мая 1911 г. у одного из учредителей издательства «Сабах» Абдулвали

---

[1] *Мәһдиев М.* Тукайның иҗтимагый-политик карашларында тарихилык. Б. 51. В сатирической статье «Тегендән-шундан» («Оттуда-отсюда») Г. Тукай пишет о публикуемых в «Вакыт» фельетонах Ф. Карими: «Вон редактор “Вакыт” Фатих-эфенди шлет через Черное море свои фельетоны. Их готовят в редакции “Вакыт” и доставляют к столу народа» (См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 240).

[2] *Ахунов А.М.* Фатих Карими // Татарская энциклопедия. Т. 3. Казань: Институт татарской энциклопедии. Т. 6. С. 242.

Ахмадуллина[1]. В этом издательстве было подготовлено 8 книг Г. Тукая: «Алтын әтәч» (вольный перевод «Сказки о золотом петушке» А. Пушкина), «Балалар күңеле» («Детская радость»), «Җуаныч» («Утешение»), «Күңел җимешләре» («Плоды души»), «Мияубикә» («Кисонька»), «Халык әдәбияты» («Народная литература»). В сопроводительном письме среди книг, направленных в Комитет, указаны «два экземпляра под заглавием “Стихи Абдуллы Тукаева”»[2].

Согласно протокола заседания Казанского Временного Комитета по делам печати от 13 ноября 1911 года было вынесено постановление: «привлечь Тукаева к ответственности по 6 п. 129 ст. Уголовного Уложения»[3]. На основании чего было вынесено такое постановление?

Как следует из письма на имя Прокурора Казанской судебной Палаты, преступными (согласно заключению Комитета по делам печати) являются стихотворения «Китмибез!» («Не уйдем!»)[4],

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 6 т.: Г. Тукай төзегән җыентыклар, архив материаллары, документлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 316.

[2] Там же. С. 317.

[3] Там же. С. 317. Состав преступления, заключенный в статье 129 «Уголовного уложения», заключался «в произнесении или чтении, публично, речи или сочинения или в распространении, или публичном выставлении сочинения или изображения», направленных на возбуждение бунта или измены; ниспровержение существующего общественного строя; неповиновение властям и законам.

[4] «Во втором стихотворении (“Не уйдем”. – *М.И.*), – написано в письме, – встречаются следующие слова: Негодные позвали нас на неподходящее дело, говоря: здесь нет вам воли; уходите в землю султана. Мы не уйдем – дело там для нас трудное здешнего: если здесь 10 шпионов, то там их 15.

Как и здесь, там есть казачьи войска, нагайки те же, что и прежде.

Там есть и казнокрады, ей Богу, есть, ей Богу, отнимающие у мужика последний кусок.

При сравнении общественного строя России и Турции указывается, что в России только и есть, что шпионы, нагайки и люди, отнимающиеся у мужика последний кусок.

Указание на эти именно стороны общественного строя имеют целью вызвать к нему враждебное отношение.

В виду этого Комитет находит в этом стихотворении признаки преступления, предусматриваемые 1034 ст.3 п. Уложения наказания» (*Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 319).

«Хөррият хакында» («О свободе)[1], «Тавыш» («Голос»)[2], «Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр» («Что говорят шакирды, вышедшие из медресе»).

В результате Комитет по делам печать выступил с ходатайством: «В виду всего вышеизложенного казанского Временного Комитета по делам печати имеет честь покорнейше просить Ваше превосходительство в 1-х внести на уважение Суда об утверждении ареста на означенную брошюру. Во 2-х о привлечении к судебной ответственности по указанных статьям закона автора брошюры Абдуллы Тукаева»[3].

16 декабря 1911 года в Казанский Временный комитет по делам печати поступил ответ от Прокурора Судебной Палаты: «Имею честь уведомить Временный Комитет по делам печати, что Судебная палата не согласилась с мнением Комитета, выраженным в отношении от 26 ноября с.г. за № 1856 и не утвердила ареста на брошюру "Стихотворения" Абдуллы Тукаева, ввиду отсутствия в ней признаков преступления, предусмотренного уголовным законом»[4].

Сам Тукай в это время, спасаясь от постоянного холода в злополучном номере гостиницы «Свет», со словами «Наплевать на все», нанимает ямщика и отправляется в деревню Училе к своему дяде Кашфелькабиру. По воспоминаниям Рабиги Амировой (ее первый супруг приходился родным братом матери поэта – Мамдуде), Тукай, живя у них, как будто все время опасался, что за ним следят. «Когда он некоторое время прожил у нас, – вспоминала Р. Амирова, – в деревню наведывались люди, интересующиеся им (Тукаем. – *М.И.*). Однако, по словам моего мужа, им отвечали, что такого человека здесь нет. Уходя куда-нибудь, муж запрещал гово-

---

[1] «Ввиду того, – говорится в Заключении, – что под молодыми людьми, умершими за свободу, деятельность которых так восхваляется и становится в пример шакирдам и студентам, подразумевающее революционеры, восхваляется их кровавая борьба, то в этих стихах Комитет усматривает возбуждение к опровержению существующего в государстве общественного строя (129 ст. 2 п. Уголовного Уложения)». (*Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 319).

[2] «Ввиду того, что в этих стихах заключается прямой призыв рабочих к борьбе. Здесь Комитет находит признаки преступления, предусматриваемого 129 ст. 6 п. Уголовного Уложения. (*Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 319).

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 320.

[4] Там же. С. 321.

рить чужакам о местонахождении Тукая и не пускать их. Поэтому, кто бы ни спрашивал о нем, мы никого к нему не пускали»[1]. Примечательно, что в письме Ахмету Урманчееву, редактору журнала «Ялт-йолт», Тукай просит никому не сообщать его адрес[2]. И. Нуруллин считает такую особую осторожность поэта не случайной: Г. Тукай, по его мнению, знал о перипетиях, связанных с его стихами, в которых Казанский комитет по делам печати усматривал преступные идеи[3]. Хотя, возможно, это лишь догадка ученого (И. Нуруллин предполагал, что в Комитете «работали и прогрессивно настроенные люди, в том числе, татары», которые, если развивать далее мысль автора книги, могли информировать Тукая о его «деле»). Впрочем, вряд ли эта догадка безосновательна, учитывая пристальное внимание жандармерии к настроениям, царящим в среде татарской демократической интеллигенции. Так, интересный архивный документ приводится в книге Р. Нафигова «Тукай и его окружение». Автор обнаруживает в фондах Государственного архива Саратовской области документы, присланные 31 июля 1912 года начальником Казанского жандармского управления начальнику Саратовского ГЖУ о наблюдении за казанскими революционерами и различными кружками. Среди указанных документов содержится сообщение о собрании 26 июля 1912 года «Татарского литературного кружка», на котором было принято начать издание «литературно-политического журнала в объеме толстых русских журналов, причем журнал этот явится объединяющим звеном для молодых татар»[4]. «На собрании, – пишет начальник Казанского ГЖУ, – принимали участие братья Гарей и Барий Хасановы, Абдулла Тукаев, Фатих Амирханов, учитель Гафур Кулахметов»[5]. Речь идет о журнале «Аң», в работе которого Г. Тукай будет принимать самое деятельное участие. Помимо указанных лиц, на этом собрании присутствовали Фуат Туктаров, Габдулла Гисматуллин,

---

[1] Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 58.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 229.

[3] *Нуруллин И.* Указ. соч. С. 192.

[4] Цит. по: *Нафигов Р.* Тукай и его окружение. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. С. 186.

[5] Там же. С. 186.

Исмагил Аитов, Гильметдин Шараф, Гильметдин Ибрагимов, Габдерахман Карам. Все эти молодые люди – цвет татарской интеллигенции начала XX века. Выпускник Казанской татарской учительской школы, а позднее – в 1915 году – юридического факультета Казанского императорского университета Ф. Туктаров участвовал в издании газеты «Таң», был одним из лидеров социал-демократической организации «Тангисты», в 1907 году баллотировался во 2-ю Государственную думу (из-за политической неблагонадежности был отстранен от участия в выборах). Выходец из дворян И. Аитов – предприниматель, сын известного казанского купца и предпринимателя Сулеймана Аитова (одного из представителей знаменитого казанского рода Аитовых, известных своей благотворительной деятельностью[1]). Г. Карам – известный театральный критик, журналист.

Каждый из них оставил свои воспоминания о Г. Тукае, разные, но сходящиеся в одном: понимании миссии Г. Тукая в татарском мире как личности, консолидирующей татарскую нацию, выражающей национальную идентичность татарского народа вне зависимости от существующих социальных иерархий. С другой стороны, примечательны суждения о роли Казани в судьбе Г. Тукая. «Казань, – пишет Ф. Туктаров, – была городом, принесшим славу Г. Тукаю как национальному поэту, но, одновременно, и городом, который не позволил в полной мере раскрыться таланту Тукая, городом, в котором было утрачено 90 из 100 жемчужин, ожидаемых от него (Тукая. – *М.И.*)»[2]. Автор этих слов имеет в виду часть татарской молодежи, которая оказывала негативное влияние на татарского поэта. Как сам поэт в третий период своего творчества воспринимал Казань?

Если обратиться к произведениям Г. Тукая 1911–1913 гг., то становится очевидной утрата образом Казани возвышенного ореола, присутствовавшего в написанном в 1907 году стихотворении

---

[1] На средства Аитовых была в 1909 году открыта первая татарская женская гимназия Фатихи Аитовой.

[2] Эти слова, принадлежащие Ф. Туктарову были высказаны им в статье «Габдулла Тукаевның Казанда үткәргән еллары» («Годы, проведенные Габдуллой Тукаевым в Казани»), опубликованной в 1913 году в 55 номере журнала «Ялт-йолт».

«Пар ат» («Пара лошадей»). Он сохраняется в небольшой «статье» «Казан шәһәре» («Город Казань»), включенной в «Новую книгу для чтения» («Яңа кыйраәт»), предназначенную для учащихся мектебе и медресе. В предисловии к книге «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» («Уроки национальной литературы в школе») Г. Тукай дает разъяснение по поводу содержания и целей произведений, включенных в ранее изданную «Новую книгу для чтения». Ее заключительная часть, включающая стихотворения «Шурале», «Бәйрәм бүген» («Сегодня праздник»), «Пар ат» («Пара лошадей»), «статью» «Город Казань», как пишет Г. Тукай, была написана «в надежде пробудить в наших детях национальное чувство и любовь к нации»[1].

В небольшой «статье», завершающей книгу Г. Тукая, дается краткая информация об истории Казани, о царице Сююмбеки, о роли города как центра татарского книгопечатания и национальной литературы. «Да, – заканчивает свою “статью” Г. Тукай, – этот город – наш дорогой и любимый город. Пусть он и останется таким, и будет развиваться в таком направлении!»[2].

Сравнивая эту статью Г. Тукая с написанным в 1912 году стихотворением «Казан вә Казан арты» («Казань и Заказанье») нельзя не обратить внимание на трансформацию образа Казани как культурного центра татарского мира. Возвышенный тон первых трех строф стихотворения:

И Казан шәһре, торасың тауда зур шәмдәл кеби,
Мәсҗедең, чиркәүләрең, һәр часларың шәмнәр кеби.
Син, үзеңне чорнаган һәрбер өязгә нур чәчеп,
Бик мәһабәтле торасың, барчага юл күрсәтеп.
Нур ала синнән бөтен як: Чистапул, Спас, Тәтеш
Һәм Чабаксарга, Мамадышларга Чар, Малмыж катыш.

О, Казань, ты – как светильник на горе горишь в ночи,
Словно свечи – минареты, колокольни, каланчи!
Ярко светишь ты уездам захолустным и глухим.
Возвышаясь горделиво, путь указываешь им.

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 15.
[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 132.

В Спасск и Чар лучи доходят, озаряешь ты Малмыж,
Чистополь и Чебоксары, Тетюши и Мамадыш, –

сменяется лирическими переживаниями по поводу «темноты», в которой прозябают деревни Заказанья:

Бер борыл да, и Казан, син бу Казан артын кара:
Нур чәчәсең бар өязгә, үз өязең кап-кара.

Оглянись, Казань, получше, погляди разок окрест:
Все уезды осветила, лишь забыла свой уезд!
(Пер. С. Липкина)

Скорее всего, эти переживания обусловлены впечатлениями поэта от поездки в деревню Училе в конце 1911 года. В письме Ахмету Урманчееву от 1 января 1912 года Г. Тукай пишет: «Заказанье (имеется в виду население. – *М.И.*) очень темное. Я видел это, побывав в нескольких деревнях. Мой брат-мулла (Кашфелькабир. – *М.И.*) вынужден учить детей слогам. В здешних местах везде деревенский люд в махаллях принудил мулл преподавать по-старому»[1].

В путевом очерке «Казанга кайтыш» («Возвращение в Казань») Тукай описывает ряд деревень, мимо которых они (вместе с кучером) проезжают по дороге из Училе в Казань: «По дороге встречаются какие-то удивительные деревни, о названиях которых, при поверхностном взгляде, трудно догадаться. Проехали и деревню с понятным названием – “Тимерче”[2]. Рассказывают, что мулла этой деревни – деятель, написавший против “нового метода” книгу под названием “Ниспровержение нового метода” и еще несколько книг с какими-то (подобными. – *М.И.*) названиями. Я внимательно

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 229. Тукай имеет в виду неприятие большинством крестьян того времени обучения детей грамоте по новому (звуковому) методу. Деревенские муллы, в том числе, и Кашфелькабир, зачастую были вынуждены пользоваться старым (слоговым) методом обучения.

[2] В настоящее время – деревня, расположенная в Высокогорском районе Татарстана на берегу реки Казанки. Татарское слово «тимерче» переводится как «кузнец». Однако Тукай здесь иронизирует по поводу названия деревни, имея в виду известного своим неприятием «нового метода» деревенского муллу Гилязетдина Мухутдинова, автора сочинения «Әннәсолул хәдидә ли-ибтатыйль осулел җәдидә» («Книга, подобная железу, ниспровергающая “новый метод”»).

присмотрелся к деревне. Увидел, что она беднее всех деревень, которые мы до этого проезжали… Все избы в ней, словно старушки, покосившиеся, с прохудившимися крышами. На подъезде к деревне обращает на себя внимание один момент: ты не увидишь здесь ни одного стога из пшеницы или ржи, но при этом – множество стогов сена. Увидев это, невольно задумываешься: “Может быть народ этой деревни, муллой в которой состоит поборник журнала “Дин вә мәгыйшәт” (“Религия и жизнь”), питается сеном? И еще: может быть сено жеребцам этого журнала доставляется из этой деревни”»[1].

Любопытна риторика Тукая по отношению к издававшемуся в Оренбурге журналу «Дин вә мәгыйшәт»[2]. Как пишет М. Магдеев, в фельетонах Г. Тукая, Ф. Амирхана издатели и авторы этого журнала часто именуются «жеребцами»[3]. «Муллы-кадимисты, муэдзины, поборники старины завалили журнал вопросами относительно шариата. В этом направление журнал становится настолько популярным, что в какой-то момент его авторы, основываясь на шариате, углубляются в вопросы половой жизни, патологии. Следует сказать, что ответы на эти вопросы даются подробно, со смакованием. И все это преподносится с позиции исправления нравственности». Поэтому, во многих фельетонах Тукая журнал подвергается остракизму, как, например, в фельетоне «Кеше-хайваннар» («Люди-животные»), в котором писатель сатирически уподобляет животным отдельные социальные группы. Журнал «Дин вә мәгыйшәт» (в фельетоне – «Дин вә мишәйт») уподобляется свинье, которой “никогда не суждено устремить свой взгляд на небо прогресса», и которая «никогда не оторвет своего носа от свалки»[4]. Заслуживает внимание и памфлет «Керешү хотбәсе» («Начальная хутба»), написанный как пародия на читаемые в мечетях хутбы. И здесь Тукай

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 161.

[2] Еженедельный журнал «Дин вә мәгыйшәт» издавался с 1906 по 1918 год в Оренбурге (издатели – Ш. Шафигуллин, М. Давлетшин; редакторы – В. Хусаинов, З. Хайруллин, Ф. Даутов). Журнал выступал против сторонников джадидизма.

[3] *Мәһдиев М.* «Дин вә мәгыйшәт» // *Мәһдиев М.* Габдулла Тукай турында хезмәтләр. Б. 38.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 118.

упоминает журнал «Дин вә мәгыйшәт», называя работников его редакции «жеребцами»[1].

Возвращаясь к образу Казани в творчестве Г. Тукая 1911–1913 гг., необходимо выделить еще два стихотворения: «Казан вә Кабан арты» («Казань и Закабанье», 1912) и «Казан» («Казань», 1913).

В первом автор перекодирует сказочное пространство, связанное с легендами об озере Кабан:

Тик сөйли күргән кеше анда гараибләр күбен,
Тәңре кылган, ди, гаҗәп бу күлнең артын һәм төбен.

А побывавшие в этих краях твердили не раз в разговоре:
«Много чудесного создал Аллах на дне и в глухом Заозерье!»
(Пер. С. Северцева)

Традиционный персонаж татарских народных сказок – убырлы карчык – предстает в стихотворении как хозяйка публичного дома, распоряжающаяся судьбами несчастных татарских девушек.

В состоящем из двух строк стихотворении «Казань» Тукай создает образ безжалостного города, чьи фабрики и заводы поглощают тысячи здоровых людей, большинство из которых из-за тяжелого труда теряют свое здоровье:

Ут, төтен, фабрик-завод берлә һаман кайный Казан;
Имгәтеп ташлап савын, сау эшчеләр сайлый Казан.

В жаре и чаде
Ночи и дни
Жжешь ты, Казань, рабочих.
Силы и жизни
Спалив одних,
Новых, Казань, ты хочешь!
(Пер. Н. Ахмерова)

Стихотворение напоминает «Фабрику» А. Блока. Речь здесь вряд ли может идти о литературном влиянии, ведь Тукай находился

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 119.

в творческом диалоге с русскими классиками XIX века: А. Пушкиным, М. Лермонтовым, А. Майковым, А. Кольцовым. Обращения к творчеству русских поэтов-модернистов были единичными и, скорее, случайными, как, например, в случае вольного перевода стихотворения К. Бальмонта «Грех». Впрочем, в одном из писем С. Сунчелею (от 9 ноября 1910 года) Г. Тукай упоминает имя ставшего чрезвычайно популярным в литературе начала XX века поэта С. Надсона: «До этого, – пишет Г. Тукай после приведенных в письме строк из стихотворения “Разбитая надежда”, – я был жизнерадостным человеком и не любил проведшего всю жизнь в нытье Надсона. Не знаю, что будет, если я сейчас прочитаю (стихотворения С. Надсона. – *М.И.*)»[1].

Трансформацию образа Казани, с одной стороны, можно объяснить изменением мировосприятия поэта, который за пять лет, прожитых в Мекке татарского мира, познал все стороны жизни города, включая самые неприглядные. Отсюда и остро звучащие социальные мотивы в его лирике, выводящие творчество Тукая на новый, реалистический, уровень художественного творчества. С другой стороны, оказавшийся в центре литературной жизни поэт удостаивался не только восторженных отзывов о своем творчестве, но нередко становился и объектом критики, на которую, в силу особенностей своего характера он отвечал весьма резкими, порой, язвительными, отповедями.

Как известно, в писательском мире нередки случаи соперничества между мастерами пера, нередко переходящими в зависть. Критика и публицистика были одним из методов дискредитации своих оппонентов в глазах литературной общественности. Сам Тукай не раз выступал с критическими выпадами (преимущественно, в сатирических жанрах: фельетонах, памфлетах, пародиях) не только против идейных противников (каковыми, например, являются авторы журнала «Дин вә мәгыйшәт» или газеты «Баян аль-Хак»), но и против близких поэту по социально-политическим взглядам писателям, поэтам. Так, в упомянутом выше очерке «Возвращение в Казань» Тукай пишет: «Довольно, кончаю писать стихи. Ибо давно уже один “критик”, может быть по причине того, что не смог

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 213.

найти масла для волос, уподобил меня угасшей свече. Наверное, в конторе Махмуд-бая кончилось бросовое масло!»[1]. Упоминаемый здесь критик – не кто иной, как известный татарский писатель, публицист, ученый и общественный деятель Галимджан Ибрагимов. В своем литературном обзоре за 1912 год, опубликованном в газете «Йолдыз» (номера от 15 и 22 января 1912 года) Г. Ибрагимов обратил внимание на снижение творческой активности Г. Тукая, сравнив его с угасающей свечой[2]. Чувствительный к любой критике Г. Тукай, не оставил это сравнение без внимания как и его (Г. Ибрагимова) критическую рецензию на вышедшую в 1911 году в издательстве «Сабах» в серии «Из школьной библиотеки» детскую поэму «Мияубикә» («Кисонька»). Начав свою рецензию (опубликована в газете «Йолдыз» в номере от 21 июня 1911 года) с констатации заимствованного характера поэмы[3] и с незначительных замечаний относительно пренебрежения поэтом правилами расстановки знаков препинания, во второй части рецензии критик обвиняет Тукая в потворстве интересам издателей, которые в погоне за прибылью и учитывая складывающуюся на книжном рынке конъюнктуру, большими тиражами издавали книги для учащихся школ. Не отрицая необходимости такой книжной продукции, Г. Ибрагимов приходит к мнению, что увлечение произведениями для детей отрывает поэта от серьезных произведений, которые ждет от него современный читатель. «Речь, – пишет Г. Ибрагимов – не идет об оригинальных произведениях Габдуллы-эфенди, а только о его переводах, причем

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 160.

[2] «Тукай, – пишет в своем обзоре Г. Ибрагимов, – в этом году дал только “Мияубикә” («Кисоньку»). «Күңел җимешләре» («Плоды души»), хоть и вышли в этом году, по существу были только собраны: большая часть из того, что вошло в эту книгу была написана раньше. <...> Если я начинаю думать о поэтах, то представляю горящую свечу: она горит, горит, да и гаснет, когда кончается масло. Ничего не поделаешь – такова природа». См.: *Ибраһимов Г.* Әсәрләр: 15 томда. Академик басма. 6 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1914). Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. Б. 96.

[3] Тукай и сам не скрывал момент творческого заимствования, дав в конце книги пояснение: «Переделанное стихами заимствование из журнала “Живописное обозрение”», имея в виду опубликованный в 7 номере этого издававшегося в Петербурге в 1872–1905 гг. еженедельного журнала рассказ неизвестного автора под названием «Только кошка». См.: *Ибраһимов Г.* Указ. соч. С. 257.

вопрос не ставится о том, почему он переводит эти произведения, а не другие – а исключительно о том, почему он все время вращается в этой сфере (т.е. в области перевода детской литературы. – *М.И.*), т.е. сводит свою переводческую деятельность к ней»[1]. Для читателей, хорошо знакомых с творчеством Г. Тукая, эти обвинения представляются надуманными, учитывая то место, которое поэт уделял вольным переводам из русской классики XIX века.

В своем опубликованном в журнале «Ялт-йолт» фельетоне «Былтырның хисабы» («Отчет за прошлый год») Тукай делает ответный выпад против Г. Ибрагимова: «В прошлом году Габди[2] тем, кто называет его “шакирдом”, дал бойкий ответ. Примерно следующего содержания: “Берут и говорят, что Габди – шакирд. Хотя каждый ведь знает значение пословицы “Не смотри на то, кто говорит, смотри на то, что он говорит”»[3]. Тукай здесь намекает на прозвище, которое закрепилось в эти годы за Г. Ибрагимовым в писательской среде – «шакирд». Так, в 30 номере журнала «Ялт-йолт» (13 декабря 1911 года) была напечатана статья «Габди аркадашыма мәктүбем» («Письмо другу Габди»). Ее автор с иронией пишет: «Ах, книготорговец! Еще ведь смеет критиковать книги одного писателя, называя его шакирдом, юнцом!

Ну что стоит сказать “студент”! Это ведь то же самое, что шакирд, как было бы хорошо. Ты бы нисколько не сердился, только бы радовался. Нет, ведь, будь он проклят, не назвал (студентом. – *М.И.*)»[4].

В статье содержится намек на отповедь, данную известными татарскими книгоиздателями – Шигабутдином Ахмеровым, Гильмутдином Шарафом и Ахметом Урманчеевым – на опубликованную в газете «Вакыт» статью Г. Ибрагимова «Казан китапчылары» («Казанские издатели»)[5], в которой он высказывает ряд обвинений в адрес казанских издателей, в частности, обвиняя их в том, что они излишнее внимание уделяют изданию книг для учащихся школ.

---

[1] *Ибраһимов Г.* Указ. соч. С. 78.

[2] Габди – один из псевдонимов Г. Ибрагимова.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 222.

[4] Там же. С. 386–387.

[5] Опубликована в газете «Вакыт» 1 октября 1911 года пол псевдонимом «Габди».

В статье «Сөйләү ансат, эшләү читен» («Говорить легко, делать трудно»)[1] татарские издатели дают разъяснения по поводу того, почему не публикуются произведения Г. Ибрагимова: «…В последние годы какой-нибудь научившийся держать перо в руках шакирд или хальфа, прочитав некоторые отрывки из русских писателей, написав что-нибудь и назвав это национальным романом, приносит печатать издателям. Он свято верит в то, что написанное им хорошо, достойно быть напечатанным и будет приносить большую пользу нации, являться толчком для развития литературы. По этой причине нежелание издателей печатать написанное им он воспринимает как их (издателей) невежество и неспособность подняться до уровня развития татарской литературы»[2]. По мнению издателей, это происходит из-за того, что Г. Ибрагимов все еще не может преодолеть мышление «шакирда», т.е. не понимает реалий жизни.

Наконец, в стихотворении «Мөнтәкыйд» («Критик») Г. Тукай создает сатирический образ критика, прототипом для которого является Г. Ибрагимов[3].

Взаимоотношения между Г. Тукаем и Г. Ибрагимовым – одно из свидетельств несводимости противоречий между Тукаем и его окружением исключительно к социальным или идейным. Зачастую они имели эстетическую подоплеку. Приехавший в 1909 году в Казань выпускник известного уфимского медресе «Галия», Г. Ибрагимов сразу же обратил на себя внимание литературной общественности не только своими литературными произведениями, но и критическими и теоретическими трудами в области литературной теории: «Татар матбугаты» («Татарская печать», 1910), «Әдәбият

[1] Опубликована в «Йолдыз» 29 ноября 1911 года.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 403.

[3] Стихотворение впервые опубликовано в книге «Җан азыклары». В 1913 году на обложке 53 номера журнала «Ялт-йолт» размещена карикатура, на которой изображен некто, держащийся за конский хвост. Под рисунком – фрагмент из стихотворения «Критик»:

Ул тота ат койрыгын да: «Бу – озын сач!» – дип куя.
«Тик нигә башта түгел, тәнкыйтькә мохтаҗ!” дип куя

Конский хвост берет и судит: Эти волосы длинны
И по всем законам формы на башке расти должны!
(Пер. Р. Морана)

мәсъәләләре» («Вопросы литературы», 1910), «Тәрҗемә һәм аның шартлары» («Перевод и его условия», 1910) и др. Возможно, его критический пафос по отношению к Тукаю (особенно ярко он проявился в опубликованной в 1913 году работе «Татарские поэты») был обусловлен эстетической позицией писателя, его особым пониманием природы искусства, поэзии, которому, по мнению Г. Ибрагимова, творчество Г. Тукая не соответствовало в той степени, в которой, например, соответствовало творчество другого татарского поэта – Дардменда.

Многообразие литературной и культурной жизни Казани, развитие книгопечатания, деятельность татарских периодических изданий, дискуссии о судьбе татарской нации, столкновение различных взглядов на основы татарской национальной жизни, – все это определяло изменения в мировосприятии Г. Тукая (в социальном, политическом, религиозном аспектах), его поиски в области художественного творчества, публицистику поэта. Одно оставалось неизменным: вера в прогресс татарской нации, ее будущее, которое связывалось им с интеграцией в общероссийское цивилизационное пространство и одновременно с восприятием ценностей европейской и восточной культур.

«В ТЕБЕ Я НАШЕЛ ВО ВСЕМ ИСКРЕННЕГО ЧЕЛОВЕКА»
(Габдулла Тукай и Сагит Сунчелей)

Имя Сагита Сунчелея – известного поэта, переводчика, общественного деятеля – не упоминалось в трудах тукаеведов вплоть до начала 60-х гг. прошлого века. Судьба его была трагична: в 1929 году он был арестован, в 1931-м отправлен на Соловки, в 1937-м – расстрелян. 8 марта 1958 года Верховный суд СССР отменил приговор «тройки» по делу С. Сунчелея, поэт был реабилитирован.

Первым, кто после реабилитации С. Сунчелея обратил внимание на сюжет «Г. Тукай и С. Сунчелей», был татарский ученый-литературовед Г. Халит, который во вступительном слове к небольшому сборнику избранных сочинений С. Сунчелея (сборник увидел свет в 1961 году) писал, что поэт «нашел для себя в творчестве

Тукая, в его личности опору, духовную силу», и стал одним из тех молодых писателей, которые «считали своим святым долгом… быть верным традициям Тукая, достичь такого уровня совершенства, чтобы быть достойными уважения и внимания народного поэта»[1].

У каждого из двух поэтов был свой путь в татарской литературе. Тукай еще в Уральске приобрел известность как талантливый молодой поэт благодаря многочисленным стихам, которые печатались в издаваемых им с К. Мутыги газете и журналах. У С. Сунчелея, который на три года младше Г. Тукая, начало творческого пути было иным.

Он родился 2 августа 1889 года в деревне Старый Мостяк Хвалынского уезда Саратовской губернии в семье бедного крестьянина. В голодный 1891 год его отец, Хамидулла, перевез семью в Астрахань, где будущий поэт прожил до 1906 года. Здесь он учился в медресе «Ваххабия».

В августе 1906 года С. Сунчелей приезжает в Казань и, проучившись год в медресе Шакирзяна Хамиди, поступает в Казанскую татарскую учительскую школу[2]. В этот период он виделся с приехавшим из Уральска в Казань Тукаем, но близкого знакомства не свел. Возможно, Сунчелей испытывал перед Тукаем некоторую робость, ведь Тукай уже был известным поэтом.

Сдав в 1908 году экстерном экзамен, С. Сунчелей получает право заниматься учительской деятельностью. Последующие семь лет он преподает русский язык в земских школах Пермской губернии (в деревнях Сараш и Султанай). Именно в эти годы в печати появляются первые произведения С. Сунчелея: легенда «Күл – күз яше» («Озеро – слеза») и переводы из Л.Н. Толстого «Ильяс, яки бәхет малдамы» («Ильяс, или В богатстве ли счастье») и «Кавказ

---

[1] *Сүнчәләй С.* Сайланма әсәрләр: шигырьләр, пьесалар, истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1961. Б. 5.

[2] Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек: 2 томда. 2 т. / төз.: Р.Н. Даутов, Р.Н. Рахмани. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. Б. 405. В своем письме Сталину из тюрьмы «Бутырки» С. Сунчелей пишет: «Я был сыном рабочего – грузчика в Астрахани, где провел молодость. Жили и росли в крайней бедности. И учился я в последние годы (1907–08 гг.) в Казани, голодая. Не мог закончить и Учительскую школу по бедности». Кара.: *Сүнчәләй С.* Әсәрләр һәм хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 284.

әсире» («Кавказский пленник»). Сам С. Сунчелей писал о начале своего творческого пути так: «Четыре книги я перевел, не зная сна, благодаря то ли порыву страсти, то ли, что вернее, из-за финансовых трудностей»[1].

Первое известное стихотворение С. Сунчелея «Әҗәлгә хитаб» («Обращение к смерти») было написано в конце 1909 года. Поводом для него стала смерть жены Салимы во время родов. К моменту знакомства с Тукаем у Сунчелея под псевдонимом «Учитель Сагит Сунчелей» было опубликовано лишь несколько стихотворений

По воспоминаниям С. Сунчелея, его знакомство с Тукаем произошло осенью 1911 года. Впрочем, как пишет поэт, еще за год до знакомства он повстречал Тукая в библиотеке. «Встретившись (с Тукаем. – *З.Р.*) в библиотеке, – вспоминает С. Сунчелей, – я не представился: мне казалось, что вряд ли его могло заинтересовать имя начинающего поэта»[2]. С. Сунчелей пишет о своих симпатиях к Тукаю, возникших во время их первой встречи: «Несмотря на то, что мы не беседовали, своей внешностью, спокойствием и почтительностью он мне очень понравился». Как признается поэт, до этой встречи он не испытывал любви к стихам Тукая[3].

Вернувшись в деревню, С. Сунчелей спустя некоторое время написал письмо Г. Тукаю (сам Сунчелей датирует его осенью 1910 года). Ответ Тукая не заставил себя долго ждать: в довольно длинном письме он не только выказывает свое искреннее расположение к молодому поэту («Нет сомнений. В вас есть пламенная любовь к нации и славе»[4]), но и дает ему дружеские советы: «Брат мой! Даже если вы мало пишите, по возможности, старайтесь писать красиво и хорошо. Изящное искусство из-за, казалось бы,

---

[1] *Сүнчәләй С.* Әдәби журнал кирәк (Нужен литературный журнал) // Йолдыз. 1909. 24 декабрь.

[2] *Сүнчәләй С.* Тукай турында истәлек // *Сүнчәләй С.* Әсәрләр һәм хатлар. Б. 251.

[3] Там же. С. 251.

[4] Подбадривая начинающего поэта, Г. Тукай пишет о том, что ему запомнилось одно из его стихотворений, опубликованное в «Баян аль-Хак»: речь идет о стихотворении С. Сунчелея «Тщеславие» (в сохранившейся в архиве поэта копии стихотворение озаглавлено как «Мин-минлек»).

небольшой ошибки может превратиться в грубое ремесло»[1]. В то же время поэт обращает внимание на некоторые недостатки поэзии С. Сунчелея. В частности, Тукай советует избегать в поэтической речи провинциализмов: «В Ваших стихах я нахожу провинциальные слова, которых нет в языке основного народа. Хорошо бы вам не употреблять их… Казань для меня столица и живущих в Заказанье татар, которые не утратили своей национальности и не утратят ее в будущем, я считаю основным народом»[2]. Тукай высказывается здесь не только относительно татарского литературного языка: (для поэта таковым является язык казанских татар), но и о татарском этносе. Поэт выделяет ключевую территориальную этническую группу (татары Казани и Заказанья), играющую основную роль в формировании и развитии татарского этноса в целом.

Нельзя не обратить внимания на содержащиеся в письме откровения. Тукай, например, пишет о замысле стихотворения «Өзелгән өмид» («Разбитая надежда»), искренне признаваясь в том, что он охладел к жизни, устал от размыщлений о ней. Признается он и в перемене своих настроений: «До сей поры я был жизнерадостным человеком и поэтому не любил Надсона, который всю свою жизнь провел в причитаниях. Не знаю, что будет, если я прочитаю его теперь»[3].

Так началась переписка между двумя поэтами, которая, по воспоминаниям С. Сунчелея, продолжалась в течение года. В своих письмах Тукай пишет не только о литературных вопросах, в них много личного, связанного с личностью самого поэта. Так, в письме от 4 декабря 1910 года Тукай пишет о своем отношении к семейной жизни: «Мое мнение о семье простое: если вы близко знаете и любите друг друга, и, в добавлении к этому, ты имеешь доход, по меньшей мере, в 5 тысяч рублей в год, то надлежит жениться

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 212.

[2] Там же.

[3] Там же. С. 213. Это первое из сохранившихся писем Г. Тукая С. Сунчелею. Их сохранил и впоследствии (после реабилитации С. Сунчелея) опубликовал в журнале «Совет әдәбияты» (1960, № 4) его брат – Шарифзян.

каждому»[1]. В другом письме Тукай пишет о правиле, которому он следует в отношении с девушками: «Если какая-нибудь девушка не изъявит сама желания познакомиться со мной, я никогда не буду сам искать такой возможности. Но если она сама “протягивает руку”, я горжусь и дорожу этим»[2]. «Вот такой я парень, – не без ёрничанья заключает Г. Тукай, – и в яблоневом саду, и в саду любви о-очень умный»[3].

В отдельных письмах поэта присутствует исповедальность. Таково письмо, написанное 15 ноября 1911 года. В нем поэт с отчаянием и горечью пишет о мечтающих нажиться на его творчестве дельцах: «Они не давали мне покоя, говоря: “Отдай нам, что ты написал. Такой-то издатель тебе мало заплатил, он бессовестный!” Они окончательно меня унизили, раздавили… В продолжении четырех лет они плели мне о том, что нужно думать о будущем, жить “по-человечески”, одеваться и еще о чем-то. От их голосов у меня стало звенеть в ушах. Голова не работает, чувства огрубели; я пропал. Они подстрелили летящего по небу царя птиц»[4].

Так можно писать только очень близкому человеку, которому ты безмерно доверяешь, с которым готов делиться самым сокровенным. С. Сунчелей, судя по письмам Тукая, стал для поэта одним из таких близких людей. Об этом свидетельствуют и воспоминания самого С. Сунчелея. Судя по ним, их очное знакомство состоялось в августе 1911 года в номере «Булгара». С. Сунчелей пишет о том, что за небольшое время, проведенное им в Казани, они с Тукаем стали настоящими друзьями. «Мы с Тукаем, – вспоминает С. Сунчелей, – как-то подходили друг другу. С Тукаем, который тяжело сходился с людьми, мы были дружны. Много времени мы проводили вместе. В общении он был чрезвычайно интересен. По отношению ко мне он почему-то был снисходительным. По вечерам

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 214.

[2] Там же. С. 218.

[3] Там же. С. 218. В начале своего письма Тукай, вспоминая свои детские годы, пишет о том, что, когда, бывало, они с мальчишками совершали набеги на яблоневый сад, он никогда не воровал яблок, за что сторож сам награждал его яблоками. Тукай пишет о том, что и в отношении с девушками он придерживается такого же принципа.

[4] Там же. С. 226.

он меня не отпускал, оставлял до ночи, часто уговаривал ночевать у него»[1].

Характеризуя Тукая, С. Сунчелей пишет о нем как о скрытном (Тукай, по словам С. Сунчелея делился своими переживаниями только с близкими ему людьми, к числу которых С. Сунчелей относит и себя), терпеливом («Как бы не был болен, он никогда не показывал этого. Если его спрашивали о болезни, он сердился»), сильном («Тукай был сильным… С какими бы козырями (здесь, в значении “влиятельные люди”. – *З.Р.*) он ни общался, никогда не принижал себя, не терял чувства собственного достоинства») человеке[2]. Интересно и другое замечание: «Он (Тукай. – *З.Р.*) никого не называл другом. Говорил “приятель” (книги, которые он дарил мне, подписывал “моему приятелю Сагиту”)»[3].

В адресованных С. Сунчелею письмах немало интересных размышлений о литературе. Так, по поводу перевода С. Сунчелеем «Шильонского узника» Байрона Г. Тукай в письме от 4 декабря 1910 года пишет: «Мне кажется, что вы рановато, не рассчитав своих сил, приступили к “Шильонскому узнику”. Для начала надо было поупражняться в переводе 4–5 строчных стихотворений. Вот Сагит Рамиев перевел “Пророка” Пушкина, ваш покорный слуга перевел лермонтовского “Пророка”. У обоих из нас вышло довольно неплохо. Однако мы еще не можем отважиться на перевод больших поэм»[4].

В другом письме (от 1 января 1911 года) Г. Тукай размышляет по поводу стихосложения. «Пока у нас не разработана “теория словесности” и не придуманы “хорей”, “дактиль” и прочее, ритмы и гармонии могут быть разными. Нужно только, чтобы был смысл, красивое звучание», – пишет он[5]. Интересно и другое замечание поэта: «Проза ли написанные без ритма “Отцы и дети” Тургенева? Там нет никаких ритмических рамок. А между тем – поэзия!»[6]. Как

---

[1] *Сүнчәләй С.* Указ. соч. С. 252.
[2] Там же. С. 253.
[3] Там же. С. 253.
[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 214.
[5] Там же. С. 215.
[6] Там же. С. 215.

видим, Тукай здесь преодолевает понимание поэзии как ритмической речи. Поэзия для него – гармония идей, смыслов.

В этой связи примечателен спор между С. Сунчелеем и Г. Тукаем относительно стихосложения. Начало этому спору положила рецензия С. Сунчелея на стихотворение Г. Тукая «Мияубикә» («Кисонька»), опубликованная под псевдонимом «Сәгъде Вак-кас» в журнале «Шура» (1911, № 16). Подчеркивая художественные достоинства произведения Г. Тукая («“Кисонька” написана искусно, поэтично и понятным татарским языком»), отмечая его востребованность у читателей («У уважаемого Тукаева есть одно направление: создавая книги, веселые стихи для наших детей, давая духовную пищу, он приносит им радость и способствует их воспитанию»), С. Сунчелей указывает на один (с его точки зрения) недостаток: «Если в “Кисоньке” есть какой-то недостаток, то это рифмы. Например: *кәгазь – эшләмәс* (досл.: бумага – не сделает), нәрсәгә – мәсьәлә (досл.: для чего – вопрос)...»[1]. В ответ на это в 29 номере журнала «Ялт-йолт» (1911, 18 ноября) Тукай опубликовал статью «Сәгъде Вәкъкас әфәндегә» («Господину Сагди Ваккасу»). Говоря о том, что у татар еще не сформировалась «теория словесности», Тукай, приводя примеры из русской, арабской, татарской поэзии, опровергает выраженное в рецензии С. Сунчелея понимание рифмы как полного созвучия: «Никто из поэтов не обязан, окончив одну строку словом “такмак” (в пер. с татарского – “частушка”), заложив перо за ухо, начать откапывать из-под печки слово “шакмак” (в пер. с татарского – “кусок”)»[2]. Завершая свою статью, Тукай приводит стихотворение, юмористически иллюстрирующее заблуждение С. Сунчелея:

Бер үлчәүдә кырау, сорау, мияу, мырау,
Һәм кылтырау, һәм шылтырау, һәм кыңгырау;
Вә «өркетик», вә «беркетик», вә «куркытыйк»,
«Бетик», «көтик», «сатыйк», һәм «кыт-кытыйк».

Рифмуются «кырау», «сорау», «мияу», «мырау»,
и «кылтырау», и «шылтырау», и «кыңгырау»;

---

[1] *Сүнчәләй С.* «Мияубикә» // *Сүнчәләй С.* Әсәрләр һәм хатлар. Б. 231.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 216.

И «өркетик», и «беркетик», и «куркытыйк»,
«Бетик», «көтик», «сатыйк», и «кыт-кытыйк»[1].
(Пер. В. Хамидуллиной)

«Вот, – подытоживает Г. Тукай, – хоть здесь и есть концевые созвучия, но если в стихе замяукают кошки и закудахтают курицы, то не будет весело!»[2].

Примечательно и письмо от 4 марта 1911 года, в котором Тукай признается С. Сунчелею в том, что давно вынашивает идею создания на татарском языке произведения в духе «Евгения Онегина» А. Пушкина. Чуть ниже он сравнивает двух русских поэтов: И. Никитина и А. Пушкина («Природный талант Никитина, по-моему, ничуть не меньше, чем у Пушкина. Только он, не получив должного образования, не смог подобающим образом воспитать свой ум и душу»[3]). Возможно, высокая оценка творчества И. Никитина в этом письме повлияла на С. Сунчелея, который в газете «Йолдыз» (1911, № 664) опубликовал стихотворение «Гайбәт» («Сплетня»), перевод одноименного стихотворения русского поэта.

О дружеском расположении Тукая к С. Сунчелею свидетельствует и тот факт, что сделанный им перевод «Шильонского узника» вышел с предисловием Г. Тукая[4]. В нем поэт пишет о влиянии, которое Байрон оказал на А. Пушкина и М. Лермонтова, и, завершая предисловие, подчеркивает, что С. Сунчелей стал первым поэтом, который перевел Байрона на татарский язык.

Диалог между двумя поэтами не исчерпывался письмами. С. Сунчелей посвятил Г. Тукаю стихотворение «Шагыйрьгә мәктүб» («Письмо поэту»)[5]. Его лирический герой обращается к Тукаю:

Бир арык кулыңны, дустым, әйдә, бергә атлыйк,
Җырлаек иркен киләчәкләр хакында, ятмыек!

---

[1] Тукай здесь приводит примеры рифмующихся слов: «кырау» – заморозки; «сорау» – вопрос; «мияу» и «мырау» – звукоподражательные слова (вопроизводят звуки, издаваемые кошкой); «кылтырау» – дрожание, «кыңгырау» – колокольчик.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 216.

[3] Там же. С. 219.

[4] Поэма была опубликована в 1911 году в издательстве «Мәгариф».

[5] Опубликовано в газете «Баян аль-Хак» (1910, 9 ноября).

Зур мохиттә тоздай эреп, юк булырбыз, билгеле, –
Әмма Алла һәм табигать әмер итә, шуны тели.

Дай руку, друг, свою ты мне, пойдем вперед мы вместе,
О будущем с тобой споем, пусть льется наша песня!

Как соль в кипении людском исчезнем мы с тобою, –
Коль так природой решено, мы примем эту долю.
(Пер. М. Ибрагимова)

Романтический пафос этого обращения связан с идеей служения нации:

Бер өмид берлә яшим мин, ул да булса; бу – татар!
Мин тырышма, син булышма, кем аны асрар, ачар?

Я живу одной надеждой о татарах и не скрою!
Без трудов, стараний наших кто им к знаньям путь откроет?
(Пер. В. Хамидуллиной)

Еще одно посвященное Г. Тукаю стихотворение – «Хат кисәге» («Отрывок из письма») – было опубликовано в изданном в 1913 году в Казани сборнике стихов «С. Сүнчәләй шигырьләре» («Стихотворения С. Сунчелея»)[1]. Лирическое переживание в нем имеет экзистенциальный характер, созвучный «Разбитой надежде» Г. Тукая. Лирический герой Сунчелея, находясь вдалеке от Казани, казанских друзей, сокрушается по поводу своего одиночества и уходящей жизни:

Кыскара гомрем… Мине монда аяучы кем дә юк,
Якты тормыш, ямь, сәгадәтне минем күргән дә юк.

Уходит жизнь… Утешить здесь меня никто не может,
Ни красоты не вижу я, ни счастья, ни светлой жизни.

В 22 номере журнала «Ялт-йолт» (1911, 1 мая) под псевдонимом «Сөенче Алаев» было опубликовано стихотворение «Шигърият һәм нәсер» («Поэзия и проза»). Литературовед Р. Гайнанов пишет, что это единственное стихотворение Г. Тукая, написанное

[1] Стихотворение датировано 25 октября 1910 года.

под этим псевдонимом, является пародией на творчество С. Сунчелея[1]. Стихотворение построено как столкновение двух стилей: воспроизводящего идиостиль С. Сунчелея, восходящего к традициям восточного романтизма (с характерными для него образами и мотивами: луна, звезды, соловей, преклонение перед величием Всевышнего) возвышенно-поэтического стиля, и нарочито реалистического (затрагивающие самые разные стороны национальной жизни фрагменты действительности). Так, в седьмой строфе (*«Төн буе мин Аллага әйтәм хәмед, – / Тын галәмне бар кыйлучы Тәңремә. / Мактана Ишми: “Кидердем бит камыт!/ Күп җәдидне мин җибәрдем кабренә”»* – «Всю ночь я славлю Аллаха, – / Всевышнего, который создал эту безмолвствующую Вселенную. / Хвастается Ишми: “Надел я хомут! / Многих джадидистов лишил я жизни”») контрастно сталкиваются мотив благоговейного преклонения перед Всевышним и образ ишана Ишми (Ишмухаммета Динмухамметова), известного своей непримиримостью по отношению к джадидизму. Примечательна и последняя строфа (*«Күктә шаулап кошлар үтте бер көтү, / Тиз булыр күл һәм кояшның каушуы» / Бетмәде шул “Мөхбире” дә “кых, тефү!” / Һәм Рәмиевнең шигырьдә шау-шуы»* – «По небу криком пролетела стая птиц, / Вскоре озеро соединится с солнцем / Тьфу ты, и этот “Мухбир” не сгинул / И не прекратился галдеж Рамиева в стихах»), в которой мотиву рассвета противопоставляются прозаические вещи: отношение Тукая к газете «Казан мөхбире»[2] и выступления С. Рамиева по вопросам татарского стихосложения[3].

---

[1] См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 348.

[2] В приложении к этой газете – «Без» («Шило») постоянно публиковались нападки на прогрессивную молодежь, к чему Тукай не мог оставаться равнодушным.

[3] Говоря же о «галдеже Рамиева в стихах», поэт, по всей вероятности, имеет в виду его искания в области стихосложения, находящие отражение в консультациях поэтов на страницах журнала «Идель». Очевидно, проявлявший интерес к этой области теории словесности Тукай не был согласен с позицией С. Рамиева по вопросам стихосложения. Во всяком случае, в одном из адресованных С. Сунчелею писем (от 1 января 1911 года) он пишет своему другу, чтобы тот не удивлялся излишнему пустословию Рамиева по вопросам метрики.

Вторая встреча Сунчелея с Тукаем состоялась в начале осени 1912 года. «Этой осенью, – вспоминает С. Сунчелей, – он был вконец обессиленным и очень нервозным. Расстраивался из-за каждой мелочи, ругался. Стал очень подозрительным, чего-то боялся, никого не хотел видеть, даже писать не хотел»[1]. В воспоминаниях С. Сунчелея заслуживает внимание эпизод, проливающий свет на взаимоотношения Тукая с издателями. Один из издателей предложил поэту заключить договор: он, дескать, будет платить ежемесячно поэту некоторую сумму и в добавление к этому помогать в быту (обеспечивать разными бытовыми мелочами, стирать белье и пр.) в обмен на право издавать произведения поэта. Тукай якобы принял это предложение, но спустя некоторое время – расторг договор. Причиной тому стало, якобы, то, что какой-то другой издатель настроил Тукая враждебно к нему[2].

Вспоминая о своей последней встрече с поэтом, С. Сунчелей пишет о том, что произошла она в номере «Булгара» за день до его (Сунчелея) отъезда в деревню. По какой-то причине между друзьями вспыхнула ссора и, разругавшись с Тукаем, Сунчелей оставил его. Оставшись наедине с собой, Сунчелей переживал размолвку с другом: сколько лет они прожили друзьями, сколько ночей провели в дружеских беседах, чтобы вот так, обидевшись из-за пустяка, расстаться не попрощавшись?! «Я пошел к Тукаю, – пишет С. Сунчелей. Он лежал на кровати. Дремал, ему нездоровилось. Глядя на его пожелтевшее, осунувшееся лицо, у меня защемило сердце, захотелось заплакать…»[3]. Как пишет Сунчелей, Тукай, забыв о произошедшей накануне между ними ссоре, в знак примирения и, возможно, на память о себе подарил ему серебряные часы[4].

Впрочем, Сунчелею было суждено встретиться с Тукаем еще раз. Об этом Сунчелей написал в своей заметке «Тукай бәйрәме» («Праздник Тукая»)[5]. Судя по ней, эта встреча произошла поздней осенью 1912 года в «Булгаре»: «Тукай, – вспоминает об этой

---

[1] *Сүнчәләй С.* Тукай турында истәлек. Б. 252.

[2] Там же. С. 253–254.

[3] Там же. С. 254.

[4] Там же. С. 254.

[5] Газета «Ил» («Страна») (20 декабря 1913 года). Рукопись (с исправлениями) хранится в личном архивном фонде поэта в Национальном музее РТ.

встрече С. Сунчелей, – сидел на кровати возле стола. В новой рубашке, в тюбетейке, перед ним лежал Коран, комната убрана, а стол! Какой был стол!»[1]. Во время дружеского застолья (по словам С. Сунчелея, поэт в праздничные дни преображался, забывал на время о своей болезни), Тукай искренне признавался ему в дружеских чувствах: «Вот люблю же я тебя! Обычно ты много не говоришь, сидишь себе и сидишь». По всей видимости, Тукай тяготился постоянными расспросами о здоровье, всевозможными уговорами лечиться, а такой молчаливый собеседник, каким был Сунчелей, был ему по нраву. Однако болезнь давала о себе знать: вскоре Тукай почувствовал упадок сил и С. Сунчелей (чтобы дать поэту отдохнуть) решил оставить его (правда, соскучившийся по душевному общению с другом Г. Тукай, несмотря на свое недомогание, попросил Сунчелея побыть с ним еще некоторе время). Обращает на себя внимание эмоциональное описание глаз поэта: «В его глазах был огонь; пожар полыхал в его угасающих глазах! В его груди полыхало пламя – пламя злости, пламя проклятия… Злости и проклятия кому-то…».

К сожалению, друзьям не довелось более увидеться. Память о Тукае стала одной из тем поэзии С. Сунчелея. Ему он посвятил несколько своих стихотворений. Так, в подзаголовке к опубликованному в газете «Йолдыз» (1912, 29 мая) стихотворению «Азан» указано: «Посвящаю Габдулле Тукаеву». В нем Сунчелей образно уподобляет поэта азанчею, призывая разбудить нацию, возвестить ей о новой жизни:

Моң белән әйткән азанынны ишеттер халкына,
Әйт! Азаның яктылык җиткәнне сөйләп чыңласын!
Төнге золмәт утлары сүнсен, аларның урнына
Милли рухлар нурга чумдырсын татарның дөньясын!

Пусть народ услышит твой азан,
Читай! Пусть азан разносится, возвещая о светлых днях!
Пусть рассеются ночные огни, и взамен им
Духовный свет нации осветит лучами мир татар!

---

[1] Эта встреча произошла во время празднования Ураза-байрам.

В написанном незадолго до смерти Тукая стихотворении «Г. Тукаев»[1]. С. Сунчелей создает образ угасающего поэта. Лейтмотивом стихотворения становится мотив одиночества. В первой строфе перед нами предстает одиноко лежащий в темном гостиничном номере поэт:

Ул караңгы бүлмәдә ялгыз сүнә, ялгыз кибә;
Ни түзем берлән йөрәге рәнҗүсез, аһсыз тибә!

Он в темной комнате угасает, сохнет в одиночестве;
Его сердце бьется без обид, стенаний.

Идея стихотворения раскрывается через противопоставление физической немощи поэта силе его поэтического дара, преодолевающего замкнутое пространство комнаты и уносящего в неведомые просторы:

Әллә кайларда гизә нурлы мөкатдәс уйлары,
Нинди дәрт берлән чыгадыр күкрәгеннән җырлары!

Әллә кайда – әллә кайда ул матур таңнар күрә,
Ул сүнә ялгыз, бетә ялгыз... көлә һәм җөткерә.

Где-то далеко носятся его священные мысли,
С какой страстью вырываются наверное из его сердца песни!

Где-то он видит красивые рассветы,
Он одиноко угасает, уходит из мира... смеется и кашляет.

В опубликованном спустя некоторое время после смерти Тукая стихотворении «Иңеш» («Закат»)[2] смерть поэта символически сравнивается с заходом солнца. Такое сопоставление является устойчивым для татарской поэзии начала XX века.

В том же 1913 году Сунчелей пишет стихотворение «Бер газетага» («Одной газете»). По словам Н. Гафиятуллиной, это стихотворение было написано в ответ на критические выпады против

---

[1] Опубликовано спустя год после смерти Тукая в газете «Йолдыз» (2 апреля 1914 года).

[2] Опубликованное в 1913 году в газете «Кояш» (20 мая), это стихотворение имеет подзаголовок «Тукай хатирәсе» («В память о Тукае»).

Тукая, начало которым положил Г. Ибрагимов в статье «Татар шагыйрьләре» («Татарские поэты»). «Как звестно, – пишет Н. Гафиятуллина, – в центре спора оказывается не только личность Тукая, но и направление творчества, народность, его (Тукая. – *З.Р.*) понимание народности и национального»[1].

К личности Г. Тукая С. Сунчелей обращался не только в поэзии. В пятнадцатую годовщину со дня смерти Тукая он пишет статью «Мәрхүм Тукай турында»[2]. В статье заметно влияние социологического подхода к пониманию личности и творчества Г. Тукая, которое начинает формироваться в татарской критике со второй половины 1920-х годов. Сунчелей с осуждением пишет об окружении Тукая, обвиняя его в том, что оно не проявляло должной заботы о поэте («… держало впроголодь, отстранило от общества, вынудило жить запершись в своей комнате»). Примечательно и другое: Сунчелей противопоставляет этому, сгубившему поэта окружению народные массы, которые по-настоящему ценили и ценят творчество Тукая: «Татарские массы любят Тукаева. Потому что он сам вышел из этой среды. Потому что он по-своему любил народ, заботился о нем. Все свои мысли, чувства посвятил народу»[3].

Судьба пережившего своего друга на четверть века С. Сунчелея сложилась трагически. Спустя два года после смерти Тукая он переехал в Уфу, работал в редакциях газет «Авыл халкы» («Сельский люд») и «Көрәш» («Борьба»). На рубеже 1910–1920-х гг. Сунчелей работает в Крымской АССР в качестве представителя Народного комиссариата по делам национальностей; в середине 1920-х гг. – в Наркомате просвещения Башкирской АССР, затем (в 1926–1927 гг.) – работа в Генеральном консульстве в Турции. В 1929 году его арестовывают по обвинению в причастности к делу М. Султан-Галиева и приговаривают к расстрелу (в 1931 году рас-

[1] *Гафиятуллина Н.М.* ХХ гасыр татар шигъриятендә Тукай. Казан: Матбугат йорты, 2002. Б. 47.

[2] При жизни Сунчелея статья не была опубликована. Ее текст на основе архивных материалов был опубликован в собрании произведений поэтов, подготовленном З. Рамиевым и изданном в 2005 году. См.: *Сүнчәләй С.* Әсәрләр һәм хатлар. Б. 255–257.

[3] Там же. С. 256.

стрел был заменен 10-летней ссылкой в Соловецкий лагерь особого назначения)[1]. Спустя восемь лет, в 1937 году, поэт был расстрелян.

«ВСЮ СВОЮ ЖИЗНЬ ОН ПОСВЯТИЛ ИЗДАТЕЛЬСКОМУ ДЕЛУ»
(Габдулла Тукай и Ахметгарай Хасани)

Одним из татарских интеллектуалов, с которыми Тукай близко сошелся в Казани, был писатель, издатель, общественный деятель Ахметгарай Хасани. Он родился 15 декабря 1883 года в селе Большая Атня Атнинской волости Казанского уезда в семье купца Сибгатуллы Хасанова. Когда Ахметгараю исполнилось пять лет, семья переехала в Казань и поселилась в доме на Сенной улице, расположенном по соседству с домом Каюма Насыри. Сибгатулла-абзый хотел дать своим сыновьям (Ахметгараю и Габдельбарыю, который был на два года младше старшего брата) хорошее образование: сначала учителя приходили к ним в дом, затем Ахметгарай поступил в медресе «Мухаммадия». Уже с ранних лет в нем обнаружились способности к языкам: Ахметгарай знал русский, турецкий, немецкий, арабский, французский языки, проявлял интерес к восточной, русской и европейской литературам.

1 ноября 1903 года Ахматгарай женился на дочери купца первой гильдии, известного мецената Ногмана Габделькаримова[2] – Зайнап. Ногман-бай, который остался в памяти народа благодаря своей благотворительности, также придавал большое значение воспитанию и образованию своих детей. По свидетельству его дочери Фатимы, семья выписывала журналы «Дин вә мәгыйшәт», «Ялт-йолт», газеты Вакыт» и «Йолдыз», детский журнал «Ак юл»[3].

---

[1] В архиве сохранилось письмо Сунчелея Сталину, написанное из московской тюрьмы Бутырки 10 августа 1929 года, в котором поэт просит вождя народов (Сунчелей обращается к Сталину в письме «Дорогой Вождь») освободить от несправедливого преследования.

[2] Ногман Габделькаримов был известен своей благотворительностью: он построил десятки мечетей, а также медресе и школу для девочек в своей родной деревне.

[3] См.: *Нигъмәтҗанов Г.* Игелекле бай Ногман хаҗи (Добродетельный бай Ногман-хаджи) // Шәһри Казан. 2001. 1 март.

Получив начальное образование в медресе для девочек, Зайнап продолжает учиться на дому у учительницы Марии Павловны, которая обучала девочку по программе русской гимназии. Она привила своей ученице любовь к русской и мировой литературе. Образованная, широко мыслящая, интеллигентная Зайнап, играла, по словам М. Магдеева, большую роль в истории татарской культуры[1]. Она поддерживала мужа во всех его начинаниях. Так, в 1907 году стараниями супругов было организовано книгоиздательское и книготорговое товарищество, которое в 1908 году получило название «А.-Г. Хасани и К°». Зайнап Хасания так вспоминала об этом: «Родители были против его (А. Хасани. – *Л.Н.*) занятия литературой. Недостающую сумму мы выручили, продав мои драгоценности. Сначала печатали книги»[2]. С 1909 года это книгоиздательское и книготорговое предприятие известно под именем «Гасыр». Магазин книжной торговли был открыт 1 января 1909 года на улице Евангелистовской в доме братьев Ибрагимовых. Об этом А. Хасани пишет в своем письме-уведомлении казанскому губернатору:

«*Его Превосходительству*
Господину Казанскому Губернатору

---

[1] *Мәһдиев М.* Мөхтәрәмә Зәйнәп ханым... // Социалистик Татарстан. 1987. 8 август. Зайнап Хасани была знакома и вела переписку с рядом известных татарских интеллектулов начала ХХ века. Сохранились ее воспоминания об Ахметгарае Хасани, Габдулле Тукае, Муллануре Вахитове, Фатихе Амирхане, Хусаине Ямашеве, Гафуре Кулахметове, Галиаскаре Камале.

[2] Әхмәтгәрәй Хәсәни: Фәнни-популяр җыентык. Казан: Җыен, 2011. Б. 196. Активная издательская деятельность не могла остаться не замеченной со стороны надзорных органов. Сохранились сведения об обыске, произведенном в помещениях издательства: «При осмотре найдены книги на татарском языке, частью беллетристического, частью же популярно-научного содержания, связанные кипы и назначенные по словам самого Ахмеда-Гарея Хасанова к отправке иногородним заказчикам. Все книги оказались изданными самим Хасановым с ведома Казанского Комитета по делам печати. Кроме означенных произведений, найдены два сочинения (одно по математической географии, другое по пчеловодству) в корректурных оттисках, по-видимому еще не изданные в свет. В помещении на Екатерининской улице, кроме печатных книг, оказались кипа несброшюрованных листов тех же изданий, которые были найдены у Хасанова и в готовом виде» ГА РТ. Ф. 1, оп. 4, д. 5375, л. 31.

Купеческого сына
Ахмеда-Гарея Сибгатулловича Хасанова и
Казанского мещанина Абдрахмана
Хабибулловича Рахматуллина

Честь имеем довести до сведения Вашего Превосходительства, что на основании выданного нам 30 июня текущего года свидетельства за № 6036 и открывается с 1 января 1909 года книжный магазин под фирмой "Гаср" (Век) на Евангелистовской ул. в доме Бр. Ибрагимовых под ответственность заведованием Ахмеда-Гарея Хасанова.

Казанский купеческий сын Ахмед-Гарей
Сибгатуллович Хасанов.
Казанский мещанин Абдрахман Хабибуллович Рахматуллин
Казань, 23 декабря, 1908 года»[1].

Информация об открытии книжного магазина была напечатана и в татарских газетах. Так 20 января 1909 года в газете «аль-Ислах» было напечатано объявление:

«Библиотека "Гасыр" открылась! В Казани, на Евангелистовской улице, в доме Ибрагимовых.

Уважаемые читатели!

Стараясь развивать в еще более совершенной форме наше издательское дело, начатое два года назад, мы решили открыть книжный магазин под названием библиотека "Гасыр". Выражая благодарность нашим уважаемым читателям, оказавшим нашему издательству материальную и моральную поддержку, сообщаем, что библиотека открылась.

Ахметгарай Хасани и компаньоны»

В издательстве «Гасыр» печатались литературные и научные труды, художественные переводы, словари; среди авторов были такие татарские писатели и ученые, как Г. Ибрагимов, Г. Камал, Г. Кулахметов, Ф. Амирхан, С. Рамиев, Г. Алпаров, Х. Бадиги, Г. Рахим и др. Так, в «Гасыр» был напечатан сборник стихов Г. Тукая под названием «Диван Габдуллы Тукаева» (8-ая «тетрадь» серии

[1] ГА РТ. Ф. 1, оп. 4, д. 5275, л. 31.

«Библиотека поэзии)». В издательстве была напечатана почтовая открытка с фотопортретом Тукая[1].

По воспоминаниям Зайнап Хасани, в помещении издательства часто собирались друзья Ахметгарая, спорили о литературе, обсуждали книжные новинки. «У издательства “Гасыр”, – вспоминает З. Хасани, – было две комнаты на нынешней улице Татарстан. В дальней комнате располагалась редакция, рабочий кабинет, в передней – книжный магазин. В рабочем кабинете всегда было шумно. Там часто бывали Г. Тукай, Ф. Амирхан, Г. Ибрагимов, Х. Ямашев, Г. Кулахметов, Г. Рахим и др. Они говорили о каждой литературной новинке, читали свои произведения, обменивались мнениями»[2].

Их дружеским отношениям, несомненно, способствовала и деятельность «Восточного клуба», одним из членов правления которого был избран А. Хасани[3]. Д. Загидуллина, рассматривая А. Хасани как одного из лидеров движения за обновление татарской культуры, указывает, что связанный с «Восточным клубом» круг общения А. Хасани по свои целям сопоставим с известными в русской культуре начала XX века журналами «Весы» и «Золотое руно»: подобно им, А. Хасани и его единомышленники стремились к приобщению татарского читателя к современному искусству, философии, что находит яркое воплощение в деятельности журнала «Аң»[4].

---

[1] В ЦПиМН ИЯЛИ АН РТ (ф. 9, оп. 3, д. 49) хранится один из экземпляров этой открытки с автографом самого Тукая: «На память уважаемым господам Ахметгараю и Габдрахману. 5 августа, 1912 год. Г. Тукай». Абрар Каримуллин, предполагает, что Тукай подарил фотографию издателям «Гасыр»а Ахметгараю Хасани и Габдрахману Рахматуллину (См.: *Каримуллин А.* Книги и люди. Исследование. Казань: Татар. кн. изд-во, 1985. С. 137).

[2] *Хәсәния З.* Хәтер түрендә // Азат хатын. 1967. № 4. Б. 16.

[3] Зайнап Хасани, как и ее супруг, принимала активное участие в деятельности клуба. Например, 5 ноября 1913 года стараниями Гайши Терегуловой, Уммугульсум Казаковой и Зайнап Хасании состоялся вечер, на котором труппой «Сайяр» был дан благотворительный спектакль по пьесе Я. Вали «Оят, яки Күз яше» («Стыд, или Слезы»). См.: *Миңнуллин Җ.М.* Шәрекъ клубы. Казан: Татар. кит. нәшр.; Заман, 2013. Б. 31–32.

[4] *Заһидуллина Д.Ф.* XX йөз башы татар яңарышының фикри лидеры // Әхмәтгәрәй Хәсәни: Фәнни-популяр җыентык. Б. 12.

Тукай, хоть и не состоял в правлении клуба, охотно принимал участие в проводимых там мероприятиях. Именно здесь 15 мая 1910 года им была прочитана лекция «Народная литература», в которой присутствовавшей публике открылось его глубокое понимание татарского фольклора.

Деятельность «Восточного клуба» проходила под пристальным вниманием властей, которые опасались, что клуб может стать площадкой для распространения неугодных идей. В одном из жандармских донесений сообщалось о том, что члены созданного в 1910-е гг. в Казани кружка татарской молодежи (его участниками были Ф. Амирхан, Г. Кулахметов, братья Хасани, Газиз и Кадыр Губайдуллины, Ш. Ахмеров) хотят превратить «Восточный клуб» в просветительское учреждение, способное привлечь татар к общественной деятельности, в своего рода «народный университет»[1]. В информации, поступившей в жандармское управление 25 августа 1911 года, сообщается «В Казани действует мусульманский кружок. Руководители: студент Казанского университета, сын богача Газиз Губайдуллин, уфимцы Ханафи Кайбышев и Наджип Хальфин. Члены кружка изучают татарскую литературу. Газиз Губайдуллин, Наджип Хальфин стараются проводить в кружке политику панисламизма, а Кайбышев – анархизма. В составе кружка есть также учитель Кулахметов, владелец типографии Шараф, книгоиздатель Хасанов. Этот кружок создал ученические кружки в средних школах»[2].

В донесении от 26 июля 1912 года содержится информация о том, что члены кружка собирались в доме А. Хасани. Именно на этом собрании (в нем наряду с братьями Хасани, Фуатом Туктаровым, Габдуллой Гисматуллиным, Фатихом Амирханом, Гафуром Кулахметовым и др., принимал участие и Г. Тукай) было принято решение издавать литературный, политический журнал[3]. Так было положено начало журналу «Аң», издателем которого стал А. Хасани.

---

[1] См. об этом: *Гарәфетдинов Р.* Татар яшьләренең демократик хәрәкәте тарихыннан (1910–1914 еллар) // Казан утлары. 1967. № 5. Б. 87–88.

[2] Цит. по: *Мансуров Г.* Татар провокаторлары. М., 1927. Б. 47.

[3] Там же. С. 51.

А. Хасани и его супруга Зайнап стали одними из близких друзей Г. Тукая. Поэт часто бывал в доме и на даче Хасани. Информация об этих встречах сохранилась в воспоминаниях их участников: Ф. Амирхана, Габдельбари Хасани (младшего брата А. Хасани), Зайнап Хасани[1]. Так, З. Хасани запомнила Г. Тукая как «удивительно бойкого на язык, умного и в то же время простого, скромного, поразительно обходительного человека»[2]. «Г. Тукай, – пишет З. Хасани, – общался с близкими, давно знакомыми людьми открыто и без стеснения, но с чужими людьми, особенно с женщинами, разговаривал смущаясь, стесняясь, либо вовсе молчал. Помню, однажды, приехав к нам в гости, он за чайным столом держался очень свободно. Мы тогда жили на даче и сидели на террасе при свете керосиновой лампы. Возможно, он был так раскован, потому что было темно. Ф. Амирхан как бы между прочим прочитал Г. Тукаю стихотворение на арабском. Главная мысль стихотворения состояла в следующем: “Когда выбираешь друга, нужно выбирать того, кто умнее и сдержаннее, чем ты сам, потому что часто друг подражает другу…” Г. Тукай тут же ответил Ф. Амирхану стихотворением на арабском языке. Смысл стихотворения, прочитанного им, был таков: “У кого-то может быть много недостатков, но, глядя на него, разве нужно ругать и его друга!”. Г. Тукай был очень находчивым человеком, умел мгновенно реагировать и отвечать стихами»[3] .

С началом издания журнала «Аң» дружба между Тукаем и супругами Хасани еще более окрепла. Именно Тукай придумал название журналу, первый номер которого (15 декабря 1912 года) открывался его одноименным стихотворением. С первого номера и до самой смерти Тукая в нем печатались его произведения. Даже тогда, когда Тукай на короткое время уезжал из Казани, он не забывал о журнале: отправлял Ахметгараю Хасани письма с мнением относительно готовящихся номеров. Переписка между друзьями

---

[1] См.: *Әмирхан Ф.* Сайланма әсәрләр: 2 томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. Б. 498–499; *Хәсәни Г.* Шагыйрь Габдулла Тукаев турында кечкенә генә истәлек (Небольшое воспоминание о поэте Габдулле Тукаеве) // ЦПиМН. ф. 9, оп. 4, д. 146; *Хәсәния З.* Хәтер түрендә // Азат хатын. 1967. № 4. Б. 16–17.

[2] *Хәсәния З.* Хәтер түрендә // Азат хатын. 1967. № 4. Б. 16.

[3] Там же. С. 16.

не прекратилась и после того, как Тукай оказался в Клячкинской больнице. В письме Тукаю от 20 марта 1913 года А. Хасани писал[1]:

«Уважаемый Габдулла эфенди!

Я на десять дней уехал в Москву. У меня не было времени навестить вас. Вы обещали дать для 8-го номера стихотворение “Одному писателю”. Я был бы очень рад, если вы перешлете его с господином, который передаст вам эту записку. А пока до свидания. Отправляю оригинал стихотворения.

С уважением Ахметгарай Хасани
20 марта, 1913 год».

В ответном письме Тукай писал:

«Дорогой Гарай-эфенди!

Не найдя стихотворение “Одному писателю” достаточно изящным, чтобы напечатать его в журнале “Аң”, я отдал его в журнал “Мектеб”[2]*. И в нем я не согласился вывести его на главную страницу. Оно будет напечатано где-нибудь в конце журнала, в незаметном месте. В 7-ом номере моих стихотворений мало, что не может быть не замеченным читателями. У меня есть одна вещица, которую можно добавить. Хотя, наверное, уже поздно. Если пожелает Аллах, опубликую ее в 8 номере. И все же было бы хорошо, если ты забрал материал для 7 номера. Все эти дни я ждал тебя. Будь счастлив»*[3].

Последнее письмо Тукая из Клячкинской больницы было адресовано Зайнап Хасани[4]:

---

[1] Письмо хранится в Центре письменного и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, в фонде Г. Тукая (ф. 9, оп. 2, ед. хр. 17). На обороте – ответное послание Тукая А. Хасани.

[2] «Мектеб» – педагогический журнал, издававшийся в Казани с 21 февраля 1913 года по 17 октября 1914 года с периодичностью 2 раза в месяц.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 239.

[4] Письмо хранится в Центре письменного и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, в фонде Г. Тукая (ф. 9, оп. 1, ед. хр. 8).

«Уважаемая Зайнап-ханум!

Я отправил для 8 номера все, что у меня есть. Не могли бы вы показать мне первую корректуру. Хорошо бы также, если бы все написанные стихи вошли в один номер. В таком случае он был бы весьма сильным. Конечно, я чувствую, что из "Слов Толстого" цензор испортит одно-два. В таком случае необходимо в обязательном порядке напечатать все»[1].

Ахметгарай Хасани был рядом с Тукаем в последние часы его жизни. Впечатления о своей последней встрече с поэтом он передал в статье «Тукаев үлем көткәндә» («Тукаев в ожидании смерти»)[2]. По воспоминаниям друга Г. Тукая, измученный болезнью поэт не имел сил даже разговаривать с Ахметгараем. *«Я, – вспоминает А. Хасани, – видя тяжелое состояние, не стал с ним много говорить, лишь спросил: "Габдулл-эфенди, как вы себя чувствуете?" На мой вопрос Габдулл-эфенди не ответил». «Спустя четверть часа после моего прихода, – продолжает А. Хасани, – Габдулла-эфенди вдруг спросил меня едва слышным хриплым и слабым голосом:*

– Когда окончательная корректура?

Габдулла-эфенди всегда сам просматривал последние корректуры своих стихов в журнале. Вот и в этот раз спросил, желая отредактировать типографские опечатки в трех стихотворениях, предназначенных для 8-го номера.

Я был сильно впечатлен от этого вопроса находящегося в столь тяжелом состоянии Габдуллы эфенди, и, на какое-то время пришел в замешательство, не зная, что мне ответить. И хотя в тот момент корректура была со мной, я решил не давать ее, испугавшись, что вдруг он встанет и сию минуту начнет править ее, причинив тем еще больший вред своему здоровью.

– Корректура будет завтра, – сказал я.

Разговор на этом закончился. Габдулла эфенди, удовлетворенный моим ответом, затих»[3].

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 241.

[2] *Хәсәни Ә.* Тукаев үлем көткәндә // Аң. 1913. № 10. Б. 176–177.

[3] Там же. С. 177.

После смерти Тукая А. Хасани счел своим долгом почтить память поэта и друга на страницах их совместного детища. Творчеству Тукая, его личности журнал уделял большое внимание.

Судьба самого А. Хасани сложилась трагически. Открытая им в 1917 году типография «Аң» в 1918 году отдается в аренду государству, а спустя год – национализируется. Спустя 7 лет, в 1926 году, А. Хасани вместе с другими писателями (Ф. Бурнашем, К. Наджми, М. Гали, К. Тинчуриным, Ш. Байчурой, Ф. Амирханом) организует типографию «Яңа китап». Спустя три года и она закрывается, а еще спустя два года – в 1931 году А. Хасани арестовывают, в мае 1932 года осужден на три года и отправлен на строительство Беломорканала. В 1933 году писатель, издатель, человек, чья деятельность способствовала расширению горизонтов татарской литературы и культуры, скончался от тифа. На долгие годы он был предан забвению, и лишь в 1959 году его супруга – Зайнап Хасани – добилась пересмотра дела мужа и полной его реабилитации. В 1956 году она передала в Государственный музей Республики Татарстан ценные источники: фотографии, письма, программы спектаклей и т.д. В 1967 году в журнале «Азат хатын» были опубликованы ее мемуары «Хәтер түрендә» («В глубинах памяти»), в которых она рассказала о взаимоотношениях семьи Хасани с Тукаем, совместной деятельности, а также неизвестные факты о поэте.

Часть II
Г. ТУКАЙ В ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ КАЗАНИ В 1911–1913 гг.

« “ЯЛТ-ЙОЛТ” БУДЕТ СМЕЯТЬСЯ, СМЕЯТЬСЯ НАД ВСЕМИ ИЗЪЯНАМИ НАШЕЙ ЖИЗНИ…»
(Габдулла Тукай в журнале «Ялт-йолт»)

Спустя немного времени после закрытия журнала «Яшен» (последний, десятый, номер журнала увидел свет 24 июня 1909 года) в Казани появляется новый сатирический журнал – «Ялт-йолт» (в переводе на русский язык – «Сверкание»), основанный издателем и журналистом Ахметом Урманчеевым.

Знакомство Г. Тукая с А. Урманчеевым состоялось в гостинице «Болгар» в расположенном в ней товариществе «Сабах», занимавшимся книгопечатанием и книготорговлей. По воспоминаниям А. Урманчеева, Тукай с большим энтузиазмом воспринял идею создания нового сатирического журнала[1]. 4 февраля 1910 года, спустя восемь месяцев после выхода последнего номера «Яшен», А. Урманчеев получает официальное разрешение на издание «Ялт-йолт»[2], а через месяц с небольшим, 15 марта, выходит в свет его первый номер.

В его «Предисловии» определено направление журнала – «высмеивать все, что препятствует прогрессу нации»[3]. Несмотря на то, что официальным издателем и редактором нового сатирического издания был А. Урманчеев, фактически эти функции легли на

---

[1] *Урманчиев Ә.* «Ялт-йолт» һәм Тукай // Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 14.
[2] ГА РТ. Ф. 420, оп. 1, д. № 166.
[3] Мөкаддимә // Ялт-йолт. 1910. № 1. Б. 1.

плечи секретаря журнала – Г. Тукая. Именно он, по всей вероятности, придумал название для него, словно напоминающее читателю о том, что журнал будет продолжать линию предыдущего сатирического журнала – «Яшен».

Об этом во втором номере «Ялт-йолт» Тукай (под псевдонимом «Догачы Шурале») пишет так: «Прошло время. Много воды утекло. Вот в один из дней появился журнал “Ялт-йолт”. Он сверкнул, и весь мир озарился светом.

После того, как вышел и сверкнул “Ялт-йолт”, естественно, я вспомнил о покойном “Яшен”. Ведь “Яшен” тоже сверкал...

И откуда, вы думаете, взялось это сияние “Яль-йолт”? Он сияет озаряемый лучами воскресшего “Яшен”»[1]. Тем самым Г. Тукай как бы подчеркивает преемственность между двумя журналами. Более того, в четвертом номере «Ялт-йолт» сообщается, что в будущем этот журнал будет высылаться подписчикам «Яшен».

В воспоминаниях друзей поэта (в частности, Г. Камала, К. Бакира) говорится о том, что вплоть до последних дней своей жизни Тукай не покладая рук работал над изданием журнала. Об этом может свидетельствовать и тот факт, что в размещенном в трех подряд номерах «Ялт-йолт» (49, 50, 51)[2] объявлении в качестве адреса для корреспонденций указывается 9-ый номер гостиницы «Амур» (номер, в котором в тот момент жил Г. Тукай).

Судя по обложке первого номера (на ней была указана периодичность журнала – каждые 15 дней), предполагалось издавать журнал два раза в месяц. С такой периодичностью журнал выходил только в 1910 году (до конца этого года вышло в печать 19 номеров журнала). В дальнейшем журнал издавался реже: в 1911 году – 11 номеров, 1912 – 18, 1913 – 16. Последний 123-ий номер журнала вышел в 1918 году после почти двухлетнего перерыва (предыдущий, объединенный, номер (120–122) увидел свет 25 ноября 1916 года).

Задержки номеров были вызваны разными причинами. Одна из таких задержек случилась после смерти Тукая (в вышедшем 20 июня 1913 года 56 номере журнала редакция приносила свои извинения за перерыв).

---

[1] *Догачы Шүрәле.* «Яшен» мәрхүм // Ялт-йолт. 1910. № 2. Б. 2.

[2] Номера вышли в 1912 году: 1 января, 28 января и 15 февраля.

Первоначально журнал печатался в типографии Харитонова, с апреля 1915 года – в лито-типографии «Өмид». Примечательно, что в начале 1915 года А. Урманчеев намеревался перевезти журнал в Москву, о чем свидетельствует объявление, опубликованное в газете «Ил» 31 декабря 1914 года: «Начиная с 85 номера, издававшийся на протяжении последних пяти лет журнал “Ялт-йолт” будет издаваться в Москве» (в этом же объявлении был указан и адрес для корреспонденций: «Москва, Мещеринское подворье, Ахмеду Урманчееву»).

В первые два года (1910 и 1911) журнал издавался тиражом 1200 экземпляров. В последующие – 950 экземпляров. «Ялт-йолт» пользовался популярностью не только у казанских татар – журнал выписывали и татары, живущие на Урале и в других регионах России. Своей популярностью у читателей журнал был во многом обязан Г. Тукаю. В редакционной статье, опубликованной после смерти поэта в номере, посвященной его жизни и творчеству (1913, № 55), можно прочитать такие строки: «Причиной популярности “Ялт-йолт” был Тукай. Мастерство юмора и сатиры Тукая и значимость его опубликованных в журнале статей должны быть по достоинству оценены читателями».

Об этом же пишет и редактор журнала А. Урманчеев: «Он (Тукай) поклялся до своей последней минуты служить журналу… С первого же номера журнал стал для него своим. С этого времени он с поразительной самоотдачей стал трудиться в журнале для народа»[1].

Публикуемые в журнале материалы группировались по рубрикам: «Телеграфные новости», «Письма в редакцию», «Ответы редакции», «Из газет». В последней рубрике зачастую сатирически переиначивались опубликованные в разных газетах объявления. Так, во втором номере журнала было напечатано объявление из газеты «Ватык» (в переводе с татарского «ватык» означает «сломанный»: так в объявлении переиначивается название оренбургской газеты «Вакыт»): «Газета “Ватык” информирует, что журнал “Яшен” не будет больше издаваться в Казани Галиаскаром Камалетдиновым и в конце доводит до сведения читателей, что Ахметом Урман-

[1] *Урманчиев Ә.* «Ялт-йолт» һәм Тукай // Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 14.

чеевым будет издаваться журнал “Ялт-йолт”, а среди его авторов будут Фатих Амирхан, Галиаскар Камал, Габдулла Тукаев и др.

Мы в свою очередь опровергаем известие о том, что дела у газеты “Ватык” стали идти чрезвычайно хорошо и что для освещения казанских событий она привлекает Габдрахмана эфенди Мустафина и Гильмутдина Шарафа» [1].

В первом же номере журнала под псевдономом «Шурале» Тукай опубликовал две юмористические статьи – «Сабын ашаганнар» («Ели мыло»), «Ике хәзрәт һәм извозчик» («Два хазрета и извозчик»), стихотворение «Мәҗрух указ» («Раненый указ»), в котором высмеивается поэт Чыгтай (Галиаскар Гафуров) за то, что испугавшись лишения сана муллы (как тогда говорили – указа) за написание сочинения «Исабэт» он публично покаялся[2]. В этом же номере Тукай опубликовал стихотворение «Зур бәшарәт» («Большая радость»)[3] и фельетон «Гаҗәп талантлар» («Удивительные таланты»)[4].

Здесь же опубликовано еще одно юмористическое стихотворение Тукая – «Кәҗә тугрысында» («Про козу»)[5].

---

[1] Гәзитәләрдән // Ялт-йолт. 1910. № 2.

[2] Это событие представлено в журнале и в виде карикатуры «Исабәтченең тәүбәсе» («Расскаяние автора “Исабета”»), на которой изображен похожий на Чыгтая человек, стоящий в окружении мулл и произносящий покаянную молитву.

[3] В этом, подписанном псевдонимом «Гөмберррт» стихотворении Тукай высмеивает шумиху, поднявшуюся вокруг книги Мусы Бигиева «Рәхмәте илаһия гомуми» («Благодать Всевышнего распространяется на всех»).

[4] В этом опубликованном без подписи фельетоне объектом сатиры Тукая становятся Хади Максуди, Габдрашит Ибрагимов, Шарафутдин Шафигуллин, отец и сын Сайдашевы и пр. У каждого из них автор выделяет «исключительный талант» (например у Хади Максуди – писать пустые статьи на важные темы; у Габдрашита Ибрагимова – хвастаться, у отца и сына Сайдашевых – объявлять ненавистных им людей миссионерами).

[5] Стихотворение опубликовано сразу после текста, размещенного в рубрике «Газеталардан» («Из газет»): «У нас те, кто содержит козу, из-за того, что не обеспечивает за ней должного ухода, не получает в год более 10–25 ведер молока. Есть такие, кто летом и вовсе не кормит козу, говоря, что “она сама должна находить себе пропитание”. Поэтому коза вынужденно предаваясь разного рода воровству (имеется в виду, что предоставленная сама себе коза начинает совершать вылазки в огороды), вызывает ненависть у всех людей».

Всего в «Ялт-йолт» было опубликовано 91 произведение Г. Тукая. Из них 49 – стихотворения[1]. Все произведения поэта публиковались в журнале под псевдонимами («Гөмберт», «Шурале», «Имам хатип», «Философ», «Большой Философ», «Шәп кеше» (в переводе с татарского – хороший человек), «Мөхәррир мин түгел» (в переводе с татарского – «написал не я») и пр.) или без подписи.

Г. Тукай полностью отдавался работе в любимом журнале. Даже во время своих отъездов из Казани он постоянно справлялся у А. Урманчеева о том, как идут дела, просил присылать его вышедшие номера журнала.

Так, в письме из деревни Училе от 1 января 1912 года Тукай пишет: «Когда выйдет “Ялт-йолт”, пришлите мне... Даст бог, пришлю темы для рисунков и статьи»[2].

В письме из Уфы от 11 мая 1912 года поэт сообщает: «38-ой номер “Ялт-йолт”, в целом, получился хорошим… Через десять номеров журналу ведь исполнится два года. Надо постараться»[3].

В другом письме (датируемом исследователями 10–25 января 1913 года) Тукай высказывается относительно готовящегося 50 номера журнала (вышел в свет 28 января 1913 года): «Ахмет! Рисунок “Новый год” сгодится, пожалуй; только под ним надо будет написать: “Прилетевший из мира вечности Новый год не может найти себе места в нашем мире”[4]. Если так не написать, татары не поймут…

---

[1] Не считая перепечатанных из газеты «Йолдыз» трех стихотворений («Мәҗрух указ» – «Раненый указ»), «Җәйге таң хатирәсе» – «Воспоминание во время летнего рассвета»), «Хөрмәтле Хөсәен ядкяре» – «Памяти Хусаина»), все остальные были опубликованы впервые.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 229.

[3] Там же. С. 231.

[4] Речь идет об иллюстрации обложки готовящегося номера. На ней изображен летящий ангел, который не знает, куда ему сесть на Земле. Сама иллюстрация была позаимствована из сатирического журнала «Будильник». Однако, по совету Г. Тукая, она была адаптирована под татарского читателя.

Что мы получим, если слова “А воз и ныне там” напишем по-татарски? Не стоит ли подождать, пока найдем другой, более простой рисунок?»[1].

Среди печатавшихся в журнале авторов были известные в татарском мире писатели: Ф. Амирхан (он печатался в «Ялт-йолт» под псевдонимами «Ташмөхәммәд», «Т.Д.», «Зәмзәметдинов»), Галиаскар Камал («Яшенче»), Ф. Сайфи-Казанлы («Бакыркүз»), Наджип Думави («Өй анасы»), Ибрагим Биккулов («Әкмәли»), Миргазиз Укмаси («Әүлия»), Зариф Башири («Тутый»).

Смерть Тукая обескровила журнал, который именно благодаря его усилиям за короткое время снискал известность одного из самых ярких сатирических изданий. Однако журнал после некоторого перерыва после ухода из жизни поэта продолжил издаваться. В память о поэте ежегодно апрельские номера журнала посвящались Тукаю.

В первом вышедшем после смерти Тукая номере журнала (54-й номер, 3 апреля 1913 года) публикаций, посвященных траурному событию в жизни татар, нет – когда Тукай умер, номер уже был в печати. Следующий 55-й номер (от 10 июня 1913 года) полностью был посвящен Г. Тукаю.

На обложке этого номера была размещена фотография поэта, а на титульном листе под заглавием «Габдулла Тукаев хатирәсе» («В память о Габдулле Тукаеве») дан текст: «Габдулла Тукаев был одним из основателей журнала “Ялт-йолт” и работал в журнале с момента его основания до самой смерти... Для редакции “Ялт-йолт” смерть Габдуллы Тукаева стала невосполнимой утратой и великим горем».

Наряду с воспоминаниями о поэте в этот номер включены фотографии, сделанные во время траурной церемонии прощания с Тукаем (Клячкинской больнице, на Сенном базаре, Юнусовской площади).

Среди опубликованных материалов самый объемный принадлежит Фуаду Туктарову (опубликован под псевдонимом «Усал»[2]).

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 235.

[2] В переводе с татарского «усал» – злой.

Автор выделяет в жизни и творчестве поэта три периода: от рождения до отъезда в Уральск (детство); жизнь в Уральске; последние шесть лет жизни, проведенные в Казани.

Заки Валиди в статье «Тукаев илә сохбәтләремнең хатирәсе» («Воспоминание об одной из моих бесед с Тукаем») вспоминает, что как-то в один из его приходов Тукай прочитал ему публикации в «Йолдыз», по поводу статьи Г. Ибрагимова «Төрек-татар-рус тарихыннан» («Из истории тюрков, татар и русских»). Тукай, по словам З. Валиди, говорил о своем несогласии с Г. Ибрагимовым и о намерении высмеять его в одном из будущих номеров «Ялт-йолт».

Ф. Сайфи-Казанлы в статье «Г. Тукаев – великий герой татарского народа» пишет: «Наш Тукай был не только ночным светилом в нашей истории, он был ее солнцем. Для своей нации он приложил немыслимые усилия и принес себя в жертву ради ее будущего счастья».

Завершает номер статья редактора и друга Г. Тукая – Ахмета Урманчеева (опубликована под псевдонимом «Әхмәди»). Подчеркивая исключительно важную роль, которую Тукай играл в журнале, А. Урманчеев пишет: «Тукай был одним из тех, кто убедил меня в том, что этот сатирический журнал необходим нации».

В приуроченном к годовщине смерти Г. Тукая 71 номере (на его обложке также был напечатан фотопортрет поэта) были опубликованы статьи «Син һәммәсеннән югары» («Ты выше всех», написана под псевдонимом «Таян»), «Урыс әдәбиятында Тукай» («Тукай в русской литературе», под псевдонимом «В.З.»), «Җир асты дөньясында Габдулла Тукай» («Габдулла Тукай в подземном мире», автор – «Кәнҗә бикә»), «Тукайда көлү кабилияте» («Мастерство сатиры Тукая», подписано именем «Тиктормас»).

И в следующие два года в «тукаевских» выпусках журнала (в 1915 году – 88 номер; в 1916 – 109) печатались статьи, стихотворения, посвященные любимому поэту.

Редакция журнала наследовала традиции, заложенные великим поэтом: «не пресмыкаясь ни перед кем, следовать избранному ранее пути, говорить правду, открыто обличать ложь», привлекая для этого «новых правдивых писателей с ясным взглядом на вещи, острых на язык». В то же время, по мнению У. Гимадеева, смерть Тукая не могла не сказаться на деятельности журнала: «Отсутствие

талантливого организатора, мастера сатиры и юмора дало о себе знать. Содержание журнала заметно мельчает, оформление бледнеет. Он начинает скатывать с революционно-демократических позиций»[1].

Как и в «Яшен», в «Ялт-йолт» большое место занимали иллюстрации. Им в шестнадцатистраничном журнале изначально отводилось семь страниц. Впоследствии (начиная с 14 номера) число страниц, отведенных под карикатуры, сократилось до четырех (по-видимому, не без вмешательства цензуры).

Известно, что большая часть карикатур в «Ялт-йолт» была выполнена рукой Г. Камала. Он же был одним из художников и в «Ялт-йолт». Вместе с ним авторами иллюстраций для журнала были еще 7 художников. Среди них С. Яхшыбашев[2], а также художники, печатавшие свои иллюстрации под псевдонимами «И.А.», «Б.Э.», «W» [3].

В номерах, вышедших в свет во второй половине 1915 – первой половине 1916 г. появляются иллюстрации художника, подписывавшегося именем «Пумала» (слово «пумала» в переводе с татарского означает «кисть»), которые, по словам У. Гимадеева, не пользовались большой популярностью (по этой причине его вскоре перестали привлекать к иллюстрированию журнала)[4].

Впрочем, не во всех номерах журнала печатались карикатуры. Их, например, нет в номерах, посвященных Г. Тукаю (№ 55, 71, 88, 109), а также в 89-ом номере (1915 год), посвященном Исмагилу Гаспринскому.

Последний 123-й номер «Ялт-йолт» вышел в 1918 году после полуторалетнего перерыва. За это время в истории страны произошли колоссальные события: произошла революция, началась гражданская война. В открывающей журнал статье – «Яңару

---

[1] *Гимадиев У.* Сила сатирического слова. Казань: Татар. кн. изд-во., 1987. С. 63.

[2] Сабит Яхшыбашев (1890–1930) получил известность как живописец, первый театральный художник. В 1912–1920 гг. он по приглашению Г. Кариева работает художником в первой татарской профессиональной труппе «Сайяр».

[3] *Вәһапова Ф.Г.* «Яшен» һәм «Ялт-йолт» сатирик журналларының рәссам-бизәүчеләре // Фәнни Татарстан. 2016. № 2. С. 161–163.

[4] *Гимадиев У.* Сила сатирического слова. С. 69.

мөнәсәбәте белән» («В связи с обновлением») слышны сетования на то, что в прежние годы (из-за цензурных ограничений) журнал зачастую не мог открыто писать о всех неприглядных сторонах жизни: «В те времена не было возможности свободно говорить и писать. Если была бы такая возможность, эти темные силы стали бы повелевать и нашими душами». Очевидно, возобновляя выпуск журнала, его издатели надеялись, что в новых условиях, с приходом к власти большевиков, ситуация измениться («Мы сейчас сможем писать обо всем, что захотим», – с надеждой написано в этой вступительной статье). Впрочем, этим надеждам не суждено было сбыться: 123 номер журнала оказался последним, так завершилась жизнь журнала, ставшего в последние три года жизни Г. Тукая главным изданием, через которое его стихи и статьи становились известными татарским читателям во многих уголках России.

«ДРУЗЬЯ, ДАВАЙТЕ СТАНЕМ ТЕПЕРЬ РАБОТАТЬ С ЯСНЫМИ ГЛАЗАМИ И СОЗНАНЬЕМ»
(Габдулла Тукай в журнале «Аң»)

Небольшое помещение издательства «Гасыр» на Евангелистовской улице в начале XX века становится одним из центров притяжения татарских интеллектулов, которые собирались здесь для свободного дружеского общения, обмена мнениями по вопросам татарской литературы, искусства, общественной жизни. Постоянными участниками этих собраний были Г. Тукай, Ф. Амирхан, Г. Камал, Н. Хальфин, Г. Губайдуллин, Х. Ямашев, Г. Кулахметов и др. Именно на одном из заседаний этого кружка (26 июля 1912 года), как следует из донесения жандармского агента, его участниками[1] была высказана идея о создании литературного журнала по образцу толстых русских журналов. Также известно, что

[1] В донесении содержится список принимавших в собрании участников: Гарай, Бари Хасановы, Фуат Туктаров, Габдулла Гисматуллин, Габдулла Тукаев, Фатих Амирхан, учитель Гафур Кулахметов, Исмагил Аитов, Гильметдин Шараф, Гильметдин Ибрагимов, Габдрахман Карам. См.: *Мансуров Г.* Татар провокаторлары. М., 1927. С. 51.

подобные встречи происходили также и на даче Хасани, расположенной за городом, на территории современного поселка Васильево. Например, как следует из воспоминаний Ф. Амирхана, осенью 1912 года они вместе с Тукаем поехали на дачу к Хасани, чтобы определить направление деятельности журнала[1].

Спустя два месяца, 12 сентября 1912 года, Ахметгарай Хасани обратился к губернатору с прошением о разрешении издавать «журнал на татарском языке под наименованием “Анг” (сознание) по программе: 1. правительственные распоряжения и узаконения; 2. вопросы религии и нравственности; 3. вопросы воспитания и педагогики; 4. учебное дело (школа и самообразование); 5. литература (родная, русская и иностранная); 6. наука и история; 7. политика; 8. общественно-экономические вопросы; 9. сельское хозяйство (земледелие, скотоводство, пчеловодство, садоводство); 10. за недели (хроника местная, иногородняя и зарубежная; 11. вопросы гигиены и медицины; 12. искусство (театр, музыка, скульптура и др.); 13. юмористический отдел; 14. торгово-промышленный отдел; 15. библиография; 16. письма в редакцию и ответы; 17. смесь; 18. моды (выкройки и проч.); 19. задачи, загадки и ребусы (шахматы, шашки и др.); 20. объявления с рисунками, изображениями и карикатурами»[2].

Из программы следует, что журнал изначально задумывался не только как литературный, но и общественно-политический. Впрочем, возможно, столь широко заявленная программа журнала предоставляла издателю большую свободу в выборе материала. На деле же журнал имел ярко выраженную гуманитарную ориентацию: он знакомил читателя с новинками татарской, русской, европейской литератур, сочинениями европейских философов, произведениями классиков мирового изобразительного искусства, образцами татарского фольклора и пр.

Спустя 2 месяца, 7 ноября 1912 года, А. Хасани получил разрешение на издание журнала, а еще месяц с небольшим (15 дека-

---

[1] *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т. Казан: Тат. кит. нәшр., 1986. Б. 161–162.

[2] Әхмәтгәрәй Хәсәни: Фәнни-популяр җыентык. Казан: Җыен, 2011. Б. 216.

бря 1912 года) первый номер журнала «Аң» увидел свет. В нем на первой странице определялось направление журнала:

*«В **“Анг”** будут представлены стихотворения, рассказы и романы из нашей национальной литературы, а также достойное место будет отведено для русской и зарубежной литературы.*

*В **“Анг”** будут представлены также статьи на критические, общественно-политические, экономические, научные, промышленные, медицинские и этические темы, в журнал также будет включен и раздел юмора и сатиры.*

*В **“Анг”** приглашены для участия известные поэты, писатели. Журнал будет прилагать усилия для того, чтобы объединить их и познакомить с написанными ими произведениями.*

*В **“Анг”** будут публиковаться портреты писателей и известных людей, картины и пейзажи известных русских и зарубежных художников, на темы, имеющие отношение к мусульманскому миру и жизни других народов, репродукции иногда будут сопровождаться пояснениями.*

***“Анг”** будет печатать произведения на ясном татарском языке, издаваться на хорошей бумаге, в красивом формате, новым красивым шрифтом. Периодичность журнала финансово обеспечена»*[1].

Не прошло и месяца с выхода первого номера, как на имя губернатора Казани были направлены два заявления: издателя журнала А. Хасани и его жены Зайнаб[2]. Их авторы уведомляют губернатора в том, что в тех случаях, когда «редактор-издатель Хасанов не будет иметь возможности редактировать (журнал) лично», обязанности редактора будет исполнять его жена «по такой же программе и при тех же условиях, которые изложены в Свидетельстве»[3].

Образованная, эрудированная, интеллигентная Зайнаб Хасани играла в журнале исключительно важную роль. «Она, – пишет о Зайнаб-ханум знавший ее лично литературовед М. Магдеев, – работает с авторами, читает корректуру, строит план каждого номе-

---

[1] Аң. 1912. № 1 Б. 1.

[2] Оба заявления датированы 10 января 1913 года.

[3] Әхмәтгәрәй Хәсәни: Фәнни-популяр җыентык. Б. 220.

ра. Ее муж Ахметгарай Хасани разъезжает по дальним городам, добывая бумагу, краски, шрифты, станки для печати, организует продажу книг издательства "Гасыр". Судьба журнала "Анг" часто оказывалась в руках только одной Зайнаб»[1]. Зайнаб Хасани, по словам ученого А. Каримуллина, вошла в историю татарского издательского дела как первая женщина, занимавшаяся журналистикой и издательской деятельностью[2].

В издании журнала принимал участие и известный татарский театральный критик Г. Карам (Габдрахман Рахматуллин). Как и Зайнаб Хасани, он, на основании свидетельства, полученного 26 апреля 1913 года, получил право редактировать журнал во время отсутствия А. Хасани.

Редакционная политика журнала «Аң» была ориентирована на приобщение татарского читателя к ценностям европейской культуры. По мнению Д.Ф. Загидуллиной, «молодые авторы (журнала. – *Л.Н.*) стремились к поиску национальной концепции Бытия, основываясь на философии европейского типа»[3]. Примечательно, что в первом номере журнала был опубликован насер Ф. Амирхана «Шәрык йоклый» («Восток спит»). Создаваемый писателем образ спящего востока являлся литературной иллюстрацией к размещенной в журнале репродукции одноименной картины французского художника Леконта де Нойля. В 1915 году редакция выпустила альбом репродукций известных картин «Альбом (Сәнаигы нәфисә мәҗмугасы)» («Альбом (Сборник изящного искусства)») и разослала в дар всем подписчикам.

Знакомство татарского читателя с шедеврами мирового изобразительного искусства было одной из задач, которые ставила редакция журнала. В нем печатались репродукции картин и скульптур Рафаэля и Микеланджело, Ремрандта и Леонардо да Винчи, Айвазовского, Репина, других художников, в том числе, современных.

---

[1] *Мәһдиев М.* Мөхтәрәмә Зәйнәп ханым... // Социалистик Татарстан. 1987. 8 август.

[2] *Каримуллин А.Г.* Книги и люди. Исследование. Казань: Татар. кн. изд-во, 1985. С. 158.

[3] *Заһидуллина Д.Ф.* Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. С. 26–27.

В журнале значительное внимание уделялось европейской философии, публиковались переводы из русской и европейской литератур. Все это позволяет сопоставлять «Аң» с известными русскими журналами начала XX века модернистской ориентации: «Золотое руно», «Весы», «Аполлон», «Мир искусства».

Вместе с тем журнал не замыкался исключительно на вопросах искусства. В начале XX века он становится одной из дискуссионных площадок, на которой на высоком теоретическом уровне обсуждался вопрос о татарской нации, ее прошлом, настоящем и будущем. Так, в 1913 году журнал публиковал ответы деятелей татарской культуры на вопросы анкеты «Как вы понимаете национальность?» («Миллиятне ничек аңлыйсыз?»)[1].

Круг печатавшихся в журнале авторов был широк: Габдулла Тукай, Галимджан Ибрагимов, Газиз Губайдуллин, Фатих Амирхан, Сагит Рамиев, Фатхи Бурнаш, Шаехзада Бабич, Наджип Думави, Наки Исанбет, Мухаммет Ханафи, Гали Рахим, Сагит Сунчелей, Шариф Камал, Карим Тинчурин, Маджит Гафури, Габдрахман Сунгати, Фарит Ибрагимов, Гали Рафики, Габдулла Харис и др.

В каждом номере журнала наряду с произведениями татарских писателей и поэтов, печатались произведения русских и зарубежных писателей. На страницах журнала татарские читатели имели возможность познакомиться с произведениями А.П. Чехова, А.И. Куприна, А.В. Амфитеатрова, А. Франса. Многие переводы были выполнены самим А. Хасани, публиковавшимся под псевдонимом Г. Ильяс.

В опубликованном в журнале после смерти Г. Тукая некрологе отмечается роль поэта в его (журнала) создании: «Смерть Тукая для журнала “Аң” является особенно большой утратой: Габдулла Тукай дал имя журналу, он был его основателем и одним из бессменных его редакторов»[2].

Примечательно, что первый номер журнала открывался стихотворением Тукая «Аң»:

Без Бишенче елны бер көнне уяндык таң белән,
Эшкә дәгъват итте безне кемдер изге нам белән.

---

[1] См.: Аң. 1913. № 21–24; 1914. № 1–3.
[2] Аң. 1913. № 8.

Был Пятый год. Мы пробудились на рассвете: кто-то
Нас, называя именем святым, звал на работу.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Начало стихотворения отсылает читателя ко времени первой русской революции, когда происходит рост национального самосознания, утверждаются идеи просвещения, прогресса нации.

В первом номере журнала стихотворение было опубликовано в усеченном виде. Цензура не пропустила следующие за первой строфой строки:

Кем бу гафләттән итә файда, шуны күрдек торып,
Шундый төнге аучыларның өстенә йөрдек торып,
Галибанә качырдык, барчасын сөрдек торып,
Чөн дә Чыңгызча сугышка башладык дошман белән.

Проснувшись, увидели, кто получает выгоду от этого мрака,
Встали и пошли на тех охотников ночных,
Напугали, обратили в бегство, изгнали победоносно всех,
Как Чингиз вступили в бой с врагом теперь.

Цензоры могли увидеть в них мотив социального противостояния. Однако речь здесь, скорее, может идти об идеологическом, нежели социальном противостоянии: Г. Тукай имеет в виду джадидистов-реформаторов, которые в годы первой русской революции активно выступали против поборников стороны – кадимистов.

Полный текст стихотворения был опубликован в журнале в 1917 году (Аң, 1917, № 3–4) с разъяснением редакции, в котором давалась история публикации этого произведения поэта.

При жизни Г. Тукая увидели свет семь номеров журнала, в каждом из которых есть стихотворения поэта: «Йокы алдыннан» («Перед сном», 1913, № 2), «Хәстә хәле» («Больной», 1913, № 3), «Шиһаб хәзрәт» («Шигап-хазрет», 1913, № 3), «Толстой сүзе» («Слова Толстого», 1913, № 4), «Даһигә» («Гению», 1913, № 4), «Кыйтга» («Отрывок», 1913, № 6), «Шөһрәт» («Слава», 1913, № 6), «Тәфсирме? Тәрҗемәме?» («Толкование? Перевод?», 1913, № 7). В восьмом номере журнала, изданном уже после смерти Тукая, были опубликованы три его произведения: «Толстой сүзләре»

(«Слова Толстого), «Буш вакыт» («Свободное время»), «Мәктәп». О корректуре этого номера журнала Тукай, по воспоминаниям А. Хасани, спрашивал у него за час до своей кончины.

Г. Тукай выделял журнал «Аң» среди других татарских периодических изданий. Так, в опубликованном в 1913 году обзоре татарской литературы за 1912 год «1912 елның онытылгандан калган гына хисабы» («Запамятованный отчет за 1912 год»)[1] Тукай пишет: «В 1912 году против пропитавшегося запахом плова журнала “Шура” и распространяющего неприятный запах журнала “Дин вә мәгыйшәт” выступил благоухающий приятными запахами журнал “Аң”»[2].

После смерти Тукая на страницах журнала «Аң» появились публикации, посвященные жизни и творчеству поэта. В 8 номере наряду с произведениями самого Тукая были опубликованы пришедшие на адрес журнала телеграммы с соболезнованиями[3]. Так, в телеграмме, отправленной другом поэтом С. Рамиевым написано: «Нет слов, чтобы выразить скорбь в связи с кончиной Тукая... Прощай, бесценный поэт, прости, ты жертва нашей жизни. Пусть упокоится твоя душа Тукай-джан».

В следующем, 9 номере, публикуется стихотворение Вакифа Джаляля «Тукаев вафатына илә» («На смерть Тукаева»). Используя традиционные образы и мотивы, поэт передает скорбь, переживаемую лирическим героем:

Ялтырап тормый кояш та, күк йөзендә нурланып,
Нурлары сүнгән, тора хәсрәтләнеп һәм моңланып,
Балкыган ай берлә йолдызлар да моңланган кебек,
Бу кара йир өстенә күз яшьләре тамган кебек.

Не светит солнце, сверкая на небе лучами,
Погасли лучи его, тоскует и грустит оно.
Кажется, луна и звезды тоже печалятся,
Их слезы капают на эту черную землю.

---

[1] Ялт-йолт. 1913. № 49 (10 январь).

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 247.

[3] Аң. 1913. № 8. Б. 126.

В том же номере журнала напечатаны воспоминания о поэте Фатиха Амирхана и Якуба Байбурина[1], статья Гали Рахима «Тукаев – халык шагыйре» («Тукаев – народный поэт»). Характеризуя Г. Тукая как поэта, удостоившегося при жизни всенародной любви, Г. Рахим пишет о причинах такого всеобщего признания. Он видит их как в содержании стихов Г. Тукая («В стихах поэта есть только те смыслы, которые доступны пониманию народа. В них очень мало каких-то тонких переживаний, изящных смыслов, недосказанностей, которые доступны только обладающих особым, отличным от обыкновенных людей духовным складом. Его взгляды на работу, жизнь, религию не сильно отличаются от взглядов народа»), так и в их поэтике (Г. Рахим отмечает близкую к народному творчеству татар музыкальность стихов Тукая)[2]. В заключительной части статьи Г. Рахим противопоставляет «народного поэта» Тукая «поэту-индивидуалисту» Сагиту Рамиеву.

Помимо статей и воспоминаний о Г. Тукае, в журнале «Аң» публиковались фотоматериалы, имеющие отношение к жизни поэта. Так, в 10-ом номере журнала напечатана фотография Тукая, сделанная в больнице Клячкина за день до его смерти, а также три фотографии с церемонии похорон поэта под общим названием «Похороны поэта Габдуллы Тукая в Казани». В этот же номер вошли воспоминания Ахметгарая Хасани о последнем дне своего друга и единомышленника «Тукаев үлем көткәндә» («Тукаев в ожидании смерти»), а также небольшая заметка «Казанда Тукаевны җирләү көне» («День похорон Тукаева в Казани»), подписанная псевдонимом «Аңчы». «С самого утра 3 апреля, – пишет автор заметки, – среди татар началось какое-то всеобщее движение: по случаю траура в большинстве школ и медресе были отменены занятия. Многие молодые люди в этот день готовятся участвовать в проводах Тукая. Казанские библиотеки в этот день закрыты. В окнах библиотек выставлены большие портреты Тукая в черной рамке. В этот день татарские газеты Казани напечатали статьи о покойном Тукаеве и его фотографии. … На улицах с самого утра видны приготовления к

[1] См.: *Әмирхан Ф.* Тукай тугрысында искә төшкәннәр (Что я помню о Г. Тукае) // Аң. 1913. № 9. Б. 147–149; *Байбурин Я.* Габдулла Тукаев хатирәсе (Воспоминание о Габдулле Тукаеве) // Аң. 1913. № 9. Б. 153–154.

[2] *Рахим Г.* Тукаев – халык шагыйре // Аң. 1913. № 9. Б. 152.

похоронам Тукая…»[1]. «В это время, – продолжает “Аңчы”, – к зданию, где умер Тукай, на Вознесенскую улицу, к клинике Клячкина, начинает стекаться со всех сторон народ. В толпе много молодежи, шакирдов, учащихся, детей. Много здесь и пожилых людей. Немало и женщин...»[2].

Вышедший в годовщину смерти поэта апрельский номер журнала за 1914 год полностью посвящен светлой памяти Тукая. На титульной странице помещена его фотография, сделанная в 1912 году. Кроме этой фотографии, в журнале напечатаны фотография его посмертной маски и фотоснимки с похорон.

В номере опубликовано два посвященных памяти Г. Тукая стихотворения: «Тукай рухына» («Духу Тукая») Габдуллы Хариса[3] и «Китте шагыйрь!» («Ушел поэт!») Рокии Ибрагимии.

Помимо поэтических посвящений Г. Тукаю, в этом номере журнала напечатаны воспоминания о нем «Тукай Мәкәрҗәдә» («Тукай на Макарьевской ярмарке» Габдуллы Кариева (с. 134–135) и «Тукай тугрысында истә калганнар» («Что помню о Тукае») Гильметдина Шарафа (с. 136–142). В воспоминаниях Г. Кариева оживают картины пребывания Г. Тукая на Макарьевской ярмарке в 1908 году. Режиссер и артист подробно останавливается на «гастролях» его труппы в гостинице «Двухсветная», в которых принимал участие и Г. Тукай. В отличие от Г. Камала, который в своем рассказе об этом событии опускает многие детали, Г. Кариев подробно описывает его. По его воспоминаниям, после первого с воодушевлением принятого публикой выступления (на нем, по словам Г. Кариева, артисты исполняли песни на отдельные стихи Тукая, в частности, стихотворение «Бәхилләшү» – «Расставание») управляющий гостиницы Тимерша Соловьев вывесил на окнах па-

---

[1] *Аңчы*. Казанда Тукаевны җирләү көне // Аң. 1913. № 10. Б. 177–178.

[2] Там же. С. 178.

[3] Габдулла Харис (1893–1931) был знаком с Г. Тукаем. Накануне смерти поэта он навещал его в клинике Клячкина. Опубликованное в журнале «Аң» его стихотворение не единственное из посвященных Тукаю. В апреле 1914 года увидели свет еще два поэтических посвящения великому татарскому поэту: «Өн» («Голос»), опубликовано в журнале «Сююмбике» 1 апреля 1914 года) и «Бөек шагыйрь мәрхүм Габдулла Тукаевка» («Великому поэту покойному Габдулле Тукаю» (опубликовано в журнале «Ялт-йолт» 18 апреля 1914 года.).

радного входа плакат («Читаются народные стихи, исполняются народные песни») и приобрел для исполнителей шесть красных фесок и одну синюю. Последняя предназначалась для Тукая, который изображал на сцене капельмейстера.

Интерес представляют и включенные в этот номер критические статьи, посвященные творчеству Тукая. Среди них – статья одного из редакторов и активных авторов журнала Г. Карама «Габдулла Тукаев». Отмечая поэтический талант Тукая («Поэт, подобный Тукаеву, который бы вышел из народа и в течение 6–7 лет так много написал и завоевал столь широкую известность на этом поприще, редко сыщется не только у нас, но и у других народов»), Г. Карам указывает на особенности его поэзии, благодаря которым он снискал всенародную любовь: «На мой взгляд, есть две причины, благодаря которым поэзия Тукая завоевала такую славу: первая кроется в том, что язык его произведений – это чистый татарский язык, вторая – в легкости изложения и стиля»[1]. Автор пишет, что стихотворения Тукая проникнуты «татарским духом», что поэт обладал способностью «на языке самого народа, красиво и естественно высказывать чувства, таившиеся в душе самого народа»[2].

О народности поэзии Г. Тукая пишет и Гали Рафики[3] в своей заметке «Тукайны тәхаттыр (хәтерләү)» («Вспоминая Тукая»). «Произведения Тукая, – пишет он, – это яркие зеркала, в которых ясно отражаются внешние и внутренние стороны нашей жизни. Находя темы из разных сфер нашей жизни, он (Тукай. – *Л.Н.*) изображал все, как есть, ничего не преувеличивая и не скрывая. Он писал и о муллах, и о шакирдах, и о простолюдинах, и о молодежи – обо всем. О женщинах писал мало. Однако всегда очень деликатно, страдая из-за их нелегкого положения. Он писал нашим народным языком, в народном духе»[4]. «В языке (стиле) Тукая, – продолжает

[1] *Карәм Г.* Габдулла Тукаев // Аң. 1914. № 7. Б. 132.

[2] Там же. С. 132.

[3] Гали Рафики (1890–1944) – педагог, писатель, переводчик. Учился в медресе «Мухаммадия» и «Галия». Преподавал географию и природоведение в медресе «Иджтихад» в Кыргызстане. Автор большого количества научно-популярных статей по ботанике и физиологии человека. В 1912 году поступает в Казанскую татарскую учительскую школу. В 1913–1915 гг. на страницах журналов «Аң» и «Ак юл» выходит более двадцати его произведений.

[4] *Рафики Г.* Тукайны тәхаттыр // Аң. 1914. № 4. Б. 143.

Г. Рафики, – есть свойственная только ему гладкость и красота. В его произведениях очень редко встретишь лишние слова, вставленные для сохранения ритмики стиха. Ему были свойственны словесное богатство, мастерство в области ритмики и рифмы. Каждый читает его стихи, легко, не запинаясь, получая удовольствие»[1].

Таким образом, уже в первый год после смерти Г. Тукая в татарской критике определяется его статус как народного поэта, о чем, в том числе, свидетельствуют и публикации в «Аң».

И в последующие годы, вплоть до закрытия журнала (последний номер вышел в марте 1918 года) на его страницах публиковались материалы о жизни и творчестве Г. Тукая[2]. Так, в 6-м номере журнала за 1916 год напечатана статья Марьям Мухитдинии «Габдулла Тукаев әдәбияты (Вафатына өч ел тулу мөнәсәбәте илә)» («Произведения Габдуллы Тукаева (к третьей годовщине смерти)». Говоря о широком тематическом диапазоне поэзии Г. Тукая, многообразии выраженных в ней чувств и переживаний, автор статьи сопоставляет ее с творчеством ряда русских поэтов (Тютчева, Лермонтова, Фета, Надсона), отмечая, что в их поэзии преобладала одна тематическая и эмоциональная доминанта. В отличие от них Тукай, как пишет М. Мухитдиния, «не игнорировал ни одну из сторон жизни: в его поэзии нет ничего, о чем бы он не пел, нет ни одной стороны жизни, которая не затрагивала бы его душу»[3].

Последний номер журнала увидел свет в марте 1918 года. В тот же год типография журнала, открытая в 1917 году, была отдана в аренду государству, а в 1919 году его владельцы Ахметгарай Хасани и Габдрахман Рахматуллин передали ее государству (согласно имеющимся документам, типография «Аң» была присоединена ко 2-ой государственной типографии). Так журнал «Аң», сыгравший одну из самых ключевых ролей в истории татарской печати начала XX века и ставший значительным литературно-культурным явлением, исчез навсегда в вихре эпохи.

---

[1] *Рафики Г.* Тукайны тәхаттыр // Аң. 1914. № 4. Б. 143.

[2] Библиографию этих работ см.: Әхмәтгәрәй Хәсәни: Фәнни-популяр җыентык. Б. 385–386.

[3] *Мөхетдиния М.* Габдулла Тукай әдәбияты // Аң. 1916. № 6. Б. 104.

Часть III
ПУТИ ТУКАЯ

За шесть прожитых в Казани лет Г. Тукай лишь несколько раз выезжал из города. В августе 1908 года поэт вместе со своим другом Г. Камалом побывал на Макарьевской ярмарке; спустя год по приглашению фабриканта Хасана Акчурина посетил его имение в поселке Гурьевка Симбирской губернии, в конце апреля 1911 года по Волге отправился в Астрахань к своему другу Сагиту Рамиеву (в Астрахани Г. Тукай пробыл почти полтора месяца); затем (в конце декабря 1911 года), спасаясь от одолевшего его в гостиничном номере холода около двух месяцев прожил в деревне Училе; наконец, в середине апреля 1912 года отправился в свое самое длительное путешествие, во время которого побывал в Уфе, Петербурге, Троицке.

О своих впечатления об этих путешествиях поэт написал в нескольких путевых очерках: «Кечкенә сәяхәт» («Маленькое путешествие»), «Мич башы кыйссасы» («Кыйсса с печки»), «Казанга кайтыш» («По дороге в Казань»), «Мәкаләи махсуса» («Специальная статья»). Об этих поездках поэта сохранились воспоминания современников, благодаря которым можно восстановить происходившие события.

Астрахань, Уфа, Петербург, Троицк. Разные города на карте России. В каждом из них с давних времен проживали татары, у них были свои школы, мечети, слободы; издавались газеты и журналы на татарском языке. Для живущих в этих городах татар приезд Г. Тукая был большим событием – стихи поэта знали и любили все. Впрочем, сам поэт не любил излишнего внимания к себе, поэтому пышных торжеств в честь его приезда не устраивалось. Гораздо

важнее было другое: радушие, с которым местные жители принимали поэта. Среди них были как известные в татарском мире литераторы (М. Гафури, С. Рамиев, К. Бакир, М. Бигиев), так и простые горожане, для которых было честью оказать внимание своему любимому поэту. Их воспоминания представляют не меньшую ценность для тукаеведов.

«СВЕДУЩ В АРАБИСТИКЕ И ИСЛАМСКИХ НАУКАХ НЕ ХУЖЕ ОБРАЗОВАННОГО ТАТАРСКОГО МУЛЛЫ»

(Габдулла Тукай в гостях у Хасана Акчурина)

В 1909 году фабрикант, один из известных в татарском мире благотворителей и меценатов Хасан Акчурин пригласил Г. Тукая в гости в село Гурьевку Карсунского уезда Симбирской губернии. С появлением в газетах и журналах стихов Г. Тукая у ценителя современной литературы и библиофила возникло желание личной встречи с молодым автором. Хасан Акчурин, по всей вероятности, знал о том, что Г. Тукай сторонился общения и встреч с казанскими предпринимателями, поэтому с просьбой о содействии в организации поездки поэта в Гурьевку он обратился к известному казанскому купцу Бадретдину Апанаеву, уверив, что все расходы, связанные с этим путешествием, он берет на себя. По воспоминаниям Кыяметдина Кадыйри, работавшего на фабрике Х. Акчурина учителем, Апанаеву удалось уговорить Тукая на эту поездку (немалая заслуга в этом принадлежала Ф. Амирхану, к которому за содействием обратился казанский купец), о чем он в телеграмме уведомил Х. Акчурина: «ГабдуллаТукаев согласился погостить у вас. Такого-то числа я отправляюсь в Ирбит, Тукая возьму с собой. Как только выйдем в путь, дам телеграмму»[1].

Купец первой гильдии, потомственный почетный гражданин, совладелец Гурьевской и Самайкинской суконных фабрик в Симбирской губернии, соучредитель «Торгово-промышленного товарищества Тимербулат Акчурин» и «Товарищества Старо-Тимошкин-

[1] Акчуриннар фабригы мөгаллимнәреннән Кыяметдин Кадыйри истәлеге (Воспоминание учителя фабрики Акчуриных Кыяметдина Кадыйри) // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 675.

ской суконной мануфактуры Акчуриных», Хасан (Мухаммедхасан) Акчурин принадлежал к известному татарскому роду симбирских купцов и предпринимателей Акчуриных.

Фабриканты из рода Акчуриных (купец первой гильдии Тимербулат Акчурин, председатель «Симбирского общества фабрикантов сукна», гласный Симбирской городской думы и член городской управы Ибрагим Акчурин) получили известность в татарском мире не только как успешные предприниматели, но и благодаря своей благотворительной деятельности и меценатству. Они строили и содержали мектебе и медресе, материально поддерживали русско-татарские школы в Карсунском, Сенгилеевском, Сызранском уездах Симбирской губернии, финансировали учебу талантливой татарской молодежи в Москве, Санкт-Петербурге, Казани, Троицке, Симбирске Крыму и заграницей. За заботу о народном образовании. Тимербулат Акчурин в 1893 году получил благодарность от попечителя Казанского учебного округа. В 1907 году стараниями Хасана и его дяди Ибрагима Акчуриных была открыта первая в Симбирске школа для девочек.

Прославили род Акчуриных и женщины: первая татарская женщина-журналистка, жена И. Гаспринского Зухра Акчурина, принимавшая участие в издании татарской газеты «Тарджеман» в Бахчисарае; писательница Махбубджамал Акчурина, публиковавшаяся в журналах «Шура» и «Сююмбике».

Отец Хасана Акчурина, купец первой гильдии Тимербулат Акчурин принимал активное участие в деятельности благотворительных обществ Симбирска и России. Он являлся членом «Симбирского городского Александровского Попечительного общества о бедных» (среди его членов были и другие представители рода Акчуриных: сводный брат Тимербулата Акчурина Измаил Акчурин, его двоюродный брат Габдрашит Акчурин).

В 80–90-х годах XIX века в деревне Старое Тимошкино Т.К. Акчуриным были открыты бесплатные столовые для голодающего населения Симбирской и Саратовской губерний. Отметим при этом уважительное отношение Акчуриных к людям иного (немусульманского) вероисповедования, о чем, например, свидетельствует финансирование строительства православного храма для своих рабочих в селе Бештановка Симбирской губернии.

Тимербулат Акчурин и его сын Хасан были сторонниками реформы национального образования в соответствии с «новым методом». Так, 11 марта 1908 года Хасан Акчурин обратился к директору народных училищ Симбирской губернии с прошением о разрешении собрать в летние месяцы в Симбирске учителей мусульманских мектебе и медресе для преподавания им новейшего метода обучения татарской грамоте.

Хасан Акчурин получил известность в татарском мире и как создатель домашнего музея, посвященного истории татарского народа, владелец богатой библиотеки книг и рукописей, нумизмат.

Побывавший в 1914 году у Акчурина известный татарский просветитель начала XX века Риза Фахретдин, впечатлившись собранной музейной коллекцией, писал: «Хасан Акчурин богат книгами, в особенности, рукописями и мусульманскими произведениями, изданными в Европе. Его коллекция древних монет так богата, что только для ее поверхностного осмотра потребуются дни. Коллекция Эрмитажа Петербурга не располагает многими монетами, которые есть у Акчурина. В ее коллекции имеются почти все монеты арабских, турецких, египетских правителей, татарских ханов»[1].

Музейная коллекция Хасана Акчурина постоянно пополнялась, из-за чего в начале XX в. для музея было построено специальное здание из кирпича в форме восьмигранника. Работы по его строительству велись под руководством самого Хасана Акчурина. Разместившиеся здесь музей и библиотека были гордостью хозяина дома: в разное время их посетили известные деятели татарской культуры Р. Фахретдин, Ф. Амирхан, М. Бигиев.

Местный русский помещик А.П. Родионов, посетивший Акчуриных в конце XIX века, писал: «Был вчера в Гурьевке у Хассяна Тимербулатовича Акчурина. Он повел меня показывать свою суконную фабрику, весьма обширную и богатую разными машинами новейших систем… Акчурины живут очень хорошо, чисто и даже роскошно. Дом у них очень хорош»[2]. При этом фабриканты Акчурины не забывали и о рабочих и служащих своей фабрики, при которой работали баня, больница, большой клуб (при клубе были ор-

---

[1] *Рәми И.* Әдәби сүзлек // Татарстан. 1992. № 5–6. Б. 151.

[2] Ульяновская областная научная библиотека. Редкий фонд. Дневник А.П. Родионова. Тетр. № 6, 4–5 июля 1892 г.

ганизованы татарский и русский театральные коллективы, работала библиотека) и была открыта школа для обучения детей.

Главной ценностью домашнего музея Акчуриных была коллекция старинных монет, насчитывавшая более 15000 единиц. Большую ценность в ней представляли коллекция монет, отчеканенных во время халифов аббасидских и омейядских, а также несколько уникальных монет эпохи Тамерлана. Х. Акчурин был знаком с известными на всю страну нумизматами, среди которых – крупнейший российский археолог, нумизмат, автор изданной в 1910 году в Санкт-Петербурге книги «Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических)» Алексей Константинович Марков, возглавлявший в начале XX века отдел нумизматики Эрмитажа. В знак уважения он подарил свою книгу Х. Акчурину с дарственной надписью: «Глубокоуважаемому Хасану Тимурбулатовичу Акчурину на добрую память от автора 16/X1910».

Музей Акчуриных был известен всей образованной части тюрко-татарской и мусульманской общественности России: о нем писали журналисты, писатели и общественные деятели. По свидетельству уроженцев края, во времена революционного лихолетья 1917 года, когда многие культурные объекты подвергались разграблению, рабочие и служащие фабрики отстояли музей.

Х. Акчурин знал несколько восточных языков (помимо татарского, он владел арабским и турецким), интересовался вопросами ислама, истории, татарской литературы.

Сохранились разные свидетельства о поездке Г. Тукая в Гурьевку. В газете «Иль» в связи с годовщиной смерти поэта приводится фрагмент письма Г. Тукая сестре Газизе Забировой: «Можно было бы сказать, что я ни разу не покидал Казань, но вот недавно съездил в Симбирскую губернию к фабриканту Хасану Акчурину, где прожил пять дней. Неожиданно от него пришло приглашение. Я и в Казани то хожу словно шалопай. Толком не успел ни одеться, ни помыться. Они, конечно, богатые люди… Все дорожные расходы взяли на себя. Сверх того подарили 50 рублей и отрезы на одежду. Разве не удивительно, что совершенно незнакомому человеку ни с того, ни с сего оказывается такое почтение? Удивительно – поэтому и пишу»[1].

[1] Ил. 1914. 2 апрель.

Г. Камал вспоминает об этой поездке Г. Тукая так: «Второй выезд Тукая из Казани – поездка в гости к фабриканту из Симбирской губернии Хасану Акчурину. Любитель современной литературы, снискавший среди мусульман репутацию одного из “образованных” людей, Хасан Акчурин читал произведения Тукая и выразил желание лично встретиться с ним. Он (Акчурин. – *Н.Т.*) пишет письмо своим друзьям в Казани с просьбой устроить поездку Тукая к нему в гости и отправляет для этого деньги. Не сообщая самому Тукаю о деньгах, они уговаривают его и, одев с головы до ног во все новое, провожают (в Гурьевку. – *Н.Т.*)»[1].

Судя по воспоминаниям К. Кадыри, на станции Барыш Московско-Казанской железной дороги (станция находилась в трех километрах от фабрики Акчуриных) Тукая встретили с большими почестями: встречающие, среди которых был и сам Хасана Акчурин, приехали на двух тройках и привезли Тукая в Гурьевку как дорогого гостя[2]. Вечером того же дня в честь Тукая в просторной библиотеке Акчурина был устроен торжественный ужин, на котором, помимо членов семьи предпринимателя, присутствовали служащие фабрики, ученики и учителя местной школы.

Поэт гостил у Акчуриных порядка 7–10 дней (по другим сведениям – 5 дней). Все это время он был окружен заботой и вниманием хозяев дома, которые всячески старались угодить ему. Делалось это не только из-за тщеславия фабриканта, который мог похвастаться перед своими друзьями-предпринимателями тем, что смог зазвать к себе известного поэта. Ценитель поэзии, Х. Акчурин хотел, чтобы не только члены его семьи (Акчурины были связаны семейно-родственными отношениями с представителями известных татарских фамилий: Дебердеевыми, Султановыми и др.; свояком Х. Акчурина был известный религиозный деятель и ученый Г. Баруди), но и рабочие и служащие фабрики, учителя и ученики организованной при ней школы могли воочию увидеть поэта, услышать его голос, задать интересующие их вопросы. Некоторые из них присутствовали во время званых вечеров, а сам Тукай за время,

[1] Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 299–300.

[2] Акчуриннар фабригы мөгаллимнәреннән Кыяметдин Кадыйри истәлеге (Воспоминание учитиеля фабрики Акчуриных Кыяметдина Кадыри) // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 675.

проведенное у Акчурина, посетил и его фабрику, одно из крупнейших у татар-промышленников России дореволюционных промышленных предприятий.

В воспоминаниях К. Кадыри говорится о письме Ф. Амирхана, переданном ему по приезде в Гурьевку Г. Тукаем. «Поручаю тебе, – писал в своем письме Ф. Амирхан, – заботу о том, чтобы Тукай получил удовольствие от пребывания в гостях…»[1]. Помимо этого, в письме, о котором пишет К. Кадыри, Ф. Амирхан просит его позаботиться об одежде Тукая: другу писателя, по всей вероятности, очень хотелось, чтобы не придававший большого значения своей одежде поэт достойно выглядел в обществе состоятельных татарских предпринимателей и членов их семей.

Татарский драматург Г. Камал вспоминал о беседе, которая состоялась у него с поэтом после его возвращения в Казань. На его вопрос «Как съездил, как угощали?» Тукай, по словам Г. Камала ответил: «Угощали так, что я едва не лопнул. И все же я, вот, соскучился по своей кровати. Они (Хасан Акчурин и его окружение. – *Н.Т.*) не ровня нам, куча горничных кормят, поят, укладывают тебя спать, словно няньки. И угощения у них – все коньяк, да шампанское – не для наших животов»[2]. Такой ответ может показаться странным, но, очевидно, высказанное Г. Камалу недовольство поездкой к Х. Акчурину связано с особенностями характера поэта и его образа жизни. Не привыкший к подобного рода заботе и вниманию, Тукай, по всей вероятности, действительно мог тяготиться повышенным вниманием к себе. К тому же, поэт по воспоминаниям его друзей и современников, сторонился общества состоятельных татарских предпринимателей, и за все пять с половиной лет, прожитых в Казани, не свел знакомств с известными в Казани фамилиями. Вряд ли этот упрек в излишней заботе со стороны татарского фабриканта можно считать справедливым. Х. Акчурин старался создать для поэта комфортные условия в соответствии со своими представлениями о гостеприимстве, которые привыкшему к бытовому аскетизму Тукая могли показаться излишними.

---

[1] Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 675

[2] *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлек // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 300.

К сожалению, сам Тукай не оставил подробных воспоминаний об этой поездке – исследователям приходится довольствоваться лишь воспоминаниями современников поэта. В стихах Тукая это событие из его биографии тоже не нашло отражения, хотя существует предположение, что стихотворение «Кярханәдә» (1909) [1] написано под впечатлением от посещения поэтом фабрики Акчуриных[2]. Впрочем, другие представители рода Акчуриных упоминаются в отдельных произведениях поэта. Чаще всего Тукай упоминает политического и общественного деятеля Юсуфа Акчуру[3].

---

[1] Кярханә – заимствование из персидского, означающее «завод, фабрика, мастерская».

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 328. Во второй строфе этого стихотворения (*«Җәһәннәмдәй эссе / Кайнаган җиз, бакыр. / Эшлидер, тик эшли / Эшче мескин, факыр»* – «От кипящих латуни и меди жарко как в аду / Все работают и работают бедные рабочие») говорится о «кипящих меди и латуни», что, скорее, характерно для тяжелой промышленности, связанной с литейным производством, нежели для предприятия мануфактуры.

[3] Юсуф Акчура (1876–1935) в 1883 году после смерти отца в возрасте семи лет вместе с матерью переехал в Стамбул, где получил среднее и высшее военное образование. Будучи курсантом, проникся идеями свободомыслия и борьбы против тирании султана Абдулхамида II, был заподозрен турецкими властями в связях с движением младотурков. По приказу султана в том же году был отправлен в пожизненную ссылку в город Триполи, откуда в 1899 году бежал в Париж.

В 1899–1903 учился в Свободной школе политических наук и одновременно посещал лекции в Высшей школе прикладных наук Парижского университета. Изучал политику, философию, социологию, историю и филологию; сотрудничал с газетами «Мешверет» («Совет», Париж) и «Шураи Умме» («Совет Общины», Каир)...

В 1904 году возвратился в Россию, на родину отца, в деревню Старое Тимошкино (тат. Зөябаш) Сенгелеевского уезда Симбирской губернии…

С 1904 года Ю. Акчура – преподаватель истории и географии в медресе «Мухаммадия» (Казань) и редактор газеты «Казан мухбире». Сотрудничал с газетами «Вакыт» и «аль-Ислах»…

Один из организаторов и лидеров партии «Иттифак аль-муслимин», член ее Центрального Комитета. Входил в состав Казанского комитета партии конституционных демократов… Покинул Россию под давлением властей, с 1908 года в Турции. Издатель и редактор журнала «Тюрк юрду». Одновременно преподавал политическую и новейшую историю в Стамбульском университете и военных училищах. См.: Татарская энциклопедия. Т. 1. Казань: Институт татарской энциклопедии, 2002. С. 93.

Так, в фельетоне «Кемнәрнең ни дисәң котлары чыга?» («У кого от каких слов душа уходит в пятки?») Юсуф Акчура упоминается как писатель, у которого душа уходит в пятки от слов «В твое сочинение случайно вошло одно татарское слово»[1]. Так Тукай высмеивает язык Ю. Акчуры, в котором в связи с его долгим пребыванием в Турции сохранилось заметное влияние турецкого языка.

В другом фельетоне – «Кем төшендә ниләр күрә» («Кто что видит во сне») Тукай упоминает Ю. Акчуру в связи с партией «Иттифак аль-муслимин»: «Юсуф Акчура видит (во сне. – *Н.Т.*) как “Иттифак аль-муслимин” начала ходить»[2]. Здесь поэт, по всей видимости, имеет в виду, что вынужденный эмигрировать в Турцию из-за политических преследований Ю. Акчура не утратил надежды на возрождение созданной в 1906 году партии «Иттифак аль-муслимин», одним из лидеров которой он являлся.

Другие представители рода Акчуриных лишь изредка упоминаются Тукаем. В этой связи заслуживает внимание включение Тукаем в хрестоматию «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» («Уроки национальной литературы в школе») одного из разделов сочинения Р. Фахретдина «Мәшһүр хатыннар» («Знаменитые женщины»), посвященного Зухре Акчуриной.

Кроме этого, в одном из сатирических стихотворений поэта – «Шыер» («Стихотворение») встречается имя «Тимай-бай». Это не кто иной, как Тимербулат Акчурин, который в народе был известен как Тимай-бай. «Шыер» – пародия на стихотворение журналиста, писателя и педагога Фахрислама Агиева, написанная как подражание «Ангелу» М. Лермонтова в связи со смертью известного татарского общественного деятеля Хусаина Ямашева. Тукай пародирует язык Ф. Агиева, в котором содержится большое количество слов мишарского диалекта:

Их, малай, вафасыз да бу мир!
Бак вана: Хусаен дә помер!
Әмәнбезнең күк алаша кебек
Ашый, кәбәм, һич туймый бу йир.

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 79.

[2] Там же. С. 105.

Нишләсен вет, Азраил килсә, бар кеше үләр,
Тимай бай булсаң да — азанчы күмәр.
Вет праруклар да, малай, вафат булды,
Сахабалар: Али, Усман, Үмәр.

Эх, парень, ничто не вечно в этом мире!
Глянь-ка: и Хусаин помер!
Земля, братец, ненасытна,
Как наш сивый мерин.
Что поделаешь: если придет Азраил, все умрут.
Будь ты Тимай бай – все равно азанчей тебя похоронит.
Ведь даже пророки, парень, померли,
Сахабы: Али, Усман, Умар.

Интерес Акчуриных к Тукаю и его творчеству был неизменным. Весной 1913 года, узнав о смерти поэта, педагоги и ученики местной школы Акчуриных провели траурный митинг, учебные занятия были отменены. По сообщению газеты «Каспий», весной 1916 года, когда весь тюрко-татарский мир России отмечал трёхлетие со дня смерти Г. Тукая, в женской школе при фабрике Акчуриных был проведён вечер, посвящённый памяти поэта. На вечере было собрано 97 руб. для установки памятника на могиле Тукая на татарском кладбище в Казани[1]. По утверждению современников, татары сел Гурьевка, Старое Тимошкино (тат. Зөябаш) и Калда (Калны) с особой любовью относились к творчеству Тукая. Его книги имелись практически во всех татарских семьях.

В отличие от Тукая, не оставившего воспоминаний о своей поездке к Акчуриным, другой классик татарской литературы, друг поэта Ф. Амирхан, посетивший Акчуриных осенью 1913 года, отразил свои впечатления в статьях «Милли көтепханә һәм музәханә» («Национальная библиотека и музей») и «Кыска бер сәфәрдә» («Во время одного короткого путешествия»). В них писатель дает высокую оценку личности Хасана Акчурина, как высокообразованного человека, который много занимался изучением истории ислама: «У Хасана эфенди есть богатая библиотека и собранная с

[1] Каспий. 1916. 22 апреля.

усердием и знанием дела коллекция монет, отчеканенных в мусульманских государствах.

Он знает арабский язык и осведомлен в исламских науках на уровне хорошо образованного татарского муллы. Богатая редкими книгами библиотека и коллекция монет этого много занимавшегося историей ислама татарского фабриканта представляет большую ценность. Если случится открыть национальную библиотеку и музей, он выразил готовность передать в них часть своей коллекции»[1].

«ЗНАМЕНИТЫЙ ПОЭТ ГАБДУЛЛА ТУКАЕВ – ГОСТЬ НАШЕГО ГОРОДА»

(Путешествие Габдуллы Тукая в Астрахань)

В конце апреля 1911 года Г. Тукай, сев на пароход «Тургенев», отправляется по Волге в Астрахань. Это было запланированное путешествие. В письме Сагиту Сунчелею от 4 марта 1911 года поэт писал: «Если удастся раздобыть достаточно денег, не летом, а весной первым пароходом собираюсь отправиться в Астрахань, в гости к Сагиту Рамиеву. Оттуда мы вдвоем намереваемся поехать к казахам на кумыс. Желание – все лето путешествовать по Волге, а если надоест – заглянуть на пару недель в Стамбул. Как уж Аллах даст»[2]. К тому времени болезнь легких уже серьезно давала о себе знать, и для Тукая это путешествие было не только поводом сменить обстановку, получить новые впечатления, наконец, увидеться со своим другом Сагитом Рамиевым – он надеялся отдохнуть, набраться сил и немного поправить свое здоровье. Впрочем, как следует из письма, планы у поэта были большие.

На всем протяжении длительного пути Г. Тукай с удовольствием наблюдал за жизнью своих попутчиков. Не найдя собеседников среди пассажиров 3 класса, поэт основное время проводил с пассажирами 4 класса. В небольшом путевом очерке «Кечкенә

---

[1] *Әмирхан Ф.* Милли көтепханә һәм музәханә // *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 3 т.: публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. Б. 239.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 219.

сәяхәт» («Короткое путешествие») Г. Тукай запечатлел свои наблюдения во время путешествия. В его воспоминаниях окружавшее его на пароходе общество предстает как очень веселое, жизнерадостное. Тут и поющий частушки захмелевший босоногий парень (Тукай называет его хулиганом), и два спорящих друг с другом мужика (предмет их спора – отличие между «бабой» и «дамой»: «Дама, – объясняет один другому, – бывает узкая, а баба – широкая»), и толстый мещанин, принявший длинноволосого Тукая за девушку.

В свое повествование Г. Тукай вставляет и эпизод с покупкой пельменей в Самаре: не дождавшись пока их приготовят в «татарской харчевне» (по словам Тукая, он очень боялся отстать от парохода), поэт покупает пельмени у торгующей на пристани женщины.

Не любящий излишнего внимания к себе, Г. Тукай приезжает в Астрахань незаметно, не поставив никого в известность о своем приезде. По воспоминаниям наборщика газеты «Идель» Габдрахима Утабалиева, Г. Тукай по приезде в город сразу же отправился в редакцию газеты, где произошла теплая встреча двух давних друзей. Сагит Рамиев, как вспоминает, Г. Утабалиев, обнял Тукая со словами «Ай, Тукай-джан!».

К началу XX века Астрахань, наряду с Казанью, Уфой, Оренбургом, становится одним из центров татарской культуры. Здесь активно развивался татарский торговый капитал, действовали национальные типографии, издавались газеты и журналы («Туп», «Бурхане таракки», «Идель», «Хамият» («Спасение»), «Мәгариф» («Просвещение»), «Мизан» («Весы»), «Хак» («Истина»)), открывались новометодные медресе (самым известным из них было медресе «Низамия», открытое в 1895 году богословом, историком, этнографом Абдурахманом Умеровым), создавались общественные организации: «Джамаат Хайрия» («Общество попечительства о бедных татарах», основано в 1896 году), «Меджлиси Шураи» («Дом мусульманских собраний», основано в 1905 году)[1]. В начале XX в. Астрахани возник и успешно работал татарский национальный театр. Представления труппы собирали настоящие аншлаги. На сцене

---

[1] История татар с древнейших времен: в 7 томах. Т. VI. Формирование татарской нации XIX – нач. XX в. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани, 2013. С. 78–79.

шли пьесы на злободневные темы, авторами которых были Г. Камал, Г. Ильяси, К. Тинчурин; а также переводные пьесы русских драматургов.

Несмотря на то, что Тукай благодаря своему творчеству был хорошо известен местным татарам, его визит не стал поводом для пышных приемов. Скорее, это было желание самого Тукая, не любившего шумихи вокруг себя. К тому же больной поэт нуждался в отдыхе и лечении, а назойливые поклонники могли лишить его этой возможности. Вот почему приезд Г. Тукая в Астрахань никак не освещался в прессе, не считая маленького известия в разделе «Гости» в газете «Идель»: «Знаменитый поэт Габдулла Тукаев – гость в нашем городе»[1]. Однако и этого оказалось достаточно, чтобы новость о приезде Тукая разлетелась по всему городу, и Тукаю уже никак нельзя было отделаться от внимания со стороны астраханских татар.

По воспоминаниям свидетелей пребывания Г. Тукая в Астрахани, в первые дни поэт жил в здании газеты «Идель», в квартире на втором этаже, которую занимал служащий газеты Калимулла Курамшин. Дочь К. Курамшина, Зайнап, со слов своей матери писала, что Г. Тукай убаюкивал ее, читая свое стихотворение «Сабыйга» («Дитю»).

Не желая стеснять гостеприимных хозяев, Г. Тукай перебирается в гостиницу «Люкс», но живет там недолго: прослышавший о приезде поэта Дауд Мухаммедов (в его доме квартировал С. Рамиев) настоятельно просит С. Рамиева, чтобы тот уговорил Тукая переехать из гостиницы в его дом. Здесь Тукай вместе С. Рамиевым живет около полутора месяцев. В своем письме из Астрахани редактору «Ялт-йолт» Ахмету Урманчееву поэт пишет: «Квартира моя – ничего. Живем вместе с Сагитом»[2].

Хозяин дома, Дауд Мухаммедов, был человеком, увлекавшимся литературой, проявлявшим живой интерес к культуре и образованию. Его дочь, Гульсум Мухаммедова, впоследствии станет писательницей и выйдет замуж за классика татарской литературы Галимджана Ибрагимова.

---

[1] Мосафирлар // Идел. 1911. 29 апрель.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 222.

По воспоминаниям Г. Утабалиева, явившийся в редакцию газеты Г. Тукай выглядел болезненным: Утабалиев принимает его за больного русского паренька. Желая помочь своему другу, С. Рамиев и Д. Мухаммедов организуют осмотр Тукая азербайджанским писателем и общественным деятелем Нариманом Наримановым, который в это время отбывал в Астрахани административную ссылку[1]. Нариманов, посетовав на запущенность болезни, порекомендовал лечение кумысом и направил Тукая к своему другу, учителю рисования Шахиду Гайфутдинову, проживавшему недалеко от Астрахани, в деревне Калмык Базары.

Шахид Гайфи был известен как мастеровитый художник, автор карикатур в астраханском журнале «Туп»[2]. Его младший брат, Ханафи Гайфутдинов, вспоминая о времени, проведенном у них Тукаем, писал: «Наш брат, несмотря на преследования (он даже вынужден был скрываться от жандармов в казахских степях) за рисунки в журнале “Туп”, не прекратил рисовать кари-

---

[1] Родившийся в 1870 году в Тифлисе, Нариманов, после окончания Учительской семинарии получает медицинское образование. В Астрахани и ее окрестностях Нариманова знали как искушенного в лечении легочных заболеваний врача. В период цветения ромашек он ежегодно организовывал в Губернаторском саду праздник «Белые цветы». В 1911 году в этом празднике принимал участие и Г. Тукай. Выступивший перед собравшейся на празднике публикой Н. Нариманов (в своей речи он сказал о значении этого праздника, о необходимости борьбы с туберкулезом) представил Г. Тукая как знаменитого татарского поэта и предоставил ему слово. Поначалу растерявшись, Тукай вскоре взял себя в руки и повел речь о литературе, образовании, культуре татар.

[2] Судьба этого журнала сложилась драматически. Весь тираж его первого номера, увидевшего свет 2 марта 1907 года, стараниями цензора И. Искандерова был конфискован якобы за антиправительственный характер статьи «Телеграфные новости из Петербурга». Второй номер также не остался без внимания цензуры, которая запретила печать нескольких карикатур, в результате чего 10–11 страницы журнала оказались пустыми. Третий, последний, номер журнала повторил участь первого: его тираж был конфискован за статью, в которой речь шла о боязни правительства упустить бразды управления народом. Против издателя, К. Иримбетова, возбудили уголовное дела (по решению окружного суда Астраханской губернии он был приговорен к двум месяцам тюремного заключения, а сам журнал – закрыт).

катуры. Он их периодически отправлял и Тукаю, в его журнал “Ялт-йолт”»[1].

Шахид, приготовив для Тукая отдельную комнату, для встречи дорогих гостей (вместе с Г. Тукаем был и С. Рамиев) отправил на пристань на тарантасе своего младшего брата Ханафи, который впоследствии через день привозил Г. Тукаю кумыс, и, хотя поэт и не испытывал особого удовольствия от употребления этого напитка, все же был искренне благодарен юноше, проявлявшему заботу о нем. Лечение кумысом вскоре дало свой результат: Г. Тукай стал чувствовать себя лучше, пропала желтизна, на лице проявился румянец.

По воспоминаниям Ханафи Гайфутдинова, во время пребывания Тукая в их деревне у него постоянно были посетители. Среди них Камиль Мутыги (он в это время гастролировал в Астрахани и, узнав, о том, что неподалеку находится на лечении его уральский друг, не мог уехать, не повидавшись с ним), фотограф И.М. Бочкарев. «В день, когда он (Бочкарев. – *Э.С.*) приехал, – вспоминает Х. Гайфутдинов, – мой брат “оживил” несколько стихотворений Тукая. Эти “картины” Бочкарев снял (на фото).

Шахид-абый оделся как хаджи (так у мусульман называли человека, совершившего религиозное паломничество – хадж. – *Э.С.*), а моя жинги (жена брата. – *Э.С.*) Нурбиби – как молодая девушка. На накрытом на полу столе разместились казылык, фаршированный гусь и блюдо, наполненное кумысом. Впоследствии эта картина (фотоизображение. – *Э.С.*) с надписями на русском и татарском языках распространилась как цветная открытка. На ней был написан первый куплет стихотворения Г. Тукая “Бер шәехнең мөнәҗәте” (“Мунаджат одного шейха”)»[2].

В памяти Х. Гайфутдинова запечатлелось и то, как Тукай, сидя на берегу Волги, с высоты взирал на окрестности, любовался волжскими просторами, а порою с грустью что-то тихонько напевал[3].

---

[1] Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 691.

[2] Там же. С. 690.

[3] Там же. С. 691.

В письме из Астрахани Ахмету Урманчееву (от 5 мая 1911 года) Тукай не без довольства пишет о радушии астраханцев: «Я пока все хожу по гостям… Пью кумыс. Ем мясо. Погода хорошая. Уже сейчас начал чувствовать в себе прилив телесных и душевных сил»[1]. По всей видимости, кумыс, хорошее питание, мягкий климат оказали благотворное влияние на здоровье Тукая.

К моменту приезда Г. Тукая в Астрахань в городе издавались две татарские газеты: «Идель» и «Бурхане таракки». Эти газеты конкурировали друг с другом, в них часто публиковались материалы, направленные против редакторов и печатавшихся в газетах авторов. В одном из номеров журнала «Ялт-йолт» (1911, № 23, 4 июня) это противостояние стало предметом карикатуры. На ней изображены два дерущихся петуха. Под карикатурой –тукаевское двустишие:

Приемныйның ишекләре тар ләхеттән тар икән;
Әстерханда ике әтәч –«Борһан», «Идел» бар икән.

Двери приемной уже, чем ниша в могиле;
В Астрахани есть два петуха – «Бурхан» и «Идель».

Впрочем, судя по воспоминаниям Г. Утабалиева, и сам Тукай становился объектом сатирических выпадов со стороны «Бурхане таракки». «Помнится, – вспоминает Г. Утабалиев, – в газете “Бурхане таракки” была размещена карикатура на Сагита Рамиева и Тукая. По ней была надпись: “Коль молодые слуги нашей нации будут слоняться по пивным, скандалить и заниматься всякими непотребными делами, будущее нашей нации будет очень хорошим”»[2]. Трудно судить, имелись ли у редакции газеты основания для такого рода обвинений. Во всяком случае, они не остались без внимания Г. Тукая, который, по словам Г. Утабалиева, написал сатирическое стихотворение «Мустафа», направленное против редактора и издателя газеты «Бурхане таракки» Мустафы Лутфи (известного под

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 222.
[2] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 687.

псевдонимом Ширванский)[1]. Однако по каким-то причинам Г. Тукай передумал его публиковать. Под другим названием – «Һәзиһи касыйдәтен фи мәдхи Мостафа» («Мелодичное произведение, восхваляющее Мустафу») оно было опубликовано в «Ялт-йолт» (1912, № 37, 15 апреля). В нем Г. Тукай использует один из излюбленных поэтических приемов: взяв за основу популярное среди татар сочинение средневекового автора Насретдина Рабгузи «Кыйссас аль-Анбия» («Сказания о пророках»), он сатирически переиначивает его. Если в оригинале Мустафа – превозносимый за свое религиозное подвижничество пророк, то у Г. Тукая, напротив, сатирический персонаж, уличаемый поэтом во множестве грехов. Среди них и издание газеты «Бурхане таракки», которую многие (в том числе, и Тукай) критиковали за непонятный язык:

Әллә кем, чирмеш теле берлән газет язган булып,
Барча пакь инсанга этчә өргән Мостафа.

Создав газету, в которую писал невесть на каком,
черемисском языке,
Мустафа, словно пес, лаял на всех благочестивых людей.

Впрочем, и газета «Идель» нередко упоминалась в сочинениях Тукая в сатирическом ракурсе. Примечателен в этом плане фельетон «Әстерхан мөзакәрәләре» («Астраханские беседы»)[2].

[1] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 687–688. Получивший образование в Турции и вернувшийся в Россию в период первой русской революции Мустафа Ширванский активно включился в общественную и политическую жизнь татар. В 1906 году организовал и стал председателем астраханского общества попечения бедным татарам «Шура-и ислам», на взносы членов которой открыл школу «Дар аль-адаб» (1906–1910) с новометодной программой обучения для сирот и детей малоимущих татар. Организовал первые в Астрахани литературные вечера, постановки, спектакли на татарском языке. Открыл типографию и издательство «Мизан», где печатались газеты «Бурхане таракки», «Хамият», «Мизан», редактором и издателем которых в 1906–1911 годах был он сам.

За статью «Победоносцев койрыгы» («Хвост Победоносцева»), опубликованной в газете «Бурхане таракки» (1907, 16 марта) привлекался к суду, за поддержку ссыльного Н. Нариманова в статье «Доктор Нариман бэк» (опубликована там же, 1909, 22 декабря) был оштрафован.

[2] Фельетон опубликован в журнале «Ялт-йолт» 1 января (№ 20) 1911 года.

В нем Тукай с иронией воспроизводит отношение Сагита Рамиева к журналу «Ялт-йолт»: «Хи-хи-хи… Дескать, журнал “Ялт-йолт”! Эх, братец! Что из себя представляют те, кто издает “Ялт-йолт”? Эх, братцы! За кого ты принимаешь этих мальчишек, невежд, урманчеевых, аскаров (имеется в виду драматург Галиаскар Камал. – *Э.С.*), тукаевых»[1]. И далее с издевкой (от лица С. Рамиева) пишет о статьях Рамиева о Л. Толстом: «Кроме меня никто из смертных не написал стихотворения о Толстом. Я, я, братец, хоть не прочитал ни единого слова у Толстого, назвав Толстого “Арысланом”, прославил его на весь мир»[2].

Редакция газеты «Идель» располагалась на первом этаже двухэтажного здания в слободе Тияк, где проживали татары. Почти каждый день своего пребывания в Астрахани Тукай приходил в редакцию. Г. Утабалиеву он запомнился своей непосредственностью: «Иногда он (Тукай. – *Э.С.*), зайдя на склад, где хранилась бумага, ложился там отдыхать, даже порою спал. Поначалу мы удивлялись этому, просили подняться на второй этаж и устроиться там на наших мягких кроватях. Но Тукай отказывался со словами: “Рахим, мне здесь ничем не хуже, чем в номере “Люкса”, и мухи не донимают”»[3]. Запомнился Г. Утабалиеву и другой эпизод. В один из дней друзья отправились на базар, чтобы купить свежих овощей, однако Тукая заинтересовали не начавшие поспевать овощи, а карусель, на которой поэт, на удивление многим, несколько раз с большим удовольствием прокатился[4].

Во время своего пребывания в Астрахани Тукай был окружен заботой и вниманием почитателей своего творчества, которые хотели, чтобы их любимый поэт отдохнул, набрался сил и впечатлений.

---

[1] *Тукай Г.* Әстерхан мөзакәрәләре // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 181.

[2] Здесь Тукай имеет в виду две опубликованные в газете «Идель» статьи С. Рамиева – «Лев Толстой» (9 ноября 1910 года) и «Урыслар дисәң – урыслар, яхуд “кешеләр” дисәң – “кешеләр”» (в пер. с татарского – «Русские – значит русские, “люди” – значит “люди”», 23 ноября 1910 года). В них С. Рамиев вместо имени «Лев» использует «Арыслан» («арыслан» в переводе с татарского – лев).

[3] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 687.

[4] Там же. С. 687.

По воспоминаниям Валида Алиева, Дауд Мухаммедов организовал пикник в деревне Яна Гаскар, куда друзья отправились на моторной лодке.

В честь приезда Г. Тукая в татарской слободе был организован литературный вечер, на котором поэт говорил о народной литературе, а артисты Габрахим Адаков, Бари Аминев, Аждар Муратов читали собравшимся его стихи. Запомнился В. Алиеву и концерт в летнем саду «Аркадия» с участием известной татарской певицы Марьям Искандеровой (Тукай, по словам В. Алиева, не хотел идти на этот концерт, но уступил настойчивым уговорам Сагита Рамиева и Дауда Мухаммедова). Марьям Искандерова проявила интерес к Тукаю и после окончания концерта пришла в беседку, в которой собрались Тукай со своими друзьями. Как вспоминает В. Алиев, предпочтение, которое татарская певица отдала общению с Г. Тукаем, разозлило местную татарскую знать, которая организовала в «Бурхане таракки» компрометирующую ее публикацию[1].

В воспоминаниях В. Алиева говорится о торжественном вечере, устроенном в честь Тукая в «Зимнем театре» режиссером и актером, основателем профессиональной театральной труппы в Астрахани Зайни Султановым[2]. По всей вероятности, Г. Тукай мог присутствовать и на представлении 8 мая 1911 года по пьесе татарского писателя Г. Исхаки «Алдым-бирдем» («Помолвка»). «Не ошибусь, если скажу, что (на представлении) яблоку негде упасть. Народу полным-полно, прямо диву даешься… В этот день стало отчетливо понятно, как наши люди относятся к театру и какое влияние на них оказывают существующие на сегодняшний день театры», – писал корреспондент газеты «Идель» об этом представлении. Хотя не осталось никаких документальных свидетельств о присутствии на нем Тукая, можно предположить, что он был на нем: поэт всегда проявлял живой интерес к театру и не мог не воспользоваться представившейся ему возможностью насладиться игрой татарских актеров.

Расставание Г. Тукая с гостеприимной Астраханью происходит 6 июня 1911 года. Обратное путешествие проходило в более

[1] Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 696.
[2] Там же. С. 696.

комфортных условиях: в отдельной каюте первого класса. Преобразился и сам поэт: в одетом в добротный европейский костюм, белоснежную рубашку с модным галстуком молодом человеке трудно было признать явившегося в редакцию газеты «Идель» болезненного паренька. Об отъезде поэта сообщала газета «Идель» (номер от 7 июня 1911 года): «Вчера известный поэт Габдулла-эфенди Тукаев покинул наш город и отправился в Казань».

О пребывании Г. Тукая в Астрахани сохранились и фотосвидетельства. На одной из студийных фотографий поэт изображен в лодке вместе с С. Рамиевым и Ш. Гайфи. На другом – в окружении представителей татарской интеллигенции Астрахани: Д. Мухаммедова, Ш. Гайфи, артиста Габрахмана Абакова, учителя Абубакира Мазини и др.

Поэт не забывал о своих астраханских знакомых и друзьях. Так, по воспоминаниям Г. Мухаммедовой, спустя некоторое время после отъезда Г. Тукая в Казань от него пришла бандероль. В ней – три экземпляра книги «Мияубикә» («Кисонька»): для дочерей Д. Мухаммедова Айша и Гульсум и его сына – Мухаммеда. Примечательно, что эта книга вышла с иллюстрациями Шахида Гайфи.

«УФА ЖДАЛА МЕНЯ КАК НЕВЕСТА ЖЕНИХА...»
(Путешествие Габдуллы Тукая в Уфу)

Среди произведений Г. Тукая есть несколько путевых очерков: «Кечкенә сәяхәт» («Маленькое путешествие», 1911), «Казанга кайтыш» («Возвращение в Казань», 1912), «Мәкаләи махсуса» («Специальная статья», 1912). В них поэт делится своими впечатлениями о совершенных им в разное время путешествиях. Самым продолжительным (более трех месяцев) из них было путешествие по маршруту Казань – Самара – Уфа – Петербург – Уфа – Троицк, начавшееся в середине апреля 1912 года. Поводом для него стала усилившаяся болезнь легких. Обеспокоенные состоянием здоровья друзья Тукая всячески уговаривали его на какое-то время оставить Казань и отправиться на лечение и отдых в одно из мест с более подходящим для его заболевания климатом. Так, Габдулла

Гисмати[1] убеждал Тукая поехать в Крым, но поэт, в итоге, принял приглашение троицкого муллы Габдрахмана Рахманкулова[2], решив все лето лечиться кумысом в казахской степи.

Свое путешествие Тукай начал 14 апреля 1912 года на пароходе «Фултон». Об отъезде Г. Тукая в газете «Йолдыз» была напечатана небольшая заметка: «Один из известных поэтов и писателей Габдулла Тукаев четыре дня назад отправился в Самару. Проведя там несколько дней, Габдула-эфенди поедет на все лето в Троицк пить кумыс и отдыхать»[3]. Из Казани поэта провожали Ахмет Урманчеев и Шигап Ахмеров[4].

Прибыв в Самару вечером 15 апреля («Кажется, на второй день, ближе к ночи я добрался до Самары», – писал Тукай), Тукай остановился в самой лучшей гостинице города – «Бристоль». Правда, по воспоминаниям самого Тукая, он не собирался останавливаться в фешенебельной гостинице (поэт был стеснен в средствах), а попросил извозчика отвезти его «не в очень плохую гостиницу». Неизвестно, по какой причине (возможно, одетый во все новое Г. Тукай произвел на извозчика впечатление состоятельного человека), но извозчик доставил Г. Тукая в «Бристоль», самый дешевый номер в котором стоил 1 руб. 25 коп.

Но на этом самарские злоключения поэта не закончились. Разместившись в номере, поэт решил сделать визит имаму и редактору журнала «Икътисад» Фатиху Муртазину[5]. Остановив извозчика и

---

[1] Габдулла Тухватуллович Гисматуллин (1883–1939) – журналист, педагог, автор учебников. Друг Тукая, родом из Троицка.

[2] Габдрахман Рахманкулов (1879–1937) – имам 3-его прихода города Троицка. Был образованным и прогрессивным для своего времени муллой, знал восточные (арабский, персидский, турецкий) и европейские (немецкий, английский) языки. Печатался в татарских газетах и журналах (статьи на темы морали и нравственности, стихи). В один из своих приездов в Казань познакомился с Г. Тукаем и пригласил его к себе в Троицк на кумысолечение.

[3] Йолдыз. 1912. 17 апрель.

[4] Шигабутдин Ахмеров (1882–1966) – один из руководителей товарищества «Сабах». Журналист, издатель и педагог. Приехав в 1908 году в Казань, жил в номере гостиницы «Булгар» по соседству с Тукаем. Их дружба продолжалась до самой смерти поэта.

[5] Муртазин Фатих Шигабутдинович (1875–1937) – журналист, издатель и редактор журнала «Икътисад» (1908–1913). Сотрудничал с газеами «Йолдыз», «Вакыт», журналом «Шура». Необоснованно репрессирован.

назвав ему адрес, он поинтересовался о цене поездки. Названная сумма – 50 копеек – показалась ему большой, но деваться поэту было некуда: он не знал города и вряд ли бы самостоятельно нашел нужный дом. Каково же было его удивление, когда извозчик остановился буквально за углом гостиницы.

Следующим утром, 16 апреля, Тукай продолжил свое путешествие, отправившись на поезде из Самары в Уфу.

Поезд прибыл в Уфу утром 17 апреля. «Добрался до Уфы. Она беспорядочно раскинулась на горе. Сел на извозчика. Но это уже не то, что в Самаре. Повозка такая старая, такая жесткая, что мои внутренности подскакивали вверх-вниз, словно вожжи, брошенные на дно телеги. Медленно поднимаешься в гору. По краям дороги не счесть глубоких, словно в аду, колдобин…

Когда въезжаешь в Уфу, нет ощущения, что ты въехал в город. Едешь по каким-то непонятным, неухоженным и пустынным улицам. На душе муторно. Только я начал было ворчать про себя: “Где же тут город?”, как мы кое-как добрались до более-менее приличных улиц»[1]. Таковы первые впечатления Г. Тукая об Уфе, который заключает, что «Уфа намного хуже Казани с точки зрения благоустройства». При этом поэт не упускает из виду и достоинства города: «Природа Уфы гораздо лучше, чем в других городах. Прежде всего, город стоит на вершине горы, значит, и летом, и зимой воздух здесь хороший. Расположен на берегу Белой, много раз воспетой в наших песнях. Пожалуй, в городе деревьев больше, чем домов»[2]. Не ускользает от внимания Тукая малочисленность питейных заведений и большое количество молочных лавок («На первый взгляд, – пишет в связи с этим Г. Тукай, – и население Уфы кажется трезвым и чистым»).

Таковы самые первые впечатления Г. Тукая об Уфе, городе, который в начале XX века, наряду с Оренбургом, Астраханью, Троицком, был одним из культурных центров татарского народа[3]. Здесь

---

[1] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 172.

[2] Там же. С. 173.

[3] Согласно статистическим данным, в 1910 году в Уфе проживало 32194 мусульман. См.: «Галия» мәдрәсәсе – XX гасыр башы татар югары уку йорты үрнәге: Материалы круглого стола // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2021. № 11. Т. 1. С. 118.

располагалось Оренбургское магометанское духовное собрание, работали известные во всем татарском мире медресе «Усмания» (основано в 1888 году муллой первой городской мечети Хайруллой Усмановым), «Хусаиния» (открыто в 1903 году по инициативе имама Мухаммедсабира Хасанова) и «Галия» (основано в 1906 году Зией Камали). Медресе «Галия» становится одним из центров культурной жизни татар Уфы. Здесь, по словам поэта Сайфи Кудаша, усилиями шакирдов был организован «Кружок национальной музыки, сцены и литературы», члены которого во время каникул занимались собиранием татарского фольклора[1]. Шакирды издавали выходивший дважды в месяц рукописный журнал. При медресе были организованы струнный оркестр и хор, которыми руководил Вильгельм Клименц[2]

В начале XX века в Уфе издавались две татарские газеты: «Әл-Галәми әл-Ислами» («Мир ислама») и «Мәгълүмате җәдидә» («Новые известия»), работала типография «Шәрык» («Восток»), а с 1911 года – уфимсое отделение книгопечатного товарищества «Сабах». Созданная в Уфе первой татарской артисткой Сахипджамал Волжской-Гиззатуллиной театральная труппа «Нур» была известна во всем татарском мире.

Приехав в Уфу, Тукай сразу же направился в библиотеку товарищества «Сабах»[3]. Здесь работал его давний знакомый Хабибрахман Забири[4]. В 1906 году Забири публиковал в журнале «аль-Гаср

---

[1] *Кудаш С.* Хәтердә калган минутлар (Запомнившиеся минуты). Казан, 1959. Б. 29.

[2] *Кудаш С.* Яшьлек эзләре буйлап (По следам молодости). Казан: Татар. кит. нәшр, 1980. Б. 80.

[3] «Сабах» – торговое товарищество, занимавшееся в Казани и Уфе изданием и продажей книг. Было создано в 1902 году братьями Ахмадуллиными. Отделение «Сабах» в Уфе работало с 1911 года. Располагалось в доме № 98 по улице Мало-Казанской (ныне Свердлова).

[4] Просветитель, писатель, педагог Хабибрахман Забири (1881–1942) в 1911–1916 гг. работал заведующим уфимским отделения издательства «Сабах». Широкой общественности он известен прежде всего как автор и составитель учебников для школ. В 1907 году он первым выпустил букварь под названием «Мәктәп балаларына юлдаш, яхуд Рәсемле әлифба» («Спутник для школьников, или иллюстрированный букварь»), который долгие годы использовался в процессе обучения чтению в татарских медресе.

аль-Джадид» свои рассказы, пьесы и около десятка юмористических мэзэков. Их знакомство с Тукаем состоялось еще в Казани: товарищество «Сабах» располагалось в нижнем этаже гостиницы «Булгар», и Тукай часто общался с его сотрудниками (особо теплые отношения у него установились с Х. Забири и Шигапом Ахмеровым). В издательстве «Сабах» были изданы книги Тукая: «Җуаныч» («Утешение», 1908), «Алтын әтәч» («Золотой петушок», 1908), «Балалар күңеле» («Детская радость», 1909), «Күңелле сәхифәләр» («Веселые страницы», 1910), «Халык моңнары» «Халык әдәбияты» («Народная литература», 1910), «Мияубикә» («Кисонька», 1911).

«Весна 1912 года, – пишет в своих воспоминаниях о приезде Г. Тукая в Уфу Х. Забири, – наступила рано. С начала апреля можно было уже ходить в костюме. Не помню, какого числа апреля это было, но в один прекрасный день, часов в десять утра, перед магазином товарищества “Сабах” в Уфе остановились легкие дрожки, и я, увидев в окно Тукая, удивился. Он еще не успел сойти на землю, а я уже выбежал ему навстречу. Не успев поздороваться, я спросил его: “Почему не послали телеграмму?”. Он отвечал, что провожая его, Шигап (Ахмеров. – А.А.) сказал: “Уфа небольшая, выйдя с вокзала, скажешь “Сабах” – этого будет достаточно”. Как раз в это время мимо проходил человек по имени Хусаин Булгаков. Поскольку он жил на одной улице с Маджитом Гафури, я попросил его: “Хусаин-абзый, скажи Гафури, что приехал Тукай”»[1].

Тукай, по воспоминаниям Х. Забири, несмотря на долгий путь, не выглядел уставшим. После непродолжительных расспросов Х. Забири поинтересовался у поэта, где он хочет остановиться: в гостинице или на частной квартире? «На этот вопрос, – вспоминает Х. Забири, – Тукай ответил: “Ты ведь пока не женат, в Казани мне сказали: Забири живет в задней части магазина, устроитесь там вместе”»[2].

Так Тукай устроился в небольшой комнате, где жил Х. Забири (тот предоставил ему свою кровать, а сам спал на конторском столе). Сюда, по словам Х. Забири, почти каждый день приходил Маджит Гафури, и они втроем хорошо проводили время за дружескими беседами.

---

[1] *Зәбири Х.* Шагыйрь Г. Тукай турында истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 368.

[2] Там же. С. 369.

До приезда Г. Тукая в Уфу он не был лично знаком с М. Гафури. Вспомним, что в 1908 году в татарской критике, а также в отдельных публикациях в русскоязычной печати, поднимался вопрос о том, кто из них (Г. Тукай или М. Гафури) достоин называться первым татарским поэтом. Эти публикации задевали честолюбивого Тукая. При случае он не упускал возможности покритиковать своего соперника. Так, например, в журнале «Ялт-йолт» (1910, № 13) была опубликована рецензия Г. Тукая «Милләткә файда урынына зарар» («Вместо пользы нации – вред») на сборник М. Гафури «Кызларга махсус милли шигырьләр» («Специальные национальные стихотворения для девушек»). В этой написанной в форме фельетона рецензии Г. Тукай, называя автора сборника «Джамид Фигури», иронизирует по поводу гипертрофированных с его точки зрения национальных чувств Маджита Гафури: «Если он сочтет нужным для нации, то не только для девушек, но даже и для кур сочинит специальные “национальные стихи”!»[1].

Описывая в своем путевом очерке первые минуты знакомства с М. Гафури, Тукай писал: «Мы поздоровались с Маджитом-эфенди. Он показался мне даже более смирным и задавленным жизнью, чем я. Мы по большей части беседовали с ним, обмениваясь взглядами. Глядя со стороны, можно было принять нас за детей, которых матери поколотили за шалости, и которые только минуту назад перестали плакать»[2].

«Поскольку, – пишет в своих воспоминаниях об этой встрече М. Гафури, – Тукай не особо жаловал семейную жизнь, вести его в семью было пустым делом, а потому я и не стал предлагать. Погуляв немного под весенним солнцем, мы решили где-нибудь посидеть… Тукаю понравился этот освещенный солнцем зал. Мы вознамерились посидеть здесь от души. Все складывалось так, как хотел Тукай. Так мы и сидели в хорошем настроении, но вдруг Тукай начал дрожать, словно от лихорадки. Поскольку порошок, который он глотал в таких случаях, остался в “Сабахе”, пришлось послать за ним. После того, как он выпил лекарство, дрожь утихла, и его настроение немного улучшилось»[3]. Порошок, о котором пишет

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 134.
[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 174.
[3] *Гафури М.* Габдулла Тукай Уфада // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 665.

М. Гафури – аспирин, который Тукай принимал во время приступов лихорадки, которыми сопровождалась его болезнь.

Судя по воспоминаниям М. Гафури, между ними сразу установились дружеские отношения: «Сначала и Тукай, и я сидели молча, глядя в глаза друг другу, словно не находя слов. Постепенно разговорились. Большей частью говорили о поэзии и поэтах, Казани и своем окружении. Тукай рассказал, что устал от своего образа жизни в Казани и потому поспешил уехать оттуда, хотя для кумыса еще было рановато»[1]. Исходящие из самой глубины души откровенные слова Тукая произвели на его собеседника сильное впечатление. «В эти минуты, – пишет М. Гафури, – у нас у обоих на глазах заблестели невольные слезы…»[2].

Два-три дня пролетели быстро. За это небольшое время М. Гафури немного познакомил Тукая с городом. Более детальному знакомству с городом мешала его болезнь: Тукай не мог совершать длительные пешие прогулки (по причине болезни он быстро уставал), а езда по разбитым дорогам Уфы была для него невыносимой. «Мы, – пишет Г. Тукай в своем очерке, – выходили с Маджитом на прогулку, но на полпути я уставал, и мы поворачивали обратно. Здесь нет трамвая. От езды на извозчике болят все внутренности… И дни пока стоят прохладные. В Уфе кумыса нет…»[3]

Помимо М. Гафури и Х. Забири, одним из собеседников Г. Тукая в Уфе, судя по воспоминаниям самого поэта, был Ахметфаиз Даутов[4]. Выделяя его среди многочисленных посетителей как начитанного собеседника (знатока хадисов), поэт пишет: «Он (А. Даутов. – *А.А.*) поигрывает на скрипке, но пока у него не очень по-

---

[1] *Гафури М.* Габдулла Тукай Уфада // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 665.

[2] Там же.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 175.

[4] Сын редактора журнала «Дин вә мәгыйшәт», учитель известного медресе «Буби», Ахметфаиз Даутов (? – ?) был самодеятельным певцом (См.: *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 376). М. Магдеев в одной из своих неопубликованных при жизни статей, посвященных роману Г. Ибрагимова «Безнең көннәр» («Наши дни») высказывает предположение относительно прототипов отдельных образов романа. По его мнению, образ учителя Ахмедова, судя по фамилии, отсылает к провокатору Ахметфаизу Даутову. См.: *Мәһдиев М.* Әсәрләр: 10 томда. 10 т.: Гыйльми хезмәтләр, халык авыз иҗаты үрнәкләре, шәхси архив материаллары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. Б. 110.

лучается. Но если начинает петь, то я готов всю жизнь слушать такое пение. В его голосе, металлическом и музыкальном даже при обычном разговоре, во время пения проявляется всю его (голоса) сила и величие…»[1]

Как известно, из Уфы Тукай намеревался поехать в Троицк. Однако узнав, что и там не наступил сезон для кумыса, поэт меняет свои планы: «Раз нет кумыса, что мне делать в Уфе. К тому же, ее “деревенскость”, тишина, неподвижность словно поддразнивают мою еще не сформировавшуюся “европейскость” и ощущение себя жителем культурного города. Уеду в Петербург! Поживу там до кумыса»[2].

Хотя решение поехать из Уфы в Петербург родилось у поэта спонтанно, для него все же были основания. Живший в Петербурге известный татарский ученый-богослов, общественный деятель и педагог Муса Бигиев в одном из своих писем приглашал Тукая посетить Петербург, гарантируя оплату всех дорожных расходов. Кроме того, поэт и сам хотел посетить столицу, погулять по улицам, по которым некогда бродил его любимый поэт – А.С. Пушкин, посмотреть на дворцы и памятники. К тому же он хотел повидаться с жившими в Петербурге друзьями, среди которых Кабир Бакир, Карим Сагидов[3] и др.

Тукай рассказал Гафури о своем желании посетить столицу империи. «Хотя, – пишет М. Гафури, – я знал, что до Петербурга удобнее доехать из Казани, а ехать туда из Уфы немного бестолково, я не захотел возражать его желанию. В этом его нелогичном плане была некая поэтичность…»[4]

По воспоминаниям Х. Забири, он купил Тукаю билет до Москвы, проводил его на вокзал и посадил на поезд. Нашелся и надежный спутник в дорогу – один торговец из Стерлитамака, который обещал отправить поэта в Петербург с Николаевского вокзала[5].

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 172–173.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 176.

[3] Сагидов Карим Мухамметшевич (1888–1939) – журналист, педагог.

[4] *Гафури М.* Габдулла Тукай Уфада // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 665.

[5] *Зәбири Х.* Габдулла әфәнденең Уфадан Петербургка баруы // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 668–670.

В Уфу Тукай вернулся примерно через три недели в 9–10 числах мая. «Я приехал в Уфу, а Уфа поджидала меня, как невеста жениха. Все вокруг приоделось. Ярко-зеленое. Солнце улыбается. Весна пришла, весна!»[1], – писал поэт в своем путевом очерке. «Когда Тукай приехал в Уфу во второй раз, – вспоминал М. Гафури, – деревья в садах уже распустили листья, земля была покрыта ярко-зеленой травой, кумыс уже был готов. В один прекрасный солнечный день мы пошли в городской парк. Попили там кумыса, а затем улеглись на поляне между деревьями прямо на зеленую траву»[2].

По словам М. Гафури, Тукай наслаждался сухим и теплым воздухом, радующей глаз зеленью деревьев. «Разве найдешь в Петербурге такой воздух и такую зелень вокруг! Зелень там можно увидеть лишь у русских зеленщиц», – говорил он своему другу[3].

Кумыс и сухой воздух благоприятно повлияли на его физическое и душевное состояние. В письме Ахмету Урманчееву от 11 мая 1912 года поэт после сетований на свои мытарства в столице (Тукай пеняет на себя за то, что совершил это необдуманное путешествие, которое еще более подорвало его здоровье), пишет о том, что постепенно восстанавливает свои силы. Вместе с тем он сообщает, что еще не может заниматься творчеством. Кратко поделившись своими мыслями по поводу 38 номера «Ялт-йолта» («38-й “Ялт-йолт” в целом получился хорошо… В этом номере опять есть неприличные слова. Хорошо бы перекрыть дорогу подобным словечкам»), Тукай пишет: «Пока я не доеду до Троицка и не найду там пристанища, не смогу писать. Чувствую себя неважно… Если тело нездорово, то и душа не в порядке. Поэтому ничего не получается писать. Если даст Аллах, напишу еще»[4].

Днем позже, 12 мая, Тукай пишет из Уфы своему другу Кабиру Бакиру: «Я вернулся… Обратился к доктору в Уфе по поводу анализа крови. Доктор сказал, что сначала надо вылечиться и выздороветь, сказал, что проводить анализ при таком истощении невозможно. Дал пару лекарств от кашля. Велел пить кумыс»[5].

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 181.

[2] *Гафури М.* Габдулла Тукай Уфада // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 666.

[3] Там же.

[4] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 231.

[5] Там же. С. 233.

Сохранились воспоминания некоторых людей, которые встречались с Тукаем в Уфе и разговаривали с ним. Один из них, Мубарак Амиров[1], так вспоминал о встрече с Тукаем: «Это было где-то в мае 1912 года, по дороге на кумыс в Троицк Габдулла Тукай остановился в Уфе. Я не решался зайти в книжный магазин “Сабах”, где остановился Тукай и познакомиться с ним, и вдруг однажды совершенно неожиданно повстречал его вместе с Маджитом Гафури на улице. Маджит Гафури остановил меня и познакомил с Тукаем: “Это Амиров эфенди, он из дальней Сибири, на каторге учил детей”. Видимо, на Тукая особенно подействовали слова “дальняя Сибирь” и “каторга”, он начал с большим интересом расспрашивать меня: когда я был в Сибири, в каких условиях там жил и кого учил. Однако тут кто-то появился, и разговор оборвался. Мне пришлось уйти…»[2].

Габдулла Валиев, работавший в Уфе в библиотеке «Шәрык» так описывал свою встречу с Тукаем: «Увидев его в задней комнате библиотеки “Сабах”, я поздоровался и обмер. Потому что это был не тот доброжелательный, веселый Тукай, которого я знал, с которым разговаривал, смеялся в 1907–1908 годах в Казани. Он очень изменился, похудел, обессилел, был вялым, на его лице была написана безнадежность. Он часто кашлял, время от времени его взгляд застывал, он мало говорил. Поэтому после приветствия и коротких расспросов о здоровье и делах разговор прекратился. Я знал, что он собирается ехать в Троицк»[3].

В своем путевом очерке Г. Тукай упоминает еще одного человека, с которым он встретился в Уфе: историка, литературоведа,

---

[1] Педагог, Мубарак Амиров (1886–1968) несколько лет обучал детей узников Александровского централа (центральная каторжная тюрьма в селе Александровское, расположенном в 76 километрах от Иркутска). Он писал в воспоминаниях: «Давал детям заучивать наизусть стихи Тукая. Такие стихи, как “Родной язык”, “Сегодня праздник” … пели хором. И хотя из зданий тюрьмы постоянно доносился звон оков, в школе звучали стихотворения “Пара лошадей”, “Узник”». См.: *Әмиров М*. Күз алдында тора // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 700.

[2] Там же.

[3] *Исламов Р.Ф.* Тукайны өйрәнүдә яңа чыганаклар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 47, 48.

критика, публициста Габделбари Баттала[1]. «Хотя я и читал острые и искренние критические статьи Баттала эфенди, – пишет Г. Тукай, – но никогда лично его не видел. В этот раз я встретился с ним в Уфе»[2].

Об этой встрече сохранилось и свидетельство самого Г. Баттала: «Вместе с поэтом М. Гафури 14 мая мы пошли повидаться с Габдуллой-эфенди, который жил в задней комнате магазина товарищества “Сабах”. На кровати полулежал молодой, худой юноша, без бороды и усов, с бритой головой. Оказалось, что это Тукаев. Мы познакомились. Он встретил нас приветливо. Разговорились. Он перемежал беседу разными смешными словечками, анекдотами. Мы быстро нашли общий язык. Этот человек со слабым, худым и тщедушным телом, лежавший в задней комнате магазина на сделанной из книжных ящиков кровати, казался великим и сильным благодаря тому духу, мощи и глубокому смыслу, которые были заложены в его произведениях»[3].

По словам Г. Баттала, он проводил Г. Тукая на вокзал. Для него это было знаковым событием в жизни («Осознание того, что я сижу в одной повозке рядом с большим поэтом и огромным талантом, с человеком со слабым телом, но бесконечно великим духом, и что я один удостоился чести проводить его, придавало мне радость и гордость»).

Г. Баттал пишет о записи в своем дневнике по случаю проводов Г. Тукая: «12 мая 1912 года в Уфе я проводил поэта Габдуллу Тукаева в Троицк. Из магазина “Сабах” мы с ним на извозчике поехали на вокзал. Оказалось, мы приехали рано. Зайдя в зал первого класса, мы выпили чаю. Сегодня самочувствие Тукая было очень плохим. Мы выпили четыре стакана чая на двоих. Он купил русские юмористические журналы, чтобы читать в дороге. Мы

[1] Вернувшись в 1908 году после завершения учебы в Каире, Г. Баттал пишет публицистические статьи и труды по национальной истории и теории литературы. Особый интерес у татарских читателей вызвала книга «Татар тарихы» («История татар»), изданная в Казани в 1912 году. В 1908–1910 гг. Баттал работал в газете «Вакыт» в Оренбурге. В 1911–1912 гг. преподавал в медресе в Троицке.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 181.

[3] *Баттал Г.* Искә төшерү // Кояш. 1913. 17 апрель.

перекидывались словами. Он говорил, что недавно побывал в Петербурге и не полюбил его. По сию пору я вижу его, стоящего на платформе уфимского вокзала в черной широкополой шляпе (какую носят поэты и артисты), застегнутом наглухо песочного цвета пальто, толстой тростью в руках, торчащими из карманов журналами “Сатирикон” и “Будильник”, чуть слышно напевающего по-казахски: “Ласточка ласточке дает пищу, брат брату дает помощь”»[1].

В связи с приездом Г. Тукая в Уфе не было организовано никаких публичных торжественных мероприятий. «Уфа, – писал М. Гафури, – не смогла сделать ничего, что было бы достойно личности Тукая. Никакого торжественного приема по случаю приезда Тукая не было организовано. Наверно, многие даже не слышали о том, что он приезжал. Десять-пятнадцать дней, которые Тукай прожил в Уфе, он провел в задней комнате библиотеки “Сабах”»[2]. Впрочем, принимая во внимание болезненное состояние Тукая во время его пребывания в Уфе, можно предположить, что поэту такого рода мероприятия могли быть в тягость.

«КАК ТОЛЬКО Я ОКАЗАЛСЯ НА ВОКЗАЛЕ, КО МНЕ, СЛОВНО МУСУЛЬМАНИН К ХАДЖИ, ПРИВЯЗАЛАСЬ ПЕТЕРБУГСКАЯ СЫРОСТЬ»

(Габдулла Тукай в Санкт-Петербурге)

«Восемь часов утра. Я в Петербурге. Николаевский вокзал. Когда я в детстве читал о Сейфульмулюке, ищущем Бадигджамал, то город пэри, куда направился Сейфульмулюк, представлялся мне объятым тишиной, и почему-то казался туманным, сумрачным»[3].

Эти воспоминания нахлынули на меня, когда я вышел с вокзала и сел на извозчика. В городе нет никаких звуков, стука, скрипа; сам весь туманный, темный; когда едешь на мягком фаэтоне

[1] *Баттал Г.* Искә төшерү // Кояш. 1913. 17 апрель.

[2] *Гафури М.* Габдулла Тукай Уфада // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 667.

[3] Речь идет о героях произведения жившего в XVI веке поэта Меджлиси «Кыйссаи Сейфульмулюк», написанного на сюжет из «1001 ночи».

с резиновыми шинами по деревянным мостовым, кажется, будто идешь в плотных валенках»[1].

Таково первое впечатление Тукая о столице Российской империи. По дороге к дому, где жил пригласивший поэта в Петербург Муса Бигиев (ул. Сергиевская, 81), он не переставал восхищаться величием и красотой города: «А эти высокие дома! Черт знает: где там твое небо, и где солнце? Облачно или ясно?

Я поражен красотой города. Везде одинаковые деревянные мостовые. Конки. Над ними как в Самаре не хочется посмеиваться. Потому как тут же и трамваи, и автомобили!»[2].

Конечно, Тукай был наслышан о Санкт-Петербурге, который в сознании поэта был не только столицей империи, но, прежде всего, центром просвещения[3]. «Петербург, – пишет он в своем очерке, – место просвещения. В нем и здания мысли столь же величественны. Улицы знания в нем так же чисты и ухоженны. В разных местах,

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 176.

[2] Там же. С. 177.

[3] На рубеже XIX – XX вв. татарское население Санкт-Петербурга, большинство которого составляли выходцы из Казанской и Пензенской губерний, проживало в Московской части, по Вознесенскому, Измайловскому, Забалканскому проспектам и прилегающим улицам. В отличие от других российских городов, на рубеже XIX–XX вв. элита мусульманской общины Санкт-Петербурга была представлена не предпринимателями, а военными, чиновниками, дворянами, среди которых видное место в плане общения с центральными правительственными органами занимало духовенство во главе с ахуном Г. Баязитовым. В период Первой русской революции Санкт-Петербург становится одним из центров политической жизни татар, чему в немалой степени способствовал указ от 18 февраля 1905 г. о дозволении всем подавать прошения о своих нуждах в высшие имперские инстанции. Мусульманские общественные деятели воспользовались возможностью обсуждения своих проблем в меджлисах и составления петиций. Меджлисная кампания, в свою очередь, дала начало движению по отправке депутаций в Санкт-Петербург для передачи в руки имперских сановников прошений. Прибывавшие в Санкт-Петербург представители мусульман Крыма, Поволжья, Приуралья, Туркестана и Сибири знакомились друг с другом, устраивали меджлисы, на которых обсуждали проблемы этих территорий. Важным итогом общения членов депутаций было решение о необходимости консолидированного обсуждения проблем нации и разработки единого плана согласованных действий.

в любое время дня, вечером, ночью лекции, учеба…»[1]. К моменту приезда Г. Тукая в Санкт-Петербург здесь действовали три частные татарские школы: 1) татарско-русская школа Мусульманского благотворительного общества (с 1906 г.), в которой учились 70 детей обоего пола; 2) частная школа Я.А. Мухлио по обучению торговле (открылась в 1912 г., в ней обучалось 30 учеников); 3) школа С. Ижбердеева (в ней грамоте и началам мусульманской религии обучалось 15 человек). Помимо них, при каждом из приходских молитвенных помещений существовали начальные школы. Дети купцов и духовенства, как правило, после получения национального образования поступали в русские средние учебные заведения большого города. Так, в 1909 г. в Петербургском университете обучалось 55 мусульман, в 1912 г. – 47. Приметой времени стало поступление в учебные заведения столицы (Бестужевские женские курсы, Высшие историко-литературные и юридические женские курсы Н.П. Раева, Психоневрологический институт, Высшие естественно-научные курсы М.А. Лохвицкой-Скалон и др.) татарских девушек.

Вспомним, с каким воодушевлением живший и работавший в Уральске Г. Тукай встретил выход в Петербурге первой татарской газеты «Нур» (в пер. с татарского – луч):

Шималь яктан чыгып бәркъ, орды бер нур,
Зыясыннан әһали улды пәрнур.

Җәридә – бер фәридә, наме – «Нур»дыр,
Татара якты көндер һәм сөрурдыр.

Аны мәдх вә сәнамыз та әбәддер,
Каләм гүя аны мәдхә әсәддер.

На севере сверкнул молниеносный луч,
Ударив нам в глаза среди ненастных туч…

Газета света, лучший дар, целебный луч;
Великий праздник для татар целебный «Луч».

Так хочется теперь на «Луч» мне уповать
Что мне воспевать его да воспевать.

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 177.

Газета была основана 7 июня 1905 г.[1] ахуном Г. Баязитовым: его многолетняя безупречная служба в качестве преподавателя в Азиатском департаменте Министерства иностранных дел, хорошие отношения с чиновниками позволили первым из татар добиться открытия газеты[2]. На ее страницах со статьями о злободневных национальных общественно-культурных проблемах выступали члены Государственной Думы (Г. Еникеев, Садри Максуди, Сахибзада Максудов, Ш. Махмутов, К.-М.Тефкелев), общественные деятели и писатели (Г. Камал, Г. Исхаки, Ф. Карими, Р. Фахретдин и другие).

К моменту приезда Г. Тукая в Петербург среди мусульманской интеллектуальной элиты города существовало два лагеря: консерваторов и прогрессистов. Первый возглавлял Г. Баязитов. Второй составляли члены местного мусульманского благотворительного общества, расположенного на Казанской улице, дом 40. В 1907 г. прогрессистам удалось получить разрешение градоначальника на совершение пятничных полуденных молитв в помещении Мусульманского благотворительного общества, вмещавшего до 150 человек (здесь же полагалась русско-татарская школа), что вызвало недовольство у консерваторов, которые не раз обращались к властям с прошениями остановить религиозные мероприятия Мусульманского благотворительного общества.

В конечном итоге консерваторы, спустя четыре года (в 1911 году), добились закрытия 4-го прихода в здании Общества: основой для такого решения властей стала статьи 154 «Устава строительного», применявшаяся в случае постройки новой мечети (в ней был пункт об обязательности мнения духовных лиц о необходимости нового прихода). Таким образом, Тукай оказался в Санкт-Петербурге в период обострения разногласий между лидерами двух лагерей.

С вокзала Г. Тукай прямиком направился в дом, где жил пригласивший его в столицу Муса Бигиев. Родившийся в 1873 году

---

[1] Это дата получения официального разрешения на издание газеты, первый номер которой увидел свет 2 сентября 1905 года.

[2] *Каримулин А.Г.* Татарская книга пореформенной России. Казань: Татар. кн. изд-во, 1983. С. 219–227.

в Ростове-на-Дону в семье ахуна, Муса Бигиев некоторое время обучался в Апанаевском медресе Казани, затем окончил реальный лицей в Ростове-на-Дону. После учился в Бухаре. В 1896 г. поступил в университет «аль-Азхар» в Каире. Вернувшись на Родину в 1904 г., Мусы Бигиев обосновался в Санкт-Петербурге. Он активно включился в общественную жизнь мусульманского сообщества города, контактировал с приезжающими в первой половине 1905 г. депутациями мусульман, принимал самое деятельное участие в организации и проведении всероссийских съездов мусульман России (1905–1906 гг.), участвовал в составлении учредительных документов (программы и устава) партии «Иттифак аль-муслимин», выступал с многочисленными статьями на страницах татарской периодической печати. В Санкт-Петербруге М. Бигиев совместно с Габдерашитом Ибрагимовым в конце 1905 года основал еженедельную газету «Өлфәт» («Единство»), после закрытия которой (последний номер газеты вышел 9 июня 1907 г.) переехал в Казань, где издал ряд трудов по богословским и общественным проблемам мусульман. В 1910 году (после непродолжительной работы в медресе «Хусаиния» в Оренбурге) М. Бигиев возвращается в Санкт-Петербурге, где продолжает свои изыскания в областях фикха и богословия[1].

В адресованных Г. Тукаю письмах с приглашениями посетить Петербург М. Бигиев сообщал условия визита поэта:

– предоставление за счет приглашающей стороны гостиницы для проживания с различными напитками;

– приобретение комплекта новой одежды;

– присылка денег для поездки в Санкт-Петербург;

– приобретение бесплатного билета в Казань;

– поездка, путешествие в Финляндию[2];

– консультации у врачей.

---

[1] *Хайрутдинов А.Г.* Бигиев Муса // Татарская энциклопедия / гл. ред. М. Хасанов. Т.1. А–В. Казань: Институт татарской энциклопедии, 2002. С. 378.

[2] По некоторым данным, М. Бигиев планировал отправить поэта в императорский санаторий «Халила» в Выборгской губернии. Однако богатые татары воздержались финансировать этот проект (*Тагирджанова А.* Книга о Мусе-эфенди, его времени и современниках. Сборник историко-биографических материалов. Казань, 2010. С. 54).

Поскольку Г. Тукая до этого никто не приглашал с заранее оговоренными материальными условиями, предложение М. Бигиева показалось ему заманчивым. Сыграла свою роль и личность автора письма – известного знатока арабского языка и мусульманского вероучения. И, конечно, Г. Тукаю хотелось воочию увидеть столицу, город, в котором жил и творил А. Пушкин, кипела литературная и культурная жизнь.

Сам М. Бигиев в 1914 году в письме редактору газеты «Вакыт» Фатиху Карими по поводу приглашения Тукая в Санкт-Петербург писал: «Действительно, мы, три-четыре человека, хотели пригласить Габдуллу эфенди. Мы знали в каких тяжелых условиях живет в Казани Габдулла эфенди... Планировалось, что в арендованную для Габдуллы эфенди квартиру Лутфулла эфенди каждый день будет завозить по пять бутылок пива, Галим эфенди Максудов каждый день будет заботиться о питании, еще несколько человек будут обеспечивать исполнение других потребностей. Мечтали, что Габдулла эфенди, довольствующийся в Казани работой корректора, согласится стать редактором планируемой к изданию газеты, и, возможно, останется в Петебурге»[1].

Впрочем, по признанию самого Г. Тукая (со слов К. Бакира[2]), он не знал о подлинной причине приглашения его в Санкт-Петербург. По версии К. Бакира, в начале 1912 г. среди мусульман распространились слухи о намерении группы молодых религиозных деятелей издавать новую газету на татарском языке с назва-

---

[1] *Рәхимова А.* Шу мәктүбем сүзләре сезә әманәтдер... // Гасырлар авазы – Эхо веков. 1996. № 1/2. С. 204. Видимо, М. Бигиев знал о желании поэта уехать из Казани, о чем он часто говорил своим знакомым в 1910 г. (*Сәгыйдова Э.Г.* Кәрим Сәгыйд архивыннан // Казан утлары. 1968. № 4. Б. 116).

[2] В 1905–1907 гг. Кабир Бакир работал в редакции газеты «Нур», затем – в газете «аль-Ислах» (Казань). С 1910 г. – секретарь мусульманской фракции 3-й Государственной Думы. Во время 1-й Балканской войны. В 1912 г. вместе с группой сестер милосердия из Санкт-Петербурга уехал в Турцию и ухаживал там за больными. В 1913 г. вернулся в Казань, затем в Оренбурге работал в редакции газеты «Вакыт». См.: *Батулла Р.* Бакир (Бакиров) Кабир // Татарская энциклопедия. Т. 1. Казань: Институт Татарской энциклопедии, 2002. С. 283–284.

нием «Хәбәр» («Известие»). По времени это совпало с письмом, которое М. Бигиев написал Г. Тукаю[1].

Почему же никто не встретил Г. Тукая на вокзале, тем более, по договоренности с организаторами визита, он по прибытии в Москву из Уфы (19 апреля) отправил им телеграмму? Можно предположить, что по каким-то причинам она не дошла до адресата, и Тукаю ничего не оставалось, как направиться с вокзала к М. Бигиеву.

Как гостеприимный хозяин М. Бигиев предложил Г. Тукаю разместиться в самой большой комнате своей квартиры – рабочем кабинете, хотя первоначально планировалось, что жить в столице Тукай будет в одной из гостиниц.

В 4–5 комнатной квартире на Сергиевской улице Муса Бигиев жил со своей многочисленной семьей. Помимо супруги Асьмы ханум (дочери Чистопольского ахуна Закира Камалова) и пятерых малолетних детей (Мухаммеда, Ахмеда, Хинда, Марьям и Зайнаб), в квартире жила младшая сестра хозяйки – курсистка Уммугульсум Камалова, учившаяся с 1911 г. на Высших (Бестужевских) женских курсах.

Привыкший к уединенной жизни и холостяцким посиделкам в своем гостиничном номере в Казани, в квартире М. Бигиева Тукай почувствовал себя неуютно. Известно, что поэт неловко чувствовал себя в женском обществе, а тут невольно приходилось общаться с хозяйкой дома, ее сестрой, приходившими к ней курсистками. Привыкший к простоте в общении поэт переживал, что не сможет соблюсти всех правила хорошего тона и как-нибудь оконфузится. В добавление ко всему, Тукая смущала (а возможно, и раздражала) излишняя церемониальность хозяина дома, создававшая, по словам К. Бакира (со слов Г. Тукая) преграду для искреннего и непринужденного общения, к которому привык поэт[2].

Хотя М. Бигиев и пытался как-то организовать культурную программу пребывания Г. Тукая в Петербурге, сделать это было непросто. Во-первых, неважное самочувствие поэта и стоящая в пе-

---

[1] См.: *Бәкер К.* Тукай Петербургта // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 636.

[2] *Бәкер К.* Указ. соч. С. 638.

риод его приезда холодная и сырая погода, по существу, исключали возможность продолжительных пеших прогулок. «Что я побывал в Петербурге, что ведро с дегтем! Имея столько возможностей, так и не побывал в Думе. Звали в Финляндию – и туда не смог поехать. Не удалось ни разу посетить театр, музей, посмотреть какие бы то ни было достопримечательности: ох уж эта болезнь! Говорят, если Аллах дает счастье волку, то ломает ему зубы!», – писал Тукай с сожалением и одновременно с самоиронией в своем путевом очерке[1].

Во-вторых, постоянно занятый на работе Муса Бигиев, по всей вероятности, не мог уделять много внимания своему гостю, оставляя его в доме со своими домочадцами. «Ему (Мусе Бигиеву. – *И.З.*) не хватает ни дня, ни ночи. Он возвращается только под утро. Спит как бы “между прочим”. С утра опять встает, опять читает, опять пишет, опять бежит. “Между прочим” одаривает своих маленьких детей лаской, утешает их», – не без иронии пишет Г. Тукай о постоянной занятости хозяина дома[2].

Впрочем, несмотря на большую занятость, М. Бигиев пытался организовывать встречи поэта с разными живущими в Петербурге людьми. Об одной из таких встреч с купцом и предпринимателем Мухаммадгалимом Максудовым и его сыном Каримом пишет (со слов Тукая) в своем очерке «Тукай в Петербурге» Кабир Бакир. Тукай, по словам К. Бакира, был раздражен восторженными отзывами молодого человека о Турции, турецкой литературе, неуместными, с точки зрения поэта, в стране, где творили великие Пушкин и Лермонтов: «Подобает ли это в стране, где были Пушкин и Лермонтов! Не обращая внимания на это, он (Карим. – *И.З.*) все твердит о своем. Что тут скажешь! Я начал грубить»[3]. Это одно из свидетельств того, что Тукаю было тяжело принять круг людей, с которыми пытался познакомить его М. Бигиев. Вряд ли стоит обвинять в этом хозяина дома. Скорее всего, он был движим благими побуждениями: знакомство с известными в Петербурге татарскими фамилиями, с его точки зрения, могло быть полезным Тукаю, в том числе, в материальном плане. К. Бакир пишет об отвергнутом Тукаем при-

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 180.

[2] Там же. С. 177.

[3] Бәкер К. Указ. соч. С. 639. Язвительные выпады Тукая не остались незамеченными посетителями и они довольно быстро откланялись.

глашении того же М. Максудова, который был готов сделать поэту хороший подарок. Возможно, отвергнувший эти и другие подобные приглашения Тукай не был дипломатичен: сказались его независимая натура и бывший нормой в его казанском окружении демократизм. С другой стороны, поэту могло не понравиться желание М. Бигиева определять его круг общения в Петербурге[1]. В очерке К. Бакира приводится один подтверждающий правоту этого предположения эпизод. Со слов Тукая, по прошествии 4–5 дней со дня приезда в столицу его навестил студент психоневрологического института Шариф Манатов, оставивший визитную карточку М. Баязитова и приглашение от него. На это, присутствовавший при встрече М. Бигиев якобы ответил: «Не получится, у него (Тукая. – *И.З.*) завтра не будет времени, мы уже приглашены в одно место»[2]. Такое посягательство на личную свободу возмутило поэта: «Я был возмущен таким мещанским помыканием мной, прикрытым тем, что я, якобы, гость… Я сказал, что этот визит (о котором говорил М. Бигиев. – *И.З.*) не может быть без моего согласия. И вопреки желанию Мусы эфенди высказал желание поехать к Сафе эфенди»[3].

---

[1] Очевидно, что М. Бигиев не хотел, чтобы в этот круг входили сторонники возглавляемой С. Баязитовым противоборствующей партии.

[2] *Бәкер К.* Указ. соч. С. 641.

[3] Там же. С. 641. Упоминаемый здесь Сафа эфенди – редактор газеты «Нур» Мухамматсафа Баязитов. Он родился 12 декабря 1877 г. в семье столичного ахуна Гатауллы Баязитова (1846–1911) и дочери муллы Бибигазизы Сейфульмулюковой.

Начальное религиозное образование получил в мектебе Касимова, затем продолжил обучение в Казани, в медресе «Мухаммадия». В 1901 г., успешно сдав экзамен в Оренбургском магометанском духовном собрании, удостоился духовного звания имама-хатиба. В 1900–1903 гг. обучался в частной гимназии Я.Г. Гуревича, по окончании которой поступил на французско-турецкое отделение Восточного факультета Санкт-Петербургского университета.

Накануне Первой русской революции Мухаммадсафа начал преподавать основы исламского вероучения в военных учебных заведениях и одновременно работать переводчиком в Азиатском департаменте Министерства иностранных дел.

После кончины Гатауллы хазрета Мухаммадсафа 12 июня 1911 г. был утвержден имамом-хатибом и мударрисом 2-го прихода, в качестве редактора продолжил издание газеты «Нур». (*Усманова Д.* Последний муфтий Российской империи // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2020. № 4. Б. 105–130).

Примечательно, что до этого ни М. Бигиев, ни приходящие к нему в связи с приездом Тукая визитеры на вопрос поэта о местонахождении газеты «Нур» (в ней работали друзья Тукая Кабир Бакир и Габделькарим Сагитов) отвечали, что не осведомлены[1].

Уставший от жизни в квартире М. Бигиева Г. Тукай, обрадовался, когда наконец-то оказался в окружении близких ему по духу молодых людей: К. Бакира, К. Сагитова, Ш. Мухамедьярова[2]. Во время дружеского обеда в одном из столичных ресторанов друзья, искренне желая скрасить пребывание поэта в городе, предлагают ему съехать с квартиры М. Бигиева и, зная, что Тукай более комфортно чувствовал себя, живя в гостиничных номерах, снимают для него хороший номер в центре города, недалеко от Невского проспекта (по адресу: ул Казанская, дом 5).

Оказавшись в привычной для себя обстановке, Тукай согласился задержаться в городе еще на некоторое время: друзьям очень хотелось поднять его безрадостное настроение и поэтому все оставшееся время они окружали поэта своей заботой и вниманием. В первые два дня Тукай обедал у Сафы Баязитова, однако, по воспоминаниям К. Бакира, вскоре поэт стал тяготиться этими визитами и, найдя небольшой ресторанчик недалеко от гостиницы, стал вместе с друзьями обедать там[3].

В воспоминаниях К. Бакира примечателен один эпизод. В один из дней С. Баязитов пригласил в гости в свою семью. Перед трапезой гости слушали граммофонные записи арий из оперы «Евгений Онегин». Прослушав несколько арий, Тукай признался, что ни разу

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 177.

[2] Мухамедьяров Шакир Зарифович (1883–1967) – родился в мещанской семье г. Орск, участник революции 1905–1907 гг., член оренбургской группы эсеров. В 1909–1913 гг. – студент юридического факультета Санкт-Петербургского университета. В 1915 г. сдав экзамены в Московском университете получил диплом юриста. Участник 1-го всероссийского съезда (Москва, май 1917 г.). В 1920–1930-е гг. занимался адвокатской и преподавательской деятельностью (*Исхаков С.* Мухамедьяров Шакир Зарифович // Ислам в Санкт-Петербурге. Энциклопедический словарь. М., 2009. С. 159).

[3] *Бәкер К.* Тукай Петербургта // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 650.

не был в опере. Желая угодить гостю, друзья достали билеты именно на «Евгения Онегина», но поэту так и не суждено было попасть на оперу: в день спектакля в городе неожиданно резко ухудшилась погода, и, опасаясь за свое и без того неважное здоровье, Тукай не пошел в театр.

Болезненное состояние поэта, сопровождавшееся приступами лихорадки, тревожило петербургских друзей поэта. Во что бы то ни стало они решили показать Тукая врачу. Уговорить поэта было непросто: несмотря на свою болезнь, он до поездки в Петербург только единожды был на приеме у врача, и этот визит, по воспоминаниям К. Бакира, поверг его в депрессию. Впечатлительный Тукай очень болезненно воспринял бестактный упрек доктора в неподобающем для столь юного молодого человека пренебрежении к своему здоровью[1]. Этого оказалось достаточно, чтобы поэт потерял покой и сон: «Я представил гниющее человеческое тело с провалившимся носом, без ушей… Когда-то это должно случиться… Но я не должен увидеть этого позора… Я не мог ни усидеть на одном месте, ни заснуть… В этот день я семдесять раз задумывался о самоубийстве… Не хватило решимости… Угасла надежда, испортилась кровь, не осталось ее не то, чтобы согреть кого-то, но даже согреться самому»[2].

Осмотр у врача Санкт-Петербургского университета А.Р. Поля[3] освободил Тукая от преследовавших его на протяжении трех лет тяжких мыслей. Доктор опроверг страшный диагноз (чем заслужил восторженную похвалу Тукая, сравнившего А.Р. Поля с ангелом), но выставленный им диагноз был неутешительным: последняя стадия туберкулеза (одно легкое разрушено болезнью полностью, другое – почти наполовину). Для того времени этот диагноз звучал как приговор. Узнавшие о нем друзья поэта (следуя врачебной этике,

[1] *Бәкер К.* Тукай Петербургта // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 648.

[2] Там же. С. 649.

[3] Александр Робертович Поль родился 29 сентября 1876 года. Выпускник Императорской медицинской академии, с 1900 года состоит на военной службе в качестве младшего лекаря в Литовском полку. Уволившись в запас, с марта 1906 года работает врачом в Санкт-Петербургском университете. Скончался 12 августа 1923 года в возрасте 53 лет.

А.Р. Поль не сообщил страшного диагноза самому Тукаю, поставив в известность о состоянии его здоровья петербургских друзей поэта), решают организовать сбор средств для отправки Тукая на лечение в Швейцарию, но тот, успокоенный доктором, принимает решение поехать (как и было им изначально задумано) лечиться кумысом в Троицк: «Вот увидите, к осени вернусь таким здоровяком, что вы не узнаете меня…»[1].

Воодушевленный известием об отсутствии у себя страшной болезни Тукай решил отдать одно из своих ненапечатанных стихотворений – «Дин вә гавам» («Религия и народ») – для публикации в газете «Нур». Однако, оно не было напечатано. Как пишет К. Бакир: «Позже выяснилось, что оно противоречило направлению газеты (в этом стихотворении Тукай называл религиозных лидеров “воронами»”. “Нур” же, будучи органом мулл и муэдзинов, не мог пойти на то, чтобы подобным образом отзываться о религиозных лидерах)»[2].

День отъезда Тукая из Санкт-Петербурга ознаменовался трогательной встречей с депутацией приходской школы (в нее входило шесть человек: два мальчика, три девочки и учитель Махмут Сипаев). Учащиеся подарили поэту букет цветов, и красивую чернильницу, которая очень понравилась Тукаю[3].

Вечером по инициативе М. Бигиева в честь отъезда Тукая из столицы в квартире служащего одного из крупных городских магазинов Мухаммадшаха Зиганшина был организован торжественный ужин, в котором принимало участие 30-40 мусульман из числа приказчиков магазинов и купцов. В конце меджлиса Г. Тукаю был преподнесен адрес и конверт с 50 рублями[4].

Поезд в Москву по расписанию отправлялся 6 мая в половине первого ночи. Проводить поэта на Николаевский вокзал столицы пришли С. Баязитов, Л. Исхаков, учащаяся молодежь, приказчики – в общей сложности 20–30 человек. Со слов К. Бакира, обещавший купить поэту железнодорожный билет М. Бигиев не пришел на проводы, и друзья поэта сами приобрели для него билет в вагон

[1] *Бәкер К.* Тукай Петербургта // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Б. 653.
[2] Там же. С. 654.
[3] Там же. С. 658–659.
[4] Там же. С. 660.

третьего класса (по словам К. Бакира от вагона второго класса Тукай отказался сам, считая, что в пути будет доставлять неудобство своим кашлем более респектабельным попутчикам).

Из Санкт-Петербурга Г. Тукай уезжал в приподнятом настроении. Впереди его ждал Троицк, где Тукай надеялся поправить свое здоровье.

«ЭТО СТЕПЬ. ЗЕМЛЯ КАЗАХОВ… ЗДЕСЬ ВСЕ ЕСТЕСТВЕННО. ВСЕ БЕЗ ОБМАНА»

(Габдулла Тукай в Троицке)

О том, как и когда Г. Тукай отправился в Троицк, его пребывании в этом городе, произошедших за это время событиях, встречах можно узнать из воспоминаний его современников и путевого очерка «Мәкаләи махсуса» («Специальная статья»).

Тукай выехал из Казани в Уфу 14 апреля 1912 года. Как известно, конечной точкой его путешествия должен был стать Троицк, где поэт, по совету Габдуллы Гисмати, выпускника троицкого медресе, работавшего учителем в Казани, намеревался поправить свое здоровье кумысом в казахской степи (имам третьей городской мечети Габдрахман Рахманкулов, содержащий косяк дойных кобылиц, пригласил больного поэта к себе, обещав поставить ему юрту на своей летовке и обеспечить уход[1]). Однако только 15 мая Тукай смог наконец-то отправиться из Уфы в Троицк. За этот месяц он, прожив некоторое время в Уфе, успел побывать в Петербурге и, вернувшись из столицы с еще более расстроенным здоровьем (петербургская промозглая погода явно не пошла ему на пользу), смог осуществить свой изначальный замысел.

Спустя неделю после отбытия Г. Тукая из Уфы в Троицк в оренбургской газете «Вакыт» появилась небольшая заметка: «Наш поэт Габдулла эфенди Тукаев, проведя несколько дней в Уфе, 15 мая предпринял путешествие в Троицк для лечения кумысом»[2].

---

[1] Известно, что имам сам увлекался литературой и даже писал стихи. Оказать гостеприимство известному поэту Тукаю было для него честью.

[2] Вакыт. 1912. 22 май.

В Троицк поэта провожал историк, литературовед Габдельбари Баттал, который в 1911–1912 гг. учительствовал в медресе. Г. Баттал должен был посадить Тукая на поезд до станции «Полетаевка» (там поэт должен был пересесть на поезд до Троицка), однако выяснилось, что состав, на который был приобретен билет, не останавливается на этой станции, а идет прямиком до Челябинска. Чтобы не терять время и деньги (билет, по словам самого поэта, был невозвратным[1]), было решено, что Г. Тукай поедет на этом поезде до конечной станции, а там его встретит купец Закир Галиев[2] и организует экипаж до Полетаевки. Не любивший излишнего внимания к себе Г. Тукай был против того, чтобы беспокоить кого бы то ни было и намеревался сам добраться из Челябинска до Полетаевки. В путевом очерке он пишет, что запретил Г. Батталу телеграфировать о своем приезде, однако тот, по всей вероятности, не послушался поэта и отправил телеграмму З. Галиеву. Не знавший о том, что его кто-то будет встречать, Г. Тукай так описывает свой приезд в Челябинск: «Сойдя с поезда на челябинском вокзале, я увидел хорошо одетого мусульманина, который шел рядом со мной, пристально смотря на меня»[3]. Это был тот самый З. Галиев, которого Г. Баттал попросил позаботиться о поэте в Челябинске. После знакомства они отправились к нему домой, а затем (напоив Г. Тукая чаем) З. Галиев нашел поэту попутчика и отправил его на лошадях в Полетаевку.

В путевом очерке Г. Тукай так описывает свой путь: «По обеим сторонам дороги лес. День хороший. Ветра нет. Солнечно. Тепло. Как и было договорено, в лесу нас уже поджидали два вояжера-немца. Мы направились к ним. Один из них, пышущий здоровьем, сидя на зеленой траве, играет на губной гармони. Он выводит на ней самые разные мелодии – от частушек и танцев, до

---

[1] *Тукай Г.* Мәкаләи махсуса // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 181.

[2] Галиев Закир Галиевич (1856–1919) – купец, общественный деятель. С 1886 года – представитель торгового дома «Братья Яушевы» в Челябинске. С 1906 года занимался самостоятельной предпринимательской деятельностью. Известен как благотворитель.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 181.

длинных арий. Вместо табака в жестяной коробке у него леденцы “Монпасье”. Открыв ее, он предложил и нам. Угостившись, мы разместились в тарантасах. Тройка впереди, мы – сзади. Клубы пыли. Несмотря на то, что мы только на упряжке из двух коней, не отстаем… За веселой дорогой даже не заметили, как добрались до Полетаевки»[1].

Ночью 16 мая Тукай сел в поезд, а наутро уже был в Троицке[2]. В обед в доме Габдрахмана-хазрета он наконец-то выпил первый стакан кумыса.

Как пишет Р.Н. Гизатуллин: «Троицкий кумыс, сделанный из молока “киргизских кобыл, которые паслись на солончаках” издавна славился густотой, крепостью и поразительным оздоравливающим эффектом. Знатоки, сравнивавшие его с кумысом от башкирских лошадей, получаемым на сочных альпийских пастбищах Уральских гор, отдавали предпочтение первому – терпкому, богатому ферментами и микроэлементами. А в сочетании с жарким и сухим климатом он творил просто чудеса с лёгочными больными – положительный эффект от такого лечения наблюдался у 93% пациентов! В сезон, когда шёл кумыс, возле Троицка возникало множество частных кумысолечебниц. Как правило, это были просто дощатые домики для больных, стоящие в степи, к которым раз в день казахи из соседнего аула привозили свежий напиток. Многие богатые горожане при своих загородных имениях и крупных дачах держали косяки дойных кобыл»[3].

Спустя несколько дней поэт отправился в степь, чтобы после долгого, отнявшего много физических сил путешествия наконец-то отдохнуть, поправить вконец расшатанное здоровье.

Троицк, куда по приглашению Габдрахман-хазрета приехал Г. Тукай, расположен в 120 километрах от Челябинска. Проживающие здесь с середины XVIII века татары (большей частью – выходцы из Казанской и Вятской губерний), в основном, занимались

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 182.

[2] Со станции «Полетаево» поезд отправлялся в 4 часов утра по местному времени и в 9 часов прибывал в Троицк.

[3] *Гизатуллин Р.Н.* От солдатской школы до классической гимназии: История учебных заведений дореволюционного Троицка. Челябинск, 2018. С. 159–160.

торговлей. По численности татарского населения к концу XIX века Троицк занимал четвертое место в России после Казани, Оренбурга и Каргалинской слободы: согласно переписи населения 1897 года в городе проживало без малого 8000 татар. Состоятельная часть татарского населения Троицка обосновалась в центре города, в местечке, получившем название «Татар тыкрыгы» («Татарский переулок»). Здесь располагались торговые дома, магазины, в которых продавались различные товары. Здесь же был Пассаж, построенный известными татарскими купцами Яушевыми[1].

В городе было 6 мечетей, при каждой из которых действовало медресе. Три из них – «Ахмадия», «Мухаммадия» и «Расулия» пользовались наибольшей популярностью. Последнее было основано в 1884 году имам-хатибом пятой мечети Зайнуллой ишаном Расулевым. В начале 1900 годов в нем обучалось более 400 шакирдов разных национальностей (татар, башкир, казахов). В этом медресе в разное время учились М. Акмулла, Г. Исхаки, М. Гафури, Г. Баттал.

При медресе Троицка функционировал русский класс. Согласно сведениям, приводимым Р.Н. Гизатуллиным, «в 1897 г. здесь обучалось 50 воспитанников, в 1898 г. – 68, в 1899 г. – 120, а в 1900 г. – 132»[2].

В 1910 году на средства купцов Яушевых в городе было открыто учебное заведение для девочек – «Сююмбикэ», которое по своему уровню было сопоставимо с известной школой Фатихи Аитовой в Казани.

---

[1] Основателем купеческой династии Яушевых был Гайса Юсупович Яушев (1790–1870), разбогатевший на торговых операциях между Россией и Средней Азией и осевший в городе Троицке. В начале XX века фирме «Торговому дому братьев Яушевых» принадлежали торговые пассажи в Троицке, Челябинске, Кустанае и Ташкенте, сельскохозяйственное имение Подовинное, мыловаренный и кожевенный заводы, хлопковые и чайные плантации, паровые мельницы и золотые прииски. Купцы Абдулвали и Муллагали Яушевы были известны как меценаты: они финансировали строительство мечетей и учебных заведений.

[2] *Гизатуллин Р.Н.* Указ. соч. С. 145. В середине 1906 года русский класс при медресе Троицка был преобразован в двухклассное русско-татарское училище.

С 1911 г. в Троицке издавался сатирико-юмористический журнал «Акмулла» (до 20 января 1916 года вышел 51 номер журнала)[1].

Таким образом, к моменту приезда Г. Тукая в Троицк это был один из культурных и общественных центров татар России.

Нескольких дней (до отъезда в казахскую степь) Г. Тукай провел в гостеприимном доме муллы Габдрахмана Рахманкулова, располагавшемся в Моховом переулке (ныне ул. Г. Летягина). Весть о приезде знаменитого поэта быстро облетела весь город. Многие хотели повидать Тукая, особенно татарская молодежь Троицка. Несмотря на свой недуг и усталость, Тукай не отказался от приглашения одного из организаторов «Общества любителей театра и музыки» Хакимзяна Бакирова, который у себя дома (Васильевский переулок, дом 5) организовал встречу поэта с татарской молодежью. По воспоминаниям одного из участников этой встречи, Исмагила Хилалова: «В один из майских дней 1912 года Ибрагим-абый (старший брат Исмагила. – А.А.), вернулся домой и взволнованным голосом сказал: “К нам в Троицк приехал Габдулла Тукай. Был у Хакимзяна, переночевал у него. Только что мы вместе с ним пили чай”»[2]. После этого, по словам Исмагила Хилалова, он с младшим братом Исхаком отправился в дом к Хакимзяну, где они сыграли Тукаю несколько татарских народных мелодий («Тәфтиләү», «Сүнде дәрт») на мандолине и скрипке[3].

В воспоминаниях брата Исмагила Илялова, Ибрагима, упоминается о визите Г. Тукая к Муллагали Яушеву. Поначалу поэт не хотел ехать в гости к знаменитому троицкому купцу – за месяц, проведенный в пути, сюртук успел засалиться, да и о чем он будет разговаривать с «большим баем»? «Не поехать будет невежливо. Мы там не задержимся долее часа», – ответил, по словам Ибрагима

---

[1] Тукай с воодушевлением встретил появление этого журнала. В 26 номере журнала «Ялт-йолт» (15 августа 1911 года) было опубликовано известие о выходе нового издания: «В эти дни в Троицке начал издаваться сатирический журнал “Акмулла”, который стал собратом “Ялт-йолту”. Этот журнал тоже выходит дважды в месяц. От всей души поздравляем нашего нового товарища» (*Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 388).

[2] *Һилалов Исмәгыйль*. Троицкига килү һәм китү көне. Б. 67–68.

[3] Там же. С. 67–68.

Хилалова, Хакимзян, и Тукай согласился: «Гость – ишак хозяина. Его (хозяина) слова не пересилить»[1].

По словам Мухаммада Бикбулатова, на станции Троицка Г. Тукая встречали учащиеся школы «Сююмбикэ». Об этом ему стало известно со слов жительницы Троицка Сакины Гирфановой: «Весть о том, что приехал Тукай разлетелась по всему городу. Нас, учащихся школы «Сююмбикэ», стали готовить к встрече Тукая. Учительница повела нас на железнодорожную станцию. Несмотря на то, что до станции было несколько километров, мы, окрыленные тем, что увидим великого поэта, не заметили, как добрались до станции.

Вот прибыл поезд. Мы ждали, что сейчас из вагона выйдет большой, хорошо одетый, статный человек. Но сильно ошиблись. Из него вышел небольшого роста, бледный, худой парень в казакине поверх костюма с торчащим белым воротником и черном каляпуше на голове. Это был Габдулла Тукай. Мы его поздравили и преподнесли цветы…»[2].

После нескольких дней, проведенных в Троицке, Тукай в сопровождении Хакимзяна Бакирова отправился в степь, где для него уже был приготовлен шатер, в котором он жил во время лечения кумысом. Сам поэт пишет об этом так: «Проведя несколько дней в Троицке, я отправился в степь, за двадцать пять километров от города… Там нанятые хазретом казахи пасли его кобылиное стадо (в нем было около ста голов). Рядом с двумя казахскими юртами в степи специально для меня поставили третий шатер. Так я, бедняга, убежав от городского смрада, заводского зловония и нездоровой духоты, измученный пересадками с коляски на пароход, с парохода на поезд, оказался, наконец, в блаженной тишине, и покой принял меня в свои объятия. Вот она – степь, вот она – казахская земля. Промолвив “бисмиллахи” (“с именем Аллаха”), я первым делом сбросил с себя одежду. Сухой степной воздух. Молоко. Сливки.

---

[1] *Һилалов Ибраһим*. Тукай Троицийга килгәч // Тукай Башкортстанда. Өфө, 1966. Б. 45–47.

[2] *Бикбулатов М*. Ике кечкенә хатирә // Тукай Башкортстанда. Б. 48–50.

Свежая убоина. Только что созревший молодой кумыс. Все просто, естественно, бесхитростно»[1].

Кумыс, хорошее питание, сухой степной воздух сделали свое дело: здоровье поэта заметно улучшилось, он вновь берется за перо. В статье «Мәкаләи махсуса» Тукай, имея в виду редактора «Ялт-йолт» А. Урманчеева, пишет: «Господин редактор ругает меня: “Пошел второй месяц, как ты выехал из Казани, но ты ничего не пишешь, не прислал ни одной статьи”.

Господин редактор! Я пока только и делаю, что болею. Словно занимаясь чем-то серьезным, еду неведомо куда и болею. В деревне болел, в Казани болел, в Самаре. В конце концов, болел в царском городе Петербурге. Болею и в Троицке. Но здесь дела идут хорошо. Надеюсь на поправку. Кажется, что если выздоровею, смогу столько еще написать»[2].

И все же поэт скучает по ставшей родной Казани. Об этом можно, в частности, узнать из его письма Гильметдину Шарафу, написанному 11 июня: «Чувствую себя хорошо, живу как казахский бай: ем вдосталь мясо, до пресыщения пью кумыс. Живу в 25 километрах от Троицка. Кругом степь. Кроме двух казахских юрт ничего не вижу. Скучно, тоскливо, это угнетает. Болезнь, если снова не прихватит, уже отступает…»[3]. Привыкшему к общению, деятельности Тукаю, по всей вероятности, быстро наскучило одиночество в казахской степи. Впрочем, нельзя сказать, что он был напрочь лишен человеческого общения. Из воспоминаний современников можно узнать, что к нему наведывались посетители. Так, по словам, Нигметзяна Гафурова, узнав от Габрахмана хазрета о приезде Тукая и о том, что поэт находится на его летовке, он отправился туда, чтобы повидать Тукая. «Шатер для Тукая был сооружен в красивом месте: вокруг зеленая трава, все покрыто цветами. К нему в услужение был приставлен один юноша (приказчик Валиевых). Я его (Тукая) видел в первый раз: худой, обессилевший, немногословный, он и на вопросы отвечал очень коротко. Он говорил,

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 183. Цит. по: *Нуруллин И.* Тукай. М.: Молодая гвардия, 1977. С. 208.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 231.

[3] Там же. С. 234.

что степь ему очень понравилась, что с удовольствием пьет кумыс, что провел здесь еще только четыре дня, но уже чувствует прилив сил: стал спать, есть»[1]. Со слов приставленного к Тукаю помощника, поэт часто (2–3 раза в день) принимал порошок аспирина, говоря, что это единственое средство от приступов лихорадки: «Только он (аспирин. – *А.А.*) меня согревает, если не будет аспирина, я замерзаю…»[2].

Тукай, по-видимому, не все время пребывал в летовке Габрахмана-хазрета. Так, о поездке Тукай к ним на дачу вспоминает Назия Ахмарова, дочь известного троицкого предпринимателя и общественного деятеля. По ее словам, отец провожал Тукая в летовку Габрахмана Рахманкулова и по пути завел его в их дом, познакомил со своей семьей. «Как-то раз, – вспоминает Н. Ахмерова, – отец сказал что завтра к нам приедет Тукай. Мы уже знали его произведения, любили их. Вечером отец привез Тукая. Я оторопела: в моих детских мечтах он представлялся высоким, статным и здоровым человеком, в действительности же рядом с отцом сидел похожий на подростка, низкорослый, худой юноша. На нем было легкое летнее пальто темного цвета… Он спросил у нас, какие мы знаем стихи. Мы охотно ответили…. Он с удовольствием послушал нас и поблагодарил»[3].

Прожив в казахской степи около двух месяцев, почувствовав прилив сил, Тукай в конце июля отправился в обратный путь. В путевом очерке поэта ничего не написано о том, какой была дорога домой, как он выезжал из Троицка. По воспоминаниям Исмагила Хилалова: «В один из дней в саду (речь идет о месте, где, по словам автора воспоминаний, любили отдыхать горожане: здесь летними вечерами играла музыка, устраивались танцы) показался Тукай с белым воротничком, в галстуке-бабочке, в легкой, накинутой на плечи накидке. Мы, мальчишки, увидев его, от радости не знали, что и сказать. Его тут же окружила шумная молодежь. Это было время возвращения Тукая с кумыса, его отъезда из Троицка»[4].

---

[1] *Исламов Р.* Тукайны өйрәнүдә яңа чыганаклар. Казан, 2016. Б. 33–34.

[2] Там же.

[3] *Әхмәрова Н.* Шагыйрьне без дә күрдек // Казан утлары. 1985. № 3. Б. 119.

[4] *Һилалов Исмәгыйль.* Троицкига килү һәм китү көне. Б. 58.

Нигметзян Гафуров так описывает отъезд поэта из Троицка: «В один из дней пришел мой товарищ Файзрахман Валиев и сказал: “Сегодня вечером уезжает Тукай, мы его провожаем. Со всех, кого удается застать, собираем по 15 рублей”. Я сразу дал 10 рублей. В общей сложности с 20 человек собралось 200 рублей.

Поезд отправлялся вечером. Для проводов мы собрались на вокзале. Зайдя в вагон, поздоровались, спросили о самочувствии. Он отвечал, что чувствует себя гораздо лучше. Валиев пытался вручить Тукаю собранные деньги – тот отказался (“Деньги не нужны. Билет куплен, что мне с ними делать?”). Не сумев уговорить Тукая взять деньги, Валиев, вопреки его воле, засунул их ему во внутренний карман»[1].

В конце июня Тукай, наконец, возвратился в свой номер в гостинице «Свет». Отдых окончен. Начались трудовые будни. Тукай с головой уходит в работу в редакции «Ялт-йолт», готовит к печати сборник своих стихотворений «Җан азыклары» («Пища души»).

---

[1] *Исламов Р.Ф.* Бөек шагыйрьнең тарихи сәфәрләре эзеннән // *Исламов Р.Ф.* Тукайны өйрәнүдә яңа чыганаклар. Казан, 2016. Б. 53.

Часть IV

«О ДУША, ТЫ ОТМЕТАЛАСЬ! К БОГУ СВОЕМУ ИДИ…»

(Смерть Габдуллы Тукая)

15 марта 1913 года журнал «Ялт-йолт» под псевдонимом «Шурале» опубликовал небольшую заметку Г. Тукая «Ике ихтар» («Два примечания»). В первом поэт сообщает: «Подчиняясь настоятельному совету уважаемых докторов, 26 февраля я лег в Клячкинскую больницу в Казани. Поэтому я передал другим обязанности секретаря журнала “Ялт-йолт”, в организации которого участвовал, и в котором с любовью работал с самого начала до последнего времени. Отныне я не считаю себя ответственным за материалы, которые будут напечатаны в журнале»[1]. Тукай писал это 5 марта 1913 года, уже неделю находясь на стационарном лечении.

Из воспоминаний Тукая и его друзей известно, что он, несмотря на тяжелое и быстро прогрессирующее заболевание легких, не обращался к специалистам за медицинской помощью. Видимо, это было связано с его первым в жизни визитом к врачу, после чего поэт надолго впал в депрессию[2]. В 1912 году в Санкт-Петербурге друзья уговорили Г. Тукая проконсультироваться у врача-ординатора клиники Санкт-Петербургского университета Александра

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 254. Фрагмент приводится по: *Нуруллин И.* Тукай. М.: Молодая гвардия, 1977. С. 226.

[2] См. об этом в воспоминаниях К. Бакира: *Бәкер К.* Тукай Петербургта // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 648–649.

Робертовича Поля. Поль успокоил Тукая, но друзьям поэта сообщил, что у него чахотка, одно легкое разрушено туберкулезным процессом полностью, второе наполовину. Весной 1911 года в Астрахани этот диагноз Тукаю поставил врач, писатель и общественный деятель Нариман Нариманов. Он тоже оставил Тукая в неведении, сообщив о заболевании друзьям поэта, и рекомендовал лечение кумысом.

О госпитализации Тукая в клинику Клячкина 1 марта 1913 года сообщает газета «Кояш»: «Один из наших знаменитых поэтов, дорогой друг Габдулла эфенди Тукаев по причине усиления болезни был препровожден в Клячкинскую больницу». В течение месяца пребывания поэта в этой лечебнице газета информировала читателей о состоянии его здоровья. «В первый день, – написано в заметке в номере от 3 марта, – температура значительно повысилась. Нарушился сон. Во второй день температура немного спала, в третий – опять повысилась, в четвертый (2 марта) – опустилась до нормального значения (в этот день он хорошо спал). Кашель продолжается, в целом, не сильный. Больным себя не чувствует».

24 марта 1913 года под псевдономом «Берәү» (в пер. с татарского – «Некто») в «Кояш» появляется заметка о состоянии здоровья Г. Тукая и находящегося на лечении в университетской нервной клинике Г. Камала. О Тукае автор пишет: «Чувствует себя лучше, чем в прежние дни, говорит, что лекарство доктора Лурии для облегчения приступов кашля улучшает его самочувствие… Скоро будет месяц, как он поступил в больницу. Сказал, что собирается, пролежав здесь (в лечебнице Клячкина. – *М.П.*) месяц, ближе к началу мая отправится в Крым или на кумыс в Уфу». Со слов автора заметки, Тукай в больнице получал от навещавших его друзей татарскую прессу. − «Он, – пишет “Берәү” о Тукае, – с переживанием говорит о состоянии нашей печати, ее недостатках».

Вести о болезни Тукая доходили до других городов. Оренбургская газета «Вакыт» 1 апреля 1913 года сообщает: «Последние дни Габдуллы эфенди. На протяжении последних двух дней его состояние тяжелое. Сегодня говорит с большим трудом. Друзья не оставляют его. Организовали круглосуточное дежурство. По словам

доктора, он вряд ли проживет дольше 3–4 дней. Возможно, когда дойдет это письмо, нашего любимого поэта уже не будет на свете»[1].

В 1897 году доктор медицины Григорий Абрамович Клячкин на арендованных площадях в доходном доме наследников Журавлевых в центре Казани на углу улицы Вознесенской и Молочного переулка (ныне улица Островского, д. 11/6) открыл электроводолечебницу[2]. По оценочному табелю Казанской городской управы этот дом с участком и дворовыми постройками 10 января 1875 года от казанского купца Козьмы Ивановича Романова приобрели по купчей крепости потомственные почётные граждане Иван и Михаил Николаевичи Журавлевы. Рыбинские купцы Журавлёвы − миллионеры, промышленники, волжские пароходчики и судостроители дом перестроили, привели его в достойный вид, сохранившийся и теперь. В 1906 году этим имуществом владели Николай Иванович и Аделаида Ивановна Журавлёвы, коллежский секретарь Борис Алексеевич Григорьев, его дочь Ирина Борисовна и жена присяжного поверенного Зинаида Ивановна Ясновская.

Дело доктора Клячкина быстро развивалось. В 1903 году, утвердив в Министерстве внутренних дел России новый устав, Григорий Абрамович арендовал у Журавлевых уже все здание площадью 2500 квадратных метров с подвалом 250 квадратных метров и открыл там частную лечебницу с терапевтическим, хирургическим и гинекологическим стационарными отделениями, амбулаторией для приходящих больных, рентгенкабинетом и большим отделением электротерапии и водолечения.

Григорий Абрамович Клячкин (1866–1946), сын купца 2 гильдии Абрама Лейбова Клячкина, переехавшего в Казань в 1877 году.

---

[1] Заметка была напечатана 6 апреля 1913 года через 4 дня после кончины поэта.

[2] В 1899 году автор «Путеводителя по Казани» М.В. Казанский сообщал: «Водолечебница доктора Г. А. Клячкина (угол Вознесенской улицы и Молочного переулка, дом нас. Журавлева) открыта в 1897 году для приходящих больных. Имеется кабинет для лечения электричеством и массажем (обтирания, обливания, общие ванны − 20–12 рублей в месяц, общие души − от 21 до 45 рублей в месяц, завертывания от 30 до 45 рублей в месяц. Учащиеся, военные и служащие платят половину таксы)». См.: *Казанский М.В.* Путеводитель по Казани. Для участников VII Пироговского съезда врачей. Казань, 1899. С. 376.

В 1886 году он с серебряной медалью окончил Казанскую 2-ю классическую гимназию, в 1891 году − медицинский факультет Императорского казанского университета. Получив звание лекаря, Григорий Клячкин два года поработал врачом-ординатором в Губернской земской больнице Казани, и в 1893 году был принят в Казанский университет внештатным ординатором в неврологическую клинику профессора Ливерия Осиповича Даркшевича[1]. После защиты в 1897 году под руководством Даркшевича докторской диссертации, тридцатилетний Григорий Клячкин решил открыть в Казани электроводолечебницу по образцу европейских. Стажируясь в клиниках и лабораториях Германии, Франции, Австрии, Италии, Григорий Абрамович изучил там процветавшее с древних времен водогрязелечение и бурно развивавшуюся новейшую электросветотерапию. К тому времени в Москве и Петербурге только-только появились первые электролечебные кабинеты с аппаратами из Европы. В Казани таких еще не было.

Хорошо оборудованная, комфортная лечебница Клячкина с опытными врачами быстро стала популярной. По её уставу стационарным пациентам кроме лечения предоставлялись больничная одежда, постельное бельё и трехразовое питание. Неимущих амбулаторных больных учредитель имел право «пользовать по своему усмотрению безвозмездно». В стационаре для них разрешалась одна бесплатная кровать в общей палате[2]. Устав лечебницы строго запрещал госпитализировать заразных больных. Почему опытный бизнесмен Григорий Абрамович Клячкин, рискуя, 26 февраля 1913 года госпитализировал Габдуллу Тукая с терминальной, самой

---

[1] Ливерий Осипович Даркшевич (1858–1925) – доктор медицины, заслуженный ординарный профессор Императорского Казанского университета, выдающийся клиницист и исследователь. В 1892–1917 гг. создатель и руководитель клиники и кафедры нервных болезней Казанского университета (См.: *Подольская М.А.* Профессор Л. О. Даркшевич // История казанской неврологической школы. Казань, 2016. С. 38–65). Именно в этой клинике в дни, когда Г. Тукай лечился в Клячкинской больнице, находился на лечении Г. Камал.

[2] Устав частной лечебницы с постоянными кроватями и с отделением для физических методов лечения доктора медицины Г.А. Клячкина в г. Казани. С. Петербург, 1903. С. 8.

заразной стадией туберкулеза легких? Знал что-то о поэте от его друзей или из русской прессы?

Клячкин поместил Габдуллу Тукая не в общую палату, а в отдельную, на первом этаже рядом с входом в больницу из Молочного переулка[1]. На 36 дней эта теплая, светлая больничная комната с двумя большими окнами в Молочный переулок, водопроводом и фаянсовым умывальником стала последним земным приютом поэта.

В штате лечебницы Клячкина были свои терапевты. Но лечить Тукая Клячкин пригласил опытного клинициста, доктора медицины Романа Альбертовича Лурию[2]. Шигап Ахмеров, воспоминая, что еще осенью 1912 года врачи признавали состояние Г. Тукая безнадежным[3], приводит слова терапевта Р.А. Лурии о неизлечимости болезни поэта, которые тот, якобы, сказал тогда Гильмутдину Шарафу. Р.А. Лурия консультировал Габдуллу Тукая до его госпитализации. Возможно, поэтому согласился лечить его в Клячкинской больнице. Прослушав трубкой и простукав пальцами грудную клетку Габдуллы, Лурия обнаружил сохранным лишь небольшую

---

[1] Клиника располагалась на углу Вознесенской улицы и Молочного переулка (ныне ул. Островского 11/6).

[2] Роман Альбертович Лурия (1874–1944) − доктор медицины, профессор, заслуженный деятель науки РСФСР, с 1920 года один из ведущих советских терапевтов и организаторов здравоохранения. В 1897 году окончил Императорский Казанский университет, где в 1902 году в Совете медицинского факультета защитил докторскую диссертацию «О роли чувствительных нервов диафрагмы в иннервации дыхания», выполненную в физиологической лаборатории профессора Н. А. Миславского. В 1920–1930 годы один из организаторов и первый директор Казанского Клинического Института − Государственного института для усовершенствования врачей им. В. И. Ленина, заведующий терапевтической клиникой и кафедрой внутренних болезней. С 1930 года профессор, заведующий первой кафедрой терапии Центрального института усовершенствования врачей в Москве, заместитель директора института по научно-учебной работе. Одновременно с 1930 по 1932 годы заведующий кафедрой терапии санитарно-гигиенического факультета 1-го Московского медицинского института, с 1934 года первый научный руководитель медицинских учреждений Лечсанупра Кремля (*Подольская М.А.* Турецкие уроки основателя Казанского ГИДУВа Романа Лурии // Наш дом Татарстан, 2020. № 1. С. 8–13).

[3] *Әхмәров Ш.* Габдулла әфәнде Тукаевның авыруы (Болезнь Габдуллы эфенди Тукаева) // Мәктәп. 1913. № 4.

часть одного лёгкого и тяжелую легочно-сердечную недостаточность. Ко всему, Тукай был сильно истощен. В таком состоянии при поддерживающей терапии и хорошем уходе отмеряно не более месяца.

Чем лечили Тукая в Клячкинской больнице, мы не узнаем, история болезни не сохранилась. С сердечной недостаточностью тогда боролись инъекциями камфары, порошками хинина. Было и более сильное средство: в Казани заведующий университетской клиникой факультетской терапии профессор Алексей Николаевич Казем-Бек, друг и коллега Ливерия Осиповича Даркшевича, впервые в мире с успехом ввел в практику лечения сердечной недостаточности настойку строфанта. Несомненно, что Г.А. Клячкин и Р.А. Лурия знали про строфант и могли применить его в лечении Тукая. Невыносимый чахоточный кашель тогда уменьшали кодеином. Не его ли успешно назначил Р.А. Лурия Тукаю?

Лечение и сестринский уход на месяц сохранили силы поэта для творчества. На последнем фотопортрете Тукая первого апреля он в чистой мягкой постели, на тумбочке у кровати стакан молока и рукописи. Идет работа. Габдулла принимает посетителей, отбирает стихи для сборника стихотворений, пишет стихи «Кыйтга», «Редактору», статьи «Первое дело после пробуждения».

Сохранились письма Тукая из больницы. Два из них адресованы Фатиху Амирхану, одно – издателю журнала «Аң» Ахметгараю Хасани, еще одно – его супруге Зайнап Хасани. Ни в одном письме Габдулла не жалуется на здоровье. Все они, кроме первого письма Ф. Амирхану, о работе, о готовящихся публикациях. Так, во втором письме Ф. Амирхану 18 марта 1913 года Г. Тукай сетует, что газету «Кояш» ему доставляют беспорядочно и с запозданием: «72 номер в один из дней пришел в трех экземплярах. Сегодняшний номер – в двух. Что касается 73, то я его вообще не видел. Пожалуйста, отправьте мне его сейчас»[1].

В письме А. Хасани Габдулла говорит, что хотел бы включить еще одно свое стихотворение в седьмой номер журнала «Аң», и

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 237.

обещает писать и для восьмого номера[1]. В письме к Зайнап Хасани он сообщает, что отправил в редакцию написанное для восьмого номера и просит показать его первую корректуру. Этот номер увидел свет уже после смерти поэта. В письме Тукай высказывает опасение, что написанные им «Слова Толстого»[2] могут подвергнуться цензуре. «В таком случае, – завершает поэт свое письмо, – все они (стихотворения “Слова Толстого”, “Школа”, “Свободное время”. – *М.П.*) – должны быть напечатаны вместе»[3].

В больнице близкие друзья не оставляли Габдуллу в одиночестве. Ш. Ахмеров вспоминает, что Тукай был рад посетителям, подолгу разговаривал с ними, обижался на тех, кто его не навещал[4]. Чахотка скоротечна, увы. По словам Ш. Ахмерова состояние Габдуллы резко ухудшилось 31 марта, он перестал есть и потерял сон[5]. «После этого он (Тукай. – *М.П.*) дал понять, что его надежда на жизнь иссякла, стал прощаться с приходившими к нему посетителями, мало говорил и отвечал на вопросы односложно или посредством жестов»[6]. Утром следующего дня Тукай на вопрос о самочувствии ответил: «Смерть». Вслед за этим добавил: «Если так пойдет, не продержусь и трех дней»[7]. Роман Альбертович предупредил близких Габдуллы о приближающейся агонии и попросил организовать у него круглосуточное дежурство. Первого апреля друзья предложили Габдулле сфотографироваться. До этого он отказывался, а тут вдруг согласился. Казанский фотограф Иосиф

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 239. В 7 номере вышло два стихотворения поэта: «Тәфсирме? Тәрҗемәме?» («Тафсир? Перевод?») и «Толстой сүзе» («Слово Толстого»).

[2] В вышедшем после смерти Г. Тукая 8 номере «Аң» это и еще два стихотворения – «Буш вакыт» («Свободное время») и «Мәктәп» («Школа») были опубликованы под общим названием – «Последние стихи покойного Габдуллы Тукаева».

[3] Там же. С. 241.

[4] *Әхмәров Ш.* Габдулла әфәнде Тукаевның авыруы (Болезнь Габдуллы эфенди Тукаева) // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 737.

[5] Там же. С. 739. До этого момента, как пишет Ш. Ахмеров, самочувствие Тукая было приемлемым: температура – до 38, 5, пульс – 100–105 ударов в минуту.

[6] Там же.

[7] Там же.

Мейрович Якобсон был признанным мастером фотопортретов, имел за них золотую медаль Казанской международной выставки 1909 года. Благо, что большое фотоателье его располагалось недалеко, на Воскресенской улице в доме Алкиных напротив Военного окружного суда (ныне Кремлевская, дом 23/17), и мастер пришел быстро.

От рождения маленького роста, Габдулла теперь совсем исхудал, и как никогда походил на ребенка. На первом из двух фотопортретов в лечебнице Клячкина Тукай сидит на кровати, лицо его отрешенно-спокойное, рот приоткрыт − одышка. На втором фото, закинув за голову руки, Габдулла лежит на кровати на высоких подушках. За ним стоят друг юности Габдулла Кариев, журналист ШигапАхмеров и писатель Фатих Сайфи-Казанлы.

Ш. Ахмеров вспоминал, что 2 апреля в день смерти Габдулла почувствовал себя немного лучше, поспал и даже попросил чаю. В шесть вечера навестить поэта пришел А. Хасани. «Было больно смотреть на его прерывистое дыхание, на то, как он то открывает глаза и куда-то пристально смотрит, то закрывает их. Еще большую жалость вызывали бледность его лица и рук, проступавший пот, непомерная худоба», – вспоминал А. Хасани последнюю встречу с Тукаем[1]. Габдулла, жить которому оставалось несколько часов, спросил у Хасани о корректуре восьмого номера журнала «Аң», для которого он написал три стихотворения. «Меня, – пишет А. Хасани, – чрезвычайно впечатлил этот вопрос находящегося в крайне тяжелом состоянии Габдуллы эфенди. Я почувствовал замешательство, не зная, что ответить. Корректура, о которой он спрашивал, была у меня с собой, но я не решился показать ее: вдруг он встанет и сию же минуту начнет править, усугубив тем самым тяжесть своего состояния»[2]. Издатель пообещал принести корректуру на следующий день, но через два часа после его ухода сердце Г. Тукая остановилось.

По уставу своей лечебницы срочный билет пациента за подписью учредителя с указанием диагноза, времени и причины

---

[1] *Хәсәни Ә.* Тукаев үлем көткәндә (Тукаев перед смертью) // Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 741.

[2] Там же. С. 242.

смерти, методов лечения и паспорт Абдуллы Тукаева доктор Клячкин передал в первую полицейскую часть города. К сожалению, эти документы в архивах не сохранились. Утрачена и история болезни Габдуллы Тукая – архив лечебницы Г.А. Клячкина был уничтожен в 1918 году при её реквизиции советской властью и передаче здания городскому отделу здравоохранения.

Весть о смерти поэта быстро облетела Казань, достигла дальних городов. Многочисленные телеграммы с соболезнованиями приходили из самых разных уголков России. Татарские газеты Оренбурга, Уфы, Астрахани, Санкт-Петербурга напечатали траурные объявления о тяжелой утрате. В некрологе в газете «Йолдыз» сообщается, что 4 апреля в день похорон поэта не будут работать татарские издательства «Сабах», «Гасыр», «Юл», отменяется спектакль в «Восточном клубе»[1]. В день похорон в некрологе оренбургской газеты «Вакыт» смерть Тукая названа утратой, постигшей всю нацию: «Нет сомнения, – говорится в некрологе, – что его произведения, став классикой татарской литературы, останутся на века»[2]. Через два дня в этой газете публикуется статья-некролог Дж. Валиди «Габдулла Тукай» с кратким содержательным обзором творчества поэта в уральский и казанский периоды. «Габдулла Тукаев умер. С его уходом, без сомнения, утрачена одна из важнейших опор нашей литературы и, если сказать его собственными словами, оторвалась самая большая бусина на четках татарской литературы»[3]. Русскоязычные казанцы узнали о кончине поэта из городской прессы: «2 апреля вечером скончался татарский поэт Абдулла Тукаев. Вынос тела будет сегодня в 1 час дня из лечебницы Клячкина, о чем друзья и товарищи с прискорбием извещают всех знакомых покойного»[4]. Откликнулись на смерть поэта и зарубежные издания. Журнал «Тюрк юрду» в 14 номере за 1913 год поместил материалы о Г. Тукае и его фотопортрет.

Соболезнований в газеты и журналы поступило так много, что редакции не могли опубликовать все. Так, в 4 номере журнал «Мәктәп» читаем: «Телеграммы и письма с соболезнованиями, по-

---

[1] Тукай – ядкярләрдә. Т. 1. Б. 752.

[2] Габдулла Тукаев // Вакыт. 1913. 4 апрель.

[3] *Вәлиди Ж*. Габдулла Тукай // Вакыт. 1913. 6 апрель.

[4] Казанский телеграф. 1913. 4 апреля (№ 5970). С. 2.

ступившие в адрес редакции “Мәктәп” в связи со смертью Тукая, по причине недостаточности места в журнале не были напечатаны. В связи с этим мы приносим извинения уважаемым господам, которые хотели выразить на страницах журнала свое искреннее участие во всеобщем горе»[1].

В день похорон Габдуллы Тукая 4 апреля 1913 года в Казани были отменены занятия в большинстве медресе, не работали татарские издательства, библиотеки, книжные магазины.

С самого утра народ с разных концов города стал стекаться к Клячкинской больнице[2]. Проститься с любимым поэтом пришли по разным воспоминаниям от пяти до десяти тысяч человек. В современной истории татар это были первые столь многолюдные похороны. Множество скорбящих людей, цветы, траурные венки от учащихся медресе, татарских газет и типографий, артистов, «Восточного клуба». Траурная процессия по Проломной улице (ныне ул. Баумана) движется к Юнусовской площади. У мечети, расположенной на Сенном базаре, процессия останавливается, делаются памятные фотографии. «При подходе к Сенному базару все улицы были заполнены народом. Многие, чтобы видеть процессию, забрались на крыши домов… Все улицы от Сенного базара до площади были полны народу. По этой причине пришлось остановить движение трамваев», – писала газета «Кояш» о церемонии похорон поэта[3].

Жители Ново-Татарской слободы, где располагалось мусульманское кладбище, вышли на улицу. Многие из них заранее пришли к кладбищу.

У могилы сделаны последние фотографии. После погребения отец Фатиха Амирхана мулла Зариф Амирхан прочел суры из

---

[1] Цит. по: Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 758.

[2] В Клячкинской больнице с лица Тукая была снята посмертная маска. Прощание с поэтом началось 3 апреля в одном из помещений во дворе больницы. «Ворота открыты, люди приходят и уходят группами. Большинство – шакирды. На глаза часто попадаются русские: как мужчины, так и женщины. Некоторые принесли с собой цветы. Шакирды, читающие у тела поэта Коран, встречают приходящих…», – писал о церемонии прощания с Г. Тукаем собственный корреспондент газеты «Вакыт». Цит. по: Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 773.

[3] Цит. по: Тукай – ядкярләрдә. 1 т. Б. 781.

Корана, с траурными речами выступили Габдулла Гисмати, Фахрелислам Агиев, Шаехгаттар Иманаев и Гильмутдин Шараф.

На прощание с поэтом не пришли многие из приглашенных представителей духовенства. Это был их ответ на антиклерикальные стихи Тукая. На свежей могиле поэта Касим-хазрет прочитал строки из его стихотворения «Васыятем» – «Мое завещание»:

Кайт, и нәфсе мотмәиннәм! Бар, юнәл, кит Тәңреңә;
Бирдең аркаңны моңарчы, инде бир бит әмренә.

О душа, ты отметалась! К Богу своему иди, –
Отвращала взор от света, а теперь – не отводи.

Часть V

«Я УСТРЕМЛЯЮСЬ В ВЫСОТУ, В БЕЗМЕРНОСТЬ, В БЕСКОНЕЧНОСТЬ, К БЕССМЕРТНОЙ, ВЕЧНОЙ КРАСОТЕ, В СИЯЮЩУЮ ВЕЧНОСТЬ!»

(Поэзия Габдуллы Тукая 1911–1913 гг.)

В написанном незадолго до смерти в «Клячкинской клинике» рассказе «Уянгач беренче эшем» («Первое, что я сделал после пробуждения») Г. Тукай, подводя итог своему восьмилетнему творчеству, критически оценивает многое из того, что было написано им ранее. Несмотря на восторженный прием со стороны читающей публики и многотысячные тиражи своих книг, повествователь уподобляет стихи, подобные «Вечерней молитве» («Кичке азан») или «Шакирду, или Одной встрече» («Шәкерт, яхуд Бер тәсадеф») мусору, которым завалена его «духовная комната»[1].

Подобную самокритику легче всего объяснить тяжелой болезнью поэта, который осознавал, что дни его сочтены и спешил привести в порядок свое творческое наследие, оставив в нем только то, что самому ему на пороге смерти представлялось по-настоящему ценным, значимым. Впрочем, сам Г. Тукай пишет о том, что такое самосознание появляется раньше, приводя строки из стихотворения «Читен хәл» («В тяжелую минуту», 1911): *«Ләкми чир, аурып та булмый ичмасам»* («И хворь не пристает, не получается

[1] *Тукай Г.* Уянгач беренче эшем // *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 260.

даже заболеть»). Это стихотворение написано в июле 1911 года, вскоре после поездки Г. Тукая в Астрахань, где чуть более месяца он гостил у своего друга С. Рамиева. В письме из Астрахани Ахмету Урманчееву Тукай пишет: «Пью кумыс. Ем мясо. Погода хорошая. Начинаю чувствовать в себе телесную и духовную силу»[1]. На первый взгляд, такая резкая перемена настроения может показаться странной. Однако, эта нормальная для творческих, восприимчивых к любым событиям людей ситуация применительно к творчеству Тукая имеет еще один смысл.

Дж. Валиди в предисловии к «Собранным произведениям» Г. Тукая писал, что в 1910-е годы в духовной жизни поэта происходят значительные изменения. По мнению критика, мотив безнадежности, характерный для всего творчества Тукая, в эти годы получает новое звучание. Если в ранних стихах он был обусловлен впечатлениями от социальной действительности, то в 1910-е годы имеет внутреннюю природу – сомнения в самом себе, которыми, по словам Дж. Валиди, наполнены такие стихотворения, как «Күңел» («Душа»), «Тәрәддөд вә шөбһә» («Колебания и сомнения»)[2]. Истоки такого рода сомнений, считает Дж. Валиди, следует искать в особенностях душевного склада поэта, в поэзии которого никогда не иссякали душевные терзания (в качестве примера критик приводит такие ранние произведения поэта, как «Из “Мухаммадии”» и «Поэт и Хатиф»). С другой стороны, Дж. Валиди, подчеркивая, что поэзия Г. Тукая была чрезвычайно чуткой к социальной действительности, указывает на те изменения, которые происходят в общественной жизни татар спустя пять лет после Первой русской революции: «В татарском мире гаснут огни, раздувавшиеся ветрами пятого года, у некогда активной молодежи, интеллигенции чувствуется угасание, охлаждение… Чувствительный даже к незначительным событиям Тукай испытывает от этого состояния потрясение. Он начинает писать, сетуя на эти нерадостные события,

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 222.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 6 т.: Г. Тукай төзегән җыентыклар, архив материаллары, документлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 258.

которые формируют в нем чувство безнадежности и по отношению к самому себе»[1].

«Молод был, метал я стрелы молний, громами гремя, Не гремлю и не метаю – нет в груди теперь огня!» (мировосприятие поэта в лирике 1911–1913 гг.)

Во многих стихотворениях Г. Тукая, написанных в 1911–1913 гг., доминирующими мотивами, определяющими основной эмоциональный тон, становятся безнадежность, угасание, утрата пути, цели жизни. Таковы содержание и пафос стихотворений «Читен хәл», «Хәстә хәле» («Положение больного»), «Золым» («Гнет»), «Дошманнар» («Враги»), «Кыйтга» («Көчләремне мин кара көннәргә саклый алмадым»)[2].

Стихотворение «Читен хәл» («Трудная доля»)[3] наполнено эмоциональными переживаниями, передаваемыми посредством традиционных и неожиданных метафор и сравнений, усиливаемых риторическими фигурами. Если в первой строфе уподобление жизни вину представляется традиционным для восточной поэтической традиции, то сравнение солнца с кровавым пятном, а рассвета с саваном воспринимается как поэтическая новация:

Каршыма чыкма, кояш, син – канлы тап!
Ак кәфендәй син җәелмә өсткә, таң!

Ты не вставай за окном, солнце, кровавым пятном!
Саваном тусклым своим в небе, рассвет, не белей!
(Пер. В. Ганиева)

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 6 т. Б. 260.

[2] «Кыйтга» в переводе с татарского – «Отрывок». Это один из жанров восточной поэзии. У Г. Тукая есть несколько стихотворений с таким названием, написанных в разные годы. Данное стихотворение написано в 1913 году и опубликовано в журнала «Аң» 1 марта 1913 г. (№ 6).

[3] Впервые опубликованное в журнале «Шура» 1 августа 1911 года (№ 17), стихотворение вошло в сборник «Җан азыклары» («Пища души», 1912).

Обращает на себя внимание мотив самоубийства:

Катле нәфситсәм, Ходайдан куркамын,
Ләкми чир, аурып та булмый, ичмасам!

Рад бы себя умертвить – бога боюсь прогневить.
Хоть бы болезнь унесла душу мою поскорей.

Укажем, что мотив самоубийства появляется и в более ранних стихотворениях Г. Тукая – «Катиле нәфескә» («Самоубийце», 1910)[1] и «Дөньяда торыйммы? – дип киңәшләшкән дустыма» («Приятелю, который просит совета: “Стоит ли жить на свете?”», 1907). В первом лирический герой, обращаясь к своему добровольно ушедшему из жизни другу, открывает ему преступность его поступка: человеческое тело – лишь оболочка для нетленной души, спасти которую могут лишь благие поступки:

Әгәр син катле нәфситмичә торсаң,
Җаныңны изгелек берлән тутырсаң,
Ачар ирде Ходай бәхтеңне шаять,
Ашыктың, эшләдең бик зур җинаять!

Если ты бы для кого-нибудь пожил,
Если б руки на себя не наложил,
Вскоре б счастье, божьей милостью, пришло, —
Поспешил ты, совершил большое зло.
(Пер. В. Тушновой)

Второе в смысловом плане оказывается ближе к стихотворению «Читен хәл»[2]: в нем из уст лирического героя звучат прямые призывы уйти из этого мира, в котором нет места совести, прав-

[1] Долгое время среди ученых-тукаеведов существовало мнение, что стихотворение «Самоубийце» было написано Г. Тукаем в связи с самоубийством одного из его друзей – Исхака Бикчурина. М. Магдеев опровергает эту точку зрения сопоставляя даты написания стихотворения и самоубийства И. Бикчурина: последний покончил с собой лишь спустя несколько дней после публикации стихотворения Тукая в газете «Йолдыз» 15 апреля 1910 года.

[2] Анализ этого стихотворения «Приятелю, который спрашивает совета: “Стоит ли ему жить на свете?”» см. в первой книге данного издания, в разделе, посвященном поэзии Г. Тукая Уральского периода.

де, истинной вере. Однако есть и существенное различие между ними: в более раннем стихотворении мотив добровольного ухода из жизни обусловлен внешними обстоятельствами – девальвацией нравственных ценностей, взамен которых современное общество предлагает антиценности: ложь, лесть, двуличие. В стихотворении «Трудная доля» мысль о самоубийстве не имеет очевидной социальной обусловленности: она рождается из внутреннего мироощущения героя, не находящего для себя смысла в самом бытии:

Әйләнә бит, үтми, бетми гомре дә! —
Җәй килә утлар чәчеп, син кышласаң.

Но бесконечно длинна, кружится дальше она,
Зиму сменяет весна россыпью новых огней.

Это стихотворение вошло в последнюю прижизненную книгу стихов Г. Тукая «Җан азыклары» («Пища души», 1912). В эту книгу в общей сложности вошло 44 стихотворения на разные темы, написанные в 1911–1912 годы. Часть из них была создана в деревне Училе, в доме своего дяди Кашфелькабира (после смерти деда Тукая, Зинатуллы-хазрета, тот стал деревенским муллой), куда больной и уставший от жизни в холодном номере гостиницы «Свет» поэт в надежде отогреться и хоть как-то поправить вконец подорванное здоровье отправляется в самом конце 1911 года. Здесь им было написано 20 стихотворений для сборника «Пища души», о чем он в самом начале 1912 сообщает в своем письме Ахмету Урманчееву: «Если удастся, то назовем (книгу стихов. – *М.И.*) “Под цифрами”. “Под цифрами” была начата в пессимистическом духе, здесь, я, кажется, совсем стал оптимистом…»[1]. О каких пессимистических стихах ведет речь поэт в своем письме?

Это «Үтенеч» («Просьба», 1912), «Тәләһһеф» («Грусть», 1910), «Читен хәл» («В трудную минуту», 1912), «Дошманлар» («Враги», 1912), «Кичке теләк» («Вечернее желание», 1912), «Ваксынмыйм» («Не стану мелочиться», 1912). Как отмечал сам Тукай в письме к своему другу, все эти стихи проникнуты пессимизмом.

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 230.

В «Просьбе» прошлому лирического героя (времени наполненной душевными силами юности) противопоставляется бессилие настоящего:

Яшь вакытта яшьнәдем, көчле вакытта күкрәдем;
Яшьнәмим дә, күкрәмим дә – утсыз инде күкрәгем.

Молод был, метал я стрелы молний, громами гремя,
Не гремлю и не метаю – нет в груди теперь огня!
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Поэтическая мысль стихотворения раскрывается через ряд антиномий: прошлое/настоящее; белая голубка (как символ нравственной чистоты)/ворон (символ безнравственности, пошлости мира):

Ак күгәрченне кулымнан алдылар, козгын биреп;
Ак кирәк дип, пакь кирәк дип, күпме күз яшь түкмәдем!..

Взяли белую голубку, дали коршуна взамен[1],
Обливался я слезами, чистоту свою губя.

В «Вечернем желании» обращает на себя внимание антиномия движения и неподвижности. Движению пера по бумаге (*«Якты бетканчә языйм дип, сызгалыйм тиз-тиз генә, / Кәгазь өстендә кала тик кәкре-бөкре эз генә. // Нокталар да төртмимен, керсә ярар, дип, киртәгә – / Мин үзем сызганны бик яхшы таныйм, дип, иртәгә»* – «Я скриплю пером поспешно, каждым мигом дорожу, / На бумаге след корявый сам никак не разгляжу. // Я пишу не ставя точек, я доверился перу, / Все равно свое писанье завтра утром разберу»[2]) противопоставляется желание неподвижности:

«Ни бәхет! – дим, – иртәгә кич син тагын да янмасаң,
Бу ятыштан мин дә мәхшәр җитмичә кузгалмасам!»

---

[1] В приведенном фрагменте из перевода В. Думаевой-Валиевой «козгын» переводится как «коршун». Такой перевод представляется семантически не совсем удачным, учитывая ярко выраженное противопоставление белого и черного цветов в переводимой строфе Г. Тукая.

[2] Перевод В. Тушновой. В ее переводе стихотворение называется «Вечерняя дума».

– Ах, какое счастье, если б не зажглась ты никогда!
Если б мне не встать с постели вплоть до страшного суда!

В стихотворении, таким образом, возникает система семантических соответствий: с одной стороны – свет/движение; с другой – тьма/ неподвижность. Погруженный в темноту ночи (после угасания лампы) лирический герой желает вечно оставаться во тьме. В одном из ранних стихотворений – «Көз» («Осень», 1907) у лирического героя также возникает желание погрузиться в длительный сон:

Үлеп торсам иде мин алты айдай,
Эреп бер йокласам мин сары майдай.

Шулай йоклап, бәһар җиткәндә торсам,
Торып тагы яшел җирдә утырсам, –

Умереть и мне бы месяцев на шесть,
Раствориться в сне бы, всё проспать как есть.

А весной проснулся – солнце на дворе,
На зелёной снова сяду на траве.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Но в отличие от «Вечернего желания» здесь речь идет о временной смерти и последующем воскрешении в новом качестве *(«Бәхетле шул заман, мин бик бәхетле/ Булырмын шаһ, бәхетле һәм тәхетле»* – «Как я счастлив буду, переживши сон, / Словно шах воссяду на зелёный трон!»).

В стихотворении «Дошманнар» («Враги») экспрессивно изображается противостояние лирического героя враждебным ему силам:

Күп «җыланнар» сызгырып читтән карыйлар бәхтемә,
Борла-сырла, бәдбәхетләр, үрмәлиләр тәхтемә.

Үзләре... сүздән түбәннәр, күзләре тездән түбән;
Эт кеби һаулап яманым, күз йомалар яхшыма.

Вкруг меня со злобой змеи извиваются, шипят,
Мне желают только горя, днем и ночью копят яд.

Ниже слов они последних, низок ум их, низок взгляд…
О плохом во мне трезвонят, про хорошее – молчат.
(Пер. С. Ботвинника)

Близкий к отчаянию лирический герой (*«Дөньядан туйдым, өмидем юк...»* – «Все постыло, нет надежды…»; *«Зур җаным сөйми җиһанны, чөнки бар дөнья фәна»* – «Жизнь большой душе не в радость, все на миг в ней, не на век»), видит утешение в одном – в ощущении неразрывной связи с нацией:

Азмы какканны вә сукканны күтәрдем мин ятим?!
Азрак үстерде сыйпап тик маңлаемнан милләтем.

Иль в сиротской доле мало испытать пришлось невзгод?
Кто растил меня с любовью? Только ты, родной народ.

В «Ваксынмыйм» («Не стану мелочиться»), как и во «Врагах», лирический герой изображается в окружении «мудрых советчиков», посягающих на свободу творчества:

Син үзеңчә изге эш эшлим дигәндә халкыңа,
Әллә нинди былчырак баулар салалар гакълыңа.

Когда святому делу, словно долгу своему, ты
Жизнь посвящаешь – на тебя накладывают путы.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

По мнению Н. Хисамова, это стихотворение завершает тематический ряд произведений в поэзии Г. Тукая, включающий такие разновременные стихотворения, как «Пәйгамбәр» («Пророк»), «Даһигә» («Гению»), «Дошманнар» («Враги»)[1]. Всех их объединяет тема положения поэта в общества и мотив противостояния окружающему миру. В «Не стану мелочиться» лирический герой – нонконформист, отвергающий навязываемые ему обществом ценности, ищущий свой идеал в ином мире – в Вечности:

Ашкынамын мин әбәд бетмәс урынга, мәңгегә,
Мәңгелеккә — мәңге рухлы, мәңге нурлы ямьлегә!

[1] Габдулла Тукай. Энциклопедия. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. Б. 148.

Анда мин мәңге көләч һәм мәңге яшь булмак телим;
Бу кояш сүнсен, җиренә мин кояш булмак телим.

А я стремлюсь туда, где место, время – вечны. В вечность!
Непреходящи красота, свобода, человечность.

Я буду весел там, красив и вечно молод буду,
Пускай погаснет солнце, я там новым солнцем буду.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Апофеозом самовозвеличивания лирического героя становится последняя строфа:

Вакътыны йөртер кешеләр ул заман миннән күреп,
Файдалансын шунда миннән сәгатен һәркем борып.

Тогда по мне сверять там время будут люди,
И каждый, стрелки подводя, со мной справляться будет.

С одной стороны, в этих строках чувствуется пренебрежение к толпе, с другой, уподобляющий себя солнцу лирический герой не порывает окончательно с миром людей, сохраняет связь с ним.

«Пушкин, Лермонтов – два солнца – высоко вознесены. Я же свет их отражаю наподобие луны»
(поиски идеала в лирике Г. Тукая 1911–1913 гг.)

Нонконформизм, стремление лирического героя выйти за пределы привычного круга бытия сопряжены с поиском идеала. В своем творчестве поэт неоднократно обращался к теме идеальной личности, воплощением которой для него становились как деятели прошлых лет (например, татарский просветитель XIX века Шигабутдин Марджани), так и современники (Гаяз Исхаки, Хусаин Ямашев). В этом ряду и великий русский писатель Лев Толстой. В книгу «Пища души» поэт включает стихотворение «Толстой фикере» («Мысль Толстого»).

В своем творчестве Г. Тукай не единожды обращался к личности Л. Толстого: в стихотворениях «Толстой фикере» («Мысль

Толстого», 1911), «Толстой сүзе» («Слово Толстого», 1913), «Толстой сүзләре» («Слова Толстого», 1913), насере «Мөбарәк тәсбих өзелде» («Священные четки порвались», 1910), вольных переводов рассказов «Дорого стоит» и «Ильяс», опубликованных в Уральске.

В стихотворении, включенном в «Пищу души», Г. Тукай обращается к теме брака. Как известно, отношение Л.Н. Толстого к браку было неоднозначным. В ряде своих произведений («Крейцеровой сонате», статье «Об отношениях между полами») Толстой приходит к идее отрицания института брака. Тукаю, который, по воспоминаниям современников, избегал женского общества, могла импонировать такая позиция Толстого. Примечателен фрагмент из письма поэта С. Сунчелею, в котором он высказывает свое отношение к семье: «Относительно семьи мое мнение простое: … если вы любите друг друга и, сверх того, чтобы не ставить семью в унизительное положение, можете иметь ежегодный доход минимум в пять тысяч рублей, то жениться надлежит каждому. Иначе, … если в двух душах не горит истинный огонь любви, а для того, чтобы содержать семью, нужно побираться по разным людям, – упаси Бог»[1].

В первой части стихотворения «Мысль Толстого» Тукай воспроизводит отношение великого писателя и мыслителя к браку:

Өйләнмә, баш имә һич, телгә дә алма «хатын-кыз» дип;
Олугъ җан бул, куан-шатлан, шөкер, мин бит хатынсыз, дип.

Не женись, никогда не склоняй головы перед женщиной,
Сохраняй величие души, радуйся, благодари Бога за то,
что не женат.

Вторая часть – «Үземнән гыйлавә» («Дополнение от себя») – написана поэтом в шутливой форме и показывает невозможность человеком преодолеть «женское притяжение»:

Ышандык без Ходайга, бер вә бардыр, дип, вә ялгыз, дип;
Сөйли тел: «Кайнигәч, кайне, кәләш, – дип, – һәм дә балдыз», – дип.

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр. 6 томда. 5 т. Б. 214.

Уверовали мы в то, что Всевышний един и одинок;
Говорит язык: «Кайнигач, кайне, кәләш и балдыз[1]»

В одном из последних своих стихотворений – «Толстой сүзләре» («Слова Толстого»)[2] – Тукай вновь обращается к высказываниям Л. Толстого. По словам Р. Ганиевой: «Хорошо усвоивший религиозно-этические взгляды Толстого Тукай пророчит притесняющим своих соплеменников, наживающимся за их счет душевное неспокойствие, муки совести, намекает на то, что и им, возможно, в будущем придется плакать кровавыми слезами»[3]. Выскажем другое мнение: в стихотворении речь, скорее, идет об «опрощении», ставшем в 80-е гг. для Толстого, который проповедовал отказ от привычных удобств и целей материальной культуры, призывал к занятию единственно чистым и праведным земледельческим трудом, своего рода философией жизни. Цивилизация, по Толстому, основана на рабстве и нищете одних и привилегированном положении других. Об этом – последние строки стихотворения Г. Тукая:

Тәмле булганга гаҗәпләнмә бу байлар ашлары,
Күп вакыт борчы, тозы – мескин гидайлар яшьләре.

Не удивляйся разносолам и вкусной снеди богачей,
Они заправлены слезами всех обездоленных людей.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

В процитированном выше письме из Училе Ахмету Урманчееву Тукай не без иронии пишет о том, что в стихах, написанных в деревне, он выглядит оптимистом. Действительно, в целом ряде стихотворений книги «Пища души» присутствуют характерные для Тукая юмор и сатира. Таковы «Пушкин вә мин» («Пушкин и я»), «Көтмәгәндә» («Нежданно»), «Бәрәңге вә гыйлем» («Картофель и просвещение»), «“Йолдыз”дан курка» («Боится газеты “Юлдуз”»).

---

[1] Татарские термины родства: *кайнигәч* – старшая сестра жены, *кайне* – младший брат мужа, *кәләш* – невеста, *балдыз* – свояченица.

[2] Опубликовано в восьмом номере журнале «Анг» 10 апреля 1913 года (в конце указана дата написания – «28 марта 1913 года. Больница»)

[3] Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 629.

В «Картофеле и просвещении» автор юмористически сопоставляет истории распространения картофеля и просвещения среди народа:

И бәрәңге! Безгә килдең син ерак Амрикадан;
Мәгърифәт! Син безгә килдең мондарак — Яурупадан.

О картофель! Ты явился из Америки далекой.
Просвещенье! Путь твой ближе – от Европы до Востока.
(Пер. Р. Морана)

Поэтически представляя «драматическую» картину распространения картофеля, который поначалу в народе называли «яблоком неверных», «чертовым яблоком», Тукай в заключительной строфе обращается к просвещению:

Син, алып үрнәк сабырлы бу бәрәңгедән, гыйлем!
Аз гына нурландыра башла мужикларның миен!

Просвещенье! У картошки ты бери урок терпенья:
Просветлять мозги мужичьи начинай без промедленья!

В шуточном стихотворении «Нежданно» поэт вновь обращается к образу Шурале, появившегося из снежной пурги и безуспешно пытающегося добраться до тела лирического героя, чтобы защекотать его. Сделать это оказывается невозможно – в лютый мороз герой одет во сто одежек («С кочаном капусты схож я – сто одежек у меня»), и в результате Шурале вынужден ретироваться, ничего не добившись.

В сатирическом стихотворении «“Йолдыз”дан курка» («Боится газеты “Юлдуз”») автор создает образ деревенского мужика, который всячески пытается избавиться от случайно оказавшейся у него газеты «Юлдуз». Объектом сатиры в этом стихотворении становится не только необразованный и страшащийся любых нововведений деревенский мужик: скрытая сатира направлена и против газеты «Юлдуз», которую поэт уподобляет трусливому зайцу. В своих написанных ранее статьях, отдельных стихах Тукай не еди-

нождны выступал с нападками на эту газету. Причины были разные: объединение с газетой «Азат халык» (этому событию посвящена статья Г. Тукая «Казанда никях мәҗлесе» – «Никах в Казани»), благосклонность со стороны «Юлдуз» к консервативной газете «Баян аль-Хак» (статья «Дәхиниләр күрермез икән?» – «Что еще мы увидим?) и пр.

В стихотворении «Пушкин и я» Г. Тукай в полушутливой форме сравнивает себя с Пушкиным:

Хәзрәти Пушкин авылда язды үз «Евгениен»,
Мин исә җырлыйм фәкать монда бәрәңгенең көен.

Шунда да күрмим үземне һич тә Пушкиннән түбән;
Тугъры күз салсаң эшенә — ул үзе миннән түбән.

Великий Пушкин писал своего «Евгения в деревне»,
Я же здесь пою только песню о картофеле[1].

Но все же я не вижу считаю себя ниже Пушкина;
Если прямо взглянуть на его дело – он сам ниже меня.

Тукай не раз в своих стихотворениях уподоблял свое творчество творчеству великого русского поэта. В более позднем стихотворении – «Кыйтга» («Отрывок») – Тукай образно сравнивает свое творчество со светом луны, отражающим свет двух солнц русской поэзии: А. Пушкина и М. Лермонтова:

---

[1] Тукай имеет в виду два стихотворения, вошедшие в цикл «Пища души»: «Картофель и просвещение» и «Авылда авырып яту» («Больной в деревне»). В последнем автор создает идиллическую картину деревенского быта, завершаемую прославлением картофеля (*«И бәрәңге! Син, бәрәңге! Кил, бәрәңге – җан ашым; / Син генә тәмләтәсең бар ярлылар, байлар ашын»* – «Ах, картошка, ты, картошка, жду тебя, моя душа! / Ты для бедных и богатых в разной мере хороша») и полушутливыми, полусерьезными сетованиями на непросвещенность народа:

Күп җәфа күрдең бу җиргә син килеп Америкадан.
Нишлисең, тәкъдир шулайдыр, халкыбыз шул бик надан.

Из Америки приехав, много вытерпела ты.
Что поделать? Это все ведь по причине темноты.
(Пер. В. Тушновой)

Хәзрәти Пушкин вә Лермонтов әгәр булса кояш,
Ай кебек, нурны алардан икътибас иткән бу баш.

Пушкин, Лермонтов – два солнца – высоко вознесены.
Я же свет их отражаю наподобие луны.
(Пер. В. Ганиева)

В стихотворении «Пушкин и я» его самоирония очевидна. Заметим, что в одном из писем С. Сунчелею Г. Тукай пишет о вынашиваемом им замысле поэмы наподобие «Евгения Онегина»: «В моей голове роятся разные мысли об одной поэме. Пока только никак голова не может их переварить. Моя мечта – написать на татарском, в татарском духе, с татарскими героями “Евгения Онегина”»[1].

В книгу «Пища души» Г. Тукай включил и опубликованное ранее в газете «Юлдыз» (номер от 10 апреля 1912 года) и журнале «Ялт-йолт» (номер 37 от 15 апреля 1912 года) стихотворение «Хөрмәтле Хөсәен ядкяре» («Светлой памяти Хусаина»). Стихотворение написано в связи с внезапной кончиной известного публициста, общественного деятеля и одного из друзей Г. Тукая – Х. Ямашева. С деятельностью и творчеством Х. Ямашева Г. Тукай знакомится еще в Уральске. В одном из номеров газеты «Фикер» (1907, № 9) поэт перепечатывает статью Х. Ямашева «Дума ачылган көн» («День открытия думы»), опубликованную в газете «Урал».

Анализируя стихотворение «Светлой памяти Хусаина», В.Р. Аминева устанавливает типологические параллели между ним и некоторыми произведениями мемориальной лирики Н. Некрасова: «Памяти Добролюбова», «Памяти Белинского»[2]. По мнению исследовательницы, типологическая общность стихотворения Тукая и некрасовских произведений проявляется на жанровом уровне: стихотворение татарского поэта генетически связано с традиция-

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 219.

[2] *Аминева В.Р.* Габдулла Тукай и русская литература XIX века: типологические параллели и межлитературные диалоги. Казань: Татар. кн. изд-во, 2018. С. 114.

ми средневекового восточного жанра – «марсия», стихотворения Некрасова восходят к жанру эпитафии[1]. Как пишет В.Р. Аминева: «В стихотворении “Светлой памяти Хусаина” отсутствует психологическая детализация. Г. Тукай создает мифологизированный образ революционера, личность и деятельность которого осмыслены не столько в конкретно-историческом, сколько в широком – общеродовом и религиозно-космическом плане»[2]. Обращает на себя внимание один факт: в том же 37 номере «Ялт-йолт», в котором было опубликовано стихотворение «Светлой памяти Хусаина» под псевдонимом «Айнюк Самакай малае» размещена пародия Г. Тукая «Шыер» («Стих») на стихотворение журналиста, писателя и педагога Фахрислама Агиева, написанного после смерти Х. Ямашева в подражание «Ангелу» М. Лермонтова. Предметом пародии является язык, которым написано стихотворение Ф. Агиева: в нем содержится большое количество диалектизмом (слов мишарского диалекта).

Приведем в этой связи фрагмент из письма Г. Тукая С. Сунчелею от 9 ноября 1910 года: «Кроме того, в Ваших стихах я нахожу провинциальные и отсутствующие в литературном языке[3] слова. Не стоило бы их включать… Я считаю казанских татар, и татар, живущих в Заказанье, которые до сих пор не утратили национального чувства и не утратят его в будущем, основным народом. Желаю, чтобы наша национальная литература была исключительно на их языке. Я терпеть не могу когда Гаяз (Гаяз Исхаки – *М.И.*) вместо “сөйләү” (разговор) употребляет “сүләү”[4], а Маджит Гафури вместо “булмый” (не получится) – “булмай”»[5].

---

[1] *Аминева В.Р.* Габдулла Тукай и русская литература XIX века: типологические параллели и межлитературные диалоги. Казань: Татар. кн. изд-во, 2018. С. 114.

[2] Там же. С. 117.

[3] В оригинале «языке коренного народа». Но очевидно, что под этим словосочетанием Г. Тукай имел в виду литературный татарский язык, основой для которого является казанский говор.

[4] Диалектная форма, характерная для татар-мишарей.

[5] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 212.

«Нынче не было счета замерзшим в сугробах людям. Коль навалятся разом голод, холод и нищета, тут не выдержит и сказочный див»
(социальные мотивы в лирике Г. Тукая 1911–1913 гг.)

В лирике Г. Тукая 1911–1913 гг. не иссякают стихи социального содержания. В «Пище души» к таковым в первую очередь относится «Көзге җилләр» («Осенние ветры»)[1]. Стихотворение написано под впечатлениями от страшного голода, разразившегося в Поволжье в неурожайный 1911 год.

Стихотворение предваряет эпиграф:

Яктырак йолдыз янадыр, төн кара булган саен;
Ядыма Тәңрем төшә, бәхтем кара булган саен.

Чем темнее ночь, тем ярче звезды,
Чем я несчастнее (досл.: чем чернее мое счастье),
тем ближе ко мне Бог.

В шеститомном академическом издании сочинений Г. Тукая этот эпиграф определяется как вольный перевод стихотворения А. Майкова «Из Аполлодора гностика»:

Не говори, что нет спасенья,
Что ты в печали занемог:
Чем ночь темней, тем ярче звезды,
Чем глубже скорбь, тем ближе Бог[2].

Образный строй эпиграфа (ночь, звезды, бог) создает возвышенный эмоциональный тон, соответствующий мотиву связи че-

---

[1] Впервые опубликовано в газете «Юлдуз» в 1911 году.

[2] Писатель и литературовед М. Магдеев пишет о том, что эти строки могли принадлежать и русскому поэту первой трети XIX века П.А. Катенину, чей «Сонет» заканчивается следующими строками:

Чем гуще мрак кругом,
тем ярче блеск звезды,
И чем прискорбней жизнь,
тем радостней могила.

См.: *Мәһдиев М.* Габдулла Тукай турында хезмәтләр. Б. 122.

ловека с богом, но, одновременно, содержит оттенок трагического (слова Майкова «чем глубже скорбь» переводятся татарским поэтом как «бахтем кара булган саен» (досл. «чем чернее мое счастье»), и, таким образом, эпитет «кара» (черный, темный) дважды повторяется в эпиграфе). Этот возвышенно-трагический эмоциональный тон соответствует содержанию стихотворения – трагедии народа. Изображая ее, Тукай использует прием поэтического многоголосия: в стихотворении выделены точки зрения различных героев (молодой девушки, Азраила, Ибрагима и Исмагила). Включение в этот ряд персонажей исламской мифологии усиливает высокое переживание трагического. В то же время все эти голоса объединены плачем – основным мотивом стихотворения. Этот плач объединяет весь народ (слово «ил» (страна) выступает в данном случае именно в таком значении), что позволяет говорить об эпичности стихотворения. Автор выступает здесь как человек, сопричастный этой всеобщей трагедии, не равнодушный к ней (отсюда – мотив бессонницы, которым открывается стихотворение). Его сознание объемлет страдание всего народа, что передается посредством образа осеннего ветра, в завывании которого автор слышит голоса страждущих соплеменников.

К социальной лирике относится и стихотворение «Сайфия» («Дача»)[1], написанное под впечатлениями от путешествия по Волге во время поездки в Астрахань к С. Рамиеву. В стихотворении посредством приема контраста (подобные раю дачи богачей / полуразрушенные дома крестьян) противопоставляется беспечная жизнь состоятельных горожан, следующих на пароходе к своим дачам и нищета деревенских жителей.

Как и в более ранних произведениях, в стихотворении «Дин вә гавам» («Религия и народ») Г. Туктай обращается к теме истинной веры. Основу лирического переживания в нем составляет отсутствие искреннего религиозного чувства у народа, подмена его исполнением религиозных ритуалов.

---

[1] Впервые опубликовано в журнале «Шура» 15 сентября 1911 года (№ 18).

«…В подражаниях Жуковский был учителем моим»
(вольные переводы Г. Тукая 1911–1913 гг.)

Среди вольных переводов Г. Тукая 1911–1913 гг. – «Тәүбә вә истигъфар» («Покаяние и просьба о прощении»), «…га» («Шома тормыш юлында…», 1911)[1], «Гөнаһ» («Грех»).

Первое представляет собой вольный перевод «Десятой заповеди» А.С. Пушкина. Если в стихотворении русского поэта перед читателем предстает смена рефлексивных состояний лирического субъекта: невозможность управлять «нежным чувством» («Но меру сил моих ты знаешь – / Мне ль нежным чувством управлять?»), противоречие между долгом и чувством («Обидеть друга не желаю… / Но ежели его рабыня / Прелестна… Господи! Я слаб…»), признание долга («Но строгий долг умею чтить»), то в вольном переводе Тукая отсутствует исходный для пушкинского стихотворения мотив неподвластности чувства: татарский поэт ограничивается мотивом запрета:

Йа Илаһым! Падишаһым! Бер дә чик юк иркенә,
Әмритәсең син кызыкмаска кешенең милкенә.

О, Всевышний! Царь миров! Нет предела твоей власти,
Повелеваешь ты не желать чужого добра.

Редуцирован у Тукая и финальный мотив «строгого долга», который необходимо чтить вопреки «желаньям сердца». Стихотворение татарского поэта завершается мольбой ко Всевышнему о прощении за невозможность преодолеть в себе любовное чувство:

Ярлыка, Мәүләм, мине, мин – инде көнче күбәләк,
Ибне адәмме түзәр, җирдә әгәр күрсә мәләк?

Прости меня, Всевышний, я – уже ревнивый мотылек,
Вытерпит ли сын человеческий, если увидит на земле ангела?!

Стихотворение «…га» («Шома тормыш юлында…», 1911) – вольный перевод стихотворения А.С. Пушкина «Когда твои младые

[1] «К…» («На ровном жизненном пути…»).

лета…». У татарского поэта появляется новый мотив – признание единственным судией Всевышнего:

Җәзалау камчысын биргән гөнаһлы ул халыкка кем?
Түгел, юк! Бирмәгән һичкем; Ходай – гадил, Ходай – хаким!

Кто дал грешным людям право наказывать?
Нет! Никто не дал; Всевышний – справедлив, Всевышний – судия!

Вместе с тем в переводе отсутствует завершающий стихотворение Пушкина призыв оставить «блестящий душный круг» с его «тщеславной любовью» и «лицемерными гоненьями». При этом у Тукая акцентируется мотив забвения (у Пушкина он звучит в конце четвертой строфы: «К забвенью сердце приготовь…»), вынесенный в начало предпоследней строфы: *«Оныт барсын – бөтен хәсрәт вә моң-зарыңны тын эчтән»* – «Забудь обо всем – пусть стихнут в тебе все горести и печали…».

Указанная редукция нарушает динамику тематического развития переводимого стихотворения, в котором выделяются два тематических центра. Первый связан с темой лицемерного света, который «не карает заблуждений, но тайны требует для них», второй – с мотивом готовности разделить страдания жертвы светской молвы (лирический субъект противопоставляется «холодной толпе»; он – один, кто готов разделить участь адресата).

В переводе Г. Тукая мотив сострадания выражен в четвертой строфе:

Бүләрмен, бергәләрмен барча кайгы, моң вә аһыңны
Сиңа дошманлык итмәм мин, алып күзгә «гөнаһ»ыңны

Я разделю с тобой все горести и печали,
Я не буду врагом тебе, замечая все твои «грехи».

Вместе с тем необходимо обратить внимание на важную для понимания смысла пушкинского стихотворения характеристику лирического субъекта: он – единственный, кто разделяет страдания адресата («Один, среди толпы холодной, / Твои страданья я делю»), готов остаться с ним («Не пей мучительной отравы; /

Оставь блестящий, душный круг, / Оставь безумные забавы: / Тебе один остался друг»). В вольном переводе Тукая эта характеристика звучит иначе:

Моны яздым, киңәш бирдем, юаттым һәм тыйдым, куштым;
Шулай булмыйча хәл юк, инде калган мин генә дустың!

Я это написал, дал совет, утешил и предупредил, велел;
Так должно быть, уже только я остался твоим другом.

В своих вольных переводах Г. Тукай обращался к произведениям русских поэтов XIX века, единственным переведенным им стихотворением поэта-современника является «Грех» К. Бальмонта.

Перевод этого стихотворения не является свидетельством увлечения Тукая творчеством известного русского поэта-символиста. Тукаю, скорее, было интересно то, как Бальмонт подходит к теме греха. Впрочем, в одной из статей татарского поэта («Өч баш» – «Три головы», 1911) содержится цитата из стихотворения Бальмонта «Человечки»: «Этот ту же песню тянет, только он ведь просвещенный; / Он оформит, он запишет, дверь запрет он на крючок».

Анализируя перевод Г. Тукая, А.М. Саяпова пишет: «Стихотворение Бальмонта выдвигает на первый план любовно-эротические мотивы. Тукай шире понимает смысл слова “грех”. Для него это не только запрет любви, но и осуждение многих явлений общественной жизни»[1].

В развитии темы греха в стихотворении русского поэта-символиста значимым является мотив смеха. Открывающая произведение Бальмонта рефлексия по поводу слова «грех» («Кто создал безумное слово, / О, слово постыдное: – Грех!») переходит в оппозицию греха и смеха («Чуть смоешь пятно, вот оно означается снова, / Мешает, меняет, глушит и уродует смех»). Развитие лирической темы завершается утверждением торжества свободы

[1] *Саяпова А.М.* Тукай и Бальмонт // Поэт свободы и правды: Материалы Всесоюзной научной конференции и юбилейных торжеств, посвященных 100-летию со дня рождения Габдуллы Тукая. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. С. 139.

чувства, которое также содержит мотив смеха: «О, свежесть ручьев! О, смеющийся звук поцелуя! Весна и разливы! Счастливый ликующий смех!»

В стихотворении Тукая мотив смеха отсутствует. Оппозиция «греха» и смеха трансформируется у него в противопоставление «греха» и жизни:

Син кирәксез бер ләфызсың, син кабәхәт, син оят;
Бергә артык бер йөгәнсең, бел: сиңа дошман хәят!

Ты одно из ненужных слов, ты мерзкое, постыдное;
Ты для нас обуза, знай: жизнь враждебна тебе.

В переводе Тукая акцент делается на мотиве свободы человека. Слово «хөр» («свободный») трижды в разных сочетаниях звучит в его стихотворении: *«Аз гына инсан торырга уйласа хөр, шат булып, / Әллә кайдан син төшәсең, шатлыгына тап булып»* («Только подумает человек о свободной, радостной жизни / Ты появляешься неведомо откуда, пятная его радость»); *«Алдыйсың; алмаштырасың; син тыгызлыйсың тыеп; / Син изәсең дә итәсең хөр җиһан күңлен боек»* («Обманываешь; подмениваешь; ограничивая, теснишь; / Давишь и повергаешь свободный мир в уныние»); *«Без яраткачтан ярар, дим, кем аны синнән сорар? / Хөр кеше алдында җирләр һәм дә күкләр калтырар!»* («Достаточно того, что мы любим, кто будет спрашивать у тебя позволения? / Перед свободным человеком затрепещут земля и небо»).

Мотив смеха, который у Бальмонта связывается с представлением о радости любви, в переводе Тукая трансформируется в возвеличивание свободного человека, его права на свободу чувства. Такая семантическая трансформация, по всей вероятности, связана с существующей в мусульманском мире строгой регламентацией отношений между мужчиной и женщиной. С другой стороны, завершающие стихотворение татарского поэта строки – *«Хөр кеше алдында җирләр һәм дә күкләр калтырар»* («Перед свободным человеком затрепещут земля и небо») – соответствуют идеалу свободной личности в татарской поэзии начала XX века.

«Но идеал – он впереди. Лишь тот его достигнуть мог, Кто, не оглядывась, шёл к нему всегда. Он – это Бог»

За три последних месяца, прожитых поэтом до ухода из жизни, им было написано около 20 стихотворений. Тематика, эмоциональный тон их различны. В «Хәстә хәле» («Положение больного»), «Кыйтга» («Отрывок»)[1] преобладает пессимистическое настроение. Особенно сильно оно выражено в первом стихотворении, лирический герой которого охвачен чувством безысходности, отсутствия смысла жизни, утраты веры, милосердия, любви:

Бетте иман, мәрхәмәт, шәфкать, мәхәббәткә тәмам;
Бәйле корбанлык кеби, алда кызыл кан, ит күрәм.

Нету веры в милосердье, в жалость и любовь людскую,
Словно жертва пред закланьем, кровь свою, смятенный, вижу.
(Пер. Д. Бродского)

Особую экспрессию стихотворению придает мотив охваченной холодом, иссохшей души:

Бар хәятым салкынылннан туңды җан, катты күңел;
Һәр ягында бар җиһанның зәмһәрирдән чик күрәм.

Акмый тышка мәгънәләр – кипкән күңелнең чишмәсе;
Калган урнында һәлакәт чокры, баткаклык күрәм.

Замороженное жизнью, сердце льдинкою застыло, –
Всюду, всюду в этом мире холода я стену вижу.

---

[1] В 1913 году Тукай написал два «Отрывка». В одном из них он превозносит себя как поэта, отражающего свет поэзии великих А. Пушкина и М. Лермонтова; в другом, начинающемся со слов «Көчләремне мин кара көннәргә саклый алмадым» («Не сберег я сил до черных дней»), лирический герой сетует на то, что не хватило сил, чтобы сделать окружающий мир чище и светлее:

Кайтмады үч, бетте көч, сынды кылыч — шул булды эш:
Керләнеп беттем үзем, дөньяны пакьли алмадым

Хотел я мстить, но ослабел, сломался мой клинок,
Я весь в грязи, но этот мир очистить я не мог.

Мысль моя струей не льется, пересох души источник,
Там, где бил он, вижу омут, озерцо гнилое вижу.

Не находящий утешения даже в религии (*«Юк нәҗат, фикрем чөерсәм дә үземнән үзгәгә; / Козгын — ислам гәүдәсендә, кәгъбәсендә пот күрәм»* – «Нет спасенья, даже если я думаю о других / Ворон – на теле ислама, в Каабе вижу идола»), лирический герой ностальгирует по прошлому, но эти воспоминания прерывают физические и душевные муки:

Бар иде ялгыз калып, җырлап юанган чакларым,
Ярты җырда инде күкрәкне тотам да йөткерәм!

В прошлом — песня утешала, народясь в тиши укромной,
А теперь на полуслове душит кашель неуемный!

Иным оказывается пафос стихотворения «Даһигә» («Гению»), которое, по мнению татарских литературоведов, адресовано известному татарскому писателю и общественному деятелю Гаязу Исхаки[1]. Впрочем, в самом стихотворении нет очевидных намеков, позволяющих говорить о каком-либо явном прототипе стихотворения. Речь, скорее, идет о создаваемом Тукаем обобщенном образе идеальной личности. Смыслообразующим здесь становится мотив прямого пути, пути к идеалу, свету истины:

Күз карашыңда синең дөнья күренде мәңге төн;
Киттең эзләп син, аны яктыртмага, идеал утын.

Когда в глазах померк весь мир, и вечный мрак его объял,
Ты свет отправился искать, чтоб обрести свой идеал.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

К образу идеальной личности Г. Тукай обращается и в стихотворении «Шиһаб-хәзрәт», посвященном выдающемуся татарскому просветителю XIX века Шигабутдину Марджани.

[1] Об этом, в частности, в энциклопедической статье пишет Р.К. Ганиева. См. : Габдулла Тукай. Энциклопедия. Б. 225–226.

В стихотворении Г. Тукая Ш. Марджани предстает как ученый-реформатор, выступивший против религиозного догматизма с позиций просвещенного разума:

Дәлил итә «Тәзәккәрү!» аятьләрен,
Раушан итә шул аятьнең һәр якларын;
«Тәфәккәрү!» аятьләрен таяк итә
Тик белгүче муллаларга тамакларын.

Когда берёт он в доказательство Коран,
«Таззакару!» аяты разъясняет нам,
То «Думайте!» – «Таффакару!» – с тех самых пор,
Как палка в горле муллам-едокам.
(Пер. В. Думаевой-Валиевой)

Большая часть из написанного Г. Тукаем в последние месяцы жизни была опубликована в журнале «Аң», в создании которого поэт принимал непосредственное участие[1]. В своем последнем письме из Клячкинской больницы (за несколько дней до смерти), адресованном Зайнаб Хасани, Тукай просит ее ознакомить с готовящейся корректурой 8 номера журнала с включенными в него своими последними (написанными в больнице) стихотворениями[2]. За несколько часов до смерти Тукай просит показать эту корректуру у пришедшего проститься с поэтом Ахметгерея Хасани. Испугавшись, что напряжение от чтения может навредить умирающему Тукаю, А. Хасани обещает принести ему корректуру на следующий день. Последней просьбе Тукая было не суждено сбыться – через несколько часов после их разговора поэт умер.

[1] См. об этом в разделе этой книги, посвященной журналу «Анг» и участию Г. Тукая в нем.

[2] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 241.

«НЕТ, ДУША НЕ БУДЕТ НИЗКОЙ, ВЫСОТА – ЕЕ УДЕЛ…»
(Заключение)

Незадолго до смерти Габдулла Тукай по просьбе издательства «Магариф» начал работу над подготовкой сборника своих стихотворений – «Мәҗмугаи асар». «В ближайшее время, – пишет Г. Тукай в статье “Первое дело по пробуждении”, – я решил издать сборник в 400 страниц с рисунками и стихами, которые я сам отобрал и люблю»[1].

Поэт скрупулезно отбирал произведения для своей книги, критически переоценивая свое творчество: «Что меня стесняло и мучило в моменты пробуждения, так это разбросанные по разным сборникам мои стихи, которые не принимала моя душа, совесть, вся моя жизнь, но которые до сего дня так нахально ходили в народе. Из-за того, что я не мог сию же минуту сжечь их, отправив в преисподнюю, мне казалось, что они громко смеются надо мной…»[2].

Г. Тукаю не суждено было увидеть свою книгу – она вышла спустя год после его смерти с предисловием Дж. Валиди. В нем известный ученый и критик пишет о непреходящем значении творчества Тукая: «Тукаев – незабвенное в веках имя в истории татар!»[3].

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 262. Перевод В. Думаевой-Валиевой.

[2] *Тукай Г.* Первое мое дело после пробуждения // *Тукай Г.* Избранное: в 2 т. Т. 2. Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. С. 235–236.

[3] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 263.

Ценность поэтического творчества Г. Тукая Дж. Валиди видит, прежде всего, в его языке: «Сколько ни есть в мире людей, все они любят татарский язык исключительно благодаря стихам Тукая. Кто бы ни замахивался на татарский язык, увидев крепость по имени Тукаев, отступают»[1]. «Поэтому, – продолжает Дж. Валиди, – с повышением ценности нашего языка будет возвеличиваться Тукаев, с ростом нашего национального сознания, национальных чувств Тукаев все более и более будет открываться нам»[2].

Для живущих в разных концах земного шара татар Тукай стал выражением национального духа. Гений нации Тукай выходит за рамки национальной культуры. «Тукай, – писал Ч. Айтматов, – принадлежит не только татарскому народу, география принадлежности его неизмеримо шире»[3]. Его поэзия стала частью мировой литературы: стихи поэта переведены на европейские, тюркские языки, языки народов России. Русскоязычному читателю они известны в переводах А. Ахматовой, А. Тарковского, В. Тушновой, С. Липкина, Р. Морана, других известных российских поэтов и переводчиков.

К личности Тукая его творчеству не раз обращались выдающиеся деятели российской, мировой литературы. Поэт Расул Гамзатов писал о Тукае: «Тукай является как бы удостоверением величия таланта своего замечательного, великого народа… Поэт он действительно замечательный и великий. У нас была должность – огнедержатель, когда в горах не было электричества, не было свеч. Огнедержателем своего народа можно назвать и Тукая. Это – огонь любви, это – огонь таланта, это – огонь непримиримости к пошлости, лжи…»[4].

В своей написанной незадолго до смерти статье Г. Тукай писал: «Придёт время, и каждого писателя, его самого, его слова и личную его жизнь разберут до последней ниточки»[5]. В прошлом веке, начале нынешнего столетия учеными была проделана огром-

---

[1] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 5 т. Б. 264.

[2] Там же. С. 265.

[3] Тукай… : Дөнья халыклары Тукай турында (Народы мира о Тукае) / төз. Р. Акъегет. Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. Б. 169.

[4] Там же.

[5] *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. 4 т. Б. 262. Перевод В. Думаевой-Валиевой.

ная работа по изучению фактов биографии и творчества поэта. Не прекращается она и сейчас. Отрадно, что в нее включены не только ученые (литературоведы, историки, культурологи), но и многие любители творчества Тукая из разных уголков Татарстана и России.

Коллектив авторов выражает искреннюю благодарность всем, кто принял живое участие в реализации этого проекта: предоставил возможность работы с архивными материалами, дал ценные советы.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Библиография переводов произведений Габдуллы Тукая на русский язык (1911–1913)

Поэзия

1911

Нос

Перевод В. Бродского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Кушмый-ишан поет

Перевод Р. Бухараева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

К* (В смуте людской так легко оступиться)**

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Мияубике

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

В переводе Л. Руст – **Кисонька –** (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

В переводе А. Шпирта – **Кисонька –** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.)

Ворона

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод А. Ахундовой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

На мотив «Сакмар-река»

Перевод В. Микушевича (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Дитя, работай!

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Утро

Перевод В. Тушновой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.).

Перевод М. Акчурина (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод В. Думаевой-Валевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Поэзия и проза

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Молния

Перевод А. Тарковского (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. – 142 с.).

Трудная доля

Перевод С. Северцева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.)

Перевод В. Ганиева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

В переводе П. Радимова – **В тяжелую минуту** – (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Грех

Перевод В. Любина (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Деревенские песенки. Пятый сноп

Перевод В.Микушевича (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Философия умников

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Ночь откровения

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Обращение сатаны к чертям в праздник уразы

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Дача

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Перевод Е. Гинзбург (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Цвелева (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод В. Тушновой (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.).

Перевод В. Микушевича (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Под перестук вагонных колес

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; *в переводе того же автора* – **На мотив хода поезда –** (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Пример и назидание

Перевод В. Микушевича (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения; Поэмы; Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Осенные ветры

Перевод П. Радимова (см.: Абдулла Тукаев. Узюлган умид (Разбитая надежда). Избранные стихотворения. Перевод П. Радимова. – Казань: Гос. изд-во. Казан. отд., 1920. – 31с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые Переводы. – Казань: Изд-во. Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Перевод В. Ганиева (см.: Габдулла Тукай. Избранные произведения / сост. Р. Рахмани. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 703 с.).

Гнет

Перевод Е. Гинзбург (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод В. Звягинцевой (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.).

Мальчик с дудкой

Перевод С. Маршака (см. : Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

1912

Сабит учится читать

Перевод В. Тушновой (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Сельское медресе

Перевод В. Цвелева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.)

Перевод В. Звягинцевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.)

Басня

Перевод А. Шпирта (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.)

Перевод С. Северцева (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Приметы весны

Перевод В. Звягинцевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.: *в переводе того же автора* – **Признаки весны –** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **Признаки весны** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Светлой памяти Хусаина

Перевод А. Файзи (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.)

Перевод В. Рождественского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод А. Миниха (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

*Перевод В. Звягинцевой (*см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Вступающим в жизнь. Стихи и сказки. М.: Дет. лит., 1966. 142 с.).

Перевод Н. Мальцевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Перевод В. Ганиева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Еще одно воспоминание

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.)

Перевод В. Звягинцевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.)

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Восхваление Мустафы

Перевод В. Шубина (см. Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Казанский мулла и будущий депутат

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.).

Перевод А. Ахундовой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод Г. Пагирева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Валлахи

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Сознание

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Перевод О. Дмитириева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Восход солнца с запада

Перевод В. Звягинцевой (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод Н. Мальцевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.)

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Просьба

Перевод П. Радимова (см.: Абдулла Тукаев. Узюлган умид (Разбитая надежда). Избранные стихотворения. Перевод П.Радимова. – Казань: Гос. изд-во. Казан. отд., 1920. – 31с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод А. Ерикеева (см.: Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.).

Перевод Н. Мальцевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Враги

Перевод П. Радимова (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.)

Перевод С. Ботвинника (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.).

Перевод Н. Мальцевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Вечернее желание

Перевод П. Радимова (см.: Абдулла Тукаев. Узюлган умид (Разбитая надежда). Избранные стихотворения. Перевод П. Радимова. – Казань: Гос. изд-во. Казан. отд., 1920. – 31с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

В переводе Н. Ахмерова – **Вечерняя дума** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

В переводе В. Тушновой – **Вечерняя дума** – (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Не унижусь

Перевод М. Талова (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые Переводы. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1994. – 56 с.)

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **Не стану мелочиться** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Дитя в раю

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод А. Ахундовой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Незабываемое время

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Старики

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Тукай. Новые Переводы. – Казань: Изд-во. Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

Больной в деревне

Перевод Т. Спендияровой (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод В. Тушновой (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **Я больной лежу в деревне –** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Картофель и просвещение

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Перевод И. Кутика (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Буран

Перевод П. Радимова (см.: Абдулла Тукаев. Узюлган умид (Разбитая надежда). Избранные стихотворения. Перевод П.Радимова. – Казань: Гос. изд-во. Казан. отд., 1920. – 31с.; Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.).

Перевод С. Ганиева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Неожиданно

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.)

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Не смешно

Перевод В. Любина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.)

Перевод В. Ганиева (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.)

В переводе Н. Ахмерова – **Пусть смеется** (см.: Тукай. Новые Переводы. – Казань: Изд-во. Казан. ун-та, 1994. – 56 с.).

В переводе В. Тушновой – **Пускай смеется!** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Безнравственность

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод С. Северцева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.).

*Перевод В. Думаевой-Валиевой (*см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Лицемеру

Перевод А. Гатова (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи. Поэмы. Сказки. Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.)

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Пушкин и я

Перевод Л. Озерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Критик

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

О критике

Перевод Н. Сидоренко (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Комментарии к любви

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод О. Дмитриева (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.; Габдулла Тукай.

Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Казань и Закабанье

Перевод К. Арсеньевой (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи, поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод С. Северцева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

Перевод М. Синельникова (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Казань и Заказанье

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

В переводе В. Любина – **Казань и Подказанье** (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи, поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Татарская молодежь

Перевод В. Цвелева (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи, поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод С. Северцева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Религия

Перевод К. Липскерова (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи, поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

*Перевод Н. Мальцевой (*см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Чего же не хватает сельскому люду?

Перевод С. Северцева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.)

Перевод Р. Морана (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Три истины

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Габдулла Тукай. Избранное. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

1913

Шихаб хазрет

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Перед сном

Перевод В. Тушновой (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.)

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Мороз

Перевод В. Бродского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи, поэмы. Сказки. – Казань: Таттосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод Т. Спендиаровой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – 320 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.:Советский писатель, 1963. – 386 с.).

Перевод Е. Винокурова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. – 415 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Положение больного

Перевод Д. Бродского (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи, поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.; Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой **– Болезнь** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

В переводе Н. Мальцевой – **Участь больного** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Гению

Перевод Л. Руст (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.).

Перевод Я. Хелемского (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Слова Толстого

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1974. – 304 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Великий юбилей и связанные с ним чаяния народа

Перевод В. Ганиева (см.: Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **Чаяния народа по случаю великого юбилея** (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Отрывок

Перевод П. Радимова (см.: Абдулла Тукаев. Узюлган умид (Разбитая надежда). Избранные стихотворения. Перевод П. Радимова. – Казань: Гос. изд-во. Казан. отд., 1920. – 31с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи и поэмы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 192 с.).

Перевод А. Гатова (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи, поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод С. Липкина (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. – М. – Л.: Советский писатель, 1963. – 386 с.).

В переводе В. Думаевой-Валиевой – **Кыйтга** (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения и поэмы. Автобиографическая проза. – М.: Инсан, 2003. – 135 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Слава

Перевод В. Звягинцевой (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Стихи, поэмы. Сказки. – Казань: Татгосиздат, 1951. – 276 с.).

Перевод Н. Ахмерова (см.: Габдулла Тукай. Стихотворения. – Казань: «Таң–Заря», 1996. – 31 с.).

Тафсир или перевод?

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2006. – 239 с.).

Писателю

Перевод Р. Морана (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 272 с.).

Отрывок *(«Пушкин, Лермонтов – два солнца — высоко вознесены...»)*

Перевод В. Ганиева (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.).

На досуге

Перевод В. Ганиева (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихотворения. Поэмы. Стихотворения для детей. – М.: Худ. лит., 1986. – 239 с.).

Школа

Перевод С. Липкина (см.: Габдулла Тукай. Стихи и поэмы. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1946. – 376 с.; Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 1. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1960. – 344 с.; Габдулла Тукай. Избранное. Стихи, поэмы, сказки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. – 240 с.).

Публицистика, критика, фельетоны

1911

О наших именах

Перевод В. Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Изд-во Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Астраханские беседы

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Сагди Ваккасу эфенди

Перевод Ш. Мухамедьярова (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.).

Три головы

Перевод Р. Нафикова (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Изд-во Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Примечание

Перевод Р.Такташ (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.).

1912

Отчет прошлого года

Перевод Р. Башкурова (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.).

О том, о сем

Перевод Р. Башкурова (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.).

Радость защитников религии

Перевод В. Думаевой-Валиевой (см.: Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Духовники возрадовались

Перевод З. Халитовой (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.).

Сейчас пора фруктов и зелени

Перевод Р. Нафикова (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Избавились от несправедливости

Перевод Р. Такташ (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.).

Перевод М. Рафикова (см.: Габдулла Тукай. Избранная проза. Пер. с татарского; автор предисловия Маджит Рафиков. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. – 128 с.).

1913

Забытое в отчете 1912 года

Перевод Р. Нафикова (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – М.: Сов. Россия, 1975. – 176 с.)/

Автобиографические очерки и заметки

1911

Маленькое путешествие

Перевод И. Ахунзянова (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.)

1912

Специальная статья (*Часть первая)*

Перевод И. Ахунзянова (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.)

Специальная статья (Часть вторая)

Перевод Р. Башкурова (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.).

Рассказ с печки

Перевод И. Ахунзянова (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.).

Возвращение в Казань

Перевод М. Рафикова (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.; Габдулла Тукай. Избранная проза. Пер. с татар.; автор предисловия М. Рафиков. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. – 128 с.; Габдулла Тукай. Избранное. – Казань: Магариф, 2008. – 223 с.).

Первое мое дело после пробуждения

Перевод Р. Нафикова (см.: Г. Тукай. Избранное. В 2 т. Том 2. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. – 292 с.).

1–3 китапларда файдаланылган әдәбият исемлеге

Библиография к 1–3 книгам

Татар телендә (на татарском языке):

1. *Абдуллина Д.М.* Габдулла Тукай иҗатында Коръән мотивлары. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 190 б.

2. *Агиев Ф.* Мәрхүм шагыйребез Габдулла Тукаев тугърысында // Ак юл. 1913. № 3. Б. 1–2.

3. *Аңчы.* Казанда Тукаевны җирләү көне // Аң. 1913. № 10. Б. 177–178.

4. Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек: 2 томда. 2 т. / төз.: Р.Н. Даутов, Р.Н. Рахмани. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 405 б.

5. «Әл-ислах» газетасының библиографик күрсәткече (Библиографический указатель газеты аль-Ислах») / төз. Р.Ф. Мәрданов. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1991. 128 б.

6. *Әмирхан Ф.* Әдәбият кичәсе // Әл-ислах. 1908. № 14.

7. *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 3 т.: публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 512 б.

8. *Әмирхан Ф.* Әсәрләр: 4 томда. 4 т.: әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 390 б.

9. *Әхмәди.* «Ялт-йолт» һәм Тукай // Ялт-йолт. 1913. № 55. 14 б.

10. *Әхмәров Ш*. Нимсә мәктәпләре // Әл-ислах. 1907. 24 декабрь.

11. *Әхмәрова Н*. Шагыйрьне без дә күрдек // Казан утлары. 1985. № 3. Б. 119.

12. Әхмәтгәрәй Хәсәни: Фәнни-популяр җыентык. Казан: Җыен, 2011. 408 б.

13. *Әхмәтҗанов М*. Археографик экспедицияләр һәм Габдулла Тукай хатирәләрдә. Казан, 2015. 132 б.

14. *Әхмәтҗанов М.И*. Габдулла Тукай һәм Мирхәйдәр Чулпаный // Түгәрәк уен. 2014. № 2. Б. 56–58.

15. *Байбурин Я*. Габдулла Тукаев хатирәсе // Аң. 1913. № 9. Б. 153–154.

16. *Баттал Г.* Шагыйрь Габдулла Тукаев// Йолдыз. 1914. 22 апрель.

17. *Баттал*. Искә төшерү // Кояш. 1913. 17 апрель.

18. *Бәхтияров В*. Зариф Бәшировның (Зариф Бәшири) «Тукай истәлеге» турында берничә сүз» // ЯһММҮ. Ф. 9. 4 тасв. 31 эш.

19. *Бәхтияров В.* Тукай урыннары буенча экскурсияләр // ЯһММҮ. 42 ф. 1 тасв. 12 эш.

20. *Бәхтияров Вафа*. Тукай турында кайбер истәлекләр // ЯһММҮ, 9 ф., 4 тасв., 26 с. б., 18 кгз.

21. *Бәшири З*. Замандашларым белән очрашулар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. 191 б.

22. Безнең заман // Яшен. 1909. № 8. Б. 15.

23. *Ваһапова Ф.Г.* «Яшен» һәм «Ялт-йолт» сатирик журналларының рәссам-бизәүчеләре // Фәнни Татарстан. 2016. № 2. Б. 161–163.

24. *Вәлиди З.* Тукаев илә сохбәтләремнең хатирәсе // Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 3.

25. *Габди*. Казан китапчылары //Вакыт. 1911. 1 октябрь.

26. Габдулла Тукай. Энциклопедия / [баш мөх. З.З. Рәмиев]. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. 864 б., илл. б-н.

27. Габдулла Тукай: Тормыш һәм иҗат елъязмасы. Казан, 2003. 271 б.

28. *Гайнанов Р.Р., Мәрданов Р.Ф., Шәкүрев Ф.Н.* XX йөз татар вакытлы матбугаты: библиографик күрсәткеч = Татарская периодическая печать начала XX века: библиографический указатель. Казан: «Милли китап», 2000. 316 б.

29. *Гайнуллин М*. Татар телендәге беренче әдәби-политик журнал «Әлгасрелҗәдид» // Совет әдәбияты. 1961. № 9.

30. *Гали М.* Тукай – җырчы һәм җыр-музыка сөюче // Совет әдәбияты. 1943. № 4. Б. 36–38.

31. *Галиәсгар Камал*. Мөселман рәссам // Йолдыз. 1912. 6 сентябрь.

32. *Галимуллин Ф.Г.* Эзләнү вакыты. Казан: Мәгариф, 2005. 247 б.

33. *Галиуллин Т.Н.* Яктылык: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 319 б.

34. *Галиуллин Т.Н*. Әдәбият – хәтер хәзинәсе : Укытучылар, педагогия колледжлары өчен кулланма. Казан : Мәгариф, 2008. 231 б.

35. *Ганиева Р.К*. Шагыйрьнең рухи дөньясы («Габдулла Тукай» энциклопедик сүзлек белешмәсенә әзерләнгән материаллардан). Казан: Тарих, 2002. 112 б.

36. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге. Казань: Татар. кн. изво, 1993. 854 б.

37. *Гарәфетдинов Р.* Татар яшьләренең демократик хәрәкәте тарихыннан (1910–1914 еллар) // Казан утлары. 1967. № 5. Б. 86–90.

38. *Гафиятуллина Н.М.* XX гасыр татар шигъриятендә Тукай. Казан: «Матбугат йорты» нәшр., 2002. 152 б.

39. Гәзитәләрдән // Ялт-йолт. 1910. № 2. Б. 11.

40. [Гәзитәмезнең даими язышучыларыннан...] // Әл-ислах. 1908. 14 август.

41. *Гыйлаҗев Т.Ш.* Әдәби мирас: тарих һәм заман. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 206 б.

42. *Гыймадиев Ү.* Сатира коралы белән. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 215 б.

43. *Дамелла*. Печән базары, яхуд яңа Кисекбаш // Әл-ислах. 1908. 24 ноябрь.

44. *Догачы Шүрәле*. «“Яшен” мәрхүм» // «Ялт-йолт». 1910. № 2. Б. 2.

45. Җаваплар // Әл-ислах. 1908. 31 декабрь.

46. Җамал Вәлиди: әдәби һәм тарихи-документаль җыентык. Казан: Җыен, 2010. 615 б.

47. Җәмгыяте хәйрия// Фикер. 1906. 17, 31 декабрь.

48. *Заһидуллина Д.Ф.* Дөнья сурәте үзгәрү: XX йөз башы татар әдәбиятында фәлсәфи әсәрләр. Казан: Мәгариф, 2006. 191 б.

49. *Заһидуллина Д.Ф.* Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 255 б.

50. *Заһидуллина Д.Ф., Ибраһимов М.И., Әминева В.Р.* Әдәби әсәргә анализ ясау: Урта гомуми белем бирү мәктәбе укучылары, укытучылар, педагогика колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма. Казан: Мәгариф, 2005. 108 б.

51. *Зәбиров Х.* «Тукай» – шагыйрьнең фамилиясеме, псевдонимымы?» // Казан утлары. 1981. № 12. Б. 176–177.

52. *Зыятов Ф.* Тукай Өчиледә // Казан утлары. 2011. № 4. Б. 120–123.

53. Идарәдән җаваплар // Әл-ислах. 1907. 12 ноябрь.

54. Икене бер, берне юк итү // Фикер. 1906. 1 октябрь.

55. *Исәнбай*. Г. Тукаев – Татар халкының олуг каһарманы // Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 6.

56. *Исәнбәт Н.* Габдулла Тукайның мәгълүм булмаган бер шигыре һәм Мәхмүт Дулат-Али хакында // Казан утлары. 1976. № 4. Б. 128–135.

57. *Исәнбәт Н.* Тукайның моңарчы чыккан җыентыкларына кермәгән кайбер шигырьләре // Казан утлары. 1966. № 4. Б. 124–126.

58. *Исламов Р.Ф.* Тукай өйрәнүдә яңа чыганаклар: фәнни мәкаләләр. Казан, 2016. 191 б.

59. [«Йолдыз» газетасына киләчәк 1907 нче сәнә өчен…] // Йолдыз. 1906. 3 декабрь.

60. [Казан мәдрәсәләренең берсенең...] // Әл-ислах. 1907. 25 октябрь.

61. Казанда көлке журналы // Әл-ислах. 1908. 17 март.

62. *Камал Г.* Габдулла Тукаев шигырьләре // Йолдыз. 1907. 5 декабрь.

63. *Камал Г.* Габдулла Тукай турында истәлек // Совет әдәбияты. 1933. № 6.

64. *Камал Г.* Яңа әсәрләр («Балалар дөньясы», беренче китап – «Кечкенә Рәшид») // Йолдыз. 1908. 11 декабрь.

65. *Кәрәм Г.* Габдулла Тукаев // Аң. 1914. № 7. Б. 132.

66. Көләсеңез киләме? // Йолдыз. 1908. 31 июль.

67. *Кудаш С.* Хәтердә калган минутлар. Казан, 1959. 287 б.

68. *Кудаш С.* Яшьлек эзләре буйлап. Казан: Татар. кит. нәшр, 1980. 404 б.

69. *Мансуров Г.* Татар провокаторлары. М., 1927. 76 б.

70. Мәгърифәт һәм азатлык өчен көрәш (XX йөз башы татар әдәбияты тарихыннан) / төз. Ф.К. Бәширов. Казан, 1987. 121 б.

71. Мәдрәсәләрдә китап киштәсе: мәшһүр мәгърифәт үзәкләре тарихыннан /төз. Р.Мәһдиев. Казан, 1992. 238 б.

72. *Мәрҗани Ш.* Мөстафадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. Казан, 1989. 415 б.

73. *Мәһдиев М.* Әсәрләр: 10 томда. 10 т.: Гыйльми хезмәтләр, халык авыз иҗаты үрнәкләре, шәхси архив материаллары. Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. 494 б.

74. *Мәһдиев М.* Габдулла Тукай турында хезмәтләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. 237 б.

75. *Мәһдиев М.* Мөхтәрәмә Зәйнәп ханым... // Социалистик Татарстан. 1987. 8 август.

76. *Мәһдиев М.* Сызып ак нур белән ...: шәхесләребез тарихыннан: фәнни-публицистик мәкаләләр / [төз. Г. Хәсәнова; кереш сүз авт. Д. Заһидуллина]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 583 б.

77. *Миңнуллин Җ.М.* Шәрекъ клубы. Казан: Заман – Татар. кит. нәшр., 2013. 95 б.

78. *Мостакаев К.* Габдулла Тукай һәм Фатих Әмирхан // Казан утлары. 1970. № 8. Б. 169–173.

79. Мөкаддимә // Ялт-йолт». 1910. № 1. Б. 2.

80. Мөсафирләр // Идел. 1911. 29 апрель.

81. Мөхабарәте мәдәния // Әл-Гаср әл-Җәдид. 1905. № 4.

82. «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе программасы. 1913/14 уку елы. Казан, 1913.

83. *Мөхетдиния М.* Габдулла Тукаев әдәбияты // Аң. 1916. № 6.

84. *Нигъмәтҗанов Г.* Игелекле бай Ногман хаҗи // Шәһри Казан. 2001. 1 март.

85. *Нуруллин И.* Габдулла Тукай. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 304 б.

86. *Нуруллин И.* Тукай эстетикасы турында мәкаләләр. Казан: Таткнигоиздат, 1956. 288 б.

87. *Нуруллин И.* Фатих Әмирхан: Атаклы кешеләр тормышы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 86 б.

88. *Рахманколый С.* Тукай // Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 11.

89. *Рәми И.* Тукайны мин шулай хәтерлим // Совет мәктәбе. 1966. № 4. Б. 39–40.

90. *Рәми И.Г., Даутов Р.Н.* Әдәби сүзлек (элекке чор татар әдәбияты һәм мәдәнияте буенча кыскача белешмәлек). Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 399 б.

91. *Рәмиев З.З.* XX йөз башы татар әдәбияты: авторлык, төп текст һәм хронология мәсьәләләре. Казан: РИЦ «Школа», 2000. 180 б.

92. *Рәмиев С.* Икенче апрель көне // Ил. 1914. 2 апрель.

93. *Рәсүлева З.* Тукай шәҗәрәсе // Казан утлары. 1986. № 4. Б. 109 – 111.

94. *Рәсүлева З.* Тукай эзләреннән // Шәһри Казан. 1999. 23, 30 июль.

95. *Рәсүлева З.* Тукай эзләреннән. Казан, 1985. 141 б.

96. *Рәфикый Г.* Тукайны тәхаттыр // Аң. 1914. № 4. Б. 143.

97. *Рәхим Г.* Тукаев – халык шагыйре // Аң. 1913. № 9. Б. 152.

98. *Рәхимова А., Миңнуллин Р.* «Шу мәктүбем сүзләре сезә әманәтдер...» // Гасырлар авазы – Эхо веков. 1996. № 1/2. Б. 202–204.

99. *Сабитов М.* Габдулла Тукаев турында истәлек // ЯһММҮ. 9 ф., 4 тасв., 117 с. б.

100. *Садретдинов Ш.* Сәгыйть Рәмиев һәм патша жандармериясе // Аргамак. 1994. № 6. Б. 92–101.

101. *Салихов Р.Р., Хәйретдинов Р.Р.* Татарстан Җөмһүрияте: татар халкының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр башы). Казан: Фест, 1995.

102. *Сәгъди.* Көлке журналы («Яшен») // Әл-ислах. 1908. № 41.

103. *Смирнов (Жи Ш).* Тәмәке истигъмале һәм шәкертләр // Әл-ислах. 1908. 9 февраль.

104. *Сүнчәләй С.* Әдәби журнал кирәк // Йолдыз. 1909. 24 декабрь.

105. *Сүнчәләй С.* Әсәрләр һәм хатлар (С. Сүнчәләй; төз., текст., иск. һәм аңлатмаларны әзерләүче З. З. Рәмиев). Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 367 б.

106. *Сүнчәләй С.* Сайланма әсәрләр: шигырьләр, пьесалар, истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1961. 112 б.

107. Татар сәяхәтнамәләре/ [төзүче, текст, иск. һәм аңлатмалар әзерләүче, кереш сүз авторы Ә.Алиева]. Казан. Татар. кит. нәшр., 2015. 431 б.

108. Татар энциклопедия сүзлеге. Казан: Татар энциклопедиясе институты, 2002. 830 с.

109. Татарча театр. «Алдым-бирдем» // Идел. 1911. 10 май.

110. *Төхфәтуллин Х.К.* Камил Мотыйгый. Фәнни-популяр очерк. Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. 80 б.

111. Тукаевны дәфен // Йолдыз. 1913. 7 апрель.

112. Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т.: Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. 675 б.

113. *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 1 т.: шигъри әсәрләр (1904–1908) / төз., текст., иск., һәм аңл. әзерл.: Р.М. Кадыйров, З.Г. Мөхәммәтшин: кереш сүз авт. Н.Ш. Хисамов, З.З. Рәмиев. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 407 б.

114. *Тукай Г*. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913) / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: З.Р. Шәйхелисламов, Г.А. Хөснетдинова, Э.М. Галимҗанова, З.З. Рәмиев. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 328 б.

115. *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 3 т.: мәкаләләр, фельетоннар, хикәяләр (1904–1906) / төз., текст, иск. һәм аңл. әзерл., кереш сүз авт.: Э.М. Галимҗанова, Ф.Г. Фәйзуллина. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 415 б.

116. *Тукай Г.* Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 4 т.: проза, публицистика (1907–1913) /төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: З.Г. Мөхәммәтшин. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 431 б.

117. *Тукай Г*. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913 / иск. һәм аңл. әзерл.: Г.А. Хөснетдинова, Г.М. Ханнанова). Текст,. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 415 б.

118. *Тукай Г*. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 6 т.: Г. Тукай төзегән җыентыклар, архив материаллары, документлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 471 б.

119. Тукай турында замандашлары: истәлекләр, мәкаләләр һәм әдәби әсәрләр җыентыгы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. 295 б.

120. Тукай турында истәлекләр (төз.: И. Нуруллин, Р. Якупов). Казан: Тат.кит.нәшр., 1986 . 256 б.

121. Тукай турында хатирәләр / төз.: И. Нуруллин, Р. Якупов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 192 б.

122. Тукай... : Дөнья халыклары Тукай турында / төз. Р. Акъегет. Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. 222 б.

123. *Туктаров Ф.* Габдулла Тукаевның Казанда үткәргән еллары // Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 2.

124. *Укмасый М.* Сайланма әсәрләр / кереш сүз авт. М. Гайнуллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. 120 б.

125. *Урманчиев Ә.* «Ялт-йолт» һәм Тукай // Ялт-йолт. 1913. № 55. Б. 14.

126. *Усал*. Габдулла Тукаевның Казанда үткәргән еллары // Ялт-йолт. 1913. № 55.

127. *Фәйзи Ә.* Тукай. Казан: Таткнигоиздат., 1956. 556 б.

128. *Халит Г.* Тукай үткән юл (Габдулла Тукайның тормышы һәм иҗаты турында очерк). Казан: Тат. кит. нәшр., 1962. 228 б.

129. *Хәсәни Ә.* Тукаев үлем көткәндә // Аң. 1913. № 10. Б. 176–177 .

130. *Хәсәния З.* Хәтер түрендә // Азат хатын. 1967. № 4. Б. 16–17.

131. *Хисамов Н.Ш.* Татар шагыйрьләре: монографик мәкаләләр, иҗат портретлары һәм этюдлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. 284 б.

132. Хосусый мөхбир // Йолдыз. 1912. 25 ноябрь.

133. *Шәрәф Гыйльметдин*. Тукай тугрысында истә калганнар // Аң. 1914. № 7.

134. *Якупов Р.* Архивтагы язулар ни сөйли // Казан утлары. 1976. № 3. Б. 145–152.

135. *Яхин Ф*. Уральск матбугаты һәм Г. Тукай // Әдәби мирас: эзләнүләр, табышлар. Казан, 1991.

Рус телендә (на русском языке):

1. *Абузяров Р.А., Фаткуллин Ш.Б.* Новое о медресе «Мутыйгия» в Уральске // Проблемы формирования общечеловеческих ценностей в системе образования в контексте культуры мира: материалы международной научно-практической конференции. Уральск: Изд-во Западно-Казахстанского государственного ун-та им. М. Утемисова, 2012. С. 56–59.

2. *Аминева В.Р.* Габдулла Тукай и русская литература XIX века: типологические параллели: монография. Казань: Татар. кн. изд-во, 2016. 160 с.

3. *Амирханов Р.У.* История Казани в документах и материалах. XX век. Казань: Магариф, 2004. 711 с.

4. *Амирханов Р.У.* Татарская демократическая печать (1905–1907 гг.). М.: Наука, 1988. 188 с.

5. *Ардов Т.* Впечатления. Церковь или газета? // Слово. 1905. № 7 (20).

6. *Ахунов А.М.* Типограф И.Н. Харитонов и его роль в становлении и развитии татарской книжнй культуры: к 160-летию со дня рождения // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья, 2019. № 9. Т. 1. С. 152–159.

7. *Ахунов А.М.* Фатих Карими // Татарская энциклопедия. Т. 3. Казань: Институт татарской энциклопедии. Т. 6. С. 242.

8. *Банникова Е.В.* Торговля и купечество в феодальной России: учеб. пособие. Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2002. 231 с.

9. *Батулла Р.* Бакир (Бакиров) Кабир // Татарская энциклопедия. Т. 1: А–В / гл. редактор М.Х. Хасанов. Казань: Институт Татарской энциклопедии, 2002. С. 283–284.

10. *Бородин Н.А.* Уральское казачье войско: статистическое описание в двух томах: с 10 картами / сост. Н. Бородин. Уральск: Урал. войск. хоз. правл., 1891. Т. 1. 947 с.

11. *Вайль П*. Гений места. М.: Изд-во Независимая газета, 1999. 488 с.

12. *Валидов Д.* Очерк образованности и литературы татар (до революции 1917 г.). Москва-Петроград, 1923. 106 с.

13. *Вафеев Р*. Господин-издатель. Уральск: Полиграфсервис, 2012. 224 с.

14. *Витевский В.Н., Неплюев И.И.* Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г.: в 3 т. Т. 1. Казань, 1897. С. 483.

15. *Габдельганеева Г.* Татарская периодическая печать в репертуаре казанских изданий начала XX века // Сто лет татарской периодической печати: История, современность, будущее. Материалы научно-практической конференции (Казань, 17 мая 2005 года). Казань, 2005. С. 50.

16. *Габдельганеева Г.Г.* История казанской книжной торговли (вторая половина XVIII века – 1917). М.; Берлин: Директ-Медиа, 2016. 188 с.

17. *Габдрафикова Л.Р.* Татарское медресе и революция: рождение «бывших шакирдов» // Человек в революции: Казанская губерния: в 2-х томах. Т. 1. 1905–1907 гг. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 175–187.

18. *Газиев И.М.* Из истории музыкальной культуры городских татар начала XX века: Мариам Искандерова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.Тамбов: Грамота, 2016. № 6. Ч. 1. С. 57–61.

19. Галиасгар Камал (сборник статей, посвященный 100-летию со дня рождения писателя). Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. 224 с.

20. *Галиев В., Султангалиева Г.* Вклад татарских служащих в изучение истории и культуры народов Казахстана и Средней Азии // История татар: в семи томах. Т. VI. Казань, 2013. С. 360–363.

21. *Галимуллин Ф.Г.* В созвездии талантов // Казань. 2002. № 5.

22. *Гибадуллина Э.М.* Переселения татар Поволжья на территорию Казахстана и особенности их расселения в регионе во второй половине XVIII – середине XIX в. // Исторические судьбы народов Поволжья и Приуралья. Сб. статей. Вып. 5. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. С. 83–100.

23. *Гизатуллин Р.Н.* От солдатской школы до классической гимназии: История учебных заведений дореволюционного Троицка. Челябинск, 2018. 392 с.

24. *Гимадиев У.* Сила сатирического слова. Казань: Татар. кн. изд-во., 1987. 270 с.

25. *Добросмыслов А.И.* Тургайская область. Исторический очерк. Оренбург, 1898.

26. *Дубовиков А.М.* Казаки-мусульмане Уральского войска на государевой службе // Средневековые тюрко-татарские государства. 2016. № 8. С. 139–146.

27. *Жилкин И.* Странички жизни // Уральский дневник. 1906. 15 октября.

28. *Зайнуллина Ф.Г.* Татарская деревня Казанской губернии: социально-экономическая и культурная трансформация (1861–1917): автореф. дис. … канд. ист. наук. Казань, 2008. 27 с.

29. *Ибрагимов М.И.* Национальная идентичность и теория автора (на примере книги стихов Г. Тукая «Пища души» // Вестн. Удм. ун-та. Сер. История и филология. 2013. Вып. 4. С. 142–146.

30. Измайлов Б.И., Каримов И.Р. Старотатарская слобода. Казан: Татар. кн. изд-во., 2012. 46 с.

31. Ислам и мусульманская культура в Среднем Поволжье: история и современность**.** Очерки. Казань: Мастер Лайн, 2002. 452 с.

32. История селений Ашитского джиена Заказанья: коллективная монография /под ред. А.И. Ногманова. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. 240 с.

33. История татар с древнейших времен: в 7 томах. Т. VI. Формирование татарской нации XIX – нач. XX в. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани, 2013. 1236 с.

34. *Исхаков С.* Мухамедьяров Шакир Зарифович // Ислам в Санкт-Петербурге: энциклопедический словарь / Коллект. автор; сост. и отв. редактор Д.З. Хайретдинов. М.: Издательский дом «Медина», 2009. 308 с. ил.

35. *Исхакова-Вамба Р.А.* Тукай и татарская музыка. Казань, 1997. 112 с.

36. *Каримулин А.Г.* Татарская книга пореформенной России. Казань: Татар. кн. изд-во, 1983. 320 с.

37. *Каримуллин А.* Книги и люди. Исследование. Казань: Татар. кн. изд-во, 1985. 304 с.

38. *Карпов А.Б.* Уральцы. Исторический очерк. Ч. 1. Яицкое войско от образования войска до переписи полковника Захарова (1550–1725 гг.): исторический очерк. Уральск: Войсковая тип., 1911. 1013 с.

39. *Колмогоров Г.* О промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства // Вестник Императорского Русского Географического Общества. 1855. Т. 13. Отд. 2. С. 1–38.

40. *Лаисов Н.Х.* Лирика Тукая: вопросы метода и жанра. Казань: Татар. кн. изд-во. 1976. 166 с.

41. *Левшин А.И.* Историческое и статистическое обозрение уральских казаков. СПб., 1823.

42. *Лысенко Ю.А.* «Татарский вопрос» в конфессиональной политике Российской империи в Казахстане (конец XVIII – начало XX в.) // Известия Алтайского государственного университета. 2010. № 3–4. С. 146–152.

43. *Малышева С.Ю.* Досуговое пространство провинциального города: Казань во второй половине XIX – начале XX вв.//Диалог со временем. М.: Едиториал УРСС, 2010. Вып. 30. С. 305–336.

44. *Мухаммадеева Л.А.* Страницы истории татарского предпринимательства: купеческая династия Сайдашевых (вторая половина XIX –

начало XX века). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2020. 291 с.

45. *Нафигов Р.* Тукай и его окружение. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. 208 с.

46. *Нугманова Г.Г.* Два источника, две составляющие архитектурных практик Казани (вторая половина XIX – начало XX века) // ACADEMIA. Архитектура и строительство. 2019. № 2. С. 30–37.

47. *Нуруллин И*. Тукай. М.: Молодая гвардия, 1977. 237 с.

48. *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российской империи. Ч.1. СПб.: Тип-я при Имп. Акад. Наук, 1773.

49. *Пинкевич А*. Очерки новейшей татарской литературы // Волжско-Камская речь. 1908. 21 мая.

50. *Подольская М.А.* Профессор Л.О. Даркшевич // История казансой неврологической школы. Казань, 1916. С. 38–65.

51. *Пушкин А.С*. Собрание сочинений: в 10 томах. Том 7. История Пугачева, Исторические статьи и материалы, Воспоминания и дневники. М.: ГИХЛ, 1959—1962.

52. *Рыбаков С.Г*. Отчет о поездке к киргизам летом 1896 года по поручению Императорского Географического Общества // Живая старина. 1897. Вып. II.

53. *Рябинин А.Д*. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генералного штаба.Уральское казачье войско. Ч. I. СПб., 1866. 528 с.

54. *Савичев Н.В*. Уральская старина. Рассказы из виденного и слышанного. Уральск, 2006. 437 с.

55. *Салихов Р.Р*. Служилая Ура: рождение татарского капитализма. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. 280 с.

56. *Саяпова А.М.* Тукай и Бальмонт // Поэт свободы и правды: Материалы Всесоюзной научной конференции и юбилейных торжеств, посвященных 100-летию со дня рождения Габдуллы Тукая. Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. С. 137–143.

57. *Свердлова Л.М.* Казанское купечество: социально-экономический портрет (кон. XVIII – нач. XX в.). Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. 318 с.

58. *Сдыков М.Н.* Уральск: древний и современный (очерки по истории Уральска и городской культуры Западного Казахстана) // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2009. С. 89–97.

59. Словарь литературоведческих терминов. М.: Просвещение, 1974. 509 с.

60. Список населенных мест Казанского уезда с кратким их описанием / сост. действительный член Казанского губернского статистического комитета Износков. Казань: Типография губернского правления, 1885. 228 с.

61. Список населенных мест Казанской губернии. Выпуск I. Уезд Казанский / сост. член и секретарь Казанского губернского статистического комитета Н.Н. Вячеслав. Казань: Унив. тип., 1878. 271 с.

62. *Султангалиева Г.* «Татарская» диаспора в конфессиональных связях казахской степи (XVIII–XIX вв.) // Вестник Евразии. 2000. № 4. С. 20–36.

63. Татары Казахстана: краткая иллюстрированная энциклопедия / под ред. Р.В. Шайдуллина. Казань: ОП «Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ», 2017. 524 с.; 56 с. цв. ил., карты.

64. *Тукай Г.* Избранное: в 2-х томах. Т. 2 : Публиистика, критика, фельетоны, автобиографические очерки и заметки, избранные письма / сост.: Я. Агишев, Р. Башкуров. Казань: Татар. кн. изд-во, 1961. 292 с.

65. *Тукай Г.* Незабываемое время: стихотворения для детей, сказки в стихах, автобиографическая повесть. Казань: Магариф, 2006. 207 с.

66. *Уралец К.* О татарских поэтах // Волжский листок. 1908. 10 июня.

67. Усманова Д. Контакты татар с общероссийскими политическими партиями и образование первых мусульманских (татарских) политических организаций // История татар с древнейших времен: в 7 томах. Т. 7. Татары и Татарстан в XX – нач. XXI в. Казань, 2013. С. 75 – 78.

68. *Усманова Д.* Последний муфтий Российской империи // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2020. № 4. С. 105–130.

69. Устав частной лечебницы с постоянными кроватями и с отделением для физических методов лечения доктора медицины Г. А. Клячкина в г. Казани. С.-Петербург, 1903. С. 8.

70. *Фахрутдинов Р.* Мелодия камней. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. 224 с.

71. *Фокин Н.* Уральск православный: монография. Уральск: Полиграфсервис, 2010. 285 с.

72. *Хайрутдинов А.Г.* Бигиев Муса // Татарская энциклопедия / гл. ред. М.Хасанов. Т. 1. А–В. Казань: Институт татарской энциклопедии, 2002. С. 378.

73. *Халит Г.М.* Многоликая лирика. Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. 336 с.

74. *Халитов Н.Х.* «Сенной базар» – самобытный архитектурный комплекс Казани XVIII – начала XX в. // Материалы научно-практической конференции. Казань, 1979. С. 33–37.

75. *Хасанова Г.Х.* Саиновка (Хөсәен) // Искандаров Р.Ш. Оренбургские татары: историко-энциклопедический очерк. Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. С. 250.

76. Хроника жизни и творчества А.С. Пушкина. В трех томах. 1826–1837. Т. 1, кн. 1. 1826–1828. Серия «Пушкин в XX веке», вып. VII. М.: Наследие, 2000.

77. *Чесноков Н.Г.* «Город малиновых зорь». С попутчиком по Уральску. Этюды и размышления. Книга первая. Уральск: Оптима, 2010.

78. *Шайдуллина Р.Р.* Торгово-предпринимательская и благотворительная деятельность братьев Хусаиновых: вторая половина XIX – начало XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Казань, 2010. 24 с.

79. *Шкунов В.* Татары в системе торгово-экономических отношений России с Востоком// История татар с древнейших времен: в 7 т. Т. VI. Формирование татарской нациии в XIX – нач. XX в. Казань, 2013. С. 322–339.

80. *Щемелева Л.М.* «К*» («Я не унижусь пред тобою»)// Лермонтовская энциклопедия. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1981. С. 208.

81. *Щербанов Н.* Уральск литературный. Уральск, 2008.

82. *Юнусова Г.Ф.* Особенности текста народной песни на слова Г. Тукая // Актуальные проблемы современной фольклористики. Вып. 1. Казань: Ихлас, 2016. С. 240–245.

83. *Юсупова Н.М.* Система образов-символов в татарской поэзии первой половины XX века. Казань: Ихлас, 2018. 312 с.

84. *Яхин Ф.* Татарская литература периодической печати Уральска (1905–1907 гг.). Казань: Татар. кн. изд-во, 1992.

Использованные в книге условные сокращения

ГА РТ – Государственный архив Республики Татарстан.

НМ РТ – Национальный музей Республики Татарстан

ЦПиМН – Центр письменного и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан.

В книге использованы иллюстративные материалы из следующих архивов и источников:

Государственный архив Республики Татарстан;

Центр письменного и и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан;

Литературный музей Габдуллы Тукая;

Научная библиотека им. Н.И. Лобачевского Казанского федерального университета;

Национальная библиотека Республики Татарстан;

Казанский научный центр Российской академии наук;

Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре. Казан: «Мәгариф» көтебханәсе, 1914;

Габдулла Тукай (1886–1913): альбом. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 174 б.;

Милашевский Г.А. Старая Казань. Фотопортрет. Казань: Заман, 2005. 320 с.;

Миңнуллин Ж. Шәрык клубы. Казан: Заман – Татар. кит. нәш, 2013. 30 б.;

Тукайга сәяхәт – Путешествие к Тукаю. Казан: Заман, 2016. 408 с.

Китапта файдаланган иллюстратив материал түбәндәге чыганаклардан алынды:

Татарстан Республикасы Дәүләт архивы;

Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Язма һәм музыкаль мирас үзәге;

Габдулла Тукай әдәби музее;

Казан федераль университетының Н.И. Лобачевский исемендәге фәнни китапханәсе;

Татарстан Республикасы Милли китапханәсе;

Россия Фәннәр академиясенең Казан фәнни үзәге;

Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре. Казан: «Мәгариф» көтебханәсе, 1914;

Габдулла Тукай (1886–1913): альбом. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 174 б.;

Милашевский Г.А. Иске Казан. Фотопортрет. Казань: Заман, 2005. 320 б.;

Миңнуллин Ж. Шәрык клубы. Казан: Заман – Татар. кит. нәш, 2013. 30 б.;

Тукайга сәяхәт – Путешествие к Тукаю. Казан: Заман, 2016. 408 б.

ЭЧТӘЛЕК

I бүлек. «ЗУР ТӘРӘЗӘ БАР ДИП АҢЛА ДӨНЬЯГА КҮКРӘКТӘ СИН». *М. Ибраһимов* 5

«Сине мин һәр тугърыда садәдил кеше таптым» *(Габдулла Тукай һәм Сәгыйть Сүнчәләй). З. Рәмиев* 19

«Ул бөтен гомерен, тормышын нәшрият эшләренә, китап бастырып тарату хезмәтләренә багышлады» *(Габдулла Тукай һәм Әхмәтгәрәй Хәсәни). Л. Надыршина* 31

II бүлек. Г. ТУКАЙНЫҢ 1911–1913 ЕЛЛАР КАЗАН ВАКЫТЛЫ МАТБУГАТЫНДАГЫ ЭШЧӘНЛЕГЕ 42

«“Ялт-йолт” көләчәк, тормышыбызның бөтен гаепләреннән көләчәк...» *(Габдулла Тукай «Ялт-йолт» журналында). Ф. Фәйзуллина, Э. Галимҗанова* 42

«Инде эшлик саф, ачык күзләр белән – чын «Аң» белән...» *(Габдулла Тукай «Аң» журналында). Л. Надыршина* 52

III бүлек. «БЕЗ БАРАСЫ ЮЛЛАР – ОЛЫ ДА ЮЛ...» *М. Ибраһимов* . . 64

«Яхшы бер татар мулласы кадәр голүме гарәбия вә голүме исламиядән хәбәрдар» *(Габдулла Тукай Хәсән Акчуринда кунакта). Н. Таиров* 65

«Мәшһүр шагыйрьләремездән Габдулла әфәнде Тукаев шәһәремездә мосафирдыр» *(Габдулла Тукайның Әстерханга сәяхәте). Э. Сәлахова* 72

«Уфа мине кияү көткән кыз кебек көтеп торган...» *(Габдулла Тукайның Уфага сәяхәте). Ә. Алиева* 80

«Петербургның сыросте мине, вокзалдан төшкәч дә, хаҗига ябышкан мөселман кеби, кочаклап алды» *(Габдулла Тукайның Санкт-Петербургка сәяхәте). И. Заһидуллин* . . . 91

«Бу – сахра. Бу казакъ җире. Бөтен нәрсә табигый, бөтен нәрсә алдаусыз...» *(Габдулла Тукайның Троицкига сәяхәте). Ә. Алиева* 101

IV бүлек. «КАЙТ, И НӘФСЕ МОТМӘИННӘМ! БАР, ЮНӘЛ, КИТ ТӘҢРЕҢӘ…» *(Габдулла Тукайның вафаты). М. Подольская* 110

V бүлек. «АШКЫНАМЫН МИН ӘБӘД БЕТМӘС УРЫНГА, МӘҢГЕГӘ, МӘҢГЕЛЕККӘ – МӘҢГЕ РУХЛЫ, МӘҢГЕ НУРЛЫ ЯМЬЛЕГӘ!» *(Габдулла Тукайның 1911–1913 еллар шигърияте). Л. Надыршина* 119

«ЮК! ТҮБӘН КАЛМАС БУ ҖАН: ФИТРӘТТӘ ГАЛИ БУЛГАН УЛ...» *М. Ибраһимов* 143

КУШЫМТА. Габдулла Тукайның Казан чорында иҗат ителгән әсәрләре (1911–1913). *Г. Ханнанова* 145

СОДЕРЖАНИЕ

Часть I. «ЛИШЬ ЧИСТОЮ ДУШОЙ, НЕСУЩЕЙ ПРАВДЫ СВЕТ, ОКНО В СЕРДЦА ЛЮДЕЙ ОДНАЖДЫ РАСПАХНЕТСЯ». *М. Ибрагимов* 185

«В тебе я нашел во всем искреннего человека» *(Габдулла Тукай и Сагит Сунчелей). З. Рамеев* 203

«Всю свою жизнь он посвятил издательскому делу» *(Габдулла Тукай и Ахметгарай Хасани). Л. Надыршина* 217

Часть II. Г. ТУКАЙ В ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ КАЗАНИ В 1911–1913 гг. 226

« “Ялт-йолт” будет смеяться, смеяться над всеми изъянами нашей жизни…» *(Габдулла Тукай в газете «Ялт-йолт»). Ф. Файзуллина, Э. Галимзянова* 226

«Друзья, давайте станем теперь работать с ясными глазами и сознаньем» *(Габдулла Тукай в журнале «Аң»). Л. Надыршина* 234

Часть III. ПУТИ ТУКАЯ. *М. Ибрагимов* 245

«Сведущ в арабистике и исламских науках не хуже образованного татарского муллы» *(Габдулла Тукай в гостях у Хасана Акчурина). Н. Таиров* 246

«Знаменитый поэт Габдулла Тукаев – гость нашего города» *(Путешествие Габдуллы Тукая в Астрахань). Э. Салахова* 255

«Уфа ждала меня как невеста жениха…» *(Путешествие Габдуллы Тукая в Уфу). А. Алеева* 264

«Как только я оказался на вокзале, ко мне, словно мусульманин к хаджи, привязалась петербугская сырость» *(Габдулла Тукай в Санкт-Петербурге). И. Загидуллин* 275

«Это степь. Земля казахов… Здесь все естественно. Все без обмана» *(Габдулла Тукай в Троицке). А. Алеева* 287

Часть IV. «О ДУША, ТЫ ОТМЕТАЛАСЬ! К БОГУ СВОЕМУ ИДИ…» *(Смерть Габдуллы Тукая). М. Подольская* 296

Часть V. «Я УСТРЕМЛЯЮСЬ В ВЫСОТУ, В БЕЗМЕРНОСТЬ, В БЕСКОНЕЧНОСТЬ, К БЕССМЕРТНОЙ, ВЕЧНОЙ КРАСОТЕ, В СИЯЮЩУЮ ВЕЧНОСТЬ!» *(Поэзия Габдуллы Тукая 1911–1913 гг.). М. Ибрагимов.* 307

«НЕТ, ДУША НЕ БУДЕТ НИЗКОЙ, ВЫСОТА – ЕЕ УДЕЛ…» *М. Ибрагимов* 331

ПРИЛОЖЕНИЕ. Библиография переводов произведений Габдуллы Тукая на русский язык (1911–1913). *Г. Ханнанова* 334

1–3 китапларда файдаланылган әдәбият исемлеге = Библиография к 1–3 книгам. 353

Научно-популярное издание

МАТЕРИАЛЫ
К ХРОНИКЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА
ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ

В трех книгах

Книга 3

1911–1913

(на татарском и русском языках)

Переводы с татарского: *М. Ибрагимов, Г. Хасанова*
Переводы с русского: *Д. Загидуллина, Л. Надыршина*

Редакторы: *Л.Г. Шарифуллина, Д.Р. Галиуллина*
Корректор *Л.Г. Шарифуллина*
Компьютерная верстка *Н.Т. Абдуллиной*
Дизайн обложки *А.В. Булатова*

Подписано в печать: .11.2021.
Печать офсетная. Гарнитура «Tives New Roman».
Формат: 60×84 1/16.
Усл.-печ. л. 21,4. Уч.-изд. л. 18,5. Тираж 1000 экз. Заказ

Оригинал-макет подготовлен в Институте языка, литературы
и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ
420111, Казань, ул. К. Маркса, 12

Издательство Академии наук Республики Татарстан
420111, Казань, ул. Баумана, 20

Габдулла Тукай. М.И. Якобсон фотосурәте. 1912

Габдулла Тукай. Фотография М.И. Якобсона. 1912

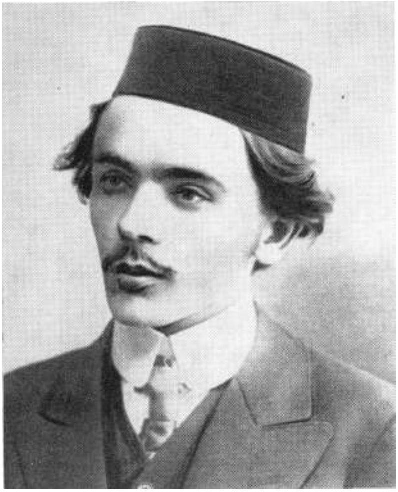

Сәгыйть Сүнчәләй
Сагит Сунчелей

Әхмәт Урманчиев
Ахмет Урманчеев

Әхмәтгәрәй Хәсәни
Ахметгарей Хасани

Зәйнәп Хәсәния
Зайнап Хасания

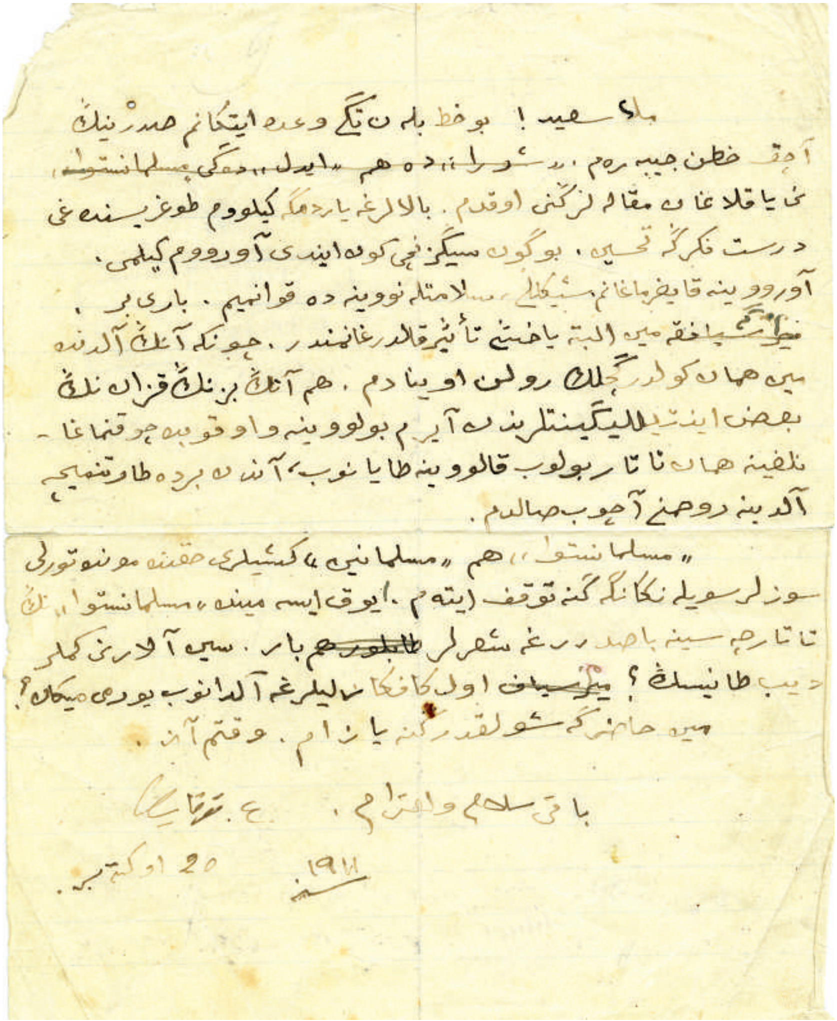

Габдулла Тукайның Сәгыйть Сүнчәләйгә 1911 елның 20 октябрендә язган хаты

Письмо Габдуллы Тукая Сагиту Сунчелею от 20 октября 1911 года

Казанда 1910–1918 елларда нәшер ителгән «Ялт-йолт» журналының 37 нче саны (1912 ел, 15 апрель) тышлыгы

Обложка 37-го номера (15 апреля 1912 г.) издававшегося в Казани в 1910–1918 гг. журнала «Ялт-йолт»

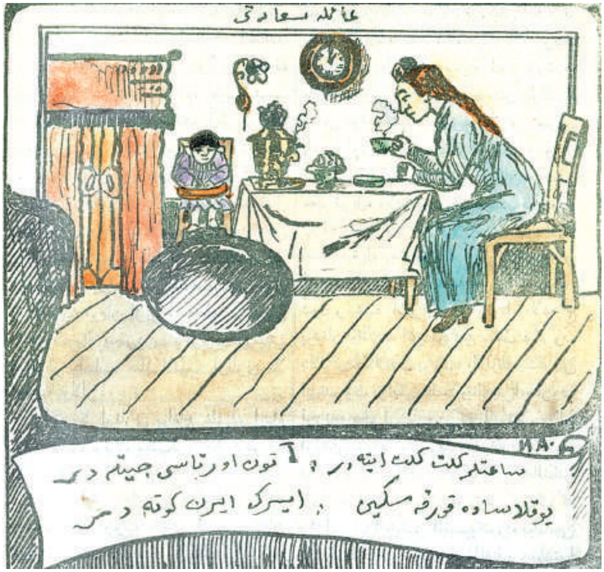

Габдулла Тукайның «Сәгатьләр келт-келт итәдер» шигыренә иллюстрация (Ялт-йолт. 1910. № 14)

Иллюстрация к стихотворению Габдуллы Тукая «Тикают часы» (Ялт-йолт. 1910. № 14)

Габдулла Тукайның «Кушмый ишан хилкасендә» шигыренә иллюстрация (Ялт-йолт. 1910. № 19)

Иллюстрация к стихотворению Габдуллы Тукая «В кругу ишана Кушмый» (Ялт-йолт. 1910. № 19)

اداره خانه‌سی

یازلو حقی

آڭ

Такса объявленій въ журналѣ „АНГЪ":
На обложкѣ, 2-я стран. на 1 разъ за строку петита 40 коп., 3-я и 4-я страницы 20 коп., (въ странице 2 столбца)

Казань, контора журнала „АНГЪ".

ایكی آطنه‌ده بر چقا طورغان ادبی، فنی، سیاسی، اجتماعی رسملی ژورنال.

١ نچی صان. ١ نچی یل.

چقدی ١٥ نچی دیكابر ١٩١٢ نچی یل.

آڭ.

بز «بیشنچی» یلنی بر كوننی اوباندق طاڭ بلن،
اشكه دعوت ایندی بزنی كمدر ایزگی نام بلن،
اشكه یابشور چاق جیتب، بیمسز اوزون تون اونكانن،
كوز آچوب، بلدك بز ئولچهب كوكده‌گی چولپان بلن.

—

بولسه‌ده اول چاقده بزده كرسز ایمان، صاف كوڭل،
كوز همان بولدی ئرتلی، یوزده صاف هم پاك ئوگل،
شول سببلی دوستنی، دشماننی درسه فرق ایتمیچه،
كوب صاناشدردق رذیل شیطاننی چن انسان بلن.

—

ئه‌گگی، میڭگی باش بلنده اشلدك، بولسون قبول،
جبرائیل آچقای اول اشلرگه سیگز قات كوككه یول،
اوتندی ایندی دوستلرم اول اوتكان اش نی بولسه اول
ایندی اشلیك صاف آچق كوزلر بلن، چن «آڭ» بلن.

ع. توقایف.

1912–1918 елларда Казанда нәшер ителгән «Аң» журналының Габдулла Тукай шигыре белән ачылган 1 нче саны (1912 ел, 15 декабрь)

Стихотворение Габдуллы Тукая «Аң» на обложке первого номера издававшегося в Казани в 1912–1918 гг. одноименного журнала (15 декабря 1912 г.)

«Аң» журналының 1 нче санының 2 нче бите

2-я страница первого номера журнала «Аң»

«Аң» журналының 1 нче санының 6 нчы бите

6-я страница первого номера журнала «Аң»

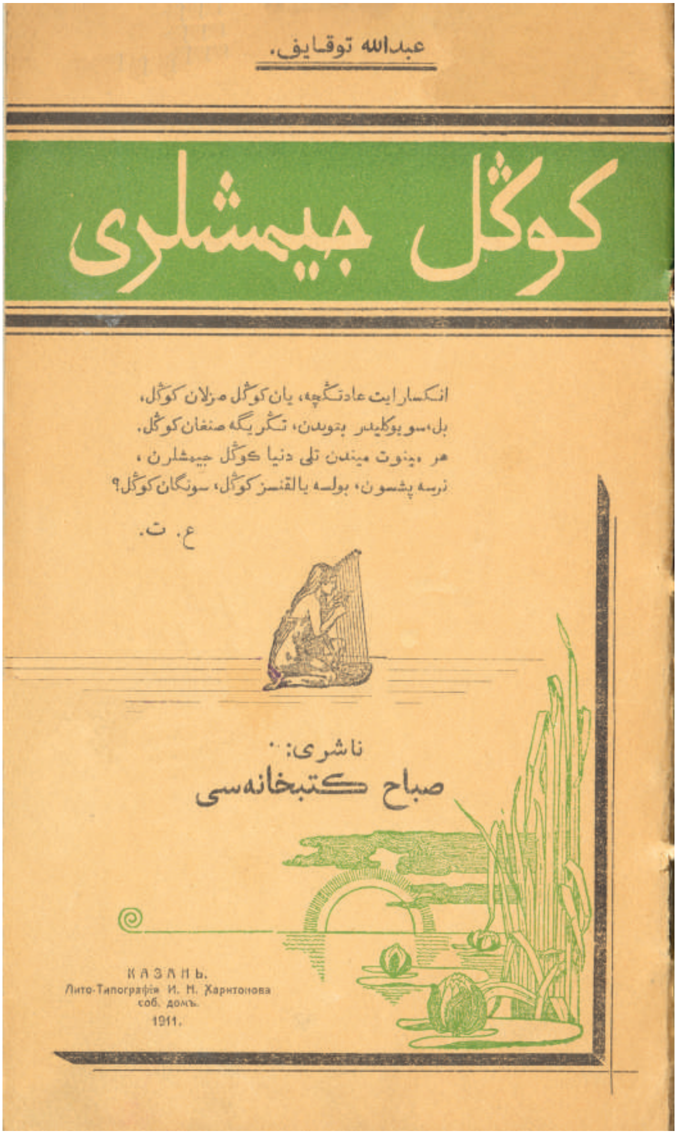

Габдулла Тукайның «Күңел җимешләре» китабы. Казан: «Сабах» көтепханәсе. И.Н. Харитонов лито-типографиясе. 1911

Книга стихов Габдуллы Тукая «Плоды души». Казань: Изд-во «Сабах». Лито-типография И.Н. Харитонова. 1911

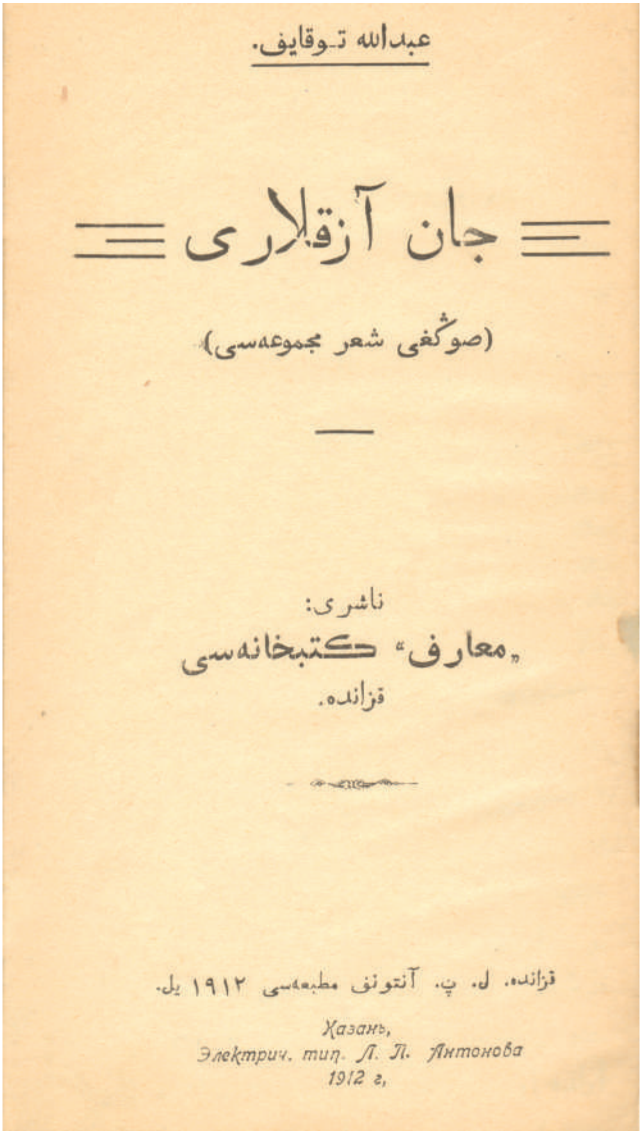

عبدالله توقایف.

جان آزقلاری

(صوڭغی شعر مجموعه‌سی)

ناشری:

„معارف“ کتبخانه‌سی

قزانده.

قزانده. ل. پ. آنتونوف مطبعه‌سی ١٩١٢ یل.

Казань,
Электрич. тип. Л. П. Антонова
1912 г.

Габдулла Тукайның «Җан азыклары (Соңгы шигырь мәҗмугасы)» китабы. Казан: «Мәгариф» көтепханәсе. Л.П. Антонов матбагасы, 1912

Книга стихов Габдуллы Тукая «Пища души». Казань: Изд-во «Магариф». Типография Л.П. Антонова. 1912

Габдулла Тукайның«Тәмсил» шигыре кульязмасы. «Будильник» (1912, № 40) журналының тышлыгына язылган

Рукопись стихотворения Габдуллы Тукая «Тәмсил» («Басня») на полях обложки журнала «Будильник» (1912, № 40)

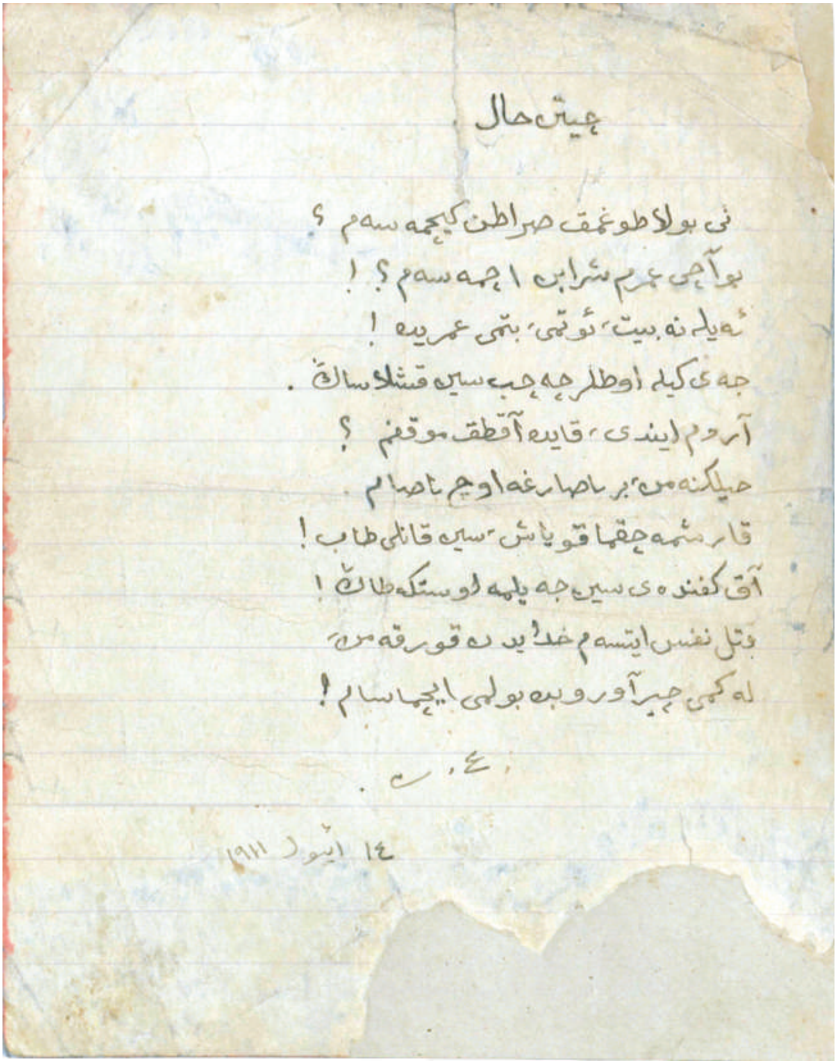

چیتن حال

نی بولا طوغمق صراطن کیچمه سه‌م ؟
بو آچی عمرم شرابن اچمه سه‌م ؟ !
شویله نه بیت، ئوتمی، بتمی عمریه !
جه‌ی کیله اوطلر جه‌ جب سین قشلاساك .
آره‌م ایندی، قایبه آقطق موقنم ؟
حیلکنه‌من، بر ناصارغه اوچ ناصام .
قارشمه چقما قویاش - سین قانلی طاب !
آق کفنده‌ی سین جه یلمه اوستکه طالك !
قتل نفس ایتسه‌م خدادن ده قورقه‌من
له کمی جبر آورو بیه بولی ایچماسام !

ع. ت.

١٤ ایول ١٩١١

Габдулла Тукайның «Читен хәл» шигыре. Автограф. 1911 ел, 14 июль

Стихотворение Габдуллы Тукая «Трудная доля». Автограф. 14 июля 1911 года

Габдулла Тукай портреты төшерелгән эш дәфтәре тышлыгы. 1911

Рабочая тетрадь с портретом Габдуллы Тукая на обложке. 1911

Габдулла Тукай портреты төшерелгән конфет кәгазе. 1913 елдан соң

Фотография Габдуллы Тукая на конфетной обертке. После 1913 года

Габдулла Тукайның открыткадагы фотосурәте. Якынча 1910–1911 еллар

Фотография Габдуллы Тукая на открытке. Приблизительно 1910–1911 гг.

XX йөз башында Әстерхан шәһәре күренеше
Астрахань. Фотоизображение начала XX века

Әстерхан шәһәренең «Аркадия» бакчасындагы җәйге театр
Летний театр в саду «Аркадия» в Астрахани

Әстерхандагы Фарсы мәчете
Персидская мечеть в Астрахани

Әстерхандагы Ак мәчет
Белая мечеть в Астрахани

И.М. Бочкарев фотостудиясендә ясалган фоторәсем.
Сулдан уңга: Габдулла Тукай, Сәгыйть Рәмиев, Шәһит Гайфи. Әстерхан. 1911

Фотография, сделанная в фотостудии И.М. Бочкарева.
Слева направо: Габдулла Тукай, Сагит Рамиев, Шахит Гайфи. Астрахань, 1911

Габдулла Тукай (икенче рәттә сулдан өченче) Әстерханда татар драма түгәрәгенә йөрүчеләр белән. Әстерхан. И.М. Бочкарёв фотосурәте. 1911

Габдулла Тукай (третий слева во втором ряду) в окружении участников драматического кружка в Астрахани. Фотография И.М. Бочкарева. 1911

№418 (13 Января 1912 г.)

ایدل

И. Г. СТЕПАНОВА СТАРШАГО

Уфа, Т-во «Сабахъ»

Н. Г. ФАБРИКАНТОВА.

МАГАЗИНЪ П. С. ДОРОЖКОВА

ГАЗЕТА «Идель» («Волга»)

Астрахань, ред. газеты «Идель»

В. РОЗЕНБЕРГЪ-ШИЛЛО

ДОКТОРЪ Р. А. ВОЛЬПЕРТЪ

قویون دفتری

Астрахань, книжный складъ А. И. Умерова.

РУССКОЕ СТРАХОВОЕ Общество.

ДОКТОРЪ В. Л. ВИННИКОВЪ

КОМПАНІИ ЗИНГЕРЪ

Астрахань и другие города Россіи

ПАРИЖСКІЙ МАГАЗИНЪ М. Р. ІОФФЪ

ایران اشلری

دارالمعلمین ودارالمعلمات مسئله‌سی

ترکیه و ایتالیا صوغشی

А. А. ДЕРКОВА-ЯРМОЛЕНКО

ЛЕЧЕБНИЦА Д-РА Л. РАЙНСЪ

Л. А. Халфинъ

А. М. ФЕДОРОВЪ

1907–1914 елларда Әстерханда нәшер ителгән «Идел» газетасының 1912 елгы 13 гыйнвар саны

Номер издававшейся в 1907–1914 гг. в Астрахани газеты «Идель» (13 января 1912 г.)

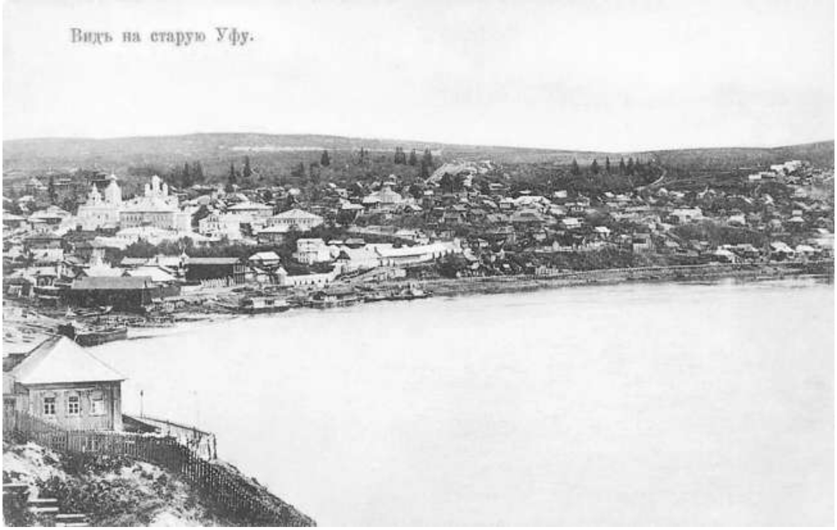

Уфа шәһәренең гомуми күренешләре. XX гасыр башы
Общие виды г. Уфа. Начало XX века

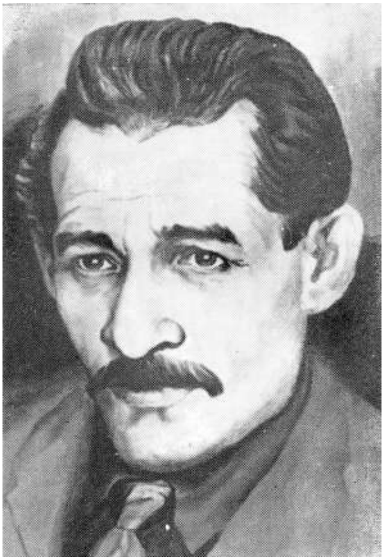

Шагыйрь
Мәҗит Гафури

Поэт Маджит Гафури

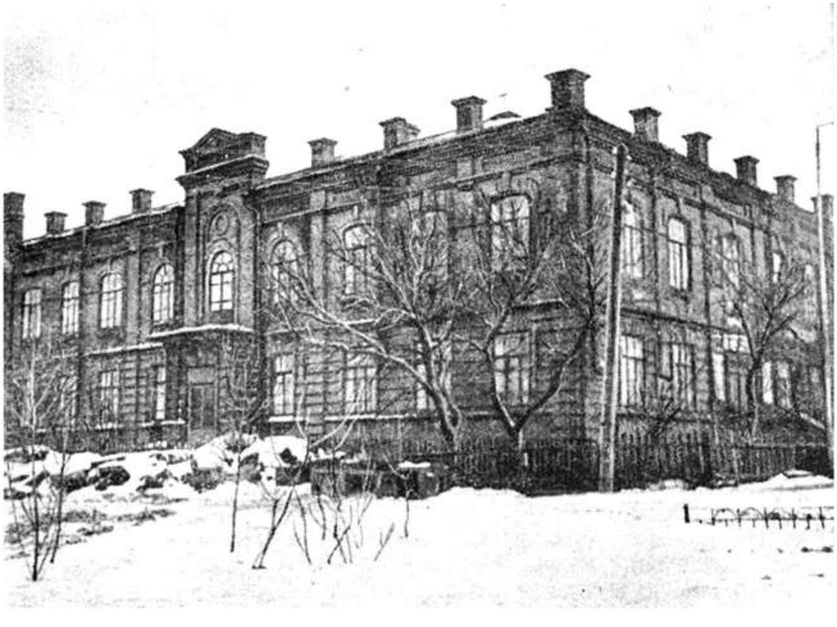

Уфа шәһәрендәге «Галия» мәдрәсәсе

Медресе «Галия» в Уфе

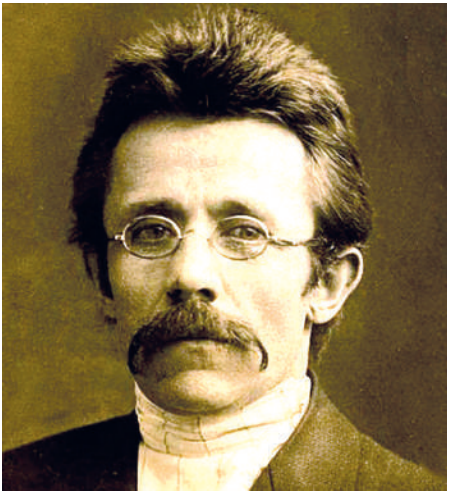

Язучы, галим, җәмәгать эшлеклесе
Муса Бигиев
Писатель, ученый-богослов,
общественный деятель Муса Бигиев

Дин һәм җәмәгать эшлеклесе,
нашир, мөфти Мөхәммәтсафа
Баязитов

Религиозный и общественный
деятель, издатель, муфтий
Мухамметсафа Баязитов

Габдулла Тукайга
Санкт-Петербург шәһәре
Мөселман хәйрия җәмгыяте
мәктәбе укучылары бүләк
иткән кара савыты

Чернильница, подаренная
Габдулле Тукаю учащимися
школы Мусульманского
благотворительного
общества Санкт-Петербурга

Санкт-Петербург шәһәрендә Мөселман хәйрия җәмгыяте урнашкан бина (Казанская ур., 40-5)

Здание в Санкт-Петербурге, в котором в начале XX века располагалось Мусульманское благотворительное общество (ул. Казанская, 40-5)

Санкт-Петербург шәһәрендә Муса Бигиев яшәгән йорт (Сергиевская ур., 81). Бу йортта Санкт-Петербургкка килгән Габдулла Тукай туктала һәм берничә көн яши

Дом в Санкт-Петербурге (ул. Сергиевская, 81), в котором снимал квартиру Муса Бигиев. Здесь приехавший по его приглашению Габдулла Тукай прожил несколько дней

Атаклы татар эшмәкәре
һәм хәйрияче Муллагали Яушев

Известный татарский предприниматель
и меценат Муллагали Яушев

Троицк шәһәрендә бертуган Яушевлар төзеткән Пассаж бинасы

Пассаж в Троицке, построенный предпринимателями братьями Яушевыми

Троицкидагы «Сөембикә» мәктәбе мөгаллимнәре һәм укучылары
Учителя и учащиеся школы «Сююбике» в Троицке

Троицкидагы «Рәсүлия» мәдрәсәсе шәкертләре
Шакирды медресе «Расулия» в Троицке

Казанда «Амур» кунакханәсе бинасы (Мәскәү урамы, 70)
Здание гостиницы «Амур» в г. Казани (ул, Московская, 70)

XX гасыр башында Г.А. Клячкин хастаханәсе урнашкан бина
Здание, в котором в начале XX века располагалась клиника Г.А. Клячкина

Габдулла Тукай
Г.А. Клячкин хастаханәсендә.
И.М. Якобсон фотосурәте.
1913 ел, 1 апрель

Габдулла Тукай в больнице
Г.А. Клячкина.
Фотография И.М. Якобсона.
1 апреля 1913 г.

Габдулла Тукай Г.А. Клячкин хастаханәсендә. Шагыйрь янында сулдан уңга: Габдулла Кариев, Фатих Сәйфи-Казанлы, Шиһабетдин Әхмәров. И.М. Якобсон фотосурәте. 1913 ел, 1 апрель

Габдулла Тукай в больнице Г.А. Клячкина. У кровати слева направо – Габдулла Кариев, Фатих Сайфи-Казанлы, Шигабутдин Ахмеров. Фотография И.М. Якобсона. 1 апреля 1913 г.

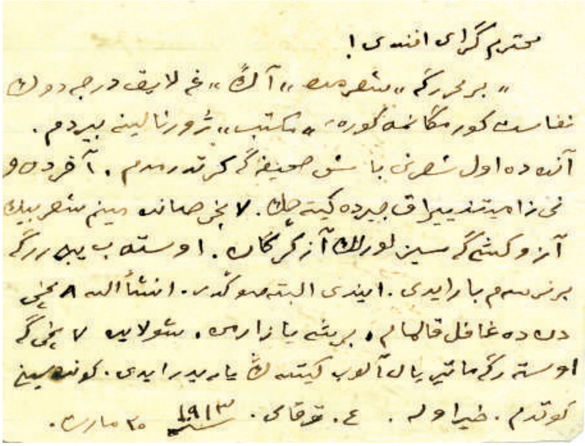

محترم گرای افندی!
«برنچی» «شعرلر»، «آلتنچی»غه لایق درجه ده
نفاستده کورمگانمه کوره «مکتب» ژورنالینه بیردم.
آنده اول شعرنی باشقه صحیفه گه کرتدرسه‌م. آفرده و
نی زامتندیراق بیرده کیته‌چك. ۷نچی صانده سینم شعرلریك
آزوکشه‌گه سینلورلك آزگنگان. اوسته بیونلرگه
برنیسی بار ایدی. ایندی البته کوردگ. انشاالله ۸نچی
دن ده غافل قالمام. برینی یازارمن. شولایده ۷نچی گه
اوسته رگه ماتین یاله آلوب کیتمه‌نگ یاریدر ایدی. کوننه‌ینی
کوتدم. ضیا اول. ع. توقای. ۱۹۱۳ سنه ۲۰ مارت.

Габдулла Тукайның Әхмәтгәрәй Хәсәнигә 1913 елның 20 мартында Клячкин хастаханәсеннән язган хаты

Письмо Габдуллы Тукая Ахметгараю Хасани из Клячкинской больницы. 20 марта 1913 г.

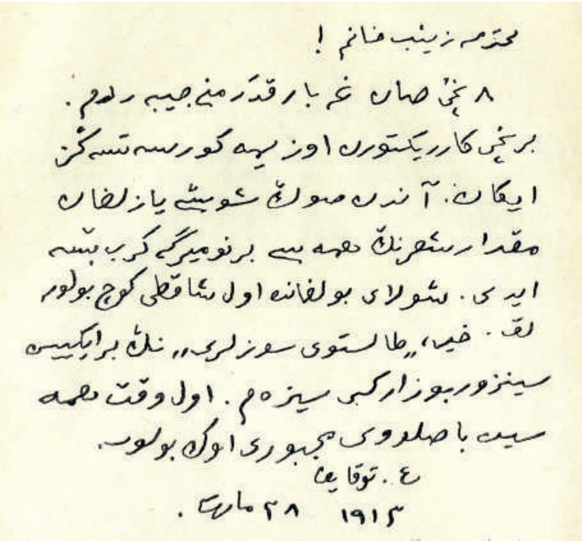

محترم زینب خانم!
۸نچی صانغه بار قدر منی جیبه‌ردم.
برنچی کارریکتورن اوز یه کورسه‌تسه‌گز
ایکان. آندن صونگ شونیشی یازلغان
مقدار شعرلرنگ همه‌سی برنومیرگه کروب بتسه
ایدی. شولای بولغانده اول شاقتی کوچ بولور
لق. خیر، «طالستوی سوزلری»نگ برایکیسی
سیزنوربوزارکبی سیزده‌م. اول وقت همه
سیت با صلووی مجبوری اوک بولور.
ع. توقایف
۲۸ مارت ۱۹۱۳.

Габдулла Тукайның Зәйнәп Хәсәниягә 1913 елның 28 мартында Клячкин хастаханәсеннән язган хаты

Письмо Габдуллы Тукая Зайнап Хасани из Клячкинской больницы. 28 марта 1913 г.

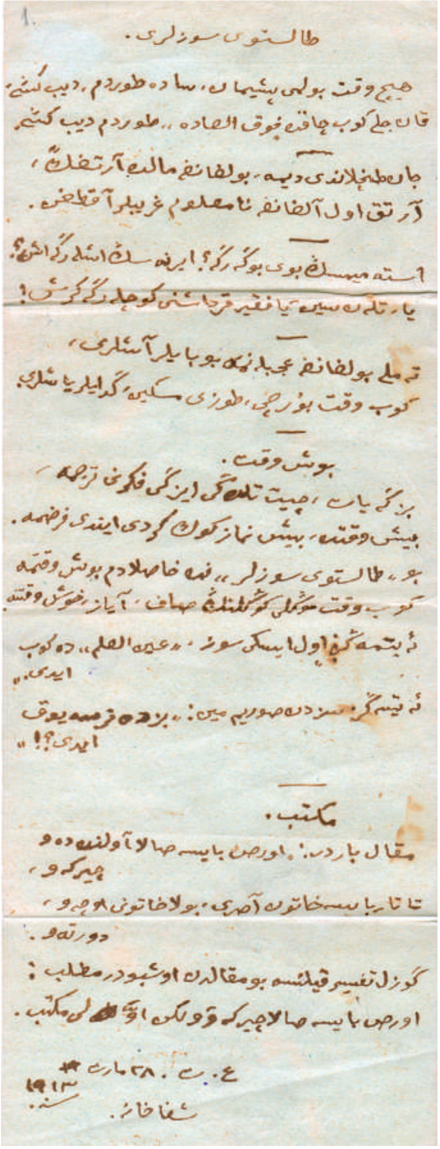
طالستوی سوزلری.

بوش وقت.

مکتب.

Габдулла Тукайның Клячкин хастаханәсендә язылган «Толстой сүзләре», «Буш вакыт» һәм «Мәктәп» шигырьләре кулъязмасы. 1913 ел, 28 март

Рукопись стихотворений Габдуллы Тукая «Слова Толстого», «Школа», «На досуге», написанных незадолго до смерти в Клячкинской больнице. 28 марта 1913 г.

Казанның Юнысов мәйданында Габдулла Тукайны озату мәрасименә җыелган халык төркеме. И.М. Якобсон фотосурәте

Траурная церемония прощания с Габдуллой Тукаем на Юнусовской площади Казани. Фотография И.М. Якобсона

Габдулла Тукайны соңгы юлга озату

Похороны Габдуллы Тукая

Габдулла Тукайны соңгы юлга озату. Казан, мөселман зираты. 1913 ел, 4 апрель
Похороны Габдуллы Тукая. Казань, мусульманское кладбище. 4 апреля 1913 г.

آڭ

ادارهٔ خانه‌سی

یازلو حقی

КАЗАНЬ,
Контора журнала „Аңъ“.

۱ نچی یل.

۸ نچی صان.

متوفی عبدالله توقایف.

«Аң» журналының Габдулла Тукай вафатына багышлап чыгарылган 8 нче саны (1913 ел, 10 апрель) тышлыгы

Обложка 8 номера журнала «Аң» (10 апреля 1913 г.), посвященного Габдулле Тукаю

«Ялт-йолт» журналының Габдулла Тукай вафатына багышлап чыгарылган 55 нче саны (1913 ел, 10 июнь) тышлыгы. «“Ялт-йолт” мөәссисләреннән Габдулла Тукаев. Мөтәваффа 2 апрельдә 1913 елда, мәдфүн 4 апрельдә» дип язылган.

55 номер журнала «Ялт-йолт» (10 июня 1913 г.), посвященный кончине Габдуллы Тукая. На обложке: «Габдулла Тукаев – один из основателей журнала “Ялт-йолт”. Скончался 2 апреля 1913 года, похоронен 4 апреля»

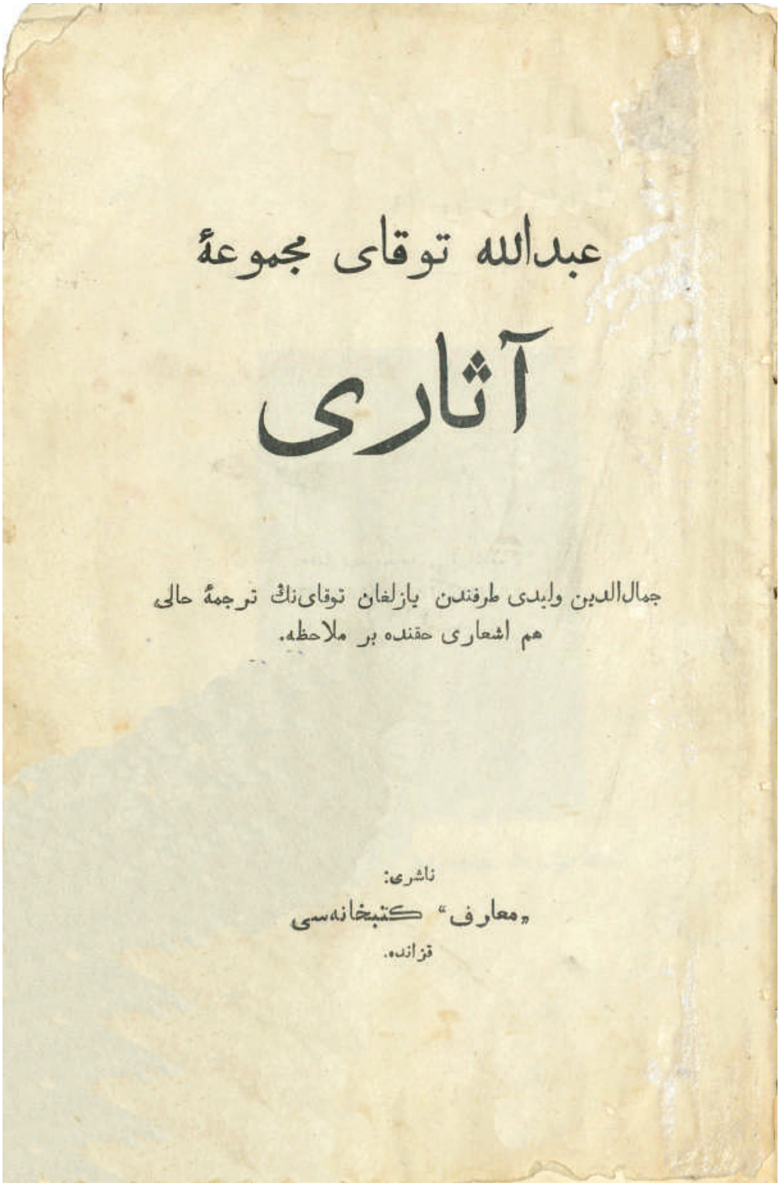

عبدالله توقای مجموعهٔ

آثاری

جمال‌الدین ولیدی طرفندن یازلغان توقای‌نڭ ترجمهٔ حالی
هم اشعاری حقنده بر ملاحظه.

ناشری:
«معارف» کتبخانه‌سی
قزانده.

«Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре» китабы. Казан: «Мәгариф» көтепханәсе, 1914
«Сборник произведений Габдуллы Тукая». Казань: Изд-во «Магариф», 1914